

Բաբկեն
Հարությունյան

ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ
ԿՈԿԱՆՔԻ ԵՎ
ԱՂՎԱՆՔԻ
ԳԱՏԱՈՒԹՅԱՆ
ՈՒ ԳԱՏԱՍԿԱՆ
ԱՆԿԱՐՅԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԵՐ

ԵՊ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԲԱԲԿԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

**ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԵՐԻ
ԵՎ ԱՂՎԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԵՐ**

Հոդվածների ժողովածու

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2016

ՀՏԴ 93/94:913
ԳՄԴ 63.3+26.8
Հ 422

*Հրատարակության է երաշխավորել
ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի
գիտական խորհրուրդը*

Կազմող՝ Ա. Ս. Եղիազարյան

ԲԱՐԿԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հ 422 Հայոց արևելից կողմերի և Աղվանքի պատմության ու պատմական աշխարհագրության հարցեր: Հոդվածների ժողովածու/Բ. Հարությունյան:
-Եր., ԵՊՀ հրատ., 2016, 348 էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է անվանի հայագետ Բարկեն Հարությունի Հարությունյանի այն գիտական հրապարակումները, որոնք վերաբերում կամ առնչվում են Հայոց Արևելից կողմերի և Աղվանքի պատմությանն ու պատմական աշխարհագրությանը:

Ներկայացվում են նաև Հայոց պատմությունը նենգափոխող ադրբեջանցի հեղինակների կեղծ ու շինծու դրույթների բացահայտմանն ու հանրայնացմանը միտված Բ. Հարությունյանի ուսումնասիրությունները: Հընթացս մեծ գիտնականը բացահայտում է Հայաստանի և հարևան երկրների պատմության այնպիսի իրողություններ, որոնք դարձյալ ու դարձյալ ցուցադրում են պատմության ադրբեջանական կեղծարարության սնանկությունը:

Սույն հրատարակությունը հասցեագրվում է հայագետներին, կովկասագետներին և քննարկվող խնդիրներով հետաքրքրվող հանրությանը:

ՀՏԴ 93/94:913
ԳՄԴ 63.3+26.8

ISBN 978-5-8084-2082-3

© ԵՊՀ հրատ., 2016
© Կազմողի համար, 2016

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	5
ԲԱԺԻՆ Ա. ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ	
Административное деление закавказских владений Сасанидского Ирана согласно труду Елише.....	13
Արցախի, Հայոց Արևելից կողմերի և Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջը (մաս առաջին).....	30
Արցախի, Հայոց Արևելից կողմերի և Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջը (մաս երկրորդ)	41
Հայոց Արևելից կողմերի վարչական բաժանումն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի....	59
Փայտակարան քաղաքը և նրա տեղադրությունը	84
Административно-политическое состояние северо-восточных областей царства Великой Армении в 387-451 гг.	100
ԲԱԺԻՆ Բ. ԱՂՎԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ	
Այսպես կոչված Աղվանքի էթնիկ և քաղաքական պատմության մի քանի հարցեր (մաս առաջին).....	123
Այսպես կոչված Աղվանքի էթնիկ և քաղաքական պատմության մի քանի հարցեր (մաս երկրորդ).....	158
Այսպես կոչված Աղվանքի սահմանների, տարածքի և գավառաբաժանման շուրջ.....	198
К вопросу о локализации страны Лпинк	230
ԲԱԺԻՆ Գ. ԸՆԴԴԵՄ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆԵՆԳԱՓՈԽՄԱՆ	
Когда отсутствует научная добросовестность.....	251
Рауф Меликов, Этническая картина Азербайджана в период Ахеменидского владычества / VI-IV вв. до н.э./ /գրախոսություն/.....	281
Պետական մակարդակի բարձրացված կեղծարարություն.....	286
Фальсификация на государственном уровне.....	320
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՌԻՄ ԸՆԴԳՐԿՎԱԾ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	346

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

«Հայ ժողովուրդը դեռ ասելիք ու անելիք ունի պատմության առաջ, հինչք, ասկայն, հնարավոր է միայն մեր երկու հանրապետությունների հասարակությունների ու իշխանությունների և Սփյուռքի սերտ համակցված գործողությունների շնորհիվ»¹:

Բարկեն Հարությունյան

Հայագիտության մեծ երախտավոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Բարկեն Հարությունի Հարությունյանը (1941-2013) Հայաստանի և Այսրկովկասի հին ու միջին դարերի պատմության, Հայաստանի պատմական աշխարհագրության և քարտեզագրության մեծագույն մասնագետներից էր:

Գիտական գործունեության սկզբնական շրջանում Բ. Հարությունյանի հետաքրքրությունների կենտրոնում գլխավորապես Սյունյաց աշխարհն էր, նրա հին և միջին դարերի պատմության ու պատմական աշխարհագրության հարցերը: 1968 թ. նա պաշտպանում է «Վայոց ձորը հնագույն ժամանակներից մինչև 1045 թվականը (պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն)» խորագրով թեկնածուական ատենախոսությունը՝ արժանանալով պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի: Վայոց ձորի պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրությունը, որը Բ. Հարությունյանին բնորոշ՝ բժախնդիր մոտեցման շնորհիվ կարող է հավակնել վերջնական և ամփոփիչ խոսքի, նրա մեջ արթնացրեց նաև Մեծ Հայքի մյուս աշխարհների և գավառների մանրակրկիտ քննության գաղափարը, որը նա քայլ առ քայլ սկսեց կենսագործել: Տարբեր լեզուների տիրապետումը՝ համեմված գրաբարի փայլուն իմացությամբ, Բ. Հարությունյանին հնարավորություն ընձեռեց Մեծ Հայքի պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրությունը իրականացնելու հրապարակի վրա եղած բոլոր սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների համադիր քննության վրա:

Ակադեմիկոս Սուրեն Երեմյանի՝ Մեծ Հայքին ու այսրկովկասյան երկրներին նվիրված հետազոտությունների և քարտեզների առկայության պայմաններում նույն թեմաներին անդրադառնալն ու գիտական նորույթներով հանդես գալը վկայում են Բ. Հարությունյանի բացառիկ տաղանդի ու ձիրքի մասին: Ի տարբերություն Ս. Երեմյանի, որն «Աշխարհացոյց»-ը վերագրում էր Անանիա Շիրակացուն և համարում VII դարի գործ, Բ. Հարությունյանն այն դիտարկում էր իբրև պատմահայր Մովսես Խորենացու ստեղծագործություն, որի մեջ

¹ Տե՛ս Բարկեն Հարությունյան, ծննդյան 70-ամյակին նվիրված հարցազրույց (տպագրվել է առանձին գրքուկով), Երևան, 2011, էջ 3:

արտացոլված է Մեծ Հայքի III-IV դարերի վարչաքաղաքական իրավիճակը²: Նման ելակետից «Աշխարհացոյց»-ի տվյալների հետազոտությունը գիտնականի առաջ բացեց այնպիսի լայն հորիզոններ, որ անհրաժեշտություն առաջացավ աշխարհի առ աշխարհ նորովի ուսումնասիրելու Մեծ Հայքը: Մեծ Հայքի բաղկացուցիչ մասերի պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրությունը Բ. Հարությունյանը սկսեց վաղընջական ժամանակներից, անցկացնելով «Աշխարհացոյց»-ի «խողովակով» և հասցնելով մինչև VII դար³: Բացի բազմաթիվ նորություններից՝ այդ հետազոտությունները գիտական և ընթերցող հանրությանը մատուցեցին Մեծ Հայքի վարչաքաղաքական համակարգի զարգացման պատմությունն ընդհանրապես և դրա բաղկացուցիչ մասերի պատմաաշխարհագրական մանրակրկիտ նկարագրությունները՝ մասնավորապես:

Այդ ամենի հիման վրա աստիճանաբար հասունանում էր Բ. Հարությունյանի գլուխգործոցը՝ «Մեծ Հայքի վարչաքաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի» աշխատությունը:

Տարիների ընթացքում աստիճանաբար ընդլայնվում էր Բ. Հարությունյանի հետազոտությունների թե՛ ժամանակագրական և թե՛ աշխարհագրական շրջանակը: Նա սկսում է զբաղվել նաև Աղվանքի և Կիլիկիայի պատմաաշխարհագրական խնդիրներով, հայոց հնագույն պատմության այնպիսի կարևոր հարցերի քննությամբ, ինչպիսիք են հայ ժողովրդի ձևավորումը⁴, հին հայոց «Գահնամակ»-ն ու «Ջորանամակ»-ը⁵, Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորության

² Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Արևմտյան և հարավային աշխարհներ), մասն Ա, Երևան, 2001, էջ 52, *նույնի*՝ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, «Գիտելիք», 2003, թիվ 5:

³ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «Բանբեր Երևանի համալսարանի» (այուհետև՝ «ԲԵՀ»), 1977, թիվ 2, *նույնի*՝ Փայտակարան քաղաքը և նրա տեղադրությունը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» (այուհետև՝ «ԼՀԳ»), 1981, թիվ 12, *նույնի*՝ Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «ԲԵՀ», 1983, թիվ 3, *նույնի*՝ Մեծ Հայքի Պարսկահայք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «Պատմաբանասիրական հանդես» (այուհետև՝ «ՊԲՀ»), 1989, թիվ 2-3, *նույնի*՝ Մեծ Հայքի Մոկք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «ՊԲՀ», 1990, թիվ 1, *նույնի*՝ Մեծ Հայքի Ծոփք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «Հայկազեան հայագիտական հանդես» (այուհետև՝ «ՀՀՀ»), 1997, հ. ԺԷ., *նույնի*՝ Մեծ Հայքի Տավրոսերան (Տուրուսերան) աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «ՊԲՀ», 1999, թիվ 2-3, *նույնի*՝ Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (պատմաաշխարհագրական դիտարկումներ), «ՊԲՀ», 2003, թիվ 1, *նույնի*՝ Հայոց Արևելից կողմերի վարչական բաժանումն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «Շուշին Հայոց քաղաքակրթության օրրան», Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2007 և այլն:

⁴ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Թորգոմա Երկիրը և Հայկյանները, Մաշտոցյան ընթերցումներ, Գ, 2001, հոկտեմբեր, «Հայաստանի և Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ», «Գրօշակ», 1998, թիվ 6, 7, 8, 10, 11, *նույնի*՝ Աբեմենյան Պարսկաստանի 18-րդ աստրապության տեղադրության շուրջ, «Հանդես ամսօրեայ», 1999, թիվ 1-12 և այլն:

⁵ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, «Գահնամակի» թվագրման հարցի շուրջ, «ՊԲՀ», 1976, թիվ 2, *նույնի*՝ Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորության բանակն ըստ «Ջորանամակի», «ՎԷՄ», 2012, թիվ 1:

պետական կառուցվածքն ու նախարարական համակարգը⁶, քրիստոնեության ընդունման թվականը և հանգամանքները⁷, ազատագրական շարժումները⁸, հայոց եկեղեցու թեմական բաժանումը⁹ և Հայաստանի տարբեր հատվածների վարչաքաղաքական իրավիճակը¹⁰:

1993 թ. Բ. Հարությունյանը պաշտպանեց դոկտորական ատենախոսություն՝ «Մեծ Հայքի վարչաքաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացույց»-ի (արևմտյան և հարավային աշխարհներ)» թեմայով և արժանացավ պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի, իսկ 1994 թ.՝ պրոֆեսորի կոչման:

1998 թ. լույս տեսավ «Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների և Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (մ. թ. ա. 7-6-րդ դդ.)» աշխատությունը, որտեղ Բ. Հարությունյանը մի շարք կարևորագույն բացահայտումներ է կատարել Արարատյան թագավորության վերջին շրջանի պատմության, թագավորների և Առաջավոր Ասիայի զարգացումների վերաբերյալ: Նա հիմնավորում է նաև, որ Երվանդունիների թագավորությունը սկիզբ է առել ոչ թե Ք. ա. VI, այլ Ք. ա. VII դարում:

2001 թ. հանրության ուշադրությանը հանձնվեց երկար սպասված «Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացույց»-ի» աշխատության առաջին մասը, որը վերաբերում էր Մեծ Հայքի արևմտյան և հարավային աշխարհներին (Բարձր Հայք, Ծովք, Աղձնիք, Տավրոսերան, Մոկք, Կորճայք, Պարսկահայք, Վասպուրական): Այնտեղ ի մի էին բերված վերոհիշյալ աշխարհների վերաբերյալ նրա երկարատև պրպտումները՝ նոր հավելումներով: Բացի հսկայական նորույթից՝ աշխատության մեջ մեծ տեղ է հատկաց-

⁶ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Մարդպետական և Անգեղոսան գործակալությունները Արշակունյաց Հայաստանում, «ԼՀԳ», 1984, թիվ 4, *նույնի՛* Հայ Արշակունիների ձեռնարկային իշխանության հարցի շուրջը, «ՊԲՀ», 1988, թիվ 3-4, *նույնի՛* Հայ-հռոմեական հարաբերությունները մ.թ.ա. 2-1-ին դարերում և Մեծ Հայքի թագավորության արևմտյան սահմանների ձևավորման խնդիրը, «Հանդէս ամսօրեայ», 2001, թիվ 1-12, *նույնի՛* Մեծ Հայքի բողեշխությունների և բողեշխական հաստատության շուրջ, «Գիտելիք», 2003, թիվ 7, *նույնի՛* Միջավատատիրական պայքարի և Խոսրով Բ Կոտակ և Տիրան թագավորների կենտրոնաձիգ իշխանության ուժեղացման քաղաքականության շուրջ, «Գիտելիք», 2004, թիվ 3:

⁷ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Երբ է քրիստոնեությունը հռչակվել պետական կրոն, «Հանդէս ամսօրեայ», 2006, թիվ 1-12:

⁸ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Մովսես Խորենացին հայ ազատագրական շարժման գաղափարախոս, «Ավարայր», 1998, թիվ 2, *նույնի՛* Նրանք դեպի Արցախ էին նահանջում, «Ավարայր», 1998, թիվ 1:

⁹ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Հայոց եկեղեցու թեմական բաժանումը Գրիգոր Լուսավորչի հովվապետության շրջանում, «ՊԲՀ», 2000, թիվ 2:

¹⁰ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչաքաղաքական կազմությունը 387-451 թթ., ԲԵՀ, 1976, թիվ 2, *նույնի՛* Административное деление закавказских владений Сасанидского Ирана согласно труду Елишэ, “Кавказ и Византия”, I, Ереван, 1979, *նույնի՛* Մեծ Հայքի թագավորության հարավ-արևմտյան երկրամասերի վարչաքաղաքական կազմությունը 3-րդ դարի վերջին-4-րդ դարի սկզբին, «ԲԵՀ», 1982, թիվ 2:

ված Մեծ Հայքի գավառների և բնակավայրերի (մասնավորապես Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի¹¹) տեղադրությունների և սահմանների ճշգրտումներին, ճանապարհների ուղեգծերի հստակեցումներին և այլն: Աշխատությանը կից ներկայացվեց նաև «Հայաստանն ըստ «Աշխարհագրոյց»ի և այլ աղբյուրների» մեծադիր քարտեզը:

Անժամանակ մահը, ցավոք, Բ. Հարությունյանին զրկեց սույն աշխատության երկրորդ հատորը ավարտին հասցնելու հնարավորությունից, որտեղ պետք է տեղ գտնեին Մեծ Հայքի մնացյալ աշխարհների, այդ թվում՝ Արցախի, Ուտիքի և Փայտակարանի վերաբերյալ նրա հետազոտությունները: Դրանց մի մասի վերաբերյալ նա հանդես է եկել առանձին հոդվածներով¹²:

Երբ սկսվեց Արցախյան գոյամարտը, Բ. Հարությունյանը սեփական փորձն ու գիտական վաստակը նվիրաբերեց հաղթանակի գործին: Նա 1991-1995 թթ. հրատարակեց Արցախի պատմության վերաբերյալ մի շարք քարտեզներ, որոնք հետագայում տպագրվեցին առանձին ատլասում¹³, ինչպես նաև մի ընդարձակ հոդվածաշար¹⁴, որտեղ համեմատական քննություն էր անցկացվում տարբեր դարերում Հայոց Արևելից կողմերում գոյություն ունեցած վարչաքաղաքական կացության վերաբերյալ և կատարվում էին աշխարհագրական ու վարչական սահմանագծերի ճշգրտումները:

Տասնամյակների քարտեզագրական տքնաջան աշխատանքի արդյունքները նա ի մի բերեց և 2004, 2008, 2012 թթ. հաջորդաբար հրատարակեց երեք մասից բաղկացած «Հայաստանի պատմության ատլաս»-ը, որը բացառիկ և աննախադեպ երևույթ է հայ իրականության մեջ: Դրանում ընդգրկված է Հայաստանի պատմության ամբողջ ընթացքը: Հարկ է հատկապես մատնանշել Հայկյանների տարածմանը, Տիգրան Մեծի տերությանը, Մեծ Հայքի Արշակունյաց թագավորությանը, քրիստոնեության ընդունմանը, Հայոց ցեղասպանությանը, Հայկական Սփյուռքին և Հայաստանի առաջին հանրապետությանը նվիրված քարտեզները:

Բ. Հարությունյանի հսկայածավալ աշխատանքները հաշվի առնելով է, որ 2006 թ. նա ընտրվեց ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, իսկ 2007-2008 թթ. աշխատեց որպես ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս-քարտուղար: 2006 թ. նրան շնորհվեց «Մովսես Խորենացի» մեդալ:

2008 թ. նրա խմբագրությամբ լույս տեսավ նաև «Հայաստանի ազգային ատլաս»-ի երկրորդ հատորը, որտեղ նա զետեղված քարտեզների շուրջ կեսի, առաջաբանի և քարտեզներին ուղեկցող նյութերի հեղինակն է: Ատլասը վա-

¹¹ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի տեղադրության հարցի շուրջ, «ՀՀՀ», հ. ԺԳ., 1994:

¹² Տե՛ս ծանոթ. 3:

¹³ Տե՛ս «Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ատլաս», Ստեփանակերտ, 2009:

¹⁴ Տե՛ս Բ. Հարությունյան, Արցախի, Հայոց Արևելից կողմերի և Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջը, «ՊԲՀ», 1994, թիվ 1-2, 1995, թիվ 1:

ղուց ի վեր պահանջված էր թե՛ ՀՀ-ում և թե՛ այլ պետություններում, ուստի հարկ ենք համարում ընդգծել, որ Բ. Հարությունյանի միջոցով հնարավոր եղավ դրա պատրաստումն ու հրապարակումը:

Քանի որ Բ. Հարությունյանը մշտապես ուշադրության կենտրոնում էր պահում Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը, ուստի տասնամյակների իր պրպատումներն ի մի բերելով՝ որպես հեղինակ մասնակցեց «Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ատլաս»-ի պատրաստմանը և հրատարակմանը 2009 թ., որը լույս ընծայվեց նաև ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով (2009 և 2010 թթ.):

Կապված Ադրբեջանում մեծ ծավալներ ընդունած հայոց պատմության կեղծարարության հետ, նա պարբերաբար անդրադառնում էր կեղծարարության տարբեր դրսևորումներին և Աղվանքի պատմաաշխարհագրական ու ժողովրդագրական խնդիրների պարզաբանմանը: Նրա հողվածների մի մասը նպատակաուղղված էր ցուցադրելու ադրբեջանցի հեղինակների՝ Աղվանից պատմությունը և մշակույթը յուրացնելուն ուղղված պնդումների սնանկությունը, իսկ մնացյալը նվիրված էր Աղվանքի սահմաններին, վարչական բաժանմանը և էթնիկ կազմին¹⁵: Պատմագիտության մեջ առաջին անգամ կատարվեց Աղվանքի գավառաբաժանումը, բոլոր մանրամասներով քննության առնվեցին այդ երկրամասի ցեղերը: Այդ հետազոտությունների մի զգալի մասը թարգմանաբար ներկայացվեց նաև միջազգային լսարանին՝ նպատակ ունենալով լրացնելու այն բացը, որ տարիների ընթացքում չափազանց խորացել էր:

1991 թ. հրատարակված «Հայկական հարց» հանրագիտարանում Բ. Հարությունյանը ներմուծեց այդ ուղղությամբ տարիների ընթացքում իր կատարած աշխատանքի արդյունքները՝ տրամադրելով նաև մի շարք կարևոր քարտեզներ:

1993-2004 թթ. Բ. Հարությունյանը եղել է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի ղեկան, 1997-2000 թթ.՝ Հայաստանի հարակից երկրների պատմության ամբիոնի վարիչ: 2003 թվականից մինչև մահը վարել է ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի վարիչի պաշտոնը: Նրա ուսուցչությամբ և երաշխավորությամբ գիտական կյանքի ուղեգիր են ստացել բազմաթիվ ուսանողներ և ասպիրանտներ: Հաճախ կրկնում էր նրանց համար. «Միրեցե՛ք մեր հայրենիքը և չե՛ր մեծագործություններով պայծառացրե՛ք նրա անունը: Եվ երբեք մի՛ մոռացե՛ք, որ մենք ունենք կորուսյալ հայրենիք, որը վաղ թե ուշ պետք է ազարագրել»¹⁶:

Թերևս վերջին աշխատանքը, որը նա իրականացրեց, Անանիա Շիրակացու

¹⁵ Տե՛ս Բ. Арутюнян, Когда отсутствует научная добросовестность, «ԼՀԳ», 1987, թիվ 7, *նույնի՛* Рауф Меликов, Этническая картина Азербайджана в период Ахеменидского владычества / VI-IV вв. до н.э./, Баку, 2003 (գրախոսություն), «Գիտության գլոբուս», հ. 5 և հ. 6, Երևան, 2005, *նույնի՛* Воинствующая безграмотность лжеисторика Ф. Мамедовой, Голос Армении, 8 июня, 2006, *նույնի՛* Պետական մակարդակի բարձրացված կեղծարարություն, «ՎԷՄ», 2010, թիվ 4, *նույնի՛* Այսպես կոչված Աղվանքի էթնիկ և քաղաքական պատմության մի քանի հարցեր, «ՎԷՄ», 2011, թիվ 2, 3, *նույնի՛* Այսպես կոչված Աղվանքի սահմանների, տարածքի և գավառաբաժանման շուրջ, «ՎԷՄ», 2012, թիվ 2 և այլն:

¹⁶ Տե՛ս Բարկեն Հարությունյան, ծննդյան 70-ամյակին նվիրված հարցազրույց, էջ 8:

ծննդյան 1400-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի կազմակերպումն էր 2012 թ.: Նա այդ գործում սիրտ ու հոգի ներդրեց՝ ամբողջականորեն արժևորելու համար միջնադարյան մեծ գիտնականի վաստակը: Հիվանդացավ հենց այդ օրերին ու գիտաժողովի վերջին նիստերին մասնակցել այլևս չկարողացավ:

Բ. Հարությունյանը կյանքից հեռացավ անժամանակ, սակայն թողեց ոչ միայն մեծ և արժեքավոր ժառանգություն, այլև բազմաթիվ աշակերտներ, ինչը ոչ բոլորին է բնորոշ:

Մույն ժողովածուի հրատարակությունը, որտեղ ամփոփված են Բ. Հարությունյանի ամենաուշագրավ գիտական աշխատությունները Մեծ Հայքի արևելյան աշխարհների և Ադվանքի վերաբերյալ, ինչպես նաև նրա գրախոսությունները ադրբեջանական պատմահեղինների աշխատությունների մասին, մի կողմից հարգանքի տուրք է մեծ հայագետի հիշատակին, իսկ մյուս կողմից՝ դրանք հանրության լայն շրջանների սեփականությունը դարձնելու ցանկության արդյունք:

Արման Եղիազարյան

ԲԱԺԻՆ Ա.

**ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ**

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ДЕЛЕНИЕ ЗАКАВКАЗСКИХ
ВЛАДЕНИЙ САСАНИДСКОГО ИРАНА СОГЛАСНО
ТРУДУ ЕЛИШЭ

Историко-географическое исследование сочинения Елишэ «О Вардане и войне Армянской»¹ показало, что в нем содержатся ценные и достоверные сведения относительно административного деления краев восточного Закавказья, которые проверяются и подтверждаются другими первоисточниками. В отличие от Лазаря Парпского, который спустя десятилетия также изложил историю восстания 450—451 гг., Елишэ выступает в качестве очевидца событий. В его труде содержатся интересные подробности, касающиеся политико-административного деления этого региона, причем относящиеся к периоду именно 40-х годов V века. Этих сведений нет в сочинении Лазаря, так как последний имел дело с новым административным делением, сложившимся вследствие поражения восстания 450—451 гг.

Елишэ рассказывает, как персидский царь Ездегерд II после успешных войн против Византийской империи направляет послание в подвластные Ирану страны с требованием послать в страну Апар войско для оказания помощи в походе против Кушанского царства. Наш автор сообщает:

*«Ըստ այսմ պատճենի հրո-
վարտակ եհաս յաշխարհն Հայոց,
ի Վրաց և յԱղուանից և ի Լինաց,
ի Մալգեից և ի Կորդուաց, յԱղձ-
նեաց և բազում այլ տեղեաց
հեռաւորաց, որոց ոչ էին օրէնք
երթալ զայն ճանապարհ յառաջ
ժամանակաւ Գունդ կազմէր ի*

«Такого образца послание получено было в стране Армян, стране Иверов и стране Албанов, и стране Лбинов, и стране Цавдеев, и стране Кордуев, и стране Алдзник, и во многих других отдаленных местностях, которым в прежнее время не было положено следовать по этому пути. Рать

¹ См. «Եղիշէի Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին», աշխ. Ծ. Տէր-Մինասեան, Երևան, 1957:

Հայոց Մեծաց զազատ և զազատորդի, և յարքունի տանէ զստանիկ մարդիկ. ըստ նմին օրինակի ի Վրաց և յԱղուանից և յաշխարհէն Լինաց, և որ այլ ևս ի կողմանց կողմանց հարաւոյ մերձ ի սահմանս Տաճկաստանի և ի Հոռոմոց աշխարհն և ի Կորդուաց և ի Դասն և ի Սաւղէ և յԱրզնարդիւն, որք էին ամենեքեան հաւատացեալք և մկրտեալք ի մի կաթողիկէ և առաքելական եկեղեցի»:

составлялась в Великой Армении из азатов и сыновей азатов и остаников из царского удела: по этому же примеру [набирали] из Иверии и Албании и из страны Лбинов, а также из различных краев юга, близ границы Тачкастана, и страны Ромеев, и из Кордуев и Дасна, и из Цавдэ и из Арзнарзюна, которые все были верующими и крещеными в единой соборной апостольской церкви»²

В тексте прямо названы не только три главные закавказские страны—Армения (հԱյկ), Иверия (Վիրկ) и Кавказская Албания (Ալուանк), но и Лбинк и ряд отторгнутых от царства Великой Армении областей. Сравнение первой и второй частей приведенного отрывка показывает, что, по всей вероятности, в его первой части, в числе получивших послание стран, упоминался также Дасн, хотя в дошедших до нас списках сочинения Елишэ наименование области не сохранилось. Неназванные страны в начале отрывка представлены в неопределенной форме—«... и во многих других отдаленных местностях»,—которая в некоторой степени конкретизируется в конце цитаты—«...а также из различных краев юга, близ границы Тачкастана, и страны Ромеев...». Из этого сведения древнего историографа можно сделать вывод, что конкретно неназванные страны, а также Кордук, Дасн, Цавдэк и Арзнарзюн находились к югу от марзпанства Армянского, или Арми, и тянулись до населенных арабами районов Междуречья, которые у автора собирательно называются Тачкастан. Они доходили до границ Византийской империи, которую Елишэ именует «страной Ромеев». Насельники этих стран были «...верующими и крещеными в единой соборной апостольской церкви». Елишэ сознает их конфессиональную общность, но, помимо Иверии и Албании, поименно называет только те страны, которые в недалеком прошлом являлись составными частями царства Великой Армении. Такова структура и другого свидетельства Елишэ:

² Եղիշէ. с. 10. Егишэ, О Вардане и войне Армянской, пер. с древнеармянского акад. И. А. Орбели, подготовка к изданию, предисловие и примечания К. Н. Юзбашьяна, Ереван, 1971, с. 30.

«Զի առհասարակ հրաման առեալ էր յարքունուստ, որպէս շալոց աշխարհին, նոյնպէս և Վրաց և Աղուանից և Լինաց, Աղձընեաց և Կորդուաց և Մաղէից և Դասն և որ այլ ևս ուրեք ուրեք ի ծածուկ յիշխանութեանն Պարսից ունէին զքրիստոնէութիւն»:

Здесь также упоминаются три главных страны Закавказья, Лбинк, края, отторгнутые от царства Великой Армении—Алдзник, Кордук, Цавдэк и Дасн, а об остальных христианских странах говорится неопределенно, как о «других», «... которые в различных местах Персидской державы тайно держались христианства». Упоминание указанных, отторгнутых от царства Великой Армении краев, в середине V в. не было случайным. Действительно, идея территориального единения Великой Армении и восстановления армянской государственности, которая нашла свое блестящее выражение в труде Моисея Хоренского, находила горячий отклик в различных слоях армянского общества. В других частях своего сочинения Елишэ вспоминает, как правило, только Армению, Иверию и Албанию, а остальные страны называются неопределенно:

«...զբազմութիւն այրուծիոյն շալոց և զՎրաց և զԱղուանից, և զամենեցուն՝ որ էին հաւատաքեալ ի սուրբ աւետարանն Քրիստոսի»:

Сравнивая вышеупомянутые свидетельства Елишэ, в которых нашли место отторгнутые от Великой Армении края, с другими, в которых упоминаются только три главных закавказских страны, мы приходим к выводу, что, называя Кордук, Алдзник, Дасн и Цавдэк, историк не стремится уравнивать их в административном отношении с марзпанствами Армянским (Армн), Иверским (Варджан), Албанским (Ран), но трактует как составную часть царства Великой Армении. Следовательно, перечисленные страны можно разделить на две группы: а) Великая Армения, Иверия, Албания и Лбинк; б) Кордук, Дасн, Цавдэк и Алдзник, или Арзнарзюн. Согласно «Ашхарнацуцу», административное деление кустака Капкой Сасанидской Персии представляло следующую картину:

«Ибо было получено от дворца общее повеление как об Армянской стране, так и об Иверской и об Албанской, и о стране Лбинов, и об Алдзнике и о Кордуке, и о Цавдэке, и о Дасне, и относительно других, которые в различных местах Персидской державы тайно держались христианства»³.

«... множество конницы Армянской, Иверской и Албанской—и всех тех, кто веровал в святое евангелие Христово»⁴.

³ Եղիշէ, с. 51. Египшэ, с. 59—60.

⁴ Եղիշէ, с. 19. Египшэ, с. 36, ср. с. 121.

«Քուստակ-ի-Կապկոհ, որ է կողմն Կապկասու լիբանց, յորում են աշխարհք երեքտասան. Ատրպատական, Արմն՝ [որ է] Հայք, Վարջան՝ որ է Վիրք, Ռան՝ որ է Աղուանք, Բալասական, Սիսական, Առէ, Գեղան, Շանճան, Գլմունք, Գմբաւանդ, Տապարքուտան, Ռուան, Ամուլ, զոր պատմել առաջի կայ մեզ»:

«Кустак-и-Капкох, то есть край Кавказских гор, имеет 13 областей: Атрпатакан, Армн, то есть Армения, Варджан, то есть Иверия, Ран, то есть Албания, Баласакан, Сисакан, Арэ, Гелан, Шанчан, Длмунк, Дмбаванд, Тапарстан, Рван, Амол, о которых мы расскажем ниже»⁵.

Что касается кустака Хорваран, в состав которого входили ряд областей Великой Армении, то он имел следующее административное деление:

«Քուստակ-ի-Խորուարան, որ է Կողմ Արեւմտեայ, յորում աշխարհք ինն. Մայ, Մասպտան, Միհրան-Քուստակ, Կաշկար, Գարմական, Երանասան-Քարտ-Կաւատ, Նոտ-Արտաշիրական, Մարծին, զԱրզոն...»:

«Кустак-и-Хорваран, то есть Западный край, имеет 9 областей: Май, Маспан, Михран-Кустак, Кашкар, Гармакан, Еранасан-Карт-Кават, Нот-Арташиракан, Мардзин, Арзон...»⁶

Сопоставление данных «Ашхарнацуйца» и Елише показывает, что административное деление восточного Закавказья не подверглось большому изменению за период до появления «Ашхарнацуйца».

Касаясь статуса стран, входивших в кустак персидского государства, Н. Адонц справедливо заключает, что указанные в «Ашхарнацуйце» страны в границах того или иного кустака не были равнозначны в правовом отношении. Если Армения, Иверия и Албания управлялись марзпанами, то Сисакан или Баласакан управлялись своими удельными князьями и входили в регистр того или иного марзпанства⁷. И у Елише Великая Армения, Иверия и Албания отделены от других перечисленных стран, по-видимому, как марзпанства. Однако, в отличие от данных «Ашхарнацуйца», Елише приравнивает к этим трем странам также страну Лбинов. До раздела Великой Армении в 387 г. и установления персидского владычества в Закавказье Лбинк был независимым царством,

⁵ Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, с. 115:

⁶ Там же, с. 114—115.

⁷ См. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, с. 221.

которое часто принимало активное участие в персидских походах в грабительских целях. Как можно судить по данным Елише, после 428 г. оно превращается в зависимое от Ирана царство⁸, которое управляется собственным царем, по всей вероятности, без участия персидского должностного лица. Но его деятельность контролировалась, по-видимому, албанским марзпаном, и не случайно, что Лбинк впоследствии был включен в марзпанство Ран.

В середине V в. для обозначения марзпанства Армн Елише пользуется устаревшим выражением «Великая Армения», отдавая дань не только традиции, но, быть может, и под впечатлением идеи о восстановлении армянской государственности, весьма популярной в этот период во всех слоях армянского общества. Статус марзпанства Варджан отличается от Армна тем, что Грузинское царство формально не было упразднено, хотя и находилось в подчинении у персидского марзпана. Таково было положение и в марзпанстве Албанском, или Ран.

Попытаемся определить границы вышеупомянутых четырех областей.

В территориальном отношении наиболее крупным из них было марзпанство Армянское, или Армн. Привлекая составленные Елише и Лазарем Парпским епископские и княжеские списки⁹, можно установить, что границы марзпанства на севере включали Тайк (*Տաճառ եպիսկոպոսի Տայոց*), Ашоцк (*Տէրն Աշոցայ Հրահատ*) и Верхний Ташир (*Վրէն Տաշրացի*); на востоке они включали Сюникское нахарарство, в которое, как увидим далее, входил, судя по всему, также Арцах; на юго-востоке — hЕр и Зареванд; на юге — епископство Туруберан (Тавруберан), Бзнуник, Мокк, Акэ и нахарарство Арцруни. На западе граница проходила по ирано-византийской пограничной линии, которая уточнена Н. Адонцем на основе детального анализа первоисточников¹⁰. Тем не менее, вышеупомянутые списки отнюдь не могут установить действительную территорию марзпанства, потому что в них фактически не нашли места занимающие нейтральную позицию княжества (они не примыкали ни к варданидам, ни к васакидам), а также конфискованные персидским двором царские владения армянских Аршакидов, которые, по понятным причинам, не могли отразиться в этих списках, иначе как «...все царские горцакалы»¹¹, каждый со своим

⁸ См. Егише, с. 78.

⁹ См. Егише, с. 42, 53, 76—77, 95, 110 и 166. *Հաղարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Տփղիս, 1904, с. 44—45, 47, 67, 72, 75 и 86.*

¹⁰ См. Н. Адонц, указ. соч., с. 1—27.

войском»¹². Этот пробел восполним. На основании косвенных замечаний Елишэ можно предположить, что в марзпанство входили Арцах, Тморик и Кордик. Эти три края, несомненно, не были отдельными административными единицами, иначе были бы упомянуты историком в числе стран, получивших послание персидского царя. Остается предположить, что они являлись составной частью одного из марзпанств: Армена, Рана, или Атрпатакана, или автономных княжеств Кордука и Дасна. Исследование труда Елишэ показывает, что вышеуказанные края входили в Армянское марзпанство, но имели различный правовой статус. Говоря о предательской деятельности Васака Сюни, когда тот, пытаясь удержать многих князей от восстания, рассылал письма в разные концы Закавказья, увещевая не содействовать восставшим, Елишэ пишет:

«Սոյնպէս առնէր և ընդ ամենայն կողմանս ամրականաց աշխարհին, ի Տմորիսն և ի Կորդիսն, յԱրցախ և յԱղուանսն, ի Վիրս և յաշխարհն Խաղտեաց. յղէր պնդէր, զի ասպնջականութեան որ արժանի մի արասցէ»:

«Подобно же поступал он и со всеми краями страны, где было [много] крепостей, в Тморике и Кордике, в Арцахе и Албании, в Иверии и в стране Халтик, посылал [гонцов, письма], настаивал, чтобы никого [из противной стороны] не удостоивали пристанища»¹³.

Здесь Албания и Иверия—отдельные марзпанства, Халтик—зависимая от Византии Халдия. Что касается Тморика, то для суждения о его административной принадлежности мы располагаем другим, чрезвычайно ценным свидетельством Елишэ:

«Իսկ որք էին յամուրս Տմորեաց, իբրև լուան դայս ամենայն շարիս, զոր գործեցին զօրքրն արքունի, ոչինչ շահ օգտի համարէին զկեալն ի մէջ ամրականացն: Քաջութեամբ ելեալ յարձակեցան օգնականութեամբ ամրականացն, և հասեալ ի մօտաւոր աշխարհն Պարսկաց, յանխնայ կոտորելով՝ նախճիրս արեան գործէին, և զմնացեալսն գե-

«А те, кто был в крепостях Тморика, когда услышали обо всех этих злодеяниях, которые совершили царские войска, сочли, что пребывание в укрепленьях не дает никакой пользы и выгоды. Храбро выйдя, они с помощью постоянно [пребывающих] в крепости совершили нападение и, достигнув ближней области Персии, безжалостно избивали и проливали потоки крови, а остав-

¹¹ Горцакал—служащий или чиновник. См. Н. Адонц, указ. соч., с. 239.

¹² См. Егишэ, с. 95.

¹³ Եղիշէ, с. 94. Егишэ, с. 91.

րի առեալ տանէին, և անդէն յամուրսն արկանէին, և զշինուածսն աշխարհին զամբար ի ձեռն տնեալ հրոյ ճարակ տային»:

шихся в живых, взяв в плен, увели и заключили там же в крепостях, а строения страны, вооружившись факелами, делали пищей огня»¹⁴.

Сообщение достаточно определенно говорит о том, что пограничный с персидскими областями Тморик являлся частью Армянского марзпанства. Рассматриваемый край, судя по свидетельству Моисея Хоренского, должен был быть царским владением. Если это наше мнение соответствует действительности, то, исходя из историко-географических условий, несомненно, марзпанству должен был принадлежать также Кордик.

О вхождении Арцаха в Армянское марзпанство у Елишэ есть одно косвенное, но важное сообщение: описывая прибытие персидского хазарапета¹⁵ Митрнерсеа в Закавказье, он попутно замечает, что Пайтакаран находился недалеко от границ марзпанства:

«Հասեալ մերձ ի սահմանս Հայոց՝ մտանէր ի քաղաքն Փայտակարան»:

«Достигнув <местности> близ границ Армении, он вступил в город Пайтакаран»¹⁶.

Нетрудно убедиться, что при любой из донныне предполагавшихся локализаций Пайтакарана, Арцахская область должна была находиться в пределах Армянского марзпанства. Возникает вопрос, почему этот край не представлен в списке восставших князей каким-нибудь родом, когда известно, что он являлся одним из главных центров восстания? По нашему мнению, этот сложный вопрос объясняется с помощью данных, сообщаемых Лазарем Парпским. После падения княжества Цавдэк, согласно косвенным данным Фавста Бузанда¹⁷, его территория, охватившая почти весь Арцах, была конфискована царским двором и включена в царский удел. Однако, исходя из данных «Гаһнамака», можно предположить, что в начале 70-х годов арцахские владения царского двора по указу царя Папа перешли к представителю младшей ветви рода Сюни. Последний, как основоположник нового княжеского дома, получил в

¹⁴ Եղիշէ, с. 126. Егишэ, с. 115.

¹⁵ hАзарапет—тысячник, одна из высших административных должностей в Аршакидской Армении и Сасанидском Иране. См. Егишэ, Примечания, с. 180.

¹⁶ Եղիշէ, с. 88;

¹⁷ См. «Փառտոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց», Վենետիկ, 1832, с. 159: «Ապստամբեցին յԱրշակայ արքայէն Հայոց ամուր գաւառն Արձախայ...», с. 210: «Հարկանէր զերկիրն Արձախայ մեծաւ պատերազմաւ, զերէր զբազումս ի նոցանէն. և զմնաջորդացն անոյր պանդանդս, և զմնացեալսն ի հարկի կացուցանէր»:

«Ганнамаке» (Разрядной грамоте) разряд «Сюникского второго». В середине V в. его князем должен был быть Варазваган Сюни, который взял в жены дочь Васака Сюни. К нему, к «Сюникскому второму», должно относится свидетельство Парпского: «...муж некий из рода Сюни, чье имя Варазваган»¹⁸. Варазваган принадлежал боковой ветви Сюни, в противном случае следовало бы допустить, что, спустя полтора столетия после провозглашения христианства государственной религией, после знаменитого Аштишатского собора, Васак Сюни, который поставил свою печать под решениями Шаһапиванского собора, отдал бы свою дочь члену своего семейства, допуская кровосмешение. Когда отношения между Варазваганом и женой ухудшились, Васак начал преследовать Варазвагана и в конце концов изгнал его из Армении¹⁹. По этой причине и Арцах, как нахарарство, не упоминается в списках восстановших княжеств. Несомненно, Елишэ знал о предательстве Варазвагана и его взаимоотношениях с Васакком Сюни, но в отличие от Лазаря, он не считал это фактором религиозной политики, и, как мало-важное событие, не включил в изложение своего труда. Лазарь, бесспорно, тоже знал, что не из-за Варазвагана персы начали принуждать армян к вероотступничеству, однако в конце V в. сложились совсем другие условия, и Парпский сознательно пытался связать требование вероотступничества с деятельностью льстивых нахараров.

Повествуя о перипетиях восстания 450—451 гг., Елишэ, как правило, останавливается на событиях, имевших место именно в Армянском марзпанстве, так что и другое сообщение историка относительно Арцаха можно рассматривать как косвенное свидетельство о принадлежности Арцаха марзпанству Армян:

*«Նա և որ յԱրձախայ մայրիսն
անկեալքն էին փախստականք,
ոչ ինչ լոնալ դադարեցին խաղա-
ղութեամբ. այլ հանապազ յղէին
յաշխարհն Հոնաց, շարժէին և
յորդորէին զգունզն Հոնաց, և յի-*

«А те, кто в бегстве попал в леса Арцаха, отнюдь не стали пребывать там мирно и втихомолку, а часто посылали [гонцов] в страну hОнов, шевелили и понуждали войско hОнов и напоминали им о договоре,

¹⁸ «Վազարայ Փարպեցւոյ Պարմութիւն Հայոց և Քուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», Տփղիս, 1904, с. 39: «այր մի ի տոհմէն Սիւնեաց, որոյ անունն էր Վարազվազան»:

¹⁹ См. Лазарь Парпский, с. 39: «Եւ էր Վարազվազանս այս փեսայացեալ իշխանին Սիւնեաց Վասակայ. որ և ըստ համբաւոյ ոմանց՝ ատելութեամբ մեծաւ ասէին զկեանքն ընդ միմեանս զՎարազվազանայ և զգոտեր իշխանին Սիւնեաց. յաղագս որոյ ծանր քիտու հայէր հայր աղջկանն ընդ փեսային իւրում, և հնարէր սպանմամբ խնդրել զվրէժս թշնամանաց դատերն իւրոյ, մինչև հալածեալ հանէր զնա յաշխարհէս Հայոց»:

շեցուցանէին նոցա զուխան, զոր
եղեալ էր ընդ Հայս և անսուտ երդ-
մամբ հաստատեալ: Հաճոյ թու-
էր բազմաց ի նոցանէ լսել զբան-
սըն քաղցրութեամբ: Նա և մեղա-
դիր ևս յոյժ լինէին նոցա, եթէ
«Ի կոխն ընդէ՞ր ոչ եկիր պատ-
րաստութեամբ»:

Исходя из других сообщений историка, можно предположить, что два известных гавара исторической Армении, hЕр и Зареванд, также являлись составной частью марзпанства. Так, говоря о своей заговорческой деятельности, Васак Сюни писал персам:

«Ահաւաղիկ քակեցի զմիա-
բանութիւն ուխտին Հայոց, և ընդ
երիս կողմանս զգունդն քակեալ
բաժանեցի: Զգունդն առաջին հե-
ռացուցի ի կողմանս Հերայ և
Զարեանդայ...»:

В другой связи, описывая продвижение персидских войск к Армении, Елишэ пишет:

«Իսկ յետ բազում ատուրց
գորագութիւն Պարսից խաղալը
գայր ամենայն հեթանոսական
բազմութեամբն. և եկեալ հասա-
նէր յաշխարհն Հայոց ի Հեր և ի
Զարեանդ գաւառ»:

который был ими заключен с Арменией и скреплен нерушимой клятвой. Многие из них были расположены благо-склонно слушать эти слова, хотя и строго осуждали их (hОнов), говоря: «Почему вы не явились, подготовившись к сражению»²⁰.

«Ну вот, разрушил я едино-
душие общины Армянской и,
расчленив армию, [двинул пол-
ки] по трем направлениям.
Полк первый я удалил в края
hЕра и Зареванда...»²¹.

«А спустя немного дней Пер-
сидский военачальник двинул-
ся со всей языческой толпой и,
прибыв, достиг страны Армян-
ской гавара hЕр и Заре-
ванд»²².

Если даже первое свидетельство может дать повод для дру-
гих интерпретаций и объяснений, то второе явно говорит о принад-
лежности вышеупомянутых гаваров Армянскому марзпанству.

На южной границе Армении, согласно определенным свиде-
тельствам Елишэ, вне марзпанства Армян оставались Кордук, Дасн,
Алдзник или Арзнарзюн²³—три бдешства царства Великой Арме-

²⁰ Եղիշէ, с. 127. Егишэ, с. 116.

²¹ Եղիշէ, с. 75. Егишэ, с. 77.

²² Եղիշէ, с. 105. Егишэ, с. 99.

²³ См. Егишэ, с. 30, 59—60. Елишэ знает, что бдешство не охватывало всю область Алдзник, и поэтому территорию бдешства именуется «Арзнарзюн».

нии. Кордукское бдешство охватывало территорию гавара Кордук. Дасн являлся составной частью бдешства Нор-Ширакан²⁴, и нужно предполагать, что прежний административный район был сохранен персидским двором под названием Дасн. Бдешство Алдзник в основном охватывало гавар Арзан, или Алдзи, который простирался до подножия Армянского Тавра. Предгорные и горные районы Армянского Тавра продолжали оставаться в Армянском марзпанстве и в церковном отношении входили в епископство Турубера, или Таврубера²⁵. Здесь находились несколько армянских нахарарств, которые почти не принимали участия в восстании. Что касается упоминания «Цавдэ», то здесь проявилось не только воспоминание о его принадлежности в прошлом Великой Армении, но, может быть, представление о верховенстве армянской церкви в отношении этого края.

Судя по выражению историка—

«... (Մարզպան Սերուխտ) ոչ եկաց մնաց ի կողմանս ճորայ, ալլ կուտեաց զամենայն բազմութիւն զօրու իւրոյ, և փութանակի անցանէր ընդ մեծ գետն Կուր անուն, և սլատահէր նմա մերձ ի սահմանս Վրաց հանդէպ Խաղխաղ բաղաքի, որ ձմեռոց էր թաւաւորացն Աղուանից»:

«... (марзпан Себухт) не стал выжидать в краях Чора, а сосредоточил все множество своих войск и поспешно перешел большую реку, именуемую Кур, и встретился с ним (Варданом) близ границ Иверии, против города Халхала, который был зимней ставкой царей Албанских»²⁶,

граница Армянского марзпанства проходила по склонам гор, находящимся южнее Халхала, который исследователи локализуют на месте нынешнего Казаха или близ него²⁷. Немного юго-западнее от Халхала марзпанство Арми граничило с марзпанством Грузинским (Варджан), в состав которого с 387 г. входило бдешство Гугарк.

Как легко можно убедиться, сообщения Елишэ позволяют определить часть пограничной линии Армянского марзпанства: всю юго-западную границу, отрезок hЕра и Зареванда, всю северо-восточную линию и, частично, ее северную сторону. Неопределенные отрезки пограничной линии легко можно установить по другим

²⁴ См. Филоппи Բուզանդ, с. 159.

²⁵ См. Егишэ, с. 42.

²⁶ Եգիշէ, с. 75. Егишэ, с. 77.

²⁷ См. «Атлас Армянской ССР», № 104 (карта «Армения в I—IV вв.», сост. С. Т. Еремян).

первоисточникам. Согласно «Ашхарнацуйцу», Васпуракан полностью входил в Армянское марзпанство²⁸. Стало быть, на территории от Ера до города Пайтакарана граница должна была проходить по юго-восточной пограничной линии Васпураканской области, то есть, по Армянским горам, где находился перевал «Друнк АЙоц» (Армянские ворота). Исходя из данных «Ганнамака», можно почти безошибочно определить отрезок пограничной линии Кордик-Ер, который включал в Армянские гавары Зарехан, Тамбер и Айли, или Куриджан²⁹, и проходил по западному берегу озера Капутан³⁰.

Обратимся к общей границе между марзпанствами Армянские и Варджан. Восточный отрезок устанавливается с большой точностью: граница проходила по южной и юго-западной пограничной черте бдешства Гугарк. В западной части граница проходила по северной стороне Тайка и, частично, по северной границе Айрарата.

Сведения Елишэ о территории марзпанства Грузинского, или Варджан, очень скудны и зачастую неопределенны. Историограф касается Иверии или Албании лишь постольку, поскольку те были связаны с восстанием 450—451 гг. Но границы марзпанства Варджан восстанавливаются с помощью «Ашхарнацуйца». Анализ во всем объеме проделан акад. С. Т. Еремяном³¹, так что подробно останавливаться на этом не стоит. Пограничная линия проходила по восточной стороне Егр, по Аджаро-Имеретинскому хребту, по реке Квирила, включая в марзпанство район Шорапани, по Кавказским горам, Аланским воротам, по западной и южной границе Лбинка (последняя проходила по реке Алван (Алазань) и по западной границе Албании). На юге, как уже было показано, Грузинское марзпанство граничило с марзпанством Армянские. Являвшиеся владениями армянских Аршакидов гавары Кларджк, Артахан и Шавшет после включения в Грузинское марзпанство, по всей

²⁸ См. С. Т. Еремян, указ. соч., с. 108—109; см. также карту.

²⁹ Из главы сочинения Ухтанэса «Յաղագս Եւրոպոսոսաց՝ որք ընկաւն արևոկ տեղիս տեղիս ի սրբոյն Գրիգորէ յԵրազանչիւր գանս» можно заключить, что гавар Айли также входил в Армянское марзпанство, так как, несмотря на заявление историка, этот список не имеет ничего общего с Григорием Просветителем и создавался в ранний период марзпанства—в 428—451 гг. Картографирование этого списка епископств дает интересные результаты, полностью соответствуя по своей территории раннему марзпанству, границы которого мы пытаемся уточнить по сочинению Елишэ. Этот список—предмет отдельного исследования и мы намерены коснуться его в скором будущем. См. Աւետանէս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, 1, с. 100.

³⁰ См. Н. Адонц, указ. соч., с. 249—250. См. «Ганнамак».

³¹ См. С. Т. Еремян, указ. соч., с. 83—84, 104.

вероятности, были переданы под непосредственную власть персидского марзпана, а затем вошли в состав бдешства Гугарк³². Южная часть гавара Джавахк, несомненно составлявшая часть владений нахарарства Ашоцк, как о том можно судить по данным «Зоранамак»-а (Воинская грамота)³³, продолжала оставаться в составе Армянского марзпанства.

Албания, или страна Ран, на западе граничила с Иверией и Лбинком; на юге—с Армянским марзпанством, рекой Курой и, частично, с Атропатеной; на востоке— с Баласаканом и Чолой. Елише хорошо осведомлен о том, что собственно Албания располагается на левобережье Куры и простирается до Капкаонских, или Кавказских, гор:

«Եւ բազումք ի նախարարացն Աղուանից և յամենայն շինականացն, որք վասն անուանն Աստուծոյ ցրուեալ և վատնեալ էին յամուրս լերանց Կապկոհի, իբրև տեսին զաջողութիւն գործոյն, զոր կատարէր Աստուած ի ձեռն գրեղին Հայոց, զային ժողովէին և նորա, և խառնէին ի զօրս նոցա, և միարանք և հաւասարք կցորդք լինէին գործոյն նահատակութեան»:

«И многие из нахараров Албании и всяких шинаканов, которые ради имени бога рассеялись и бежали в неприступные [места] гор Капкаона, когда увидели успех дела, которое совершал бог через полк армянский, сами являлись, собирались и присоединялись к их (армян) войскам и становились единомышленными и равными участниками геройских подвигов»³⁴.

Пограничная линия между Албанским и Армянским марзпанствами уже подробно рассмотрена нами, что же касается границ собст-

³² О территориальном росте бдешства Гугарк см. Հարությունյան Բ. 2. Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Բն2, 1977, № 2, с. 176—198.

³³ См. Н. Адонц, указ. соч., с. 251—252. Картографирование княжеских домов показывает, что хозяевам Ашоцка должны были оставаться северные части нынешних Амасийского и Гукасянского районов, которые не были в состоянии прокормить большое число жителей, потому и князя Ашоцка не могли бы вывести на поле боя 500 конных воинов. Следовательно, нужно считать вполне логичным мнение о том, что часть Джавахка входила в это княжество. Вероятно, косвенным свидетельством тому можно считать сообщение отца армянской истории о том, что Гушар наследовал только часть Джавахка. По всей вероятности, другая часть перешла к Ашоцку («Մովսեսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց», ՏԻԳԻՍ, 1913, с. 113).

³⁴ Եղիշէ, с. 78. Египшэ, с. 79.

венно Албании, то на севере, согласно вышеупомянутому свидетельству и «Ашхарнацуйцу», естественной границей для нее являлись Кавказские горы, на востоке—река Алван (Аг-су), а на западе—Камбечан в качестве пограничного гавара³⁵. Албания, по всей вероятности, должна была быть краем, находившимся под властью упомянутого у Елишэ марзпана Чоры. Следует думать, что марзпанство Албанское, или Ран, уже сформировалось, и резиденцией персидского марзпана служила Чола (Чора), которая, согласно свидетельству Елишэ, была превращена в собственность персидского наместника или, вернее, во владение персидского царя царей, управляемое царским надзирателем-марзпаном. В марзпанство Албанское, или Чора, кроме Албании входили бывшие владения армянских Аршакидов на правобережье Куры, Баласакан и собственно Чола (Чора), а позднее и Лбинк.

С большими трудностями связано уточнение границ Баласаканского царства. Елишэ упоминает эту страну дважды. В первый раз в связи с Халхалской битвой 450 г.:

«Ուր [Լոփնաս գետի խոր ձորերի մոտ-Ն. Բ.] ընդդէմ դարձեալ Թաղատրազանց ոմանց Բաղասական արքայի, ընկեցին զոմն ի ձիոյ ի նախարարացն Հայոց, ի գնդէն Դիմաքսեանից զՄուշ սպանին, և զԳազրիկ վիրաւորեցին»:

«Здесь [у глубоких обрывов реки Лопнас—Б. А.] противостояли им некоторые из царевичей царя Баласакана, сбросили с коня кого-то из армянских нахараров и из полка Димаксеан убили Муша и ранили Газрика»³⁶.

Во второй раз—говоря об обвинении армянскими князьями Васака Сюни при персидском дворе:

«...զի բարեկամացեալ էր նա ընդ Հեռանայ Հոնի միաբանութեամբ Բաղասական արքային, ի ժամանակին՝ զի կոտորեաց Հեռանն այն զգորսն Պարսից յԱղուանս, և սուպատակաւ եհաս յերկիրն Յունաց, և բազում գերի և աւար խաղացոյց ի Հոռոմոց և ի Հայոց և ի Վրաց և յԱղուանից. որպէս զի ի վերայ իսկ եհաս

«... что подружился он с hОном hЕраном, в согласии с царем Баласакана, в то время, когда этот hЕран истребил в Албании Персидские войска и в наезде своем достиг страны Греческой, и много пленных и добычи отправил из Греции и из Армении, и из Иверии, и из Албании, так что царь постиг

³⁵ См. С. Т. Еремян, указ. соч., с. 34; см. также карту.

³⁶ Եղիշէ, с. 76. Египшэ, с. 78.

խորհրդոցն ինքն իսկ թագաւորն,
և սպան զԲաղասական արքայս:

эти замыслы и казнил царя
Баласакана»³⁷.

На основании этих сведений можно прийти лишь к выводу, что Баласакан должен был соседствовать с территорией расселения Нонов, чтобы царь имел возможность сблизиться с ними. К вопросу о расположении Баласакана по разным поводам обращались Гр. Ачарян, М. Абебян, Е. Тер-Минасян, Г. Алишан, Н. Адонц, С. Еремян, Т. Акопян, Б. Улубабян и др.³⁸ Эти авторы пытались локализовать Баласакан на Северном Кавказе, в районах, соседствующих с гуннами, в междуречье Алазани и Куры, в Пайтакаране или Каспке и левобережье Куры—недалеко от Гардмана. По нашему мнению, Баласакан должен был находиться между собственно Албанией и Каспийским морем и простираться до пределов Чора-паһака. Значит, мы склонны Баласакан отождествлять с упомянутым Захарией Ретором *Vazgun*-ом, который, по свидетельству автора, находился на берегу моря и тянулся до Каспийских ворот, по ту сторону которых проживали булгары³⁹. Конечно, можно возразить, что согласно Ибн-Хордадбею Баласакан находился в Пайтакаране, поскольку, от Берзенда до поля Баласакана и оттуда до г. Вардана (Варданаkert) было 12 фарсахов⁴⁰. Однако свидетельство арабского автора относится к полю Баласакана, а не княжеству, потому и их отождествление отнюдь не обязательно. Баласаканским полем могла называться не только часть Муганской степи по правому берегу Аракса, но и вся равнина. Причем некоторая неточность есть и в свидетельстве арабского автора, так как даже по прямой линии от Берзенда до Варданакерта более 10 фарсахов. Следовательно, Баласаканское поле было расположено между Варданакертом и Берзендом. Территория между двумя городами такова, что Варданаkert должен был находиться на этом поле, если действительно Баласаканским полем называлось правобережье Аракса в районе Варданакерта. Однако, исходя из логики первоисточника, нужно предположить, что Баласаканское поле находилось на северо-востоке от названных городов, значит, могло относиться и к левобережью Куры. Во всяком случае, опираясь на это сведение, вряд ли можно отклонить мысль об

³⁷ Եղիշէ, с. 134. Египтэ, с. 121.

³⁸ Подробно о локализации Баласакана см. Բ. Ալուբաբյան, *Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ*, см. «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», 1971. № 1, с. 178—182.

³⁹ См. Н. Пигулевская, Сирийские источники по истории народов СССР, М.—Л., 1941, с. 165.

⁴⁰ См. Н. Адонц, указ. соч., с. 220.

отождествлении Баласакана с Базгуном. Баласакан не мог находиться в Атрпатакане (Атропатене); в этом случае было бы непонятно, как мог Месроп Маштоц в краю, непосредственно подчиненном персидскому двору, открыто преследовать язычников⁴¹. Что Баласакан должен был быть частью Албанского марзпанства, ясно видно из документа «Թուղթ զոր Տէր Յովհաննէս Հալոց կաթողիկոս եւ այլ եպիսկոպոսներ, առ Աղուանից եպիսկոպոսունս արարին». Здесь в числе албанских епископств упоминается и Баласакан⁴².

Как показывает картографирование подчиненных армянскому католикосу епископств, ни одно из них не оставалось вне территории Армянского марзпанства.

Административные изменения, проводимые персами, как правило, сопровождались изменениями в юрисдикции епископств. Так, включение Утика и, несколько позже, Арцаха в Албанское марзпанство привело к тому, что находившиеся на их территории епископства оказались под верховенством албанского католикоса, хотя последний в свою очередь подчинялся армянскому католикосу. Алдзник, Кордук и ряд других краев, будучи отделены от Великой Армении, оказались в подчинении у сирийского католикоса. Напротив, Тморик, населенный преимущественно сирийцами, в церковном отношении подчинялся армянскому католикосу, поскольку административно входил в территорию марзпанства Армн.

Таким образом, Баласакан—Базгун должен был занимать юго-восточную часть территории бывшего царства мазкутских (массагетских) Аршакидов и в начальный период должен был простираться до Дербендского прохода. Но уже в середине V в. его северная часть, Чора и Дербенд с оборонительными сооружениями, подверглась оккупации со стороны персидской армии, командующий которой, по Елишэ, звался Чора марзпан⁴³. Под непосредственным руководством последнего находились не только район Чола, или Чора, но, по всей вероятности, также большинство расположенных на правом берегу Куры владений армянских Аршакидов, где в 462 г. была построена новая резиденция албанских марзпанов—город Партав. Баласакан, как отдельный шаһр,

⁴¹ См. Чарһиւն. Պատմութիւն վարուց եւ մահուան սրբոյն Մերոպայ վարդապետի, Թիֆլիս, 1913, с. 29:

⁴² См. «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, с. 81: «Հաւաց և ճշմարտից աստուածասիրաց, սիրելի եղբարց և աթոռակցաց մերոց, Արասու Պարտաւայ եպիսկոպոսի, Մովսէսի Բ... դատու եպիսկոպոսի, Գրիգորի Կապաղականու եպիսկոպոսի, Հոռոմակայ Ամբասու եպիսկոպոսի, Տիմաթի Բաղասականու եպիսկոպոսի, Ամբակումայ Շաքիոյ եպիսկոպոսի, Յոհաննայ Գարդմանայ եպիսկոպոսի, Ղևոնդի Մեծ կուանց եպիսկոպոսի. Ի Յովհաննիս Հալոց կաթողիկոսէ. ...արհնութեամբ և հոգեւոր սիրով ողջոյն»:

⁴³ См. Егишэ, с. 76.

входил в кустак Капкоһ, но оставался в подчинении албанского марзпана.

Таким образом, в персидских владениях Закавказья в середине V в. уже фактически сформировались марзпанства Армн, Ран и Варджан. При этом, однако, несколько местных царств не прекратили своего существования и сохраняли свою внутреннюю самостоятельность. К числу таковых относились Грузинское, Албанское и Баласаканское царства.

Как в административном отношении сложилась судьба бдешств Великой Армении—Алдзника или Арзнарзюна, Кордука и Нор-Ширакана? Автор «Ашхарнацуйца», описывая кустак Хорваран, упоминает страны Мардзин и Арзон. Первая может быть отождествлена с Нор-Шираканом, а вторая—с Алдзником. Известно, что в бдешство Нор-Ширакан входил гавар Маһкерт-тун, который назывался также Мардзин. Нужно, следовательно, предположить, что бдешство, как отдельный шаһр, существовало в составе кустака Хорваран под наименованием Мардзин. У Елишэ этот край известен под названием Дасн, который согласно Фавсту Бузанду, входил в состав бдешства Нор-Ширакан. Последний в административном отношении должен был подчиняться области Ниневия. Об этом сохранились сведения в послании католикоса Бабкена «Բժուկի Հայոց և Պարսի, առ ուղղափառս»⁴⁴. Что касается Алдзника, то это Арзон, который, как отдельный шаһр, входил в регистр Арвастана⁴⁵. Труднее выяснить административную судьбу Кордука. Не входил ли он вместе с Цавдэком в Арзон? И нет ли отдаленного отклика на это в упомянутом Елишэ списке стран? В физико-географическом смысле эти страны составляли единое целое, так что возможно, что персидские власти, исходя из этих соображений, пытались объединить эти княжества административно, сохраняя их внутреннюю автономию. Так или иначе, исходя из сообщений Елишэ, нужно предположить, что в середине V в. Кордук и Цавдэк составляли отдельные административные единицы, входя, по-видимому, в регистр Арвастана. Оторванные персами от метрополии, включенные в различные административные районы и с течением времени, вследствие иноземного владычества, изменившие свой этнический облик, эти области оказались вне восстановленной в IX в. армянской государственности.

Обобщая изложенное, мы приходим к следующим выводам:

- а) Отталкиваясь от данных Елишэ, можно составить административную карту персидских владений в Закавказье;
- б) Уже в середине V в. в Закавказье сформировались марзпанства Армн, Варджан и Ран;

⁴⁴ См. «Գիրք թղթոց», с. 41: «Նորշիրականն և Իրնուէ նահանգ».

⁴⁵ См. Н. Адонц, указ. соч., с. 221.

в) Марзпанство Армян охватывало большую часть территории царства Великой Армении за исключением бдешств, страны Каспк, правобережного района Куры и гаваров Кларджк, Артахан и Шавшет, а также, разумеется, той части территории, которая отошла к Византийской империи вследствие раздела 387 г.;

г) Марзпанство Варджан состояло из Грузинского царства, Гугаркского бдешства и нескольких гаваров, находящихся под непосредственным управлением персидского марзпана;

д) Марзпанство Ран состояло из собственно Албании, Баласаканского царства и непосредственно управляемых персидским марзпаном районов Чора и правобережья Куры. В его номинальном подчинении должно было находиться и царство Лбинк;

е) Царство Баласакан находилось между Албанией, Каспийским морем, Чолой, или Чорой, и рекой Кура. Как отдельный шаһр, входило в регистр Рана;

ж) Царство Лбинк охватывало не только район, расположенный между рекой Алазани и Кавказскими горами, но и часть горных районов нынешнего Дагестана. Однако уточнить его границы, кроме южных и юго-восточных, по сочинению Елише невозможно;

з) Бдешство Нор-Ширакан под наименованием Дасн входило в административный район Ниневия, или hЭдаяб, сохраняя некоторую автономию. Вероятно, это упомянутый «Ашхарнауццем» Мардзин, который уже имел, по всей вероятности, статус шаһра;

и) Бдешства Кордук и Алдзник также сохраняли некоторую автономию и, по-видимому, входили в регистр Арвастана. Однако впоследствии, вероятно, объединившись вместе с Цавдэком, составили шаһр Арзон, который, бесспорно, должен был оставаться в регистре Арвастана;

к) Цавдэк, как отдельное княжество, входил в регистр Арвастана.

ԱՐՑԱԽԻ, ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԵՐԻ ԵՎ ՂԱՐԱՐԱՂԻ
ՏԱՐԱԾՔԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՂՃ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Բ. Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Այսօր, երբ արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի և Լեռնային Պարաբաղի Հանրապետության հռչակման հետ կապված պատմագիտական ժառանգաբանությունները, մամուլը, հեռուստատեսությունը և ռադիոն հաճախակի ու բազմակողմանիորեն անդրադառնում են արցախյան խնդիրներին, Հայոց Արևելից կողմեր, Արցախ, Ղարաբաղ և Լեռնային Ղարաբաղ պատմա-աշխարհագրական տարածքաշրջանները տարածքային առումով միշտ չէ, որ ճիշտ մեկնաբանություն են ստանում: Եվ եթե ի նկատի ունենանք, որ այն երբեմն որոշակի միտումնավորություն ու նպատակադրվածություն ունի (մասնավորապես ադրբեջանական ու թուրքական պատմագիտական շրջաններում), ապա հասկանալի կդառնա, որ հարցիս քննությունը ոչ միայն զուտ գիտական ու ճանաչողական, այլև շատ կարևոր քաղաքական նշանակություն ունի:

Հայացք նետելով պատմության վաղնջական ժամանակների խորքը, մենք գրավոր աղբյուրներում առաջինը հանդիպում ենք Արցախի հիշատակությունը: Արարատյան թագավորության տիրակալ Սարգուր II-ը իր Սևանա լճի ավազանում թողած Մովակի արձանագրությունում հայտնում է. «Ետևզեն արշավեց, սեփական զենքին (?) ենթարկեց Արկուկե [ցեղի] երկիրը: Սարգուրեն ասում է.— Արշավեցի, գրավեցի Արկուկե (ցեղի) երկիրը, կտրեոի մինև Ուրտեխե (երկիրը)»¹: Արձանագրության հրատարակիչներից Գ. Մելիքիշվիլու կարծիքով, քանի որ Արկուկե երկիրը զբաղեցրել է Սևանա լճի հարավային ափը Մովակ (նախկինում՝ Ջաղալու) գյուղի շրջակայքում, ապա Ուրտեխեն (հեղինակի ընթերցմամբ՝ Ուրտեխինի) պետք է փրնտրել Սևանա լճից հարավ-արևելք²: Հայ-բանասիրության նշանավոր երախտավորներից մեկի՝ Գ. Ղափանցյանի կարծիքով այն համապատասխանել է Մեծ Հայքի Արցախ նահանգին՝ թե՛ անվամբ և թե՛ տարածքով³: Չնայած ուսումնասիրողները միակարծիք չեն Արկուկե երկրի տեղագրում հարցում⁴, այնուամենայնիվ Ուրտեխե երկրի անունը հիշատակող վերոնշյալ արձանագրության գտնվելու վայրը հուշում է, որ Սարգուր II թագավորը ռազմակալել է ներկայիս Վարդենիսի շրջանի տարածքը: Ըստ որում, դատելով տափարակ տեղանքից, որով հիշյալ շրջանը էպպես տարբերվում է Սևանա

¹ Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոմատիա. հ. Ա, Երևան, 1981, էջ 72: Տե՛ս նաև Գ. Ա. Меликишвили. Урартские клинообразные надписи, М., 1960, № 161.

² Գ. Ա. Меликишвили. Указ. соч., с. 446. Այս տեսակետը պաշտպանում է նաև Ն. Հարությունյանը (Топонимика Урарту. Ереван, 1985, с. 211—212):

³ Գ. Ա. Капанцян. Счето арменіаса. Ереван, 1931, с. 104: Տե՛ս նաև Լ. Կարաբաղյան. Արևիլյան Հայաստանի ուրարտական տեղանունները.—«Էրաբեր հասարակական գիտություններ», 1978, № 10, էջ 56:

⁴ Լ. Կարաբաղյանը Արկուկե երկիրը տեղագրում է Արգիճի գետի ավազանում: Մանրամասն տե՛ս Օ. Օ. Карагезян. Проблема этногенеза и самоназвания армянского народа по клинописным источникам.—«Էրաբեր հասարակական գիտություններ», 1988, № 7, էջ 66—67:

լճի ավազանի մնացած հատվածներից, Սարղուր II թագավորը պետք է հասած լինի Գեղամա ծովակի ավազանը արևելքից եզերող Սյունյաց լեռներին կամ Զանգեզուրի լեռնաշղթային, որովհետև հարթ և պաշտպանական հնարավորություններից զրեթե զուրկ այս երկիրը չէր կարող կասեցնել լավ կազմակերպված ու ղինված Արարատյան թագավորության զորքերիս: Նման հարցադրման դեպքում անտարակույս է, որ Ուրտեխեն գտնվելու էր Սոթքի լեռնանցքից ու Սյունյաց լեռներից արևելք ընկած շրջանում:

Արարատյան թագավորների ռազմական անաշխաղացուժը Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում առավել մեծ չափեր ընդունեց հաջորդ տիրակալի՝ Ռուսա I-ի օրոք (735—714): Պահպանվել է վերջինիս մի շատ հետաքրքիր ու պատմաաշխարհագրական տեսակետից արժեքավոր արձանագրությունը Սովինար դյուլի մերձակալքում, փորագրված Սևանա լճի ափին, բարձր ժայռի ծովահայաց կողմում: Արձանագրությունը, որի մոտ ներառված Արփա—Սևան ջրատարը դուրս է գալիս լճափ, ժամանակին անմատչելի էր մարդկանց համար թե՛ դիմացից, որքան արձանագրությունը կրող ժայռի ստորոտը քերում էին լճի ափքները և թե՛ վերևից, քանի որ բևեռագրերին հասնելու համար անհրաժեշտ էր հատուկ համարանքներ ստեղծել: Պատմելով Սևանա լճի ավազան և դրանից արևելք ընկած երկրներ իր կատարած արշավանքի մասին, Ռուսա I-ը հայտնում է. «Ես այս երկրները մեկ արշավանքում նվաճեցի, ծառա շաբձրի՝ Աղախու (երկիրը), Վելեքուխն (երկիրը), Լուխուխն (երկիրը), Արուկյան (երկիրը)։— Ղրսս արքայի այս կողմից ծովային գավառում. Դուրկումելի (երկիրը), Եանատուայան (երկիրը), Քերիվիշայան (երկիրը), Ռիշուայան (երկիրը), [...] զուայան (երկիրը), Արիայան (երկիրը), Զամանն (երկիրը), Ծոկիմայան (երկիրը), Ելայան (երկիրը), Երելթուայան (երկիրը), Աղամանիու (երկիրը), Դուրիայան (երկիրը), Ալզերա (երկիրը), Պիրուայան (երկիրը), Եիլայան (երկիրը), Վիդուայան (երկիրը), Ատեզայան (երկիրը), Երիայան (երկիրը), Ազամերունն (երկիրը),— տասնինն արքայի այն կողմից ծովային գավառում՝ լեռնաշղթայի ստորոտում: Ընդամենը քսաներեք արքայի մեկ օրում (—արշավանքում) նվաճեցի: Մարդ, կին դեպի Բիախենի (երկիրը) քեցցի՝ Հարկային տարում եկա, կառուցեցի այս ամրոցները հենց այս երկրում (?) [...], Քելշերախեն ամրոցը հույակապ կառուցեցի, դրեցի անունը «Քելշերայի քաղաք»՝ Բիախենի (երկիր) զորությունը (ուլուլյանների) (=բարբարոսների) մեջ ամրապնդելու (համար)»:

Այս արձանագրության պատմաաշխարհագրական քննությունը, ըստ էության, մի մեծ աշխատության նյութ է և խիստ աշխատատար, ուստի դրան իր ամբողջության մեջ անդրադառնալ չենք կարող: Առավել ևս, որ խնդրիս շահագրգռությունների տեսակետից, դրա կարիքը բացարձակապես չկա: Սակայն ինչնով նախնական հետազոտության արդյունքներից, կարելի է վստահորեն եզրակացնել, որ 19 երկրների⁶ եթե ոչ մեծ, ապա նշանակալից մասը գտնվել է Արցախի, թերևս նաև Ուտիքի տարածքում: Ուշագրության արժանի է մի կարևոր իրողություն ևս՝ ցանկում բացակայում է Ուրտեխն երկրի անունը:

Հիշյալ երկրների տեղագրական ուսումնասիրության ասպարեզում որոշակի հաջողությունների է հասել սեպագրագետ Հ. Կարազյուզյանը, որը հողաված է պատրաստել «Հայաստանի և լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունների սեպագիր տեղանունները» թեմայով: Հեղինակի սիրալիր համա-

⁶ Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա. հ. Ա, էջ 85: Տե՛ս նաև Գ. Ա. Мелік-кшишвилі. Указ. соч., № 266.

⁶ Եստ գայթակղել է բոլոր 19 ցեղային երկրներն էլ տեսնել Արցախի և Ուտիքի տարածքում, որովհետև այդ թիվը կարծես թե համապատասխանում է Արցախի և Ուտիքի գավառների միացյալ քանակին, սակայն մի շարք երկրներ տեղագրվում են Սյունիքում:

ձայնություններ, որի համար հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը, տալիս ենք նրա տեղադրություններից մի քանիսը: Այսպես, արձանագրության Տanaquaini երկրանունը, որի մեջ «-ini»-ն ուրարտական վերջավորություն է, ինչպես հիմնավոր ցույց է տալիս հեղինակը, սխալ ընթերցման արդյունք է: Սեպագիրը փորագրած գրագրի սխալի հետևանքով բևեռագրերի մի խումբ միասին դրվելու փոխարեն քարին է հանձնվել երկու հատվածով և իրարից հեռու, իսկ այսպես կոչված «Տա» վանկի ստորին լայն պարանոցով սեպը սխալմամբ փորվել է ոչ հորիզոնական դիրքով, որի հետևանքով սեպագրագեոնները կարծել են, որ գործ ունեն «Շա» և «նա» վանկերի հետ: Սակայն վերոհիշյալ թյուրիմացությունները վերացնելուց հետո սեպերի միասնական խումբը կարգացվում է «Տու», իսկ երկրի անվանումը՝ «Տուտուա»: Զարգացնելով իր միտքը, հեղինակը հանդուս է միակ ճիշտ եզրակացությունը, որ «Տուտուա»-ն հետագայի «Տրտու» անվանումն է՝ դրված սեռական հոլովով: Ինչ վերաբերում է «Տրտու»-ի «ք»-ին, ապա այն աճական է, որը հանդես է եկել ուշ ժամանակներում:

Նույնպիսի սխալ ընթերցման արդյունք է teruisaini անվանումը, որի ճիշտ արտասանությունը եղել է Keruisa: Հեղինակը, սրբագրելով տեղանունը, այն կապում է Քարունե անվան հետ, ցույց տալով, որ ցեղերի տեղաշարժի հետ կապված անունն տեղափոխվել է Արցախի հարավ-արևելյան շրջանները⁷: Սեպագրագեոնների սխալ վերծանության պատճառով Gisua-ini երկրանունը կարգացվել է Risuaini, իսկ իրականում այն աղերս ունի Գիշի գյուղի անվան հետ և տարածքային առումով համապատասխանել է հիշյալ բնակավայրի շրջակայքին: Այս հարցադրումները սպառիչ պատասխան են ստացել Հ. Կարազոյանի աշխատության մեջ, ուստի նոր տեղադրություններին անցնելու կարիք չկա: Սակայն բևեռագիր արձանագրության տեղանունների մեջ կա մի առանձնահատուկ իրողություն, որի կողքից անցնել չի կարելի: Բերված տեղանունների գոնե նշանակալից մասը տրված է ոչ թե ուղիղ ձևով, այլ հայերենի սեռական հոլովաձևով, որի վրա, չգիտակցելով այդ հանգամանքը, բևեռագրի փորագրիչ-գրագիրը ավելացրել է բիայնական «-ini» վերջավորությունը: Հետևաբար, կարելի է լիակատար վստահություն ասել, որ Արցախի և հարևան Ուտիքի տարածքը առկազն մ. թ. ա. VIII դարից բնակեցված է եղել հայկական ցեղերով: Հասկանալի է, որ ժամանակագրական այս շրջանը գծելով, մենք ի նկատի ունենք գրավոր աղբյուրի հիշատակությունը, քանի որ հիշյալ ցեղերը նըշված տարածքներում լճայնավեցին աստվածային հորաշքով ու անակնկալ: Վեր է ամեն կասկածից, որ նրանք այստեղ բնակվում էին անհիշելի ժամանակներից սկսած դեռ մինչև մ. թ. ա. VIII դարը:

Մովսիսարի արձանագրության մեջ լճից դեպի արևելք հիշված 19 երկրների մեջ զարմանալիորեն բացակայում է Ուրտեխն երկրի անունը: Անունն բացակայում է նաև Սարգուր II-ի «Տարեգրության» մեջ: Այնտեղ ասվում է. «Հենց այդ տարում երրորդ անգամ արշավեցի Արկուկն (ցեղի) երկրի վրա: Ծնթարկեցի Արկուկն (ցեղի) երկիրը, Աղախու (ցեղի) երկիրը, Լուերու (ցեղի) երկիրը, Ծշումուա (ցեղի) երկիրը, Քամանիու (ցեղի) երկիրը, Կույալթա (երկիրը), Ուխունն երկիրը, Տերիա երկիրը: Քսան ամրոց (որ) ամրացված էր, կռվում գրավեցի: Հարյուր քսան քաղաք մեկ օրում (—արշավանքում) նվաճեցի: Ամրոցները ավերեցի, քաղաքները այրեցի, երկիրը

⁷ Լեոնային Հարարաղի Հանրապետության հարավ-արևելյան շրջանում մինչև օրս էլ գոյություն ունի Քարահուշ անունով մի գյուղ, որը Քարունե անվան հնչյունափոխված տարբերակն է, որի հիշատակությունը պահպանել է Մովսես Կաղանկատվացին (Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վարագ Առաքելյանի. Երևան, 1988, էջ 72. «Ի Քարունե՛՜ փոքրագույն գիւղ մի», էջ 78. «Երբժամ լուսալ ի Քարոճե՛՛՛ կանայք յառաջ ելանէին ի գիւղաքաղաքն Ամարասայ»:

կերտ (- շուրաքրի), Մարդ, կին այնտեղից հանեցի: Սարդուրեն ասում է.— Բանի մարդ իմ զենքի (?) առջևից ճողոպրում էր և բռնեց (= գրավեց) Ուշթիա (ե) Բամ (լեռները), վերապաշարեցի, սպանեցի: Ովքեր ճողոպրում էին, Բելչեբան (=կայծակը) այրեց⁸, Սեպագրագետ Հ. Կարագոյոյանը գտնում է, որ հիշյալ երկրներից մի քանիսը գտնվել են Արցախի տարածքում, ուստի ենթադրելի էր դրանց շարքում նաև Ուրտեխեի անունը: Հետեւաբար, ելնելով առկա արձանագրագիտական նյութի ընձեռած հնարավորություններից (չի բացառվում, որ նորահայտ նյութերը կարող են և կասկածի տակ առնել մեր ենթադրությունը), կարելի է ենթադրել, որ Ուրտեխե երկրի անվանումը դուր աշխարհագրական բնույթ ունի և մի ինչ-որ ցեղախն երկիր չի ներկայացնում: Ամենայն հավանականությամբ, Սևանա լճի ավազանի կամ Ուեղուրի—էթիունիի բնակիչները Մուսլայց լեռներից արևելք տարածվող երկրամասը բնաշխարհագրական ինչ-ինչ հատկանիշի պատճառով կոչել են Ուրտեխե—Արցախ, որը, սակայն, եղած նյութի շրջանակներում դժվար է պարզել:

Ռուսա 1-ի արշավանքներից հետո, Արարատյան թագավորության և Երվանդունիների պետության ժամանակաշրջանում, մեզ հետաքրքրող երկրամասը դուրս է մնացել սկզբնաղբյուրների ուղղորդությունից և, փաստորեն, քաղաքական իրադարձությունների ոլորտում զբղիս հայտնվում է Արտաշիսյան հարստության շրջանում: Մովսես Խորենացին, անդհադանալով Երվանդ թագավորի և Արտաշես 1-ի պայքարին, Երվանդ Վ՛րսի՛ ալ ճուլթնեբում հիշատակում է Ուտիք գավառը (=աշխարհ), սակայն ոչինչ չի հայտնում Արցախի մասին⁹: Իհարկե, այդ չի կարող վերաբերվել Արցախի, որպես վարչական միավորի, բացակայության մասին, քանի որ ժամանակագրական առումով շատ շանցած, Սարգստի «Աշխարհաղբյուրան» մեջ Արցախը Օրբիստենե անունով հիշատակվում է որպես Հայաստանի մարզ. «Հայաստանի հերոսում կյան շուտ լեռնի և շուտ լեռնադաշտեր, որոնց մեջ խաղողի որթը հեշտութայամբ չի աճում, նաև շատ հովիտներ, ուսանք ջափավոր, ուսանք էլ շատ բերրի, ինչպես Արաքսենեի դաշտը, որով Արաքս դետն է հոսում մինչև Աղվանքի ծայրը (=սահմանը) և թափվում է Կասպից ծովը, և սրա հետ Շակաշենը՝ սահմանակից Աղվանքին և Կուր դետին, հետո Գուգարքը: Ամբողջ այս երկիրը լիքն է հացահատիկներով, պտղատու և մշտադալար ծառերով. կա նաև ձիթենի: Հայաստանի մարզերից են Փավենեն և Կոմիսենեն և Օրբիստենեն, որը դուրս է բերում վեպանե լեռնախորհուրդի և Կամբուսենեն՝ [Հայաստանի] ամենահարուստային [մարզերն] են և շատ ձյունառատ, որովհետև մոտ են Կովկասյան լեռներին և Վիրքին ու Կողքիսին»¹⁰: Արցախ—Օրբիստենեի համարժեքությունը, որի մասին վերը նշվեց, պատմագիտության մեջ վաղուց արդեն պարզված իրողություն է¹¹, ուստի դրան այլևս չենք անդրադառնա: Սակայն ամբողջությամբ մեզ բերելով հույն աշխարհագրագետի վերահիշյալ հաղորդումը, կփորձենք ընդհանուր գծերով որոշակիացնել երկրամասի սահմանները, անհրաժեշտու-

⁸ Հայ ժողովրդի պատմության քրեատմատիա, հ. Ա, էջ 80, Գ. Ա. Мсликишвили. Указ. соч., № 155 6.

⁹ Մովսես Խորենացու Պատմության Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Արեղան և Ս. Ցարուիսենե. Տգրիս, 1913, էջ 169 («ուր հասան է առ Երուանդ յլուտեացոց գաւառին, եթէ գումարեաց արքայն Պարսից զօրս բազումս ի ձեռն Սմբատայ, զի ի վերայ քո խաղացեալ անցէ զմանեկն Արաաշես ի թագաւորութիւն իւր»):

¹⁰ The Geography of Strabo, with an english translation by Horace Leonard Jones, in eight volumes, V, London, 1969, XI, 14. 4; Страны и народы. География в 17 книгах, перевод, статья и комментарий Г. А. Стратановского. Л. 1964, XI, 14: 4; Մարտոն, քաղց և թարգմանեց Հ. Աճառյան. Երևան, 1940, 55—57:

¹¹ Հ. Կարագոյոյան. Արևելյան Հայաստանի ուրարտական տեղանունները, էջ 56—57:

թյան դեպքում դիմելով այլևայլ սկզբնաղբյուրների օգնությանը: Ստրաբոնը Կուրի աջափնյակի հյուսիս-արևմտյան մասում տեղադրում է Շակաշենը, որը Կուր գետով սահմանակցում էր Աղվանքին: Դատելով «Աշխարհացոյցի» տվյալներից, ստրաբոնյան Շակաշենը ներառնելու էր Շակաշեն գավառն ու նրա շրջակա տարածքները, համապատասխանելով Մովսես Խորենացու հիշատակած Գարդմանացվոց իշխանությանը¹², որի մասին կիսովի ստորև Այլ խոսքով, հիշյալ Շակաշենը զբաղեցրել է աշխարհացույցյան Ուտիք աշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասը, տարածվելով մինչև Տրտու (ներկայումս՝ Թարթառ) գետի ստորին հոսանքի հյուսիսակողմը: Ըստ Ստրաբոնի Շակաշենի հարևանությամբ հանդես եկող երկրամասը կոչվում է Արաքսենեի դաշտ, որի միջով հոսում է Արաքսը, սակայն զբժվար չէ տեսնել, որ Կուրի աջափնյակը Կուր և Երասխ գետերի ջրկիցից մինչև Տրտու գետի և Կուրի ջրախառնուրդը ընկած շրջանում ոչ այլ ինչ է, բայց եթե Պատմահոր հիշատակած Ուտիք գավառը կամ աշխարհը Շակաշենի և նշված Ուտիքի միացյալ տարածքը, որոշ տարբերություններով, համապատասխանել է աշխարհացույցյան Ուտիք աշխարհի տարածքին: Այսինքն Արցախ—Օրբիստենեի արևելյան և հյուսիսային սահմանները մոտավորապես անցել են Արցախը աշխարհացույցյան Ուտիքից սահմանազատող գծով:

Իսկ որո՞նք են եղել Արցախ—Օրբիստենեի մնացյալ սահմանները: Առաջին տպավորությունն այն է, որ այդ մասին ամասնցի աշխարհագրագետը տվյալներ չի պահպանել, սակայն ինչպես ցույց կտա քննությունը, Ստրաբոնի տեղեկությունները լույս են սփռում նաև այս խնդրի վրա: Վերոբերյալ հաղորդման մեջ Օրբիստենեի հարևանությամբ հիշատակվում են ևս երկու մարզ՝ Փավենեն և Կոմիսենեն, որոնց տեղադրությունը լույս է սփռում մեզ հետաքրքրող խնդրի վրա: Փավենեն Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» ձեռագրերում հայտնի է ոչ միայն Փոստղոյայի Փշտղոյ տարբերակում, իսկ մեկ այլ կապակցությամբ նաև Փաշուլ գրությունը: Աշխարհագրագետի երկը Փավենեն անվերապահորեն համարում է Հայաստանի երկրամաս, իսկ Փավնիտիսը՝ մարերից գրավված երկիր. «Պատմությունը ասում է, որ Հայաստանը, նախապես փոքր, աճեց այնուհետև Արտաշեսի և Զարեհի ձեռքով, որոնք նախապես Անտիոքոս Մեծի զորավարներն էին ... Երկուսն էլ մեծացան շրջակա ազգերից գրավելով զանազան գավառներ, Մարերից՝ Կասպիանեն, Փավնիտիսը և Բասորոպեդան...»¹³: Նշված երկրամասերից ցայսօր որոշակի հայտնի է Կասպիանեն—Կասպի տեղադրությունը, որը համապատասխանում է Մեծ Հայքի Փայտակարան աշխարհի տարածքին: Ինչ վերաբերում է մյուս երկուսին, ապա հավանական է ենթադրել, որ դրանք աշխարհագրական հերթականությամբ տարածվել են Կասպիանեն—Կասպից արևմուտք ընկած շրջանում, Մեծ Հայքի հարավ-արևելյան սահմանազխին: Մեր կարծիքով, դրանց տեղադրությունը կարելի է որոշակիացնել՝ ելնելով Մեծ Հայքի թագավորության պետական սահմանագծից՝ մինչև Արտաշես I-ի տարածքային ձեռքբերումները: Արծրունյաց պատմիչի մի շատ արժեքավոր տեղեկությունից, որ նա հավանաբար քաղել է մեզ անհայտ մի հին աղբյուրից, պարզվում է, որ Երվանդ Վերջին արքայի օրոք Մեծ Հայքի թագավորության սահմանը Պարսկահայքի շրջանում անցել է Անձախիձոր գավառի արևելակողմով¹⁴, այսինքն Հեր և Զարեհն զավառները դեռևս հայոց պետության մեջ չէին

¹² Մովսես Խորենացի, էջ 113:

¹³ Strabo, XI, 14, 5. ...ex Μελιτων μεν την τε Καπριωνην και Φασιλιον και Βασοροπειαν...». Մարտիրոս, XI, 14, 5:

¹⁴ Քովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Երևան, 1985, էջ 84:

մանում¹⁵։ Եվ քանի որ կասպը—Փայտակարանի հյուսիսային սահմանը անցնում էր Երասխա և մասամբ Կուր գետերով, իսկ Նախճավանն էլ պատկանում էր Մեծ Հայքի թագավորությանը, ապա Հեր և Ջարեանդ—կասպը հատվածում հայոց պետության սահմանը, ամենայն հավանականությամբ, անցել է Կոտոր (Կարմիր), իսկ այնուհետև՝ Երասխա գետերով։ Եթե մեր ննթագրությունը ճիշտ է, իսկ աղբյուրագիտական նյութը վկայում է դրա օգտին, ապա ստորաբնյան Փավնիտիսն ու Բասորոպեդան պետք է տարածքային համընկնեն համապատասխանաբար Մարդպետականին (Արևելյան Վասպուրական) և Պարսկահայքին¹⁶։ Թե Փավնիտիս կամ Փավենե կամ Փանենե անունը ի՞նչ ծագում ունի և ինչու է տրվել Մարդպետականի տարածքին, առանձին լուրջ պատմաբանասիրական քննության խնդիր է, որը դուրս է սույն աշխատության հետաքրքրությունների շրջանակից։ Այսուհանդերձ, հիմնվելով ձեռքի տակ եղած որոշ նյութերի վրա, կարելի է բացատրության մի փորձ կատարել։ Արևելյան Վասպուրականի տարածքում, այսինքն Մարդպետականում, «Աշխարհացոյցը» հիշատակում է Բաթնան դավառը, որը ձեռագրերում ունի նաև Բագան, Բախան, Բախուսան և Բախուսան տարրնթերցումները¹⁷։ Առաջին ընկալումն այն է, որ այս դավառանունը ծագում է բազմաստված-ից կամ էլ Բաթոս (—Դիոնիսոս) աստծու անունից։ Սակայն առավել հին և որակյալ ձեռագրերում Բադան կամ Բադանն ընթերցումը ընդհանրապես չի հանդիպում, ուստի առավել հավանական է Բաթոս աստծու անվան հետ կապելը։ Բնական է, որ Բաթոսի պաշտամունքին նվիրված գավառանվան մեջ հունական «-OS»-ը յպիտի պահպանվել և դավառը պիտի ստանար Բաթան ձևը, որի աղավաղումն է բաղձաթիվ ձեռագրերի և «Ջորանամակի» «Բաթան» տարրնթերցումը։ Միաժամանակ, գրեթե կասկած չի հարուցում այն հանգամանքը, որ Բաթանի որպես Բաթոս աստծու պաշտամունքին նվիրված գավառի փաստոր ծանոթ է եղել գրիչներին, որոնցից մի քանիսը այն դարձրել են «Բաթոսան» կամ «Բաթուսան»՝ նպատակ ունենալով գավառանվան իմաստոր հասկանալի դարձնել ընթերցողներին։ Սակայն, միաժամանակ, ավելնորախ է, որ Բաթոսը հայկական հեթանոսական աստվածների ծաղկաբույլին չէր պատկանում, հետևաբար նրա մուտքը հայ իրականություն պետք է կապված լիներ հունականության կամ հելլենիզմի զարգացման հետ, երբ հայկական աստվածությունները նույնացվում էին հունական հեթանոսական համապատասխան աստվածությունների հետ, օգտագործվում սկզբում զուգահեռ, իսկ այնուհետև երբեմն էլ առավելություն տալով եկամտա աստվածության անվանմանը։ Համենայն դեպս այս դեպքում օտար անվանումը դուրս է մղել հայկական համարժեքը և ի վերջո իր անունը հաղորդել գավառին։ Միանգամայն հասկանալի է, որ նման բացատրության դեպքում պետք է հարց ծագի, թե հայկական հեթանոսական որ աստվածությունն է եղել Բաթոսի համարժեքը կամ զուգահեռը և պահպանվել է արդյոք նրա անունը վարչական նույն միավորի վրա։ Մեր կարծիքով, որը ստորև ցույց կտանք, Բաթոսի աստվածության համարժեք է համարվել Վա-

15 Նորայր Բյուզանդացին Թովմա Արծրունու երկում հանդիպող «ի հետևի զօրս անդ» (էջ 84) արտահայտությունը իրավամբ սրբագրել է «ի Հեր եւ Ջարեանդ», որով հստականում է հայ-մարական սահմանագիծը (Հայկական բառաքննութիւն. Կ. Պոլս, 1880, էջ 86։ Տե՛ս նաև Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, ծան. 67, էջ 513)։

16 Բ. Հ. Հարությունյան. Մեծ Հայքի Պարսկահայք աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի.—«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1989, № 2, էջ 26—28։

17 Բ. Հ. Հարությունյան. Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի.—«Բանբեր Արևանի համալսարանի», 1983, № 3, էջ 112։

նատուրը, որը հյուրընկալության աստվածն էր¹⁸, վանատուրը այլ անունով կոչվել է նաև «Արամազդ Օտարասէր» կամ «Հիրընկալ»¹⁹, Նրա մեհյանը գտնվում էր Դիցավանում կամ Բազավանում, իսկ նրան նվիրված տոնախմբությունը կատարվում էր նավասարդի առաջին օրը, ինչպես հավաստում է «Հայաստաբար»²⁰, Մովսես Խորենացին, օգտվելով Բարդսանի «Պատմութիւնից», հայտնում է, որ վերջինս «պատմէ ի մեհնիցն պաշտամանց՝ վերջին Տիրանայ արքայի Հայոց պատուհալ զգերեզման եղբորն իրոյ Մածանայ քրմապետի ի Բազնացն աւանի, որ և ի Բազրեանդ գաւառի, բազին ի վերայ գերեզմանին շինեալ, զի ի զոհիցն ամենայն անցաւորք վայելեացնն, և ընդունիցին հիւրք երեկոթիք: Յորում և զվնի Վաղարշ տօն աշխարհախումբ կարգեաց ի սկզբան ամին նորայ, ի մուտն Նաւասարդի»²¹, Ղ. Ինճիճյանը, առաջնորդվելով Պատմահոր այս վկայությամբ, գտնում է, որ կատուցված բազինը նվիրված էր վանատուրին կամ հյուրընկալության աստծուն²², Նրա տոնախմբությունը կատարվում էր նոր տարվա սկզբում, այսինքն ներկա հաշվարկով օգոստոս ամսին և ամենաբեր նոր պտղոց տոնին, երբ հասունացել են պտուղները: Թերևս այս պատճառով էլ որոշ ուսումնասիրողներ ենթադրում են, որ հիշյալ աստվածությունը հնում առնչվել է բնության փթթմանը և պտղաբերմանը: Տոնախմբությունը ընթացել է երգերով, պարերով, մրցություններով ու զանազան այլ հանդիսություններով²³:

Բերված նյութերի ծանոթությունից առաջին տպավորությունն այն է, որ Բաքոս-Դիոնիսոսի և վանատուրի միջև ընդհանրություն գրեթե չկա: Սակայն առավել խոր քննությունը ցույց է տալիս, որ, այնուամենայնիվ, բուսականության, խաղողագործության և գինեգործության հովանավոր Դիոնիսոս-Բաքոսը²⁴, որին նվիրված տոնախմբությունները կատարվում էին տարին շորս անգամ, որոշակի ազդերս ունի վանատրի պաշտամունքի հետ, կապված խաղողի և այլ պտուղների բերքահավաքի և գինու պատրաստման հանդիսությունների հետ²⁵, որոնք մեծ ճոխությամբ անցկացվում էին նաև հին Հայաստանում և որոնց քրիստոնեականացված ձևերը պահպանվել են մինչև մեր օրերը: Թերևս այս հանգամանքն էլ հիմք է հանդիսացել, որ երկու աստվածությունները նույնացվեն կամ համադրվեն, որովհետև մյուս հատկանիշները նրանց միմյանցից հեռացնում են: Ելնելով կատարված քննությունից, տեղին է մտածել, որ Ստրաբոնի հիշատակած Փավենե—Փանեն—Փավնիտիսը բնավ էլ առեղծվածային անուն չէ, ինչպես ընդունված է կարծել: Եթե հյուրընկալության աստվածը կոչվում էր վանատուր, ապա ենթադրելի է աստվածության «վանեան» (=հյուրընկալության) անվանումը, իսկ դա հունական տառադարձման դեպքում կարող էր և հավանաբար

18 Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Ստ. Կաւայեանց. Տփղիս, 1909, § 836 («Եւ զիշատակ վկայիցն բերելոց ժամադրեաց ի տօն մեծ հոլակել, սնտտեացն պաշտաման ի ժամանակի՝ դիցն Ամանորոյ ամենաբեր նոր պտղոց տօնին, Հիրընկալ դիցն վանատրի, զոր յառաջագոյն իսկ ի նմին տեղւոյ պաշտելին յուրախութեան Նաւասարդ աւուր: Զի ժողովեալ ի յիշատակ մեծի երանելոյն Յովհաննու և սրբոյ վկային Աստուծոյ Աթաղիսէի՝ յայնմ աւուր խմբեալ ի նմին յաւանին տօնեացն»):

19 Ըստ երի Պատմութիւնայ Կեստրացոյ ժամանակականք (Քրոնիկոն). Վենետիկ, 1818, Բ, էջ 240:

20 Ղ ու կ ա ս Ի ն Ճ ի Ճ ե ա ն. Ընթացութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի. Կ. Գ, Վենետիկ, 1835, էջ 180:

21 Մ ո վ ս ե ս Խ ո Ր Ե ն ա ց ի, էջ 201—202:

22 Ղ. Ինճիճեան. Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց. Վենետիկ, 1822, էջ 409:

23 Ղ. Ա ի շ ա ն. Հին Հատար կամ Հեթանոսական կրոնք Հայոց. Վենետիկ, 1895:

24 Мифологический словарь, сост. М. Н. Ботвинник. М. А. Коған, М. Б. Рабинович, Б. П. Селецкий. М., 1965, с. 89—91.

25 Նույն տեղում, էջ 91—92:

ստացել է ՎՅՆԿՆԻ գրությունը, քանի որ հայերենի սվա-ն արտահայտելու համար հունարենը չէր կարող օգտագործել «Յ»-ն, որ այն ժամանակներում «ր» էր արտասանվում: Ուստի հույն աշխարհագրագետը կամ նրա օգտագործած աղբյուրի հեղինակը կամ պետք է օգտագործեր «յ» երկհնչյունը, որ ձայնավորից առաջ «վ» էր հնչում կամ էլ վերջինիս արտասանությունը մոտ կանգնած «Վ» հնչյունը: Տառադարձելով և միաժամանակ հունականացնելով «Վանենա»-ի վերջավորությունը, հույն հեղինակը վերջինս վերածել է ՎՅՆԿՆԻ-ի: Նման հայեցակետի դեպքում պետք է ենթադրել, որ, հակառակ ընդունված տեսակետի, Փավենե և Փանենե ընթերցումներից պետք է առաջնությունը տալ Փանենենի, եթե իհարկե առաջինի «յ»-ը «յ»-ի ղազվաղում չէ: Սակայն բացատրությունը բարդությունների առաջ է կանգնում այն տեսակետից, որ ունենք ոչ միայն ՓՅՆԿՆԻ, այլև ՎՅՆԿՆԻ ընթերցումները, որոնց մեջ «յ»-ը առկա է երկուսում էլ: Այս հանդամանքը պատճառ է դարձել, որ որոշ ուսումնասիրողներ իրենց իրավունք են վերագրել երկու տարբերությունների հիման վրա անուս սրբագրել ՎՅՆԿՆԻ-ը, որին համահնչյուն է ՓՅՆԿՆԻ-ը:

Հայկական «Վանա»-ը ծագում է իրանական wāhana «բնակություն» ձևվից, որն էլ իր հերթին առաջացել է առավել նախնական vāsana-ից (բնակություն), որը պահպանել է սանսկրիտերենը: Քանի որ «հարևան» (=գրացի, դրկից), հարազատ, հարակաշ բառերի «հարա»-ը որպես առանձին ձև հայերենում գոյություն չունի, ապա Հ. Աճառյանը իրավացիորեն ենթադրել է, որ նշված բառերն ամբողջությամբ իրանական ծագում ունեն, հետևաբար «վտան»-ը իրանյան բառ է: Դրա մասին է վկայում նաև Ձ մասսեիկով կազմված հ. պրս. awahana բառը, որը հայերենում վերածվել է «աւանա»-ի²⁷, Վանատուրի «վանա»-ը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ «wahana»-ն հայերենում վերածվել է «վանա»-ի, սակայն լեզվաբանական տեսակետից չի բացառվում, որ որոշ բարբառներում կամ Մարդպետականի իրանական խոսվածքներում «wāhana»-ի «հա»-ը վերածվեր «յա»-ի և այնուհետև «վա»-ի, որի հետևանքով այն կարող էր ձևով բերել «wāyana» տեսքը, որը և կարող էր հույն աշխարհագետի կամ նրա աղբյուրի հեղինակի համար հիմք ծառայել այն ՓՅՆԿՆԻ-ի վերածելու համար: Սակայն չի բացառվում, որ ՎՅՆԿՆԻ-ի ծագումը բոլորովին այլ բացատրություն ունի: Հռոմեական Faunus աստվածը, որ անտառների ու դաշտերի, հովիվների ու անասունների հոտերի հովանավորն էր²⁸, իր էությունը համընկնում էր Վանատուրի պաշամոտներին, ուստի հույն աշխարհագրագետը հայացված կամ դեռևս չհայացված «վանա»-ը դուրսագրել է լատինական աստվածությանը, որոնք համընկնում էին ե՛րբուհանությունը, և՛ անունով, ու երկրամասի անունը մատուցելի Faune գրությամբ:

Այս հարցի վերջնական լուսարանումը թողնելով ապագային, կարող ենք այժմ որոշակիորեն նշել, որ Փավենե—Փանենե—Փավենենե—Փավենիտիսը գրադեցրել է Մարդպետականի տարածքը, ուստի Ստրաբոնի վերոհիշյալ հաղորդման մեջ Փավենենի և Օրքիստենենի միջև գտնվող Կոմիսենեն (Κομισσηνη) աշխարհագրական տեսակետից կարող է նույնանալ Սյունիքի հետ: Մենք լիովին գիտակցում ենք, որ շատերի համար ոչ միայն անսպասելի, այլև անընդունելի տեղադրություն ենք առաջարկում, սակայն մատուցվող տեղորոշումը բխում է հույն աշխարհագրագետի երկի տրամաբանությունից, երկրամասերի թվարկման հերթականությունից ու աշխարհագրական դասավորությունից, որովհետև ինչպես Արաքսենեի դաշտին հաջորդում են

²⁶ Strabo, էջ 322, ժանոթ. 1.

²⁷ Հ.բ. Աճառյան. Հայերեն արժատական բառարան, հ. 7, Երևան, 1979, էջ 302—303.

²⁸ Мифологический словарь, с. 256. Տե՛ս նաև Латинско-русский словарь, составл. И. X. Дворецки. М., 1976, с. 418.

Շակաշենն ու Գուգարքը, կազմելով Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիսարևելյան սահմանային երկրամասերի անընդհատ շարք, այնպես էլ Փավնենեն, Կոմիսենեն և Օրքիստենեն ներկայացնում են մեկ այլ շարք, որը ձգվում էր հարավ-արևմուտքից հյուսիս-արևելք ուղղությամբ: Այլ խոսքով, կարելի է հաստատորեն պնդել, որ Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհն ու Ստրաբոնի Կոմիսենեն տարածքային առումով լիովին համընկնում են: Բնական է, որ այդ պարզելուց հետո անհրաժեշտություն է ծագում պատասխանել այն հարցին, թե ինչ հարաբերության մեջ են գտնվում հիշյալ տեղանունները:

Ստրաբոնը Կոմիսենեն անունով երկու երկրամաս է հիշատակում, որոնցից մեկը, ինչպես նշեցինք, Սյունիքն է, իսկ մյուսը գտնվել է Պարսկաստանում²⁹ և համապատասխանել է «Աշխարհացոյցում» հիշատակված Կոշմ կամ Կոմշ աշխարհին, որը մտնում էր Երանշահրի կորսասանի կամ Արևելյան թուստակի մեջ³⁰, Մենք հակված ենք կարծելու, որ պարսկական Կոմշ—Կոմիսենեի գրությունն ազդել է հայկական Կոմիսենեի ուղղագրության վրա, ուստի գտնում ենք, որ վերջինս մեզ է հասել ոչ անաղարտ վիճակում: Ամենից առաջ ենթադրելի է, որ կարող էին շփոթվել հունարեն «Κ» և «Σ» տառերը, իսկ պարսկական Կոմիսենեի ազդեցությամբ «լս»-ի կարող էր վերածվել «ս»-ն, հետևաբար, հայկական Կոմիսենեի նախնական տեսքը պետք է լիներ Σωσισηνη: Եվ քանի որ հունական «ω»-ն արտահայտում է հայերենի «ո» կապակցությունը, ապա Ստրաբոնի Կոմիսենեն ոչ այլ ինչ է, քայց եթե Սուվիսենեն կամ Սունիսենեն, որը փաստորեն անունով ևս անմիջականորեն կապվում է Սյունիքի հետ: Սեպագրազեստ Հ. Կարազոյլյանի կարծիքով, լի բացառվում, որ «Κ»-ի և «Σ»-ի ոչ մի շփոթ էլ տեղի չի ունեցել: Կոմիսենեի «Κ»-ն, ըստ նրա, կարող է և նախնական լինել և միայն ավելի ուշ հնդեվրոպական լեզուներին հատուկ հնչյունափոխական օրինաչափություններով վերածվել է «Σ»-ի: Այլ խոսքով, Սյունիքի անվանումը սկզբնապես հնչել է Կյունիք (Կիւնիք): Այսպես թե ախպես, երկու հնարավոր տարբերակների դեպքում էլ լեզվական փոփոխությունը, մեր խորին համոզմամբ, գալիս է ամրապնդելու այն տեսակետը, որ Կոմիսենեն տարածքային առումով համապատասխանել է Սյունիքին, որով և ճշտվում են Արցախ—Օրքիստենեի արևմտյան սահմանները, որոնք, բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, անցել են նույն սահմանագծով, որով միմյանցից բաժանվում էին Մեծ Հայքի Արցախ և Սյունիք աշխարհները³¹: Օրքիստենեն—Արցախի հարավային սահմաններն անցել են Երասխ գետով, որի մասին Ստրաբոնը, ցավոք, ուղղակի տեղեկություն չի պահպանել: Սակայն ինչեւից էլ այն իրողությունից, որ Կասպքը տարածվում էր մինչև Փավնիտիս—Մարդպետական և որ այն համապատասխանում էր Փայտակարանին, որի հյուսիսային սահմաններն անցնում էին Երասխով³², կարելի է անվարան Երասխը ճանաչել Արցախ—Օրքիստենեի հարավային սահմանագլուխ³³: Ստրաբոնի հիշատակած Արաքսենեի դաշտը տարածվել է բնականաբար ոչ միայն Երասխի կամ Արաքսի ձախ, այլև աչ ափին, հետևաբար աչափնյա

²⁹ Strabo, XI, 9, 1. ...μέρη οἷοσι τῆς Παρσσηνικῆ ἢ Κωμισσηνῆ καὶ τῆς Χωρσηνῆ...

³⁰ Աշխարհացոյց Մովսեսի կորննացույ յաւելուածովք, նախնեաց. Վենետիկ, 1881, էջ 40.

³¹ Նույն տեղում, էջ 33: К. П. Патканов. Армянская география VII века. СПб., 1877, с. 19. Ա. Գ. Արահամյան. Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը. Երևան, 1944, էջ 350:

³² Աշխարհացոյց Մովսեսի կորննացույ, էջ 33: К. П. Патканов. Указ. соч. с. 19—20. Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 350:

³³ Արցախ աշխարհի սահմաններին մանրամասնությամբ կանգնադառնանք Մեծ Հայքի վարչական բաժանման հետ կապված:

Արաքսենեն, որը հույն աշխարհագրագետի մոտ վարչական հատուկ անվանում չունի, իրականում Կասպիանեն—Կասպի մի մասն է:

Ի մի բերկյով կատարված քննության արդյունքները, գալիս ենք միակ ընդունելի եղրակացությունը, որ շնայած Մեծ Հայքի ըստ աշխարհների վարչական բաժանումը դեռևս բացակայում էր, բայց Արցախը որպես բնաշխարհագրական և վարչական միավոր արդեն ձևավորված էր: Ըստ որում, ինչպես կրացահայտի հետագա շարադրանքը, տարածքային առումով այն դրեթե համընկնում է Մեծ Հայքի աշխարհագրության Արցախ աշխարհին:

Հարցի քննությունն ամբողջական չէր լինի, եթե շանդրադառնայինք մի խնդրի ես: Սեպագիր արձանագրությունների լեզուն չի տարբերակում «ու» և «ո» հնչյունները, այսինքն թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը տրվում են «ու» գրությունը: Սակայն Օրբիտենեն անվանաձևը վկայում է, որ Ուրտեխեն հնչել է Օրտեխեն: Ավելի ուշ հայկական աղբյուրների Արցախ անունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ կատարվել է «>» ա հնչյունափոխությունը, որը հատուկ է հնդեվրոպական լեզուներին: Այլ խոսքով, այդ կարող էր կատարվել այն դեպքում, եթե Կուրի և Երասխի միջադեպը բնակեցված լիներ հնդեվրոպական հայկական բնակչությանը: Բոլոր «պատմագիտական» մարզանքները՝ նշված շրջանում աղվանական կամ կովկասյան ցեղերին ազդակից բնակչություն տեսնելու վերաբերյալ, անիմաստ են ու անպտուղ:

Արցախի հարցը հիշատակությունը³⁴ վերաբերում է հույն աշխարհագրագետ Կղավզոս Պտղոմեոսին, սակայն ինչ-ինչ պատճառներով երկրամասը մատուցվում է մեկ այլ անունով: Նկարագրելով Մեծ Հայքի թագավորությունը, հույն հեղինակը առանձնացնում է Եփրատի, Կուրի և Երասխի միջև բնկած շրջանը, տեղեկացնելով հետևյալը. «Χώρα δὲ εἰσιν ἐν τῇ Ἀρ-

μενία ἐν τῷ ἀπολαμβανόμενῳ μεταξὺ Ἐσφράτου καὶ Κυρού καὶ Ἀράξου ποταμῶν τμήματι παρὰ μὲν τὰ Μογγίχα ὄρη τῆ Καταρζηνῆ ὑπερ τοῦ καὶ οὐσενούς Βόγιας, παρὰ δὲ τὸν Κυρὸν ποταμὸν ἢ τὸ Ὄβερηνη καὶ τῆ Ὄττην, παρὰ δὲ τὸν Ἰαζαίτην ποταμὸν ἢ τὸ Κολθηνῆ καὶ ἢ ὑπ' αὐτῶν Σοδοουκηνῆ, παρὰ δὲ τὸν Παρσάδρηγ τὸ ὄρος ἢ τὸ Σιραχηνῆ καὶ ἢ Σαχασηνῆ» («Հայաստանում՝ Եփրատ և Արաքս գետերի միջև և Մոսրական լեռներով շրջափակված հատվածում կան [հետևյալ] մարզերը. Կատարգենն, Բոբր կողմողներից վեր, Կյուրոս գետի մոտ՝ Օրարենն և Օտենն, Արաքս գետի մոտ Կոլթենն և Երանից Եներեն՝ Սողուկենն, Պարուակոբոս լեռան մոտ՝ Սիրաքենն և Սակասենն»)³⁵: Հարկ է նշել, որ Մեծ Հայքի պտղոմեոսյան նկարագրությունը ցայսօր չի ստացել իր գիտական արժեքավորումը: Ուսումնասիրողներին այն պատկերանում է որպես Մեծ Հայքի առանձին հատվածների նկարագրություն, որտեղ տեղ են գտել 20-ի շուրջ երկրամասեր, սակայն ինչպես ստորև կտեսնենք, այն տալիս է հայոց պատմության լիակատար վարչական բաժանումը, որը պատմական իրողություն էր մ. թ. II դարում: Καταρζηνῆ-ն, որ հայտնի է Κοταρζανῆ, Κοραζηνῆ, Κοταρζηνῆ, իսկ լատինական թարգմանությունների մեջ նաև Cotazene Cothzene տարբերակներով, Քիպրթը սրբագրում է Κοταρζηνῆ և նույնացնում Մեծ Հայքի Կայարք կամ Կղարք գավառանվան հետ³⁶: Ս. Երեմյանը ուղղագրույն է համարում Κοταρζηνῆ-ն և վերջինս համարում է Գողթնական

³⁴ Մեծ Հայքի թագավորության մանրամասն նկարագրություն ունի նաև Պլինիոս Ավագը, սակայն այն առավելապես վերաբերում է պետության ամբողջ տարածքին ու սահմաններին, իսկ աշխարհներն ու գավառները որպես վարչական միավորներ չեն հիշատակվում:

³⁵ Claudii Ptolemaei Geographia, e codicibus recognovit. prolegomenis, annotatione, indicibus, tabulis instruxit Carolus Müllerus, voluminis primi, pars secunda, Paris, 1901, v. 12, 4 (թարգմանությունը Գ. Մուրադյանի):

³⁶ Նույն տեղում, էջ 937, ծան. 4:

ԱՐՑԱԽԻ, ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԵՐԻ ԵՎ ՂԱՐԱՔԱՂԻ
ՏԱՐԱՄՔԻ ՀԱՐՑԻ ԾՈՒՐՋԸ*

Պատմ. գիտ. դոկտոր Բ. Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Սեն-Մարտենը, լանգուան և Քիպերթը, քննության առնելով Մեծ Հայքի պտղոմեոսյան նկարագրությունը, հանգել են տրամաբանական այն եզրակացություններ, որ Օրարեննե⁴⁵ պետք է սրբագրել Գոգարեննե: Չնայած կվադրատոսը և Ստեփանոս Բյուզանդացին Կուրի աշափնյակում Օտենե-Ուտիքից զատ հիշատակում են Օրարենեն, իսկ վերջինս դրանցից բացի նաև Գոգարենեն⁴⁶, հիշյալ ուղղումը միանգամայն օրինաշարի է: Մենք հակված ենք կարծելու, որ Պտղոմեոսի երկում սկզբնապես եղել է Մեծ Հայքի անունը, սակայն դեռևս վաղնջական ժամանակներում այն գրիչների կողմից աղավաղվել և վերածվել է Մեծ Հայքի, քանի որ Պտղոմեոսին հաջորդած հեղինակները իրենց աշխատություններում պահպանել են վերջին գրությունը: Ստեփանոս Բյուզանդացու կողմից Օրարենն և Գոգարենն ձևերի միաժամանակյա օգտագործումը արգասիք է մի կողմից Գոգարեննի, այսինքն Գուգարթի փաստական գոյության, մյուս կողմից Պտղոմեոսի երկի ազդեցության: Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» ձեռագրերը ունեն նաև Τοσαρην, կամ Τοσαρην, ընթերցումները, որոնք հավաստում են, որ տեղի է ունեցել «Γ» և «Τ» տառերի շփոթմունք, այսինքն երկրամասի անվանումը սկզբնապես եղել է Գոսարենն կամ Գովսարենն: Սա էլ իր հերթին կարող էր ծագել Գողարեննից, եթե իհարկե Գովսարենն Τοσαρην-ն չի աղերսվում անմիջականորեն Գուշար անվանման հետ և չի նշանակել Գուշարի երկիր: Համաձայն Պատմահոր, Գուշարը «որ յորդոցն Շարայի, ժառանգեաց զինառն Մթին, որ է Կանգարք, և զկէս մասին Զաւախաց, զԿողր, զՍոր, զՁոր, մինչև ցամուրն Հնարակերտ: Բայց զտէրութիւնն Աշոցայ, և զսեպհականութիւնն Տաղրաց կարգէ Վաղարշակ ի զաւակացն Գուշարայ Հայկազնոյ»⁴⁷: Նշված հաղորդման պատմաաշխարհագրական քննությունը ցույց է տալիս, որ Գուշարի տիրույթը, չնայած Մովսես Խորենացին Գուգարաց բղջիխի մասին տեղեկությունը զատում է Գուշարի պատմությունից⁴⁸, համապատասխանում է Գոգարենն աշխարհի և Գուգարաց բղջիխության տարածքին: Եվ Պատմահոր⁴⁹ և Ստրաբոնի⁵⁰ հաղորդմամբ Գուշարի տիրույթը կամ Գոգարենն—Գուգարքը արևմուտքում տարածվում էր

* Սկիզբը տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1994, № 1—2:

45 Հանդիպում են «Τοσαρην» և «Τοσαρην» տարբերություններ ևս:

46 В. В. Латышев, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе.—«Вестник древней истории», 1948, № 3, с. 330; Հ. Հյուսիսյան. Հին Հայոց տեղագրական երբ. Վիեննա, 1907, էջ 113:

47 Մովսես Խորենացի, էջ 113:

48 Նույն տեղում, էջ 114:

49 Պատմահայրը հայտնում է, որ Գուշարի տիրույթների մեջ էր Զավախքը, որի արևմտյան սահմանը ըստ «Աշխարհացոյցի» անցնում էր Կուր գետով (Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացու, էջ 28):

50 Strabo, XI, 14, 5 «...տեղեկեն և Գոգարենն, որ Կուրի մյուս կողմն է»:

մինչև Կուր գետը, որը և սահմանաբաժան էր Կատարզա—Կաղարջքի և Գոգարենեն—Գուգարքի միջև:

Պտղոմեոսյան Մեծ Հայքի նկարագրությամբ Գոգարենեն—Օրարենենի արևելքից սահմանակցել է շտրիտի աշխարհը՝ և արտաքնակապես պարզվում է, որ պտղոմեոսյան Ուլտենեն և աշխարհացուցյան Ուտիք աշխարհը տարածքապես համընկնում են, քանի որ հիշյալ Ուլտենեն տարածվել է մինչև Երասխ գետը⁵¹, Սակայն հիշյալ հաղորդման շարունակությունը ցույց է տալիս, որ այնուամենայնիվ Գոգարենեն—Օրարենենի և Ուլտենենի միջև գտնուվել է Սակասենեն, որը, ինչպես ցույց տվեց Ստրաբոնի երկրի քննությունը, պետք է տարածվեր մինչև Տրտու (ներկայումս՝ Քարթառ) գետի ստորին հոսանքի հյուսիսակողմը:

Պտղոմեոսի «Աշխարհագրությունը» Արաքս գետի մոտ տեղագրում է Կոլոնիտ մարզը, որն իհարկե անվան առումով նույնանուն է կամ Արցախ աշխարհի Կողթ կամ էլ Վասպուրականի Գողթն գավառին: Սակայն աշխարհագրական հերթականությունը նման զուգադրումները բացառում է, որովհետև պտղոմեոսյան Կոլթենեն տեղորոշվում է Ուտիք—Օտենենի հարևանությամբ, Երասխից հարավ ընկած շրջանում: Կոլթենեն ձեռագրերում հայտնի է նաև Կոնտիտ ընթերցմամբ, որը խոսում է նահանգանվան աղավաղված լինելու մասին: Անշուշտ, մեզ համար ղօվար է պատշաճ բացատրություն գտնել, սակայն պարզ է, որ այս աղավաղված անունը ծագում է Կապոնի - Կասպ անունից և աշխարհագրական տեսակետից էլ լիովին համընկնում է նրան:

Հետ պտղոմեոսյան նկարագրության վերահիշյալ Կոլթենեն—Կասպենից ներքև գտնվել է Նոծօպոնիտ, որը նույնանուն է Արցախի հետ: Այս նոր անվանումը, որ հայտնվում է Մեծ Հայքի վարչական բաժանման մեջ, պահպանվել է Պատմահոր երկում Մավդեք կամ Մավդեից իշխանություն անունով: Մովսես Խորենացին գրում է. «Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբիւր զարևելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին, զԱռան, առ մեծ գեւորսն, որ հատանէ զղաշտն մեծ, որ անուանի Կուր, Բայց զայս գիտեա՛, զի զցեղս զայս մեծ և անուանի մոռացումն եղև մեզ յառաջնումն մատենին իշատակել, զգունդն որ ի Սիսակայ, որ ժառանգեաց զղաշտն Աղուանից և զլեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուռն որ ասի Հնարակերտ, և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նոր անուանեցաւ Աղուանք. զի աղու ձայնէին զնա: Ըւ ի սորա ծննդոց այս Առան անուանի և քաջ կարգեցաւ կողմնակալ բիւրաւոր ի Պարթևէն Վաղարշակայ: Ի սորա զաւակաց ասեն սերեալ զազգն Ուտէացոց և Գարդմանացոց և Մաւղէացոց և Գարգարացոց իշխանութիւնսն»⁵²: Այս հաղորդման մեջ, որի պատմական արժեքը ղօվար է գերազանահատել, կա այն շատ կարևոր իրողությունը, որ թվարկված իշխանությունները ստեղծվել են ավանդական Վաղարշակ թագավորի կողմից: Մեր խորին համոզմամբ, այս վկայության մեջ Վաղարշակը նույնանուն է հայոց Տրդատ I թագավորի հետ, որի ժամանակ էլ ամենայն հավանականությամբ իրագործվել

⁵¹ Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» ձեռագրերում այս երկրամասը հանդիպում է նաև Քալոնի, Մաւրոնի, Մաւրոնի, Կապոնի, Կապոնի և Կապոնի տարբերակներով (Claudii Ptolemaei Geographia, p. 938, not. 1):

⁵² Plinii Secundii C., Naturalis historiae, Vol. 1—10, Cambidge, Mass.—London, 1950—1962 (Loeb Classical Lib-a-y), VI, 16, 41, «Atropitene ab Armeniae Otene regione discreta Araxe (Ատրոպատենեն, որը հայաստանի Օտենեն (=Ուտիք) նահանգից բաժանվում է Արաքս գետով). Աշխարհացուց Մովսեսի Խորենացու, էջ 33: Կ. Ս. Ս. Պատկանով. Армянская география VII века, с. 19—20.

⁵³ Մովսես Խորենացի, էջ 113:

էր Մեծ Հայքի ըստ աշխարհների վարչական բաժանման համակարգի ըստեղծումը: Ուշագրավ է, որ Խորենացու հիշատակած շորս իշխանություններից և ոչ մեկն անվանապես չի համընկնում հիշյալ տարածքում Ստրարոսը երկում հանդիպող երկրամասերի հետ և միայն երկուսն են այդ առումով համապատասխանում Պտղոմեոսի հիշատակած նահանգներին՝ Ուտեացվոց և Սավղեացվոց իշխանությունները: Հասկանալի է, որ Պատմահոր և Պտղոմեոսի երկի տեղեկությունների համադրումը հնարավորություն է տալիս Սակասենե—Շակաշենը նույնացնելու Գարդմանացվոց իշխանության հետ, որին դեռ կանդրադառնանք, սակայն միաժամանակ պարզ է դառնում, որ մեզ հետաքրքրող տարածքում տեղ չի մնում այսպես կոչված Գարդարացվոց իշխանության համար, քանի որ Կուրի աջափնյա տափարակը զբաղեցնում են Օտենե—Ուտիքը և Սակասենե—Գարդմանացիքը, իսկ նախալեռնային և լեռնային շրջանները՝ Սողոկենե—Սավղեացիքը: Այս հետաքրքիր պատմաաշխարհադրական իրողությունը բացահայտում է մի շատ կարևոր պատմական գաղտնիք, ինչը մեզ իրավունք է տալիս հայտարարելու, որ Պատմահոր երկը բերված հատվածում մեզ անաղարտ վիճակում չի հասնել:

Ինականաբար և տեղին հարց է ծագում, թե ինչպե՞ս է Մովսես Խորենացու «Պատմութեան» մեջ հայտնվել Գարդարացվոց իշխանության անունը, երբ տարածքային առումով Կուրի և Օրասխի միջագետքում ազատ տարածքներ չեն մնում: Եվ արդյո՞ք այս կողմերում եղել է գարդարացիների բնակչություն ու իշխանություն, որ այնքան փողհարվում է մեր հարևան հանրապետության պատմագիտական շրջանների կողմից: Համենայնչեպս սա պատկանում է Հայոց Արևելից կողմերը աղվանական երկիր հռչակող պատմաբանների առավել կարևոր «փաստարկներ» թվին:

Պատմահոր հռչակավոր երկասիրությունը, որ հայ ժողովրդի ամբողջական պատմության ստեղծման մեզ հասած առաջին փորձն էր, հետագա դարերում դարձավ դասական երկ և հայ հեղինակները համընդհանուր պատմություն գրելիս հաճախ դիմում էին նրա հաղորդումներին ու հիշատակած փաստերին: Խորենացու գործը, ինչպես ցույց են տվել բանասիրական ուսումնասիրությունները, մեզ է հասել զգալի խմբագրումներով և փոփոխություններով, որոնք և կասկածի տակ են դրել Խորենացու՝ V դարի հեղինակ լինելը: Բնական է, որ զարգացած միջնադարի հայ գործիչները օգտվում էին «Պատմութիւն Հայոց»-ի անհամեմատ ավելի անաղարտ ձեռագրերից: Ուստի այն բոլոր տարբերությունները, որ նկատվում են Խորենացու և ներքան հետևող հեղինակների երկերում հանդիպող միևնույն իրադարձությունների նկարագրություններում, մեծ կարևորություն են ներկայացնում անտիկ շրջանի և վաղ միջնադարի մի շարք իրողությունների բացահայտման և լուսարանման համար:

Խորենացուց բերված հատվածի քննության համար մեծ կարևորություն են ներկայացնում Ասողիկի, Մովսես Կաղանկատվացու և Վարդան Արևելցու երկասիրությունները, որոնց մի զգալի մասը շարադրված է Պատմահոր «Պատմութիւն Հայոց»-ի հիման վրա: Այսպես, Ասողիկը, անդրադառնալով Մեծ Հայքի արևելյան կողմնակալությանը, գրել է. «Եւ արևելեան կողմնակալս բիրաւորս՝ զերկուս ի ցեղից տանց նահապետութեանց, զՍիսականն և որ ի տանէն Կաղմեայ: Եւ յարևելեան ի հիւսիսոյ կողմանէն կարգէ կողմնակալ զԱռան առ Կուր գետով, որ հատանէ զգաշտն մեծ: Զի ի Սիսակայ ցեղէն էր գունդն, որ ժառանգեաց զգաշտն Աղուանից և զլեռնակողմն նորին գաշտի, ի գետոյն Օրասխայ մինչև ցամուրն Ղունարակերտ. և աշխարհն յանուն նահապետին նոցա անուանեցան Աղուանք. զի աղու ձայնէին գնա վասն քաղցրութեան բարուցն: Եւ ի սորա ծննդոց այս Առան անուանի և քաջ՝ կարգեցաւ բիրաւոր կողմնակալ ի Վաղարշակայ: Ի սորա ծննդոց Բեհցան

ազգք Ուտէացւոց և Գարդմանացւոց և Մովղէացւոց և Գարգարացւոց»⁵⁴, Մեծ Հայքի արևելյան կուսակալութիւն խնդիրը հետաքրքրել է Մովսէս Կաղանկատվացուն (Մովսէս Դասխուրանցուն) իր քաղաքական հարցադրումների տեսակետից, իսկ Պատմահոր նշված հաղորդումը ստացել է ներքերբրյալ տեսքը. «Ապա կարգեաց նոցա առաջնորդ և վերակացուս, յորոց գլխաւոր ոմն ի Սիսական տոհմէ Յաքեթական ծննդոցն կարգի հրամանաւ Վաղարշակայ, Առան անուն, որ ժառանգեաց զղաշտս և զլիբրինս Աղուանից՝ ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն Հնարակերտ: Եւ աշխարհն յազագա քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք, զի աղու ձայնէին զնա վասն քաղցրութեան բարուցն: Ի սորա՝ Առանայ ծննդոց, ասնն արք անուանիք և քաչք կարգեցան կողմնակալք թիւրաւորք ի Պարթևէն Վաղարշակայ: Եւ ի սորա զաւակէ, ասնն, սերեալ զազգս Ուտէացւոց, Գարդմանացւոց և Մաւղիացւոց և Գարգարացւոց իշխանութեանց»⁵⁵, Հիշյալ հարցին անդադարձել է նաև Վարդան Արևելցին. «...և Աղուանիս ի թոռանցն Հայկայ զԱռան ոմն կողմնապետ արևելից հիւսիսը: կացուցանէ, յորմէ սերեցան ազգն Ուտէացւոց և Գարդմանացւոց և Մովիացւոց»⁵⁶, Տոհմերի ցուցակում, ինչպես տեսնում ենք, բացակայում է Գարգարացվոց իշխանութիւնը, սակայն հեղինակի վեցնտիկյան հրատարակութիւնը և մի շարք ձեռագրեր ունեն հետևյալ պատկերը. «...ազգն Ուտէացւոց և Գարդմանացւոց և Գարգարացւոց և Մոզացւոց»⁵⁷,

Այն հանգամանքը, որ Վարդան Արևելցու երկում, համաձայն որոշ ձեռագրերի, Գարգարացվոց իշխանութիւնը բացակայում է, իսկ ըստ մյուսների՝ հայտնվում է ոչ Պատմահոր տված հերթականութեամբ, ուսումնասիրողի առջ բարձրացնում է խնդիրներ, որոնք ոչ միայն մեծ կարևորութիւն ունեն Մեծ Հայքի վարչական բաժանումների պատմութեան, այլև Աղվանից թագավորութեան քաղաքական պատմութեան ուսումնասիրութեան համար:

Մովղեքից առաջ Գարգարացվոց իշխանութեան հայտնվելը կասկածի տակ է առնում սկզբնական բնագրին նրա վերաբերելը: Բանասիրական հրպանցիկ քննութիւնն անգամ ցույց է տալիս, որ Վարդան Արևելցու երկը իր հիշյալ փաստի մատուցմամբ պարտական է Պատմահորը, ուստի ոչ մի հիմնավոր շարժառիթ չկար, որպեսզի Վարդան Արևելցին փոխեր նշված շորս իշխանութիւնների թվարկման հաջորդականութիւնը: Հետևաբար, միակ տրամաբանական եզրակացութիւնն այն է, որ խախտումն արդյունք է ընդմիջարկման, ինչը կատարվել է բավական վաղ ժամանակներում: Հավանաբար գրիչներից մեկը լուսանցքում նշել է, որ Պատմահոր երկի համեմատութեամբ պակասում է Գարգարացվոց իշխանութիւնը, իսկ հաջորդ գրիչը, որն ըստ երևույթին մեծ պատրաստութիւն չի ունեցել, այն կամայականորեն մոծել է բնագիր: Ելնելով այս եզրահանգումներից, կարծում ենք, որ նախապատմութիւնը պետք է տալ Վարդան Արևելցու երկի այն ձեռագրերին, որտեղ Գարգարացվոց իշխանութիւնը պարզապես բացակայում է: Սակայն այս մոտեցումն էլ իր հերթին ծնում է նոր հարցադրում, թե ինչու հեղինակը հարկ չի համարել հիշատակելու Գարգարացվոց իշխանութիւնը: Արդյո՞ք դա պայմանավորված չի եղել մի իրողութեամբ, ըստ որի վերջինս մեզ անհայտ պատճառով առանձնանում էր մնացած երեքից: Արդյո՞ք Վարդան Արևելցին՝ իր տրամադրութեան տակ ունենալով Պատմա-

⁵⁴ Ստեփանոսի Տարսեղեոյ Առողկան Պատմութիւն տիեզերական. Ս. Պետրբուրգ, 1885, էջ 34—35:

⁵⁵ Մովսէս Կաղանկատուացի. Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածութիւնը Վարդ Առաքելյանի. Երևան, 1983, 1, 7:

⁵⁶ Մեծին Վարդանայ Բարձրերգեցոյ Պատմութիւն տիեզերական. Մոսկվոյ, 1861, էջ 45:

⁵⁷ Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանեալ. Վենետիկ, 1803, էջ 30; Տե՛ս նաև Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի ձեռ. № 1487, 1770 և 3074:

հոր երկասիրության առավել անաղարտ ձեռագիր, չի հանգել այն մտքին, որ Գարգարացվոց իշխանութիւնը չի սերվում Առանից, չի կապվում Հայաստանի հետ, հետևաբար և հարկ չի համարել այն հիշատակելու: Այս բոլորովին նոր հայեցակետը, որ առաջին հայացքից կարծես հիմքեր չունի, ավելի է ամրապնդվում, երբ փորձում ենք համադրել վերը տրված մեջբերումները:

Պատմաճոր «Պատմութեան» նշված հատվածի սկզբնական ընկալումն այնպիսին է, որ կարծես Ուտեացիները ցեղ են, իսկ Գարգարացիները, Սավղեացիները և Գարգարացիները իշխանութիւններ, այլ խոսքով, «ազգն Ուտեացւոց» արտահայտութիւնը խոսում է, ի տարբերութիւն մյուսների, Ուտեացիների էթնիկական առանձնահատկության մասին: Սակայն այսօրինակ տեսակետը, որ տարիներ առաջ մեզ նույնիսկ առավել քան հավանական էր թվում, հիմնադրով է, որովհետև V դարում հիշատակված գարգարները, որոնք, ի դեպ, բնակվում էին Կուրի ձախափնյակում և Մեսրոպ Մաշտոցի շնորհիվ գիր ստացան, առավել հիմքեր ունեին այդպիսի ցեղային առանձնահատկության կրող հանդիսանալու համար, քան Ուտեացիները, սակայն Պատմաճորը նրանց ներկայացնում է «իշխանութիւն» արտահայտութիւնով: Ասողիկի՝ Պատմաճոր երկի գրեթե նույնական ազատ շարադրանքը մեզ է մատուցում մի հետաքրքիր անակնկալ: Պարզվում է, որ ոչ միայն Ուտեացիները, այլև մյուսները «ազգս-եր (ազգք) են, իսկ «իշխանութիւն» բառը հեղինակը ընդհանրապես չի հիշում: Այս հանգամանքը իր հաստատումն է գտնում Մովսես Կաղանկատվացու աշխատության մեջ: Համեմատենք Պատմաճոր և նրա երկերի համապատասխան հատվածները:

Մովսես Խորենացի

«Ի սորա զաւակաց ասեն սերեալ զազգն Ուտեացւոց և Գարգարացւոց և Սաւղեացւոց և Գարգարացւոց իշխանութիւնսն»:

Մովսես Կաղանկատվացի

«Ըւ ի սորա զաւակէ, ասեն, սերեալ զազգս Ուտեացւոց, Գարգարացւոց և Սաւղեացւոց և Գարգարացւոց իշխանութեանցս»:

Թուցիկ համեմատութիւնն անզամ ցույց է տալիս, որ Մովսես Կաղանկատվացին պարզապես արտագրել է Պատմաճոր երկից: Կան որոշ տարբերութիւններ: Այսպես, Խորենացու «Ի սորա զաւակացս-ի դիմաց Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչն ունի «Ըւ ի սորա զաւակէ» արտահայտութիւնը, սակայն Պատմաճոր երկի S և Խ խմբի ձեռագրերը պահպանել են «Ի սորա զաւակէ» տարբերակը, որը և վկայում է այն մասին, որ Կաղանկատվացին օգտվել է հիշյալ խմբի մի որևէ ձեռագրից⁵⁸. Հետևաբար, այս հատվածում տարբերութիւնն չկա: Հեղինակի ինքնուրույնության դրսևավորումը «ևս շաղկապն է, որը իմաստային ոչ մի նրբերանգ չի հաղորդում հիշյալ տեղեկութիւնը: Հետևաբար, Խորենացու «զազգս-ի դիմաց զազգս-ի և «իշխանութիւնսն»-ի դիմաց «իշխանութեանցս»-ի առկայութիւնը, ինչպես նաև «Գարգարացւոց»-ից առաջ «ևս շաղկապի բացակայութիւնը խորհելու տեղիք են տալիս, թե ամբողջապես Պատմաճորը հետևող հեղինակը ինչու է հեռանում իր աղբյուրից: Մեր կարծիքով, որքան էլ տարօրինակ հնչի, այս տարբերութիւնները պատահական չեն և պայմանավորված են սկզբնաղբյուրին հարազատ մնալու միտումով, որը, սակայն, հետագայում ենթարկվել է փոփոխութիւնների: Նախ և առաջ, դատելով Ասողիկի և Կաղանկատվացու տվյալներից, պետք է ենթադրել, որ Պատմաճոր մոտ սկզբնապես եղել է ոչ թե «զազգս», այլ «զազգս», այսպես երկու հեղինակներն էլ «ազգս»-ը չէին օգտագործի հոգնակի թվով: Կաղանկատվացու երկի «և Գարգարացւոց իշխանութեանց» արտահայտութիւնն

⁵⁸ Մովսես Խորենացի, էջ 113. «14 Տև զաւակէ [քզտ զաւակէն]»:

բառի հոգնակի թվով հոլովածներ անուղղակիորեն վկայում է այն մասին, որ բնագրում ինչ-որ բան պակասում է: Մեր բանասիրական պրպատմները բերել են այն համոզման, որ խորենացու նախնական անաղարտ բնագրում եղել է թի կողմանէ Գարգարացոց իշխանութեան» արտահայտությունը, որի սկողմանէ» բառը դեռևս շատ վաղ ժամանակներում ինչ-ինչ պատճառով արտագրության ժամանակ դուրս է մնացել շարագրանքից: Գրանից հետո որոշակիորեն քերականական տեսակետից կազացող թի սորա զաւակէ, ասեն, սերեալ զազգս Ուտէացոց, Գարգարանացոց և Մաւղէացոց ի Գարգարացոց իշխանութեան» արտահայտությունը պետք է ենթարկվեր սրբագրման, որովհետև ստացվում էր, որ առաջին երեքը մտել են վերջինի մեջ: Հետագա արտագրողները, որ գիտակցել են սրանց անհամարժեքությունը «Գարգարացոց»-ից առաջ դրված «ի» նախդիրը դարձրել են «և», ու քանի որ այդ դեպքում «իշխանութեան» բառը չէր շաղկապվում շարագրանքին, որովհետև «զազգս»-ը դրված է հոգնակի թվով, այն դարձրել են «իշխանութեանց»: Ահա այս վիճակումն է եղել Պատմահոր երկի հիշյալ հատվածը, երբ նրանից օգտվել է Մովսես Կաղանկատվացին: Սակայն նշված տողերում կա մի «աննշան» տարբերություն: «Գարգարանացոց» բառից առաջ բացակայում է «և» շաղկապը: Իհար՛հ, դրա բացակայությունը կարելի է բացատրել Կաղանկատվացու անփութությամբ կամ էլ արտագրողների թույլ տված սխալով, սակայն, մեր կարծիքով, այն ևս բացակայել է Պատմահոր նախասկզբնական բնագրում: Երբ Ուտեացվոց, Գարգարանացոց և Մովղեացվոց թազգերը հակադրվում էին Գարգարացվոց իշխանությունը, ապա բնական է, որ «և» շաղկապը դրվեր միայն «Գարգարանացոց»-ի և «Մաւղէացոց»-ի միջև, սակայն սկողմանէ» բառի կորստից հետո, երբ «ի» նախդիրը ևս «և»-ի վերածվեց, միանգամայն աններդաշնակ էր «և» շաղկապի բացակայությունը «Գարգարանացոց»-ից առաջ, որը և պատճառ է դարձել, որ Պատմահոր երկի արտագրողներն այդտեղ մուծեն «և» շաղկապը: Սակայն Մովսես Կաղանկատվացին օգտվել է մի այնպիսի ձեռագրից, որտեղ այդ փոփոխությունը դեռևս չէր կատարվել և այդ պատճառով էլ չի արձանագրել «և» շաղկապի գոյությունը:

Գրատելով բոլոր տվյալներին, ավելի ուշ «և»-ի և «և»-ի շփոթի պատճառով խորենացու մոտ «զազգս»-ը վերածվում է «զազղն»-ի, որը հիշյալ հատվածը քերականական տեսակետից դարձնում է անհարթ. «Թի սորա զաւակէ, ասեն, սերեալ զազղն Ուտէացոց և Գարգարանացոց և Մաւղէացոց և Գարգարացոց իշխանութեանց»: Արդեն այս կապակցության մեջ «զազղն»-ը փաստորեն վերաբերում էր «Ուտէացոց»-ին, քանի որ դրված էր եզակի թվով, ուստի ստացվում էր, որ վերջին երեքը իշխանություններ են: Սակայն այդ դեպքում էլ «իշխանութեանց» բառը քերականորեն չէր կապակցվում մնացած շարագրանքին: Արտագրողները նկատել են այդ իրողությունը և «իշխանութեանց»-ը դարձրել են «իշխանութիւնն», այն դեռևս չհայցական հոլովով, սակայն չեն գիտակցել, որ այդ դեպքում «Գարգարանացվոցը, և՛ Մովղեացվոցը, և՛ Գարգարացվոցը պետք է ստանային «զ» նախդիր: Որ «իշխանութիւն» բառը ենթարկվել է այսպիսի փոփոխությունների, պարզ վկայում են «իշխանութիւնքն» և «իշխանութիւն» տարբերությունները⁵⁹, Ավելին, «իշխանութիւն» տարբերությունը հավաստում է, որ սկզբնապես խորենացու երկում այդ բառը դրված է եղել եզակի թվի սեռական հոլովով, այսինքն իրոք վերաբերել է միայն Գարգարացիներին:

Ընթերցողը բնականաբար հարց կտա, թե ի՞նչ հիմունքով ենք մենք փորձում բնագրի մեջ մուծել սկողմանէ» բառը: Կարծում ենք, որ դրա բանալին տալիս է Աղաթանգեղոսի երկը, որն անդրադառնալով Մեծ Հայքի բղջիխություններին, հաղորդում է. «Եւ ի զինուորական կողմանէն՝ զլորեսին զահերեցսն իւրոյ տաճարին, որ բղջաշխքն կոչին. զառաջին սահմանա-

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 434. «է և իշխանութիւնքն/Միշխանութիւն»:

կայն ի նոր Շիրակյան կողմանէն, և զերկրորդ սահմանակալն յԱսորեստանսայն կողմանէն, և զերրորդն՝ յԱրուսասան կողմանէն, զըրրորդն՝ ի Մասքթաց կողմանէն...»⁶⁰, Ինչպես տեսնում ենք, զինվորական կուսակալութիւնները հիշվում են որ պետութեան կամ երկրամասի դիմաց ստեղծված լինելու սկզբունքով: Վերջինը, որի անունը հեղինակը բաց է թողել, ակնհայտ Գուգարաց բզեչխութիւնն է, որը Մեծ Հայքի սահմանները պետք է պաշտպաներ Այսրկովկաս ներխուժած մասքութեանը: Հենց այս պատճառով էլ կոչվել է բզեչխն Ե՛ր Մասքթաց կողմանէն: Ամենայն հավանականութեամբ, Ուտեացվոց, Գարդմանացվոց և Մավղեացվոց իշխանութիւնների ստեղծումը նույնպես պատահական քաղաքականութիւն չէր և կապվում է Գարգարացիների Այսրկովկաս ներխուժելու և հաստատվելու հետ: Ստեղծվելով որպէս զինվորական հակակշիռ Գարգարացիների նոր ձևավորված իշխանութեանը, նրանք վերջը նշած սկզբունքով պետք է որ հիշվեին որպէս Ե՛ր կողմանէ Գարգարացւոց իշխանութեան» կուսակալութիւններ: Թերևս նրանք այդպէս շեղվեցին, սակայն Այսրկովկաս ներխուժած գարգարացիների ռազմական մեծ վտանգը Մեծ Հայքի թագավորութեան համար այնքան առաջնային էր, որ ծնել է նման մտտեցումը:

Ստորաբոնի տեղեկութիւնների համաձայն մ. թ. I դարի սկզբներին գարգարացիները բնակվում էին Կովկասյան լեռների հյուսիսային նախալեռներում, որոնք կոչվում էին Կերավնյան⁶¹, Պլինիոս Ավագի վկայութեամբ այդ նույն ժամանակներում Կասպից ծովի ողջ ափագիծը՝ աղվաններից հյուսիս մինչև Հյուսիսային օվկիանոսի հետ կապող նեղուցը⁶² զբաղեցնում էին ուղիները (Udini)⁶³, իսկ սրանցից էլ վեր գտնվում էին ուտիդորսները (Udidorsi)⁶⁴: Վերջին ցեղանունը ուսումնասիրողները միանգամայն պատճառաբանված բաժանում են երկու բաղկացուցիչ մասի՝ «ուտի» և «արս», ուտիդորսների մեջ տեսնելով սարմատական աորսների կողմից սարմատականացած ուղիներին⁶⁵, Վերոհիշյալ ուղիները, ամենայն հավանականութեամբ, նույնն էին Ստրաբոնի ուտիներ ('ΟΥΤΙΟΙ)⁶⁶ և Պլեյտոդոմոսի ուգեր ('ΟΥΓΕΡ)⁶⁷ ցեղի հետ: Սակայն ամասնեցի աշխարհագրագետն ուտիներին հիշատակում է երկու տարբեր տարածքաշրջաններում՝ Աղվանքից ու նրա մաս կազմող Կասպիցից⁶⁸ հյուսիս, որտեղ նրանք իրոք կարող են նույնանալ ուղիների հետ, և զելերի, կադուսիների (կատիշների), ամարդների ու անարիակների հարևանութեամբ, մասնավորապես տմարդների ու անարիակների միջև, որոնք բնակվում էին Կասպից ծովի հարավ-արևմուտյան և հարավային ափերին: Դժբախտաբար, որոշ ուսումնասիրողներ թյուրիմացաբար, իսկ մյուսները, ընդհակառակը, զիտակցաբար և նպատակադիր փորձում են այս հարավային ուտիներին անպայմանորեն կապել Ուտիքի և ուտեացիների հետ, որոնք գտնվում էին Մեծ Հայքում: Ղ. Ին-

⁶⁰ Ա զ ա թ ա ն գ Ե ղ ո ս, § 873:

⁶¹ Strabo, XI, 5, 1:

⁶² Անտիկ աշխարհի մի շարք հեղինակների մոտ այն կարծիքը կար, որ Կասպից ծովը համաշխարհային օվկիանոսի հետ կապվում է նեղուցով:

⁶³ Pline., Nat. Hist., VI, 38.

⁶⁴ Նույն տեղում, VI, 39.

⁶⁵ К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.—Л., 1959. с. 174—175.

⁶⁶ Strabo, XI, 7, 1, XI, 8, 8, XI, 14, 14:

⁶⁷ Claudii Ptolemaei Geographia. V. Գ. 13.

⁶⁸ Կասպք անունով երկրամասեր ունեին և՛ Մեծ Հայքի թագավորութեանը, որ այն գրավել էր մարերից, և՛ Աղվանից թագավորութեանը: Առաջինը գտնվում էր Կասպից ծովի ափին՝ Կուրից և Ուրասիից հարավ, իսկ երկրորդը՝ Կուրից հյուսիս՝ Կասպից ծովի մերձափյան շրջանում:

ճիճյանը, որ լի պատկանում այսպես կոչված պատմաբանների թքնակալ վերլուծությունն զարոցին, լի էլ մտածել ուխտիններին ուստեացիների ու Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհի հետ նույնացնելու մասին⁶⁹, սակայն արդեն մեծավաստակ ն. Աղոնցը գտնում էր, որ Ստրաբոնի ուխտինները ազգակցական կապի մեջ են հայկական ուստեացիների հետ: Նրա կարծիքով, ուխտինները սկզբնապես ապրել են Երասխից հարավ և այնուհետև, անշուշտ տեղափոխվելու հետևանքով, Երասխից հյուսիս, Կուրի երկայնքով, ըստ որում Օտենեի և Ատրպատականի սահմանը հանդիսացել է Երասխ—Արաքս գետը: Բնական է, որ այս մոտեցման դեպքում ուխտինները հայտարարվում են ուստեացիների նախնիներ և Մեծ Հայքի եկամտուտ բնակիչներ⁷⁰, Հ. Մանանյանը և Ս. Երեմյանը Ուտիք աշխարհի ուղղակի հիշատակություն են համարում հույն աշխարհագրագետի երկի Ուխտիս երկիրը. «Պատմում են նաև, թե էնիանների (այնիանների) մի մասը հաստատվել է Ուխտիսում և մյուսները՝ հայերից վերև՝ Արոս և Նիբարոս լեռներից այն կողմ»⁷¹, Նույն հեղինակի մեկ այլ հաղորդումից հայտնի է, որ պարասիների արկազական ցեղի մի մասը հաստատվել էր անարիակների երկրում, որոնց Ստրաբոնի օրերում պարսիներ էին կոչում, իսկ այնիանների (էնիանների) թեսալական ցեղը ուխտինների երկրում կառուցել էր Այնիանս (Αἰνιανός) ամրացված քաղաքը⁷², Ա. Հակոբյանը, անդրադառնալով բերված տեղեկություններին, նշել է, որ հազիվ թե հույն գաղթականները քաղաք հիմնած լինեին Մեծ Հայքի հյուսիս-արևելյան շրջաններում, երբ Այնքսանգր Մակեդոնացուն լէր էլ հաջողվել Հայաստանը նվաճել⁷³, Հեղինակը հիմնավոր ցույց է տալիս, որ էնիանների մասին հատվածում Ուխտիս լի կարող նույնանալ Ուտիքի հետ, քանի որ ըստ ամասեցի աշխարհագրագետի Ուխտիս և Հայաստանն այս վկայություն մեջ որպես աշխարհագրական միավորներ իրար են հակադրվում, որոնցից առաջինը երկրորդի մասը չէ: Ուխտիս ոչ այլ ինչ է, բայց եթե Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան կամ հարավային ափերին գտնվող ուխտինների երկիրը⁷⁴:

Փ. Ալիևը, լավ հասկանալով, որ Ստրաբոնի հիշատակած ուխտինները, որոնք բնակվում էին անարիակների և ամարոզների հարևանությամբ, կապ չունեն ո՛չ Մեծ Հայքի և ո՛չ էլ Աղվանքի հետ, առաջ է քաշում այն տեսակետը, որ Պլինիոս Ավագի հիշատակած Օտենան, որը, անշուշտ, Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհն է, բնակեցված է եղել ուղիներով, որոնց տարածման շոգանր, իբրև, ժամանակի ընթացքում կրճատվել է և ի վերջո ամփոփվել Արդախի և Կուր ու Երասխ գետերի միջև ընկած հողերում⁷⁵, Սակայն հեղինակը զարմանալիորեն իրեն հարց չի տալիս, թե ինչու Աղվանքից հյուսիս հիշատակված ցեղը հիշվում է Udini, իսկ Ատրպատականին սահմանակից հայկական Ուտիքը՝ Otene գրություններ, հանգամանք, որ լի խոսում նրանց նույնացման օգտին: Այն, ինչ որոշ թեմականությամբ է ընդունվում

⁶⁹ Ղ. Ինճիճյան. *Ստրաբոնի հին Հայաստանայց*, էջ 334—337:

⁷⁰ Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, с. 420.

⁷¹ Я. А. Манандян. О некоторых проблемах древней Армении и Закавказья. Ереван, 1944, с. 13; С. Т. Еремян. Страна «Махелония» надписи Кааба-н-Зардушт.—«Вестник древней истории», 1967, № 4, с. 51—52; Strabo. XI. 14, 14:

⁷² Նույն տեղում, XI, 7, 1:

⁷³ А. А. Акопян. Албания—Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ереван, 1987, с. 78—79. Հ. Հարությանը բացառում է Ուխտիսի և Ուտիքի նույնացումը (Հին Հայց տեղի անունները, էջ 106—108):

⁷⁴ А. А. Акопян. Указ. соч., с. 79.

⁷⁵ Кемал Алнев. Кавказская Албания (I в. до н. э.—I в. н. э.). Баку, 1974, с. 128—130. Տե՛ս նաև Կ. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, с. 45—46.

հիշյալ պատմարանի կողմից, վերջնական ճշմարտության է վերածվում Ֆ. Մամեդովայի կողմից, ըստ որի Ուտի—Ուտիքում գտնվել են անտիկ Այնիհանա, Հանի և Անարիակն քաղաքները, այնտեղ ապրել են ուտիներ, գարգարներ, ծավղեացիներ, որոնք իբրև թե եղել են աղվանական միութայն հիմնական ցեղերից, և վերջապես, արար պատմիչների ու աշխարհագետների տվյալներով, Ուտիի բնակիչների լեզուն IX դարում եղել է առաներենը⁷⁶: Հեղինակի մակերեսային քննությունը ոչ միայն այդպիսի հեռուն գնացող եզրակացությունների հիմք չի տալիս, այլև բացահայտ վկայում է փաստերը ծուռ հայելու մեջ ներկայացնելու նրա ցանկության մասին Կ. Տրևերը փորձել է Անարիակն քաղաքը տեսնել ուտիների երկրում և ենթադրել է, որ անարիակների ցեղային անվանումը, որ նշանակում է «ոչ իրանցիներ», հավաքական իմաստ է ունեցել, ցույց տալով ոչ իրանական լեզուներով խոսող ցեղերին: Երբ ունակելով իր միտքը, նա գտնում է, որ «անարիակները» աղվանական մի ինչ-որ ցեղի անվանման աղավաղումն է, առաջացած թերևս «առանիակներ» անունից, որն իբր աղբրավում է Առան նահապետի անվանը⁷⁷: Սակայն, նախ Ստորաբոնի երկրից բնավ չի բխում, որ Անարիակն քաղաքը գտնվել է Ուտիայում, առավել ևս շատ զարմանալի կլիներ, որ անարիակների քաղաքը տեղադրվեր ոչ թե այդ ցեղի, այլ հարևան ուտիների երկրում: Եվ վերջապես, Անարիակն քաղաքի և Ուտիայում Այնիհանա ամրացված քաղաքի համատեղ հիշատակությունը մեզ կրկին վերադարձնում է հույն աշխարհագետի այն տեղեկությունը, որ ուտիները բնակվել են տմարդների ու անարիակների միջև, հետևաբար, Ուտիան հիշյալ ուտիների երկիրն է և ոչ մի առնչություն չունի հայկական Ուտիքի հետ: Ինչպես տեսնում ենք, այն, ինչ Կ. Տրևերը մեզ մատուցում է եռաստիճան հավանականությունների ու ենթադրությունների հայեցակետից, Ֆ. Մամեդովայի թեթև գրով վերածվել է պատմական «անառարկելի ճշմարտության»:

Այս առնչությամբ անհրաժեշտ է անդրադառնալ Ֆ. Անգրեասի՝ Ուտիքի և Այնիհանայի մասին արտահայտած տեսակետներին: Վերջինիս կարծիքով. Ստորաբոնի տեղեկատուները Քեսայիայի՝ Նուսի երկրամասի և տեղական երկրի անունների համահնչյունությունից ելնելով, երկրորդը բխեցրել են առաջինից և դրա վրա հիմնվելով ուտիներին համարել են հույն գաղթականներ: Ինչ վերաբերում է այնիհաններին (էնիհաններին), ապա Անգրեասը գտնում է, որ այդ Փայտակարանի «Հանի» գավառանվան փոփոխված տարբերակն է, որը, «Աշխարհացոյցի» որոշ ձեռագրերում ունի «Հանհանի» տարբերակը: Ուտի, եզրակացնում է նա, «Αιγάνες» թեսալական դեղային անունը կարող էր ծագել կամ հայկական «Հանհանի»-ից, կամ էլ իրանական «Հանհան»-ից, իսկ Հանիի տարածքն էլ հնում հավանաբար մըտել է Ուտիա—Ուտիքի մեջ, որն ավելի ընդարձակ է եղել քան VII դարում⁷⁸: Գծաբխտարար, չնայած Կ. Տրևերի հիացմունքին⁷⁹, Ֆ. Անգրեասի տեսակետներն այնքան էլ անխոցելի չեն, որովհետև Ստորաբոնի երկրը նման մտահանգումների համար բավարար հիմքեր չի տալիս: Համենայն դեպս, եթե «Հանի» կամ «Հանհանի» անունը կապվում է այնիհանների գաղթականության հետ, ապա չի արձանագրված գրավոր աղբյուրներում և դրա մասին լուկ կարելի է կոահել:

⁷⁶ Фарида Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н. э.—VIII в. н. э.). Баку, 1986, с. 100—102.

⁷⁷ К. В. Тревер. Указ. соч., с. 143—144.

⁷⁸ F. K. Andreas, Ahtiana (տե՛ս Քուկ) Անգրեասի կարծիքով «Աշխարհացոյցը» VII դարի ստեղծագործություն է, ուստի Ուտիքի աշխարհացոյցյան սահմանները վերագրում է VII դարին:

⁷⁹ К. В. Тревер. Указ. соч., с. 143, «как это блестяще показал Андреас...»:

Ի մի բերելով վերն ասվածը, գանում ենք, որ Ստրարոնի հիշատակած ուխտիները Աղվանքից հյուսիս կամ Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան ու հարավային ափերին ապրող տարբեր ցեղեր են և շեն առնչվում Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհի հետ: Աղվանքից հյուսիս տեղորոշվող ուխտիները նույնական են ուղիների կամ ուղերին, որոնք դարգարացիների հետ մեկտեղ, մեծապես ներգրավվելով հյուսիսային Կովկաս ներխուժած արևներին⁸⁰, ներխուժում են Այսրկովկաս և արմատապես փոխում Աղվանքի ցեղային կազմը: Գարգարացիները հակառակ քաղաքացիութուն ստացած տեսակետի, երբևէ չեն մտել Ստրարոնի հիշատակած աղվանական 26 ցեղերի մեջ և ընդհակառակը, ներխուժելով և տիրելով Աղվանքի տարածքին, դարձել են տիրապետող տարր, որի համար V դարում գրեթե ստեղծում Մեսրոպ Մաշտոցը⁸¹, Գարգարացիների և ուղիների մուտքը Այսրկովկաս կատարվեց մ. թ. I դարի երկրորդ կեսին, որը համապատասխանում է Մեծ Հայքում Տրդատ I-ի գահակալության շրջանին: Հովսեպոս Փլավիոսի վկայությամբ, արևաց ազգը ավերում է Մեդիան, որի Պակորա (Քակուր) թագավորը առանց դիմադրելու փախչում է երկրի դժվարամատույց վայրերը, իր կնոջն ու հարճերին 100 տաղանդ փրկագնով մի կերպ ազատելով արևական գերութունների: «Շատ հեշտութամբ և առանց մարտի կողոպուտի ենթարկեցին երկիրը մինչև Հայաստան ու վերադարձան ամեն ինչ թալանելով: Իսկ (Հայաստանում) թագավորում էր Տիրիդատեսը, որը ռազմերթի ելնելով նրանց դեմ, ճակատամարտ տվեց, բայց քիչ էր մնացել, որ կովի ընթացքում նրանց ձեռքը ձեռք գրեթե ընկներ կենդանի: Որովհետև (արևանքից) մեկը հեռվից պարան ձգեց նրա վրա և նրան արգեն կրոնեթ, եթե (Տիրիդատեսին) չհաջողվեր իր սրով իսկույն կտրել պարանը և անհապաղ ճողոպրել: Մինչդեռ արևանքը այդ կովի (ելքից) ավելի ևս դազազափ, երկիրը թալանեցին և երկու թագավորութուններից էլ մարդկանց մեծ բազմություն և ուրիշ շատ ավար տանելով, նորից վերադարձան իրենց երկիրը⁸²: Այս իրադարձությունը ծանոթ է նաև Պատմահայրը, որը, սակայն, այն վերադարձում է Տրդատ III-ի ժամանակներին. «Իսկ թագաւորն Տրդատ ամենայն Հայաստան: օր իջեալ ի դաշտն Գարգարացւոց՝ պատահէ հիսիսականացն ճակատու պատերազմի. և ի խառնել երկոցունց կողմանցն՝ յերկուս ճեղքէ զամբոխ թշնամեացն, սկայարար շահատակելով: Ոչ կարեմ ասել զերագութիւն ձեռնին, որպէս անբաւք ի նմանէ յերկիր անկաւ թաւալուր խաղային, օրինակ իմն ի գեղեցիկ ցանցորդէ լի ձկամբք յերկիր թոթափեալ ցանցոյն, կտտռէին յերեսս երկրին: Զոր տեսեալ թագաւորին Բասայն՝ մօտ հասաւ է յարթայն. և հանեալ յասպազինէն զներդեալ քեմխտապատ պարանն, և Իորովութեամբ ձգեալ յետուստ կողմանէ՝ ճահ զիպեցուցանէ յուս ձախակողմանն և յանութ արակողմանն. զի էր վերացուցեալ զձեռնն ածել ումեք սուսերաւ. և ինքն վառեալ վերտ պահպանակօք, ուր ոչ գծէին նետք: Եւ քանզի ոչ կարաց շարժել ձեռամբ զհակայն՝ զլանջօք առ երկվարին. և ոչ այնչափ ինչ շութափեաց մտրակել զերկվարն, քան թէ ահեակ ձեռամբն ի ներդեալն աճապարեալ սկային, և սաստկութեամբ ուժոյն զիրեաւ ցանրեալ՝ հ ճահ զիպեցուցանէր զերկսայրին, և ընդ մէջ կտրէր զայրն և զոյգ ընդ պարանոցին զգլուխ երկվարին:

Իսկ զօրացն ամենայնի տեսեալ զթագաւորն իւրեանց և զզօրաւորն միջակտուր յայնպիսի ահաւոր բազկէ լեալ՝ ի փախուստ դառնային. զորոց զհետմտեալ Տրդատ, վարէ մինչև յաշխարհն Հոնաց: Եւ թէպէտ ոչ փոքր

⁸⁰ История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. Отв. редактор книги академик В. Б. Пнотровский. М., 1988, с. 85—86.

⁸¹ Մ ռ վ ս ե ս ն եր բ ե ն ա ճ ի, էջ 929. «(Մաշտոցը—Ք. Հ.) ստեղծ զնշանագիրս կոկորգախօս աղխազուր խժական խեցրեկազունին այնորիկ Գարգարացւոց լեզուին»:

⁸² Հովսեպոս Փլավիոս, Թարգմանութուն բնագրից, առաջաբան և ծանոթութուններ Մ. Մ. Կրկյաշարյանի. Երևան, 1976, տե՛ս շին հունական աղբյուրներ, Ա, էջ 52—53:

հարուած հհաս զօրացն իւրոց, և բազմաց անկումն մեծամեծաց, յորում մեռաւ և սպարապետն ամենայն Հայոց Արտաւազդ Մանդակունի, սակայն Տրդատ անտի ըստ հայրենի օրինին պատանդս առեալ դառնայ⁸³:

Որ այս հիշատակութիւնը նույնական է Հովսեփոս Փլավիոսի հաղորդմանը⁸⁴, վեր է ամեն կասկածից: Ալանների ներխուժումը Այսրկովկաս կատարվել էր, ամենայն հավանականութիւնով, ուրիշ ցեղերի գինակցութիւնով, որի արտահայտութիւնն է բասիլների թագավորի հիշատակութիւնը Խորենացու կողմից: Բասիլները, ինչպես ճիշտ ցույց է տվել Ք. Պատկանյանը, սարմատական ցեղ էին, որոնց Պտղոմեոսը հիշում է Βασίλιοι Σαρματι անունով, որի հայերեն թարգմանութիւնն է «Թագաւորական Սարմատք»⁸⁵: Իրականում այդ անունը թարգմանելու կարիք չկա, քանի որ այն պետք է հասկանալ պարզապես «Բասիլի Սարմատներ» կամ «Բասիլներ»⁸⁶: Պատմահոր մոտ ալանների անվան բացակայութիւնը պայմանավորված է թերևս ուշ ժամանակների ազդեցութիւնով, երբ Հլուսիսային կովկասից ամեն մի արշավանք ընկալվում էր որպես «հլուսիսականաց» հարձակում⁸⁷: Այս հաղորդման մեջ բասիլների արքան, անշուշտ, ալանաց թագավորը չէ, այլ ալաններին ենթակա «թագավորական սարմատներ» արքայիկը, որը և զոհվում է ճակատամարտում:

Խորենացու հաղորդմամբ, Տրդատը, հլուսիսականներին հաղթելուց հետո, նրանցից օգնական ուժ ստանալով, արշավում է Պարսից արքա Արտաշէրի որդու՝ Շապուհ թագավորի դեմ⁸⁸: Բայց սա արդեն III դարի իրողութիւնն է, հանգամանք, որ ցույց է տալիս, թե ինչպես Պատմահոր մոտ միահյուսվել են Տրդատ I, Տրդատ II և Տրդատ III թագավորներին վերաբերող պատմական իրադարձութիւնները: Սակայն սույն տեղեկութիւնն մեջ կա ուշադրութիւն արժանի մի փաստ ևս, որ հաշվի չի առնվել ուսումնասիրողների կողմից: Հովսեփոս Փլավիոսի տեղեկութիւնից պարզվում է, որ ալանները Հայաստանի խորքերը չէին մտել և ասպատակել էին մինչև Հայաստան ընկած երկրները: Ըստ այդմ էլ, հասկանալի պատճառներով, Տրդատը ալան-հլուսիսականներին պետք է ճակատամարտ տված լիներ Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս, Աղվանքի տարածքում: Միանգամայն տեղին է կարծել, որ Գարգարացից դաշտը, որի մասին հիշում է Խորենացին, գտնվում էր Աղվանքի տարածքում: Բնաշխարհագրական այս անվանումը կարող էր ի հայտ գալ Կուրի ձախափնյակում, զարգարացիների Աղվանքում հաստատվելուց հետո, սակայն մինչև յայնական ներխուժումը, որովհետև հայերի աչքում Կուրի ձախափնյակի ընդարձակ դաշտը արդեն ընկալվում էր որպես զարգարացիների դաշտ⁸⁹: Միակ հավանական եզրակացութիւնն այն

⁸³ Մովսէս Խորենացի, էջ 230—231:

⁸⁴ Մովսէս Խորենացի. Պատմութիւն Հայոց, թարգմանութիւնը, ներածութիւնը և ծանոթագրութիւնները ակադեմիկոս Ստ. Մայիսայանցի. Երևան, 1968, էջ 357—358, ծան. 152:

⁸⁵ К. П. Патканов. Армянская география VII века, с. 37, прим. 134.

⁸⁶ Նույն տեղում:

⁸⁷ Մովսէս Խորենացի, էջ 230:

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 231:

⁸⁹ Անշուշտ, կարելի է ենթադրել, որ զարգարացիների դաշտի հիշատակութիւնը Պատմահոր կողմից ուշ ժամանակների աշխարհագրական հասկացութիւնների ազդեցութիւն արդյունք է, սակայն ըստիկների միաժամանակյա արձանագրումը, մեր կարծիքով, վկայում է այդ անվան առավել հին ծագման մասին: Թովմա Արծրունին Գարգարացից դաշտի մասին Պատմահոր տեղեկութիւնը, որոշակիացրել է, տեղագրելով այն Պարտավ քաղաքի շրջակայքում (Պատմութիւն տանն Արծրունաց, էջ 276): Սակայն պատմիչը Պարտավի շրջակայքը մեկ այլ կապակցութիւնով կոչում է «աշխարհն Գարգարացոց» (էջ 336): Պատմիչի կուսումը սխալ է, որովհետև Ուտիք Առանձնակ գավառը, որի մեջ էր Պարտավը, ոչ մի ձևով չէր կարող վերաբերել Գարգարացից աշխարհին:

է, որ արդեն I դարի կեսերին զարգարացիները, ուղիները և մի շարք ցեղեր արևմտյան ռազմական ճնշմանը տեղի տալով ուժով մտել էին Այսրկովկաս, հաստատվել ու գերիշխանություն հաստատել Աղվանքի թագավորության տարածքում: Վերջինս ավանդույթի ուժով շարունակում էր կրել Աղվանից անունը, չնայած արդեն վերածվել էր զարգարացիների թագավորության, որի դեմ էլ Տրդատ I-ը դեռ մինչև արևմտյան ներխուժումը ստեղծել էր Ուտեացվոց, Գարդմանացվոց և Մավղեացվոց ռազմական կուսակալությունները: Ուղիներին Այսրկովկաս I դարում մուտք գործելու օգտին չէր Պտղոմեոսի երկում ուղերի հիշատակությունը, որով ստացվում է, որ ներանք դեռևս II դարում գտնվում էին Աղվանքից հյուսիս ընկած շրջանում: Սակայն Ասիական Սարմատիայի նկարագրությունը իրականում ավելի հին է, քան Պտղոմեոսի «Աշխարհագրությունը», այսինքն ուղերի հիշատակությունը չի վերաբերում II դարին, որովհետև հունա-հռոմեական աշխարհը մինչև II դարը վերջին անգամ հարուստ տեղեկություններ էր քաղել Գնեոս Պոմպեոսի արշավանքների շրջանում: Այլ խոսքով, ուղերի մասին տեղեկությունը ժամանակագրական առումով պետք է որ համընկնի Ստրաբոնի և Պլինիոս Ավագի հիշատակություններին:

Մենք բավական հանգամանալից կանգ առանք զարգարացիների ու ուղիների կնճռոտ հարցի վրա, սակայն այն ամփոփելու համար հարկ է քննության առնել ևս երկու խնդիր. կա՞րողոք կապ ծավղեացիների և Պլինիոսի հիշատակած Sodi ցեղի միջև և ինչ ծագում ունի հայկական Ուտիք աշխարհի անունը: Հարցն այն է, որ որոշ ուսումնասիրողներ հակված են կարծելու, որ Արցախի Մավղեք անունը աղերս ունի Sodi ցեղանվան հետ, որ ծավղեացիները աղվանական ցեղ են և այլն: Ս. Սրեմյանի կարծիքով ծավղեք-սողբը բնակվել են Իորա դեմի միջին հոսանքի շրջանում⁹⁰, սակայն այն ոչնչով փաստարկված չէ, ուստի պատահական չէ, որ Կ. Տրևերը գտնում է, թե սողբերի բնակության տարածքի վերաբերյալ տեղեկություններ չկան⁹¹: Մենք հակված ենք կարծելու, որ Պլինիոսի «Բնապատմության» մեջ հանդիպող Sodi անունը մեզ անաղարտ չի հասել և ամենայն հավանականությամբ, սկզբնապես եղել է Sondi, որն անմիջականորեն համընկնում է Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» Ἰσοῦσι ցեղանվան հետ⁹², Անշուշտ սրբազրելի է նաև «Բսոնդախ» անունը, որտեղ հետագայում «T»-ն վերածվել է «I»-ի, այսինքն ցեղանունը սկզբնապես հնչել է Ἰσοῦσι-ժոնդախ: Աշխարհագրական դասավորության տեսակետից նույնպես Իսոնդախ—Սոնդախ տեղադրում է Դիգուլքի հարևանությամբ, որն իրոք իրավունք է տալիս Sodi>Sondi սրբազրումը համարել արդարացված: Հասկանալի է, որ այս հայեցակետի առկայությամբ Մավղեքի և Sodi-ի ազգակցության հանգամանքը, որն առանց այն էլ խարսխված էր ավագի վրա, ի չիք է դառնում: Ի հավելումն ասվածի, հարկ է նշել, որ Մավղեք անունը Արցախում հայտնվել է հարավից, ծագելով Մավղեք-Չարդե երկրանունից: Պատմահոր մի արժեքավոր տեղեկությամբ հայոց ավանդական Վաղարշակ թագավորը «յառևնից կողմանէ զնգերը ճոպկակաւ խօսիզս, կողմնակալս բիրաւորս զերկուս ի ցեղից տանց նահապետութեանց, զՍիսակեանսդ և որ ի Կաղմեայ տանէն, զորոց զանուանսն ի միում ի յառաջագունից ասացեալ ճառիցն կարգեցաք»⁹³: Ստացվում է, որ Վաղարշակ թագավորը հայոց լեզվի տարածման եզրերում՝ արևելից կողմնակալ բլուրավորներ է նշանակում Սիսակյաններին և Կաղմոսի տնից ինչ-որ մեկին: Սակայն, երբ դիմում ենք հորենացու նախորդ տեղեկությանը, ապա տեսնում ենք, որ երկու հաղորդումների միջև տարբերություն կա: Այսպես,

⁹⁰ К. В. Тревер. Указ. соч., с. 202, прим. 3.

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 48.

⁹² P11a. Nat. Hist.' VI, 10, Claudii Ptolemaei Geographia, V, 8, 13.

⁹³ Մավղեք և Չարդե, էջ 112—113.

անդրադառնալով Արամի գործունեությանն արևմուտքում և Կեսարիայի գրավմանը, նա նշում է. «Ե՛վ քանզի զարևելեանն և զհարաւայինն նուաճեալ, յանձնեալ էր ի ձեռն երկուց ցեղիցս այսոցիկ, Սիսականացն զարևելս և որք ի Կաղմայ տանէն՝ զԱսորեստանին՝ ոչ ինչ այնուհետև կասկած շփոթից ուստեք ունէրա՞ւ: Այս տեղեկությամբ Կաղմայնները կողմնակալ են նշանակվում ոչ թե արևելքում, այլ հարավում, ուստի նշված հակասությունը վերացնելու համար խորհնացին նախորդ հիշատակությունից հետո, մասնավորեցնելով Սիսակյանների կուսակալության հաստատման խնդիրը, գերում է. «Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբիւր զարևելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայն անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին, զԱռան, առ մեծ գետովն, որ հատանէ զդաշտն մեծ, որ անուանի Կորա՞ւ: Պատկերը միանգամայն այլ է: Առանը ոչ թե արևելքի, այլ հյուսիս-արևելքի կողմնակալ է նշանակվում, որով կարծես թե պատմիչը փորձում է տեղ թողնել Կաղմայան տոհմի ներկայացուցչի համար: Հասկանալի է, որ եթե Առանը հյուսիս-արևելքի կողմնակալն է, ապա Կաղմայան տոհմի ներկայացուցիչը կարող է դիտվել հարավ-արևելքի կողմնակալ: Սակայն, մեր կարծիքով, խորհնացու նշված տեղեկությունները կարող են այլ լուսարանություն ստանալ:

Պարզելով, որ հայկական Մավդեքը չի աղերսվում Պիլիսոսի Sodi-Sondi-ին, հարց է ծագում, թե այնուամենայնիվ ինչու՞ Արցախ երկրամասի կողմնակալությունը փոխանակ Արցախացիքի կոչվում է Մավդեաքիք: Անուն, որքան էլ որ Պատմահայրը Մավդեքի իշխանական տոհմը Առանի սերունդ համարի, կարծես թե եկամուտ է և ոչ տեղական, որը ստիպում է վերհիշել խորհնացու տեղեկությունն այն մասին, թե արևելքից կողմնակալ բյուրավոր են նշանակվել ոչ միայն Սիսակյանները, այլև ինչ-որ մեկը Կաղմայան տոհմից: Հայտնի է, որ Կաղմայան տոհմ ասելով հայկական աղբյուրները հասկանում են Կորդուքը հարևան Մավդեքի հետ միասին, ուստի կարելի է շատ հավանական է ենթադրել, որ Արցախի Մավդեք անունը սերում է Կաղմայան Մավդեքից, որի իշխողների ներկայացուցիչներից մեկը Տրդատ I-ին ինչ-ինչ ծառայություններ մատուցելու համար ստացել է Արցախի կուսակալությունը: Այլ խոսքով, եթե Սյունիները, Գարդմանագիները և Ուտեացիները կարող են համարվել Սիսակյաններ, ապա Մավդեաքիների թագորս սերում է Կաղմայան Մավդեքից: Երբ հետագայում հայոց արքունիքը վերացրեց Մավդեացիների կուսակալությունը և Արցախը որպես վարչական անուն կրկին մտավ իր իրավունքի մեջ, աստիճանաբար ծավաղեցիների ծագումը մոռացության տրվեց, որոնք ևս վերագրվեցին Առանի սերնդին: Ազաթանգեղոսի հաղորդմամբ, ծավաղեացիների իշխանությունը գոյություն ունեւր դեռևս Գրիգոր Լուսավորչի քահանայապետ օժվելու ժամանակներում⁹⁴: Սյունյաղ և Ուտեացվոց իշխանների միջև հիշատակված Մավդեից աշխարհի իշխանը կարող է նույնանալ միայն ու միայն Արցախի հետ⁹⁵: Արշակ II թագավորի դեմ ապստամբած երկրների մեջ, համաձայն Փավստոս Բուզանդի, Մավդեքն այլևս չի հիշատակվում: Կրկին պատմական ասպարեզ է գալիս Արցախը⁹⁶, ինչը վկայում է Մավդեից իշ-

94 Նույն տեղում, էջ 46:

95 Նույն տեղում, էջ 113:

96 Ազաթանգեղոս, § 795. «մեռասաներորդ՝ իշխանն Սիւնեաց աշխարհին, երկոտասաներորդ՝ իշխանն Մաղէից աշխարհին, երեքտասաներորդ՝ իշխանն Ուտիացուց աշխարհին»:

97 Н. Адонц. Указ. соч., с. 294. «Поден или Завден=Арцах».

98 Փավստոս Բուզանդ, էջ 159. «Ապստամբեցին յԱրշակայ արքայն Հայոց ամուր գաւառն Արձախայ...», էջ 210. «(Մուշեղ Մամիկոնյան սպարապետը—Լ. Բ.) Հարկանէր զերկիրն Արձախայ մեծաւ պատերազմաւ, զերիւր զբազումս ի նացանն, և զմնացորդն անոյր պանդանդս, և զմնացեալսն ի հարկի կացուցանէր»:

խանության ոչնչացման մասին: Արցախը, որտեղ ժամդեհարիների տոհմի իշխանութունը մարել էր, ամենայն հավանականությամբ, Խոսրով Կոտակեան Տիրան թագավորների իշխանության տարիներին, երբ Հայոց արքունիքը թարավորական իշխանութունը ամրապնդելու համար բազմաթիվ իշխանական ընտանիքներ բնաջնջեց, անկասկած վեր է ածվում առջուհի տերութի. ոոր կառավարում էր արքունի գործակալի կամ վերակազմի կոմիտե: Այդ մասեն է վկայում այն իրողութունը, որ ի տարբերութուն բառմաթիւ ալ զեպքերի, երբ ապստամբներ են հռչակվում այս եամ այն աշխարհի կամ գավառի իշխողները, Փավստոս Բուզանդը հայտնուի է ասմուր գաւառն Արձախաւս-ի ապստամբության և Եզերկիրն Արձախաւս-ի հնազանդեոման մասին⁹⁹: Ամենայն հավանականությամբ, «Արձախա» ապստամբութունը պայմանավորված էր երկոամասի վերակազմի ժառանգատեր իշխան դառնալու գանկությամբ, որը հաջողությամբ օգտագործվում էր պարսից դիվանագիտության կողմից:

Մավդեթ անվան Սողունեն հունական տառադարձումը ցույց է տալիս, որ Եաւ եոկհնչյունը արդեն Եօ էր արտասանվում, որը և արտացոլվել է Պտղոմեոսի երկում: Լեզվական այդ դործընթացի վկայութունն է նաև Սոթթ կամ Սոոթ գավառանունը, որն անշուշտ սերտ աղբյուր ունի Մավդեթի հետ:

Մավդեթ անունով երկիր է հիշում Եղիշեն: Անդրադառնալով պարսից Հազկերտ II թագավորի հավատարմության հրովարտակին, նա գրում է, որ Եբստ այսմ պատճենի հրովարտակ եհաս յաշխարհն Հայոց, ի Վրաց և Աղուանից և ի Լինաց, ի Մալդէիո և ի Կորդուաց, յԱղձնեաց և բազում այլ տեղեաց հեռաւորաբ, որոց ոչ էին օրէնք երթալ զայն ճանապարհ յառաք ժամանակաւ¹⁰⁰: Մեկ այլ կապակցությամբ պատմիչը նշում է, որ ԵԶ եոհասարակ հրաման առեալ էր յառջուռուստ. որպէս Հայոց աշխարհին, նոյնպէս և Վրաց և Առուանիո և Լինաո, Աոձնեաո և Կորդուաց և Մալդէից և դասն և ոո ալ ևս ուրեք ի ծածուն յիշխանութեանն Պարսիգ ունէին գորիստոնէութիւն¹⁰¹: Քննությունը ցույց է տալիս, որ Եղիշեի Մավդեթը Մեծ Հայքի հարավային երկոամաս Մավդեթն է կամ Զարդիկենեն, ուստի ոտնէ ձևով ևս Աոոախս—Մավդեթին¹⁰² առնչել յի կարելի: Առավել ևս, որ Արցախը պատմիչին հայտնի է որպես ամրակուռ աշխարհ¹⁰³, անտառապատ երկիր¹⁰⁴:

Այժմ մեզ մնաղ բազարեիու Ուտիք անվանումը: Մենք անդրադարձանք Ուտիք և Ուդին ցեղանունների հետ կապելու փորձերին և ցույց տվեանք, որ այդ նույնացումը հնարալոր չէ: Ուսումնասիրոոնեոո փոոձել են Ուտեք անունը բխեցնել բնեոազիո արձանաոոությունեոոի ԵԶեոունիք կամ ԵԶեոունեք երկրից¹⁰⁵, որը, սակայն, նույնպես անընդունելի է, քանի որ ԵԶեոունեք-ն չէր կարող «Ուտիք»-ի մեջ վերածվել Եոա-ի: Նույն շա-

⁹⁹ Նույն տեղում, էջ 159, 210:

¹⁰⁰ Եղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին. Երևան, 1957, էջ 10:

¹⁰¹ Նույն տեղում, էջ 51:

¹⁰² Կ. Տրեբըր, շնայած որոշակի չի գրում, Եղիշեի այս հաղորդումը մեջբերելով պահում է միայն Մավդեթի անունը, թերևս կապելով Արցախի հետ: Նշվ. աշխ., էջ 202:

¹⁰³ Եղիշէ, էջ 94. «Ընդ ամենայն կողմանս ամրականաց աշխարհին, ի Տմորիս և ի Կորդիս, յԱրցախ...»:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 125. «Ի Թանձրախիտ մայրիս Արձախոյ», էջ 127. «Նա և որ յԱրձախայ մայրիս անկալթն էին փախտականք»:

¹⁰⁵ Մ. Վ. Никольская. Кличнообразные надписи Закавказья (МАК. V. с. 92); Н. Я. Марр. Термин «Скиф» — «Иранские» работы. т. V, М.—Л., 1935, с. 15—18; М. А. Катваля. Процесс образования персидского единства на Армянском нагорье и слияния аборигенных племен в IX—VI вв. до н. э. (Автоферат диссертация). Ереван, 1980, с. 10.

փոփ անհասկանալի է, թե ինչպես է «է»-ն դարձել «ու»։ Մեր հետազոտությունները մեզ բերել են այն եզրակացություն, որ Ուտիք անվանումը զուտ հայկական է և ոչ մի առնչություն չունի ո՛չ «Ուփտիք», ո՛չ «ուզիք» և ո՛չ էլ որևէ այլ կոմիկայան կամ աղվանական ցեղի հետ։ Սկզբնապես Ուտիքը, ամենայն հավանականությամբ, կոչվել է «Ուվիտք» և այդ իմաստով Ստրաբոնի «Λυχαγίων ἑσθίων»-ը, որի միջով Երասխը հոսում էր մինչև Աղվանքի սահմանը, բովանդակությամբ համապատասխանում է նրան։ Մեր կարծիքով, «εσθίων» սոսկ «Ուվիտք» բառի թարգմանությունն է, որը որոշակիացնելու նպատակով, քանի որ վերջինս ընդհանրական քնույթ ունի, հույն աշխարհագրագետը օգտագործում է Արաքս անունը։ Արցախի բարբառում «սվ»-ը ժամանակի ընթացքում դարձել է «ու», որը հատուկ է Հայաստանի շրջանի-արևելյան խոսվածքների համար։ Իրա հետևանքով «Ուվիտք»-ը վերածվել է «Ուփտք»-ի։ Սակայն վերջինիս արտասանական դժվարության հետևանքով կատարվել է «ի» և «տ» հնչյունների փոխադրություն¹⁰⁶ և աշխարհագրական անվանումը վերածվել է Ուտիքի։ Մեր եզրակացության օգտին է վկայում Պտղոմեոսի երկում պահպանված «Λυγαῖαν» անունը, որը, ինչպես արդեն ասվել է, նույնական է Ուտիքին։ Հունարեն «Λ»-ն կարող էր օգտագործվել, եթե հայերենում դրան համապատասխանում էր «սվ»-ը, հետևաբար «Λυγαῖαν» Ուվիտքի հունական տառագրումն էր։

Մենք երկար և հանգամանալից քննության առանք զարդարացիների առեղծվածի և Արցախ—Սավդեքի ու Ուտիքի հետ կապված մի շարք հարցեր, որի հետևանքով կարծես թե ուշադրությունից դուրս թողնցինք Արցախն արևմուտքից և հյուսիսից եզերող վարչական միավորների պտղոմեոսյան նկարագրությունը։

Հույն աշխարհագրագետի նկարագրությամբ Պարյուռոսն լեռան մոտ գտնվել են Սիրակենեն և Սակասենեն¹⁰⁷, թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ անվանումները սրբազրույթություններ են, քանի որ ձեռագրերում իրականում հանդիպում են «Σιρακηνί» և «Σακκατη» ընթերցումները¹⁰⁸։ Անկասկած, շատ գայթակղիչ է Սիրակենեի մեջ Սիրակենեն տեսնելը և այն «Սիրակենեի» ցեղի և Եիրակ գավառի անվան հետ կապելը, սակայն ուսումնասիրողներն իրենց հարց չեն տվել, թե ինչպես են Եիրակն ու Սակասենեն—Շակաշենը հայտնվել հարևանության մեջ, երբ աշխարհագրական տեսակետից տասնյակ կիլոմետրեր են նրանց միմյանցից բաժանում։ Կամ ինչպես է, որ աշխարհագրական հերթականությունը, որ խստորեն պահպանվում էր նկարագրության նախորդ մասում, էպպես խախտվում է Սիրակենեի դեպքում։

Պտղոմեոսյան նկարագրության տրամաբանությունից բխում է, որ Σιρακηνί աշխարհը պետք է գտնվեր Σοδουκηνί-ի հարևանությամբ, հետեվաբար, այն պետք է սրբազրել ոչ թե Σιρακηνί, այլ Σιρακηνί ու նույնացնել Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհին, որի երկրորդ անվանումն էր Սիսական։ Այս սրբազրությունը, որի հավանականությունը վեր է ամեն կասկածից, անուղղակիորեն վկայում է Մեծ Հայքում հաստատված պարթև Արշակունիների վարչական գործունեության մասին, քանի որ Պատմահոր հազորամասը «Սիսակ» լեռ շինութեամբ զսահմանս քնակութեան իրոյ և զաշխարհն կոչէ իրոյ անուամբն Սիսիք. այլ Պարս քրտակազայնս ևս Սիսական կոչեն»¹⁰⁹։ Հասկանալի է, որ աշխարհը Սիսական էին կոչել իրանախոս Ար-

106 Զի բացառվում, որ սկզբում կատարվել էր «ի» և «տ» հնչյունների փոխադրությունը և նոր ապա «Ուվ»-ի վերածումը «Ու»-ի։
 107 Clāudii Ptolemaei Geographia, V, 12, 4.
 108 Նույն տեղում, էջ 938, ծան. 4։
 109 Մ ո վ ս ն և Խ ո Ր Ե Ն Կ Ե Գ Ի, էջ 41։

շակունիները, որն ավելի ուշ հորինացու ժամանակներում օգտագործում էին նաև պարսիկները:

Σιβακηγι-ի Σιρακηγι սրբազրությունը հասկանալի է դարձնում ուսումնասիրողների Σαχα-դյու-ի Σαχασդյու ընթերցելը, որովհետև Միսական—Սյունիքը հյուսիսում Սևանա լեռնաշղթայով, որը Պտղոմեոսը կոչում է Պարյուսդրես, իրոք սահմանակցում էր Սակասենե—Շակաշենին: Պտղոմեոսյան Մեծ Հայքի նկարագրության մեջ այն բացը, որ նկատվում էր Գուգարքի և Ուտիքի միջև ընկած շրջանում, լրացվում է և պարզ է դառնում, որ աշխարհագրական ներդաշնակ և հաշորդական նկարագրության դեպքում Կուգարքից հետո պետք է հիշատակված լինեի Սակասենե—Շակաշենը: Հետագարձ հայացք նետելով կատարված քննության արդյունքներին, մենք տեսնում ենք, որ Մեծ Հայքի հյուսիս—արևելյան տարածքաշրջանում, շնայած պետության ըստ աշխարհների վարչական բաժանման ձևավորմանը, վարչաքաղաքական փոփոխություններ ըստ էության չեն կատարվել: Ինչպես Ստրաբոնի ժամանակներում, այնպես էլ Պտղոմեոսի օրոք Արցախը հյուսիսում սահմանակցում էր Սակասենե—Շակաշենին, արևելքում՝ Արաքսենի դաշտ—Ուտիքին, հարավում՝ Կասպիանե—Կասպքին, որը II գարում հայտնի է Կոթենե աղավաղված գրությամբ, և արևմուտքում՝ Կոմիսենե—Միսակենե—Սյունիքին: Հիշյալ աշխարհներից Սակասենե, ինչպես տեսանք, Տրդատ I-ի վարչական վերակառուցումների ժամանակ ստանում է Գարդմանացիք անունը, սակայն Պտղոմեոսը ավանդույթի ուժով օգտագործում է առավել հին Շակաշեն կամ Սակասենե անունը: Նույն ձևով անվանափոխվում է նաև Արցախը, որն ստանում է իշխող ընտանիքից Սավդեք անունը:

Արցախ—Սավդեք աշխարհի և նրան եզերող վարչական միավորների սահմանագիծը, չհաշված որոշ բացառությունները, անցել է նույն գծով, ինչ հավաստում է «Աշխարհացոյցը»: Համենայնդեպս, մենք բոլոր հիմքերն ունենք հայտարարելու, որ հյուսիսում Սավդեք—Արցախի սահմանը չի համընկել աշխարհացոյցյան Արցախ աշխարհի սահմանագծին: IV գարում, երբ Արշակ II թագավորի դեմ ապստամբեցին մի շարք նախարարություններ և երկրամասեր, Փավստոս Բուզանդի վկայությամբ Կողթ գավառը, որն ըստ «Աշխարհացոյցի» Արցախ աշխարհի գավառներից էր, չի մտել Սավդեք—Արցախի մեջ: Պատմիչը իրարից հստակ առանձնացնում է Արցախի հպատակեցումը և Աղվանից թագավորների կողմից ռազմակալված Ուտի, Շակաշեն, Գարդմանաձոր, Կողթ և շրջակա գավառների ազատագրումը¹¹⁰: Ամենայն հավանականությամբ, Արցախի Մյուս Հարանդ գավառը նույնպես չի մտել Սավդեք—Արցախի մեջ և վերաբերել է Սյունիք կամ Միսական աշխարհին: Հետագա վարչական փոփոխությունների արդյունք պիտի համարել Մյուս Հարանդ գավառի հանդես գալը, որը պիտի ծնունդ առներ միասնական Հարանդ գավառի տրոհման հետևանքով: Սակայն այս հարցերը արդեն առնչվում են աշխարհացոյցյան Արցախ աշխարհի ձևավորման խնդիրներին, որոնք քննության կառնենք հոդվածի երկրորդ մասում:

¹¹⁰ Փավստոս Բուզանդ, էջ 210. «Հարկաներ զերկիրն Արձախայ մեծաւ պատերազմաւ: Նույն էլում. սևանէր (Մուշեղ Մամիկոնյան սպարապետը—Լ. Բ.) պատերազմ ընդ երկիրն Աղուանից. հարկանէր զնոսա ի հարուածս անհնարինս: Եւ թափէր ի նոցանէ բազում գաւառս, զոր հատեալ էր նոցա ի նոցանէն. զՈւտի, զՇակաշեն և զձորն Գարդմանայ, զԿողթ և այլ որ շուրջն էին զնովա սահմանք գաւառք: Եւ զԿուր գետ՝ որպէս և յառաջն լեալ էր, ընդ երկիրն Աղուանից և ընդ երկիրն իւրեանց սահման արարեալ կացուցանէին...»:

К ВОПРОСУ О ТЕРРИТОРИИ АРЦАХА, ВОСТОЧНЫХ КРАЕВ АРМЕНИИ И КАРАБАХА

Доктор ист. наук Б. А. АРУТЮНЯН

Резюме

Арцах и Утик, которые в истории Армении часто выступают под общим наименованием Восточные края Армении, а в последние века — под названием Карабах, сыграли важную роль в истории армянского народа. В статье рассматривается территориальное содержание вышеупомянутых административно-географических наименований с древнейших времен до середины III века н. э., и в связи с этим — многие историко-географические вопросы восточных и северо-восточных провинций Царства Великой Армении. На богатой источниковой основе доказывается, что армянские племена населяли названные области или ашхары еще до возникновения Ванского (Урарту) царства. В I в. армянский царь Тиридат I на территории Восточных Краев создал три ашхара: Гардманацк (=Гардман) или Сакасене (=Шакашен), Цавдеацик (=Цавдек) или Арцах и Утеацик (=Отене) или Утик, нашедших отражение в «Географии» Клавдия Птолемея и «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци. В итоге сопоставительного анализа обосновывается, что в первоначальном тексте Мовсеса Хоренаци говорилось о трех стратегиях или ашхарах (Гардманацк, Цавдеацик и Утеацик), которые были учреждены против гургарейцев, вторгшихся в Закавказье и утвердившихся в Кавказской Албании под натиском аланских племен. Аргументированно показывается, что наименование области Утик происходит от армянского слова «овит» (=долина, поле), и ничего общего не имеет ни с удинами, и ни с утиями. Доказывается, что Фзсинтида «Географии» Страбона есть Мардпетакан или Бакеан (=Бахосеан), Комисене (=Ковнисене) или Совнисене (=Сюннк), Сибаксене «География» Птолемея — Сисакан (=Сюннк) и т. д. Изучение проблемы доводится до середины III в., отраженного в «Ашхарацуйце» («Армянской географии»), данные которого рассматриваются во второй части работы.

ON THE QUESTION OF THE TERRITORY OF ARTSAKH, EASTERN REGIONS OF ARMENIA AND KARABAGH

Dr. B. H. HAROUTUNIAN

Summary

Artsakh and Utik, historical provinces of Great Armenia generally known in history as the Eastern Regions of Armenia, and as Karabagh in the last centuries, have played an important role in the history of the Armenian people. The territorial contents of the above mentioned administrative-geographical denominations in the Eastern regions of Armenia have been discussed in the article from the ancient times till the middle of the III century A. D. In connection with territorial problems, many historic-geographical questions of the Eastern and North-Eastern provinces of the Kingdom of Great Armenia are treated by the author. Based on the rich historical materials, it is proved that dominion tribes long before the existence of the Kingdom of Van (Urartu) have inhabited these provinces or ashkars. In the I century A. D. the Armenian king Tiridates I established three provinces: Gardmanatsik (Gardman) or Saccasena (Shakashen), Tsardeatsik (Tsardck) or Artsakh and Uteatsik (Otena) or Utik in the Eastern regions of Armenia. These provinces are reflected in the „Geography“ by Claudius Ptolemy and in the „History of Armenia“ by Movses Khorenatsi. Comparative analyses proved that in the original text of Movses Khorenatsi are mentioned

the three provinces or ashkhars (Gardmanatsik, Tsavdra sik and Uteatsik). These provinces were formed to protect the country from the invasion of the tribes of Gargars which had penetrated into Transcaucasia under the pressure of the Alan tribes. It is argued that the name „Uitik“ originates from the Armenian word „հովիտ—kovit“ or „ովիտ—o.it“ (=valley, field), and this name has nothing in common with the names of the tribes of („Udins“ or „Ouitis“). It is proved that the strategy of Phauntida in the „Geography“ by Strabo is the region of Mardpetakan (=Eastern Vaspurakan) or Bakean (=Bakosean), and the strategy of Komisena (=Kovmisena or Sovnisena) is the province of Siounik, the strategy Sibacena in the „Geography“ by Ptolemy is the province of Sisakan (Siounik), etc. The investigation of the problem is carried out till the middle of the III century, reflected in „Ashkharhatsoutis“ (Armenian Geography). The data of this work are studied in the second part of the present article.

**ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԵՐԻ
ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի**

Հայոց Արևելից կողմերի վարչական բաժանումը, որ ուսումնասիրության է ենթարկվել մի շարք ուսումնասիրողների կողմից¹, ցայսօր պատկանում է Հայաստանի պատմական աշխարհագրության վիճելի խնդիրների շարքին: Եվ եթե հաշվի առնենք, թե աղբբեջանական պատմագրությունն ինչպիսի ջանքեր է գործադրում Հայոց Արևելից կողմերի պատմության նենգափոխման և Արցախն ու Ուտիքն աղբբեջանական հռչակելու ուղղությամբ, ապա այս վիճահարույց խնդիրը ոչ միայն զուտ գիտական, այլև կարևոր արդիական նշանակություն է ձեռք բերում: Սույն հոդվածում մենք մեր առջև խնդիր ենք դրել ի մի բերել մեր հիմնական արդյունքները Հայոց Արևելից կողմերի վարչական բաժանման վերաբերյալ:

Ի տարբերություն Հայաստանի շատ երկրամասերի՝ մեր տեղեկությունները Հայոց Արևելից կողմերի վարչական բաժանման վերաբերյալ գործնականում սահմանափակվում են Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ի և Մովսես Կաղանկատվացու երկի հաղորդումներով: Անտարակույս, առավել ամբողջական են Պատմահոր «Աշխարհացոյց»-ի տվյալները: «Աշխարհացոյց»-ը մեզ է հասել ընդարձակ և համառոտ խմբագրություններով: Հայոց Արևելից կողմերը, որ ներառում են Մեծ Հայքի Արցախ ու Ուտիք երկրամասերը, արտացոլված են համառոտ խմբագրության մեջ ամբողջությամբ, սակայն ընդարձակ խմբագրությունը պահպանել է միայն Արցախի

¹ Զխորանալով մանրամասների մեջ՝ լոկ նշենք, որ այս խնդրին անդրադարձել են Ղ. Ինժիճյանը, Ղ. Ալիշանը, Զ. Պատկանյանը, Ն. Ադոնցը, Ս. Երեմյանը, Բ. Ուլուբաբյանը և շատ ուրիշներ:

վարչական նկարագրությունը: Ելնելով հարցի շահեկանությունից, մեջբերենք երկու խմբագրությունների տեղեկությունները: Այսպես, ընդարձակ խմբագրության մեջ Արցախի մասին ասված է. «Ժ. Արցախ յերի կալավ Սիւնեաց. ունի գաւառս երկոտասան. զՍիւսն Յաբանդ, զՎակունիս, զԲերձոր, զՍեծիրանս, զՍեծ Կուանս, զՅարճղանս, զՍուխանս, զՊիանս, զՊանծկանս, զՍիսականիս, զԿոտակ, զՔուստիփառէնս, զԿողթ, յորում լինի քարախունկ. զայս ամենայն Աղուանք ունին հանեալ ի Յայոց»²:

«Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության մեջ Ուտիքի և Արցախի վարչական նկարագրության մասին ասված է հետևյալը. «Ուտի է մտից կայ Երասխայ ի մէջ Արցախայ եւ Կուր գետոյ: Եւ ունի գաւառս, զոր Աղուանք ունին, եւթն. Արանոսփտ, Տոհ, Ռոտպտակ, Աղուէ, Տուչկատակ, Գարդման, Շակաշէն, Ուտի Առանձնակ, յորում Պարտաւ քաղաք: Եւ լինի ի նմա ծիթենի, Վարանգենի եւ յասմիկ եւ (ի) հաւոց կատակ»³:

«Արցախ յերից կայ Սիւնեաց. գաւառք են ի նմա երկոտասան, զորս Աղուանք ունին. Սիւս Յաբանդ, Վակունիք, Բերդաձոր (ինա՝ Բերձոր - Յ. Բ.), Սեծկուանք, Սեծիրանք, Յարճլանք, Սուխանք, Պիանք, Պանծկանք, Սիսական Ոստանն, Քուստիփառէնս, Կողթ՝ յորում լինի քարախունկ»⁴:

Օգտագործելով Երևանի Մատենադարանի թիվ 582, 696, 1267, 1459, 1482, 1486, 1717, 1770, 1864, 1883, 1898, 2019, 2191, 2291, 2370, 2748, 3160, 3502, 3941, 3391, 4284, 5120, 5613, 7993 և 9702 ձեռագրերում պահպանված «Աշխարհացոյց»-ի տեքստերը, ինչպես նաև Ղ. Ինժիճյանի «Ստո-

² «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ յաւելուածովք նախնեաց», Վենետիկ, 1881, էջ 33:

³ Ա. Արքախանյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Ե., 1944, էջ 350:

⁴ Կ. Փաթկանով, Армянская география VII века по р. X. СПб., 1877, էջ. 19. «Աշխարհացոյց»-ում Աղվանից կոչված մարզպանության նկարագրության մեջ տրված Արցախի և Ուտիքի գավառաանունների տարրերը տրված են ընդգծված.

րագրութիւն հին Չայաստանեայց» երկի տվյալները, մենք ստանում ենք տարընթերցումների հետևյալ պատկերը, որից ընտրել ենք հավանական ճիշտ ձևերը:

Տարընթերցումներ	Ճիշտ ձևը
1. Միւս Չաբանդ, Խաբանդ, Չաբանք, Չամբանդ, Չաբանքդ, Չիւբանդ, Մուս Չաբանդ, Չաբանց, Չիւբանտ, Չիւբանդն, Չամանդ, Խաբանդն, Չաբանդք, <u>Փոքր Չաբանդ</u> , <u>Չամբաք</u> , <u>Չամանդ</u> , <u>Չաքունդք</u> , <u>Չաբանք</u> ⁵	Միւս Չաբանդ (Չամբանդ) Փոքր Չաբանդ (Չամբանդ)
2. Վակունիք, Վայկունիք, Վակունակ, Վկունիք, <u>Վակունիք</u> , <u>Վայկունիք</u>	Վակունիք (Վայկունիք)
3. Բերծոր, Բերդածոր, Բերդծորք, Բերդծոր, Բերթածոր, Բերդարծոր, <u>Բերծոր</u> , <u>Բերծորս</u>	Բերծոր (Բերդածոր ?)
4. Մեծ Կուանք, Մեծ Ռուանք, Մեծ Կուան, Մեծ Կուանքն, Մեծ Կուենք, Մեծկուվանք, <u>Մեծ Կուանք</u> , <u>Մեծ Կափանք</u> , <u>Մեծ Կւանք</u>	Մեծ Կուանք (Մեծ Կուենք)
5. <u>Մեծ Իրանք</u> , Մեծիրան, Մեծիրանքն, <u>Մեծ Իրանք</u>	Մեծ Իրանք
6. Չարճլանք, Չարջլանք, Չառջլանք, Չարջլանքն, Չարճլեանք, Չարջլանքն, Չարճուանս, <u>Չաճլանք</u> , <u>Չարջլանք</u> , <u>Չաջլեանք</u>	Չարճլանք (Չարջլանք)
7. Մուխանք, Մոխանք, Սոխանք, Ոսխանք, <u>Մուխանք</u> , <u>Մոխանք</u> , <u>Մախանք</u>	Մուխանք (Մոխանք)

⁵ Չաջորդ տարընթերցումներում «Միւս»-ը, որ տարընթերցումներ չունի, բաց ենթ թողնում: Ընդգծվում են Աղվանից մարզի նկարագրության մեջ տրված Արցախի և ուտիքի գավառների անունները:

8. Պիանք, Ոպիանք, Ապիանք, Պիտանք, <u>Պիանք</u>	Պիանք
9. Պանձկանք, Պածկանք, Պայծկանք, Գայծկանք, Պանձկանք, <u>Պածանք</u> , <u>Պանձկանկք</u> , <u>Պարծկանք</u> , <u>Պածկանք</u> , <u>Պարծանք</u>	Պածկանք, (Պանձկանք, Պարծկանք)
10. Սիսական(ք) Ոստանն, Սիսական(ք) Քուստակ, Սիսականք Քուստակ, Սիսականք Քստակ, Սիսական Կուտայք, Սիսայկանք Քուակք, Սիսականք Կոտայք, Սիսական Քոտակ Սիսականն Տանն, Սիսական Քուակք, Սիրականք Ոստանն, <u>Սիսական Ռոտաստակ</u> , <u>Սիսական Ռստաստակ</u> , <u>Ըստիսականն Ռառ տաս տա</u> , (Ռոտստակ Ռոյտաստակ, Ռայտաստապ, Ռատաստակ)	Սիսական Ոստանն, Սիսական (ի) Կոտակ Սիսական Ռոտաստակ
11. Քուստի Փառնէս(ն), Քվետի Փառնէս, Քաստիմ Փառնէս, Քառ Փառնէս, Քուտի Փառնէայ, <u>Քուստի Փառնէս</u> , <u>Քուստի Փառնէս</u> , <u>Քուստի Փառնէս</u> , <u>Քուստի Փառնէս</u> , <u>Քուստի Փառնէս</u> , <u>Քուստի Փառնէս</u> , <u>Քուստի Փառնէս</u>	Քուստի Փառնէք (Քուստի Փառնէս)
12. Կողք, Կողդ, Կոխք, Կոխդ, Կոխք, Կոխդն, <u>Կողք</u> , <u>Կախք</u> , <u>Կողք</u> , <u>Կողխք</u> , <u>Կոխք</u> , <u>Կալք</u>	Կողք
1. Արան-ռոտ, Առան-ռովտ, Երանոսդ, Տանը-ռոտ, Առաստոդ, Աթան-ռոտ, Առաստոդտ, <u>Ստաս-ռոտ</u> , <u>Ստաստոուս</u> , <u>Արաս-ռոտ</u> , <u>Ոտաստ-ռոտ</u> , <u>Ստաստ-ռոտ</u> , <u>Ստաստասա</u> , <u>Աստ-ռոտ</u>	Առան-ռոտ (Արան-ռոդ)
2. Տռի, Տրի, Սռի, Տռռի, Առի, Առի <u>Ուի</u> , <u>Ոռի</u> ,	Տռի (Տռռի,

<u>Տոհ</u>	<u>Տրի)</u>
3. Ռոտպացեան, Ռոտպայեակ, Ռոտպտակ, Տոպացեան, Ռովտապայեակ, Ռստպակ, Ռոտպատեան, <u>Րոտպայեակ</u> , <u>Ուաստփալեկ</u> , <u>Աւտպայեակ</u> , <u>Իոտ պահ</u> , <u>Ռոտ պայեակ</u> , <u>Ի ոտ պահ</u> , <u>Յոտպակ</u> , <u>Ռոտպայիակ</u> , <u>Ռօտպայիակ</u> , <u>Ռսատփալեկ</u>	Ռոտ-Պացեան (Ռոտ-Պատեան, Ռոտ-Պայեակ)
4. Աղուէ, Աղաւէ, Աատ, Աղաւս, Աղասեր, <u>Ազուէ</u> , <u>Ազուէ</u> , <u>Չաւէ</u> , <u>Արզուէ</u> , Աղուուէ	Աղուէ
5. Տուչքատակ, Տուչկատակ, Տուչկտակ, Տոկատակ, Աղանատակ, Տոչքատակ, Տուչ Կաղ-կ, <u>Թուչքատակ</u> , <u>Թուճքատակ</u> , <u>Թուկկատակ</u> , <u>Թուչքատակն</u> , <u>Քուկքատակ</u>	Տուչքատակ (Տուչկատակ, Թուճքատակ, Թուչկատակ)
6. Գարդման, Գարդմանք, Գարդաման, Գարթման, <u>Գարտման</u> , <u>Գպրտաման</u> , <u>Գարդմանք</u> , <u>Գարգաման</u> , Գորթման	Գարդման
7. Շիկաշէն, Շակաշէն, Շակաշէն, Շագաշէն, Չակաշէն, Չագաշէն, <u>Շակաշէն</u> , <u>Շիկաշէն</u> , <u>Շէկաշէն</u> , <u>Շակաշէնն</u>	Շակաշէն (Շիկաշէն)
8. Ուտի Առանձնակ, Ուսի Առանձնակ, Ուստ Առանձնակ, Ուստի Առանձնակ, Ուտի Առանձնական, Ուստի Առանձնական, <u>Ուտ-ռոստակ</u> , <u>Ստատստպասակ</u> , <u>Ուղ-ուստակ</u> , <u>ոտ-ոտուտասակ</u> , <u>ոտ-ո-ոստակ</u> , <u>ոտ-ոստակ</u> , <u>ուտ-ո-ոստակ</u> , <u>ոտոտուտակ</u>	Ուտի Առանձնակ, Ուտի-Ռոստակ, Ուտի-Ռոտատակ

Արցախ և Ուտիք աշխարհներին անդրադարձել է Մխիթարյան միաբան Դուկաս Ինճիճյանն իր մեծարժեք «Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց» աշխատության մեջ: Նա միանգամայն իրավացիորեն ցույց է տալիս, որ ճիշտ է Արցախի երրորդ գավառի Բերձոր գրությունը, իսկ Բերդաձորն ընդա-

մենը վրիպակ է⁶։ Հեղինակի կարծիքով Թովմա Կիլիկեցու մոտ հանդիպող Սեծ Սիսականք գրությունը պարզապես վրիպակ է⁷։ Իր բոլոր դրական մոտեցումներով Ղ. Ինճիճյանը, ցավոք, որոշ խնդիրներ չի ընկալել։ Նախ, նա, հակառակ «Աշխարհացոյց»-ի հստակ տեղեկության, Արցախին վերագրում է 14 գավառ, առանձին գավառներ համարելով *Քոտակը*, *Քուստին*, երբ առաջինը *Սիսիական*-ի - *Կոտակի* բաղկացուցիչ մասն է, իսկ երկրորդը՝ *Քուստի* - *Փառնեսի*⁸։ Քննության առնելով Ուտիքի գավառները, Ղ. Ինճիճյանը նշում է, որ վենետիկյան երկու ձեռագրերի մեջ և տպագրում *Արան-ռոտը* հանդիպում է Աթան-ռոտ գրությամբ, սակայն փորձ չի անում բացատրել նման գրության հանդես գալը⁹։ Կարծում ենք, որ հեղինակը ճիշտ չէ, երբ գավառանվան ճիշտ ձևը համարում է *Տոսին* և ոչ թե *Տոին*¹⁰։ *Ռոտ-Պայեակ* գավառի անվան տարընթերցումից նա առավելություն է տալիս *Ռովտապայակին* և գտնում, որ *Ռոտ-Պայեակ* տարընթերցումը ընդամենը վրիպակ է։ Շատ տարօրինակ ձևով նա առավելություն է տալիս *Ուշանատակ* ընթերցմանը¹¹, երբ անտարակույս ճիշտ ձևը ձեռագրերում գերակշռաբար հանդիպող *Տուչքատակն* է կամ *Տուչկատակը*։ Սպասելի էր, որ նա կանդրադառնա *Ուտի Առանձնակ* գավառի խնդրին, սակայն այդ շատ կարևոր հարցը չի արժանացել նրա ուշադրությանը։

Հայոց Արևելից կողմերի երկու աշխարհների գավառների քննությունը ամբողջական դարձնելու համար կարևոր են հատկապես Մովսես Կաղանկատվացու երկի տվյալները, որոնք գործնականում եզակի են ու գերարժեքավոր հիշյալ տարածաշրջանի համար։ Անդրադառնալով Խուրամյան

⁶ Ղ. Ինճիճյան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց Վենետիկ, 1822, էջ 305:

⁷ Անդ:

⁸ Անդ, էջ 306:

⁹ Անդ, էջ 337:

¹⁰ Անդ:

¹¹ Անդ:

շարժման առաջնորդ Բաբելի (Կաղանկատվացու մոտ՝ Բաբան-Յ.Բ.) արշավանքին դեպի Հայոց Արևելից կողմեր, հեղինակը նշում է, որ թշնամին կոտորել է Բերձոր գավառի բնակչությունը՝ նշանավոր *Ուռյաց՝ Կառնակաշ, Հակարի* և *Տափար* ավաններով, սակայն «...ապստամբքն ի Բաբանայ դիմադարձ պատերազմաւ ամրացան ի բերդն Գարոզու և կալեալ զգաւառսն զամս ժԲ, որք այսոքիկ՝ *Վերին Վայկանիք, Բերձոր, Սիսական, Հաբանդ, Ամարաս, Պազկանք, Սիանք* և *Տրի* գավառ» և միայն դրանից հետո հետևում է Բաբելի նոր արշավանքը¹²: Մեկ այլ կապակցությամբ հեղինակը հիշում է երեք գավառներ՝ *Սիսանը, Տրին* և *Ամարասը*¹³: Սովսես Կաղանկատվացին հիշատակում է նաև *Շակաշենը* թե՛ այդ գրությամբ և թե՛ *Արշակաշեն* ձևով¹⁴ Գարդմանը, *Մեծ Կունքը*՝ նաև *Մեծ Կանք* և *Մեծ Կողմանք* գրությամբ, *Հաբանդը, Մեծիրանքը, Սուխանքը* (հեղինակի մոտ՝ Սխանք – Յ. Բ.), *Ոռստակը*, որին դեռ կանդրադառնանք, գավառները և որոշ մանրամասներ նրանց տեղադրության կապակցությամբ:

Նախքան գավառների տեղադրությանն անցնելը փորձենք վերհանել Արցախ և Ուտիք աշխարհների աշխարհացույցյան նկարագրության մի քանի առանձնահատկությունները, որոնք, բարեբախտաբար, մեզ համար պահպանել է հանճարեղ *Պատմահայրը*. Ուշադրություն է գրավում այն իրողությունը, որ Ուտիքի գավառների հիշատակությունը ոչ թե կատարվում է հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք կամ հակառակ ուղղությամբ, այլ կենտրոնից, ինչը միանգամայն համահունչ է Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» այն տեղեկությանը, թե աշխարհացույցյան Ուտիքի տարածքում նախկինում գոյություն են ունեցել երկու աշխարհներ կամ զո-

¹² Սովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վարագ Առաքելյանի, Ե., 1983, էջ 327:

¹³ Անդ, էջ 331: «...թշնամիները «...արարին վնաս Սիսան, Տրյոյ և Ամարաս գաւառաց»:

¹⁴ Անդ, էջ 212:

րավարություններ՝ *Շակաշեն-Սակասենեն* և *Ուտիք-Օտենեն*¹⁵: Եվ քանի որ դրանց միացումից հետո նոր վարչական միավորը պահպանել է Ուտիք անունը, ապա «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն սկզբում տվել է *Ուտիքի* գավառները, իսկ այնուհետև *Շակաշենի*նը, որը որպես աշխարհ՝ դատելով որոշ անուղղակի տվյալներից, հայերի շրջանում ավելի շատ հայտնի է եղել *Գարդմանացիք* անունով¹⁶: Ուտիքի գավառների նկարագրության երկրորդ կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ խոստացված 7 գավառի փոխարեն հիշատակվում են 8-ը, ինչը ցույց է տալիս, որ մեկ գավառանուն ավելացվել է ավելի ուշ, երբ Պարտավ քաղաքը վերածվել է մարզպանական աթոռանիստի, և վերջինս իր շրջակայքի հետ անջատվել է *Առան-ռոտ* գավառից, վերածվել ինքնուրույն գավառի՝ ստանալով *Ուտի Առանձնակ* կամ *Ուտի-Ռոտաստակ* անունը:

Ձեռքի տակ ունենալով վերոնշյալ տեղեկությունները, մենք կարող ենք բավական մեծ ճշտությամբ տեղադրել Ուտիքի գավառները: Ասում ենք մեծ ճշտությամբ, քանի որ Կոտի հովտի հարթավայրային աջափնյակը բոլորովին էլ աչքի չի ընկնում վառ արտահայտված բնագծերով: Աշխարհի ամենամեծ գավառն սկզբում պետք է լիներ *Առան-ռոտը*, որը պետք է ընդգրկեր ներկայիս *Թարթառ* (հնում՝ *Տրտա* - Յ. Բ.), *Խաչենագետ* և Կուրակ գետերի ստորին ավազանների շրջանը՝ տարածվելով մինչև *Կուր* գետը¹⁷: Վերջինիս և Արցախի գավառ-

¹⁵ *Claudii Ptolemaei, Geographia, vol. I, Pars. Scconda, Parisiis, 1901, XII, 4, էջ. 937-938 (...Ղեղոյ ...Տακασηγ)*:

¹⁶ *Մովսես Խորենացի*, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, գիրք Բ, գլ. Ը: *Մովսես Կաղանկատվացի*, էջ 8 և այլք:

¹⁷ Ս. Երեմյանը գավառը տեղադրում է *Գերան-չայ* գետի հովտում առանց բացատրությունների: Կարելի է մտածել, որ ներկայիս *Գերան-չայ* անվան մեջ նա փորձում է տեսնել *Առան-ռոտ* անունը, որը, սակայն, ինչպես ցույց կտա հետագա քննությունը, բոլորովին քննություն չի բռնում: (*Ս. Երեմյան*, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Ե., 1963, էջ 37): Բ. Ուլուբաբյանը, որ Հայոց Արևելից կողմերի գավառների տեղադրության ավելի քաջածանոթ է, գտնում էր, որ ներկայումս անհնար է հիշյալ գավառների սահմանները գծել և կարելի է լոկ մոտավորապես տեղադրել (*Բ. Ուլուբաբյան*, Դրվագներ Հա-

ների միջև սահմանաբաժան գիծ պետք է հանդիսանային նախալեռները (տե՛ս կից քարտեզը): *Առան-ռոտ* գավառանվան հետ կապված պետք է քննել մի հարց ևս: Խնդիրն այն է, որ գավառը հանդիպում է, ինչպես վերը ցույց տվեցինք, որոշ ձեռագրերում *Աթան-ռոտ* անունով, ինչը, կարծում ենք, սովորական վրիպակ չէ և լեզվական մի հին իրողության արտահայտություն է: Փավստոս Բուզանդի պատմության մեջ ասվում է, թե Աղվանից Ուսնայի թագավորը կարգադրում է, որ հունաց զորքերին ձերբակալեն և կենդանի թողնեն, որ նրանց տանեն «...*յԱղթանս* ի գործ կաւագործութեան»¹⁸: Կարծում ենք, որ Փավստոսի «*յԱղթանս*»-ը անմիջական աղբյուր ունի «Աշխարհացոյց»-ի որոշ ձեռագրերի «*Աթան-ռոտ*»-ին: Պետք է ենթադրել, որ «*յԱղթանս*»-ի մեջ «ղ»-ն սկզբնապես եղել է ածական «*ր*», որը «*թ*»-ի ազդեցությամբ և հայերենի օրինաչափություններով վերածվել է «ղ»-ի: Ըստ էության, մենք գործ ունենք՝ ի դեմս *Աթան-ռոտի*, Առան անվան մեկ այլ արտասանության հետ:

Առան-ռոտի նման տեղադրությունից հետո, որն առավել քան ճշմարտամոտ է, *Տրի* գավառը կարելի է և պետք է

յոց Արևելից կողմանց պատմության, Երևան, 1981, էջ 34): Այսուհանդերձ, նա Առան-ռոտի անվանումը կապում է *Մեծ Իրանք* կամ *Մեծ Առանք* գավառանվան հետ և գավառը տեղադրում է Մեծ Առանք գավառի հարևանությամբ՝ *Չերան* գետի ավազանն ընդգրկելով, լոկ անհամաձայնություն հայտնելով գավառին վերապահված մեծ տարածքի հարցում (նշվ. աշխ., էջ 37): Անկախ տեսակետի ճիշտ կամ սխալ լինելուց, հարկ է նշել, որ հեղինակն ուշադրություն չի դարձրել այն իրողության վրա, որ չնայած «Աշխարհացոյց»-ը Ուտիքի գավառների թիվը համարում է 7-ը, այդուհանդերձ նկարագրության մեջ տրված են 8 գավառներ (նշվ. աշխ., էջ 34): Դրա հետևանքով *Ուտիք Առանձնակը* համարվել է 7 գավառներից մեկը, ինչը վնասել է ճիշտ տեղադրության որոշմանը:

¹⁸ *Փավստոս Բուզանդ*, Պատմութիւն Յայոց, Վենետիկ, 1832, դպր. Ե, գլ. 7: Ստ. Մալխասյանը՝ հաշվի առնելով, որ «*Յարթանս*» անսովոր բառի փոխարեն ձեռագրերից մեկն ունի «*յԱղուանս*» տարընթերցումը, թարգմանության մեջ տվել է «*Աղվանք*» ձևով (*Փավստոս Բուզանդ*, Պատմություն Յայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ստ. Մալխասյանցի, Ե., 1968, ծնթ. 149, էջ 333):

տեղադրել *Կարկառ* գետի ստորին ավազանում: Կարծում ենք, որ վերջինս իր անունն ստացել է Տիր աստծու պաշտամունքին կենտրոն լինելուց, չնայած գավառանունը հանդիպում է նաև *Տոի* գրությամբ: Տրի գավառանվան սեռական հոլովածը «Տրույ» է, հետևաբար որոշ ուսումնասիրողների կողմից Կաղանկատվացու մոտ հանդիպող «քահանայն Տրիոյ» արտահայտության մեջ¹⁹ Տրի գավառի անունը տեսնելը պարզապես սխալ է: Չի բացառվում անգամ, որ քահանայի անունը ոչ միայն կարող է լինել *Տրիո*, այլև *Տրիսո*, տարընթերցում, որը պահպանվել է մի քանի ձեռագրերում: *Տրի* գավառի սահմանը հյուսիս-արևելքում կազմում է Կուր գետը, հարավ-արևմուտքում՝ ներկայումս Գյավուր-արխ («Անհավատի առու», քանի որ կառուցել էին քրիստոնյաները – Յ. Բ.) հիմնավորը ջրանցքը, հյուսիս-արևմուտքում և հարավ-արևելքում՝ *Կարկառ* գետի ջրբաժանը կազմող բլրաշարքերը²⁰:

Աեր կարծիքով, հեշտությամբ է տեղադրվում Ուտիքի երրորդ *Ռոտ-Պայեակ* կամ *Ռոտ-Պացեան* գավառը, սակայն մեծ դժվարություն է առաջացնում գավառանվան բացատրությունը կամ մեկնաբանությունը: Անտարակույս, նշված գավառը պետք է տեղադրել Տրիից հարավ-արևելք՝ ներառելով *Կուր* և *Երասխ* գետերի միջագետքի ծայր արևելյան հատվածը՝ սահման ունենալով հյուսիս-արևելքում Կուրը, հարավ-արևելքում՝ Երասխը, հյուսիս-արևելքում սահմանակցելով Տրի գավառին Կարկառ գետի հարավային ջրբաժան բլրաշարքով, իսկ հարավ-արևմուտքում հասնելով մինչև Գյավուր-արխ ջրանցքը: Այս տեղադրությունը, թվում է, թե այլընտրանք չունի, սակայն Ս. Երեմյանը այն տեղադրել է՝ *Ռոտ-Պարսեան* գրությամբ:

¹⁹ *Մովսես Կաղանկատվացի*, էջ 121:

²⁰ Ս. Երեմյանը գավառն տեղադրում է *Տրոու* (ներկայումս՝ *Թարթար*-Յ.Բ.) գետի միջին հոսանքի շրջանում, ավելի ուշ շրջանում Ջրաբերդի գավառի տարածքում, որտեղ միջին դարերում հայտնի էին Չաբերդ և Չարաբերդ կամ Ջրաբերդ նշանավոր ամրոցները (նշվ. աշխ., էջ 86): Ինչպես կտեսնենք Արցախի գավառների տեղադրությունից, նման տեղորոշումը պարզապես անհնարին է:

յամբ, *Խաչեն* և *Թարթառ* գետերի միջին հոսանքի շրջանում՝ նրանց միջև ընկած տարածքում²¹: Ինչպես ցույց է տալիս Բ. Ուլուբաբյանը, տեղադրությունն ակնհայտ սխալ է: Նա հետևում է Մ. Բարխուդարյանին²² և տեղադրում է *Տրի* ու *Ռոտ-Պարսեան* գավառները Պարտավից արևելք Կուրի և Երասխի միջև ընկած շրջանում²³: Ավելորդ է ասել, որ *Ռոտ-Պարսեան* գավառանվան բացատրությունը ոչ մի քննություն չի բռնում²⁴:

Ռոտ-Պացեան, Ռոտ-Պատյան կան *Ռոտ-Պայեակ* գավառի տեղադրությունը մեզ մոտ կասկածներ չի հարուցում, սակայն անվան բացատրությունը մտորումների տեղիք է տալիս: Այսպես, «*Ռոտ = գետ*» բառի օգտագործումը պետք է անշուշտ կապել իրանական սկյութական ցեղերի Յայաստան ներխուժելու հետ, երբ *Իլդարունի* (իմա՝ *Օրդառուն* – Յ. Բ.) գետանունը վերածվեց *Յրազդանի* կամ, որ ավելի ճիշտ է, *Յուրասդանի*: Այնպես որ, *ռուտր*՝ չնայած իր իրանական ծագմանը, փոխառվել էր հայերի կողմից և հայկականացվել, ինչպես ցույց է տալիս «Աշխարհացոյց»-ը: Ուստի մնում է բացատրություն տալ *Պատեան, Պագեան, Պայեակ* տարընթերցումներին: Թերևս պետք է առավելություն տալ Պատեան ընթերցմանը, քանի որ Ռուդ-Պատեան կնշանակեր «գետով շրջապատված»²⁵, ինչը համապատասխանում է աշխարհագրական դիրքին: Ինչ վերաբերում է *Պացեանին*, ապա կարող էր ծագել «տ > ծ > ց» հնչյունափոխության հետևանքով: «*S-ō*» անցմանը մենք դեռ կանդրադառնանք, սակայն այժմ մենք նշենք, որ շատ ավելի բարդ է *Պայեակ* ընթերցմանը բացատրություն տալը: Չի բացառվում, որ կարող էր նշանակել «գետով պահպանված» և *Պայեակը* ոչ այլ ինչ է, բայց եթե *Պահակի* շատ ավելի հնա-

²¹ Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

²² Մ. Բարխուդարյան, Աղուանից երկիր և դրացիք: Արցախ, Ե., 1999, էջ 171:

²³ Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 37–38:

²⁴ Անդ, էջ 38:

²⁵ Յր. Աճառյան, Յայերեն արմատական բառարան, հատ. IV, Ե., 1979, էջ 33: Պատեան ընդհանրապես նշանակում է պտղի *կեղև, մորթի, պատյան*.

գույն ձևը, երբ *Պասակը* վերածվել էր սկզբում *Պայակի* կամ *Պայեակի* և պահածոյացվել գավառաձևական մեջ՝ առանց վերածվելու *Պահակի*։ Սակայն սա լոկ ենթադրություն է։

Սրանով ավարտվում է նախաաշխարհացույցյան շրջանի կամ հունա-հռոմեական հեղինակների *Օտենե-Ուտիք* աշխարհի գավառների նկարագրությունը։ *Սակասենե-Շակաշեն* կամ *Գարդմանացիք* աշխարհի, որն ավելի ուշ միացվեց Ուտիքին, գավառների նկարագրությունն սկսվում է հյուսիսարևմուտքից և շարունակվում հարավ-արևելքի ուղղությամբ։

Սակասենե-Շակաշեն-Գարդմանայիք աշխարհի առաջին գավառը *Աղուեն* է։ Բոլորովին ընդունելի չէ *Աղուեի* երենյանական տեղադրությունը, որի համաձայն այն պետք է գտնվեր հետագա *Գյուլիստան* ամրոցի շրջակայքում, իսկ Գյուլիստան ամրոցն էլ պետք է համապատասխաներ *Աղուե* ամրոցին²⁶։ Մյուս ուսումնասիրողների տեսակետներին անդրադառնալ անգամ չարժե, քանի որ դրանք ոչնչով չեն օգնում գավառիս տեղադրությանը։ Երբ ի նկատի ունենանք, որ Շակաշեն գավառի տեղը հայտնի է, *Գարդմանը* տեղադրվում է մեծ ճշտությամբ, *Տուչքատակը* կամ *Տուչկատակը* համապատասխանում է *Տավուշին*, ապա որևէ կասկած չի մնում, որ *Աղուեն* պետք է տեղադրել *Տուչքատակից* արևմուտք, *Աղստև* գետի ավազանում։ Այդ ապացուցվում է նաև գավառների թվարկման աշխարհագրական հերթականությամբ, քանի որ դժվար չէ տեսնել, որ գավառները թվարկված են արևմուտքից արևելք ուղղությամբ։ *Աղստևի* ավազանից սակայն դուրս պետք է թողնել վերին հոսանքի շրջանը, որ մտնում էր Այրարատի մեջ, և Աղստևի վտակ *Ջողասի* ավազանը, որ աշխարհագրական տրամաբանությամբ պետք է կազմեր *Գուգարքի Չորովոր* գավառը։ *Աղուեում* պետք է գտնվեր *Խաղխաղ* ձմեռանաց-արքունի քաղաքը և նրա վրայով անցնում էր Մեծ Հայքի կենտրոնական շրջանները Վերքի և Աղվանքի հետ կապող մայրուղին։

²⁶ Ս. Երենյան, նշվ. աշխ., էջ 34։

Աղսեից անմիջապես արևելք տեղադրվում է *Տուչքատակ* կամ *Տուչկատակ* գավառը, որը Աղվանից մարզպանության մեջ հիշատակվում է *Թուչքատակ* գրությամբ: Թե ինչո՞ւ է Տուչը վերածվել *Տուսի*, մենք բացատրել չենք կարող, սակայն գավառաձևվան երկրորդ մասը պայմանավորված է այնտեղ տարածված *քատակ* կամ *կատակ* թռչունի տարածմամբ, որի իսկությունը մնում է անորոշ²⁷: Ս. Երեմյանը հակված է կարծելու, որ գավառաձևվան իսկական ձևը *Տուս-Քուստակ* է և գավառը տեղադրում է *Տավուշ* գետի ավազանում և այն էլ ենթադրաբար²⁸: Իրողությունն այն է, որ *Տուչքատակի* տեղադրությունը *Տավուշի* տարածքում՝ վերջինիս մեջ ներառելով մինչև Կուր ձգվող հողերը, կասկած չի հարուցում: Ավելի ճիշտ ասած, պարզապես այլընտրանք չկա, քանի որ *Գարդմանի* տեղը հայտնի է և այն տարածվում է Տավուշից դեպի արևելք:

Ուտիքի հաջորդ՝ *Գարդման* գավառի տեղադրությունը շատ հարավ է, և ուսումնասիրողները որպես կանոն տեղադրել են նույն տարածքում: Ղ. Ինճիճյանը, հիանալի օգտագործելով հայ պատմիչների հաղորդումները, տեղադրում է գավառը *Շամքոր* (հնում՝ *Գարտման* – Գ. Բ.) և *Ջակամ* գետերի ավազանում, որտեղ՝ Շամքոր գետի վերին ավազանի շրջանում, պահպանվել են *Գարդման* ամրոցի ավերակները *Քրթմանիկ* աղավաղված արտասանությամբ, Գետաբակս բնակավայրը և այլն²⁹: Ջարմանալիորեն սխալ է ճանաչված մասնագետ Ս. Երեմյանի կողմից *Գարտմանից* գավառը *Ղազախի* շրջանում տեղադրելը³⁰: Տեղադրության առումով միանգամայն իրավացի է Բ. Ուլուբաբյանը, որ տեղադրում է գավառը *Շամքորի* շրջակայքում և նրանից արևմուտք³¹:

Սակասենե-Շակաշեն աշխարհի վերջին գավառը *Շակա-*

²⁷ Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 94:

²⁸ Անդ, էջ 86:

²⁹ Ղ. Ինճիճյան, նշվ. աշխ., էջ 338–340:

³⁰ Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 46–47:

³¹ Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 35:

շենն է, որը, ինչ խոսք, տեղադրվում է *Գանձակ* քաղաքի շրջակա տարածքներում: Սրա տեղադրության հարցում ուսումնասիրողների մեջ հակասություններ չկան, ուստի ձեռնպահ ենք մնում նրանց տեսակետները հիշատակելուց և անցնում ենք անմիջապես *Ուտի Առանձնակի* տեղադրությանը:

Ուտի Առանձնակի տեղադրությունը՝ ի տարբերություն Ուտիքի մյուս գավառների, շատ հստակ արձանագրված է «Աշխարհացոյց»-ում, որի համաձայն նրա մեջ է գտնվել *Պարտավ* քաղաքը: Այլ խոսքով, գավառը պետք է տեղադրել Շակաշենից հարավ-արևելք ընկած շրջանում, որտեղ արդեն տեղադրել ենք *Արան-ռոտ* կամ *Առան-ռոտ* գավառը: Խնդիրն այն է, որ *Ուտի Առանձնակ* գավառն սկզբում գոյություն ունենալ չէր կարող, ինչպես ցույց է տալիս Ուտիքի աշխարհացույցյան նկարագրության հերթականության տրամաբանությունը: Եթե այն հենց սկզբից գոյություն ունենար, ապա ենթադրելի էր նրա հիշատակությունը *Ռոտ-Պատեան* գավառից հետո, սակայն այդ հնարավոր չէ, քանի որ տեղադրությունը շատ հստակ է թարթառի գետի ավազանում և նրանից հյուսիս ընկած շրջանում: Այն չէր կարող գտնվել *Սակասենե-Շակաշեն* աշխարհի տարածքում, քանի որ այնուամենայնիվ պետք է գտնվեր Ուտիքում (մինչ աշխարհացույցյան), այլապես չէր կոչվի *Ուտի Առանձնակ*: Այն իրողությունը, որ «Աշխարհացոյց»-ը Ուտիքին հատկացնում է 7 գավառ, սակայն ներկայացնում է 8-ը, լրիվ ապացուցում է, որ այն հանդես է եկել «Աշխարհացոյց»-ի ստեղծումից հետո, երբ, կապված Աղվանից մարզպետության կենտրոնի՝ *Չողից Պարտավ* տեղափոխվելու հետ, *Պարտավ* քաղաքն իր շրջակա տարածքներով անջատվեց *Առան-ռոտից* և վերածվեց առանձին գավառի: Ըստ այդմ էլ հասկանալի է նրա անվան հայտնվելը գավառացանկի վերջում և *Ուտի Առանձնակ* անուն ստանալը: Անկասկած այդ տեղի ունեցավ պարսկական տիրապետության շրջանում և գավառն էլ Պարսից արքունիքի կողմից ստացավ *Ուտի-Ռոտակ* կամ *Ուտի-Ռոտաստակ* անունը, որը հայերի կողմից

թարգմանվեց Ուտի Առանձնակ: Հետևաբար *Ռոտակը* կամ *Ռոտաստակը* ոչ թե առանձին գավառ է, այլ նույն *Ուտի-Ռոտակը* կամ *Ուտի-Ռոտաստակը*: Գավառիս մեջ մտնող *Պարտավ քաղաքը* դարձավ մարգպանանիստ, իսկ գավառը դրվեց իր տնտեսական բոլոր հնարավորություններով նրա ենթակայության ներքո:

Պարտավի ավերակները պահպանվել են ներկայիս Բարդա քաղաքի մերձակայքում, որը կրում է Պարտավ անվան արաբականացված ձևը: Քաղաքի և գավառի մյուս մանրամասներին չենք անդրադառնում, քանի որ մեր հարցի քննության առումով հատուկ հետաքրքրություն չեն ներկայացնում:

Այժմ անդրադառնանք Արցախի գավառների տեղադրությանը և ցանկի աշխարհագրական հերթականության խնդրին: Առաջին գավառը *Մյուս Հաբանդն* է կամ *Փոքր Հաբանդը*, որը հիշատակվում է նաև *Համբանդ* գրությամբ: Տեղադրությունը դժվարություն չի ներկայացնում, քանի որ Փավստոս Բուզանդի հաղորդումներից մեկի համաձայն այս գավառում է գտնվել Ամարասը, որտեղ եկեղեցի էր հիմնադրել Գրիգոր Լուսավորիչը և ուր բերեցին և հողին հանձնեցին մագքթաց *Սանեսան* թագավորի կողմից սպանված Գրիգոր Լուսավորչի թոռ *Գրիգորիս* եպիսկոպոսին³²: *Ամարասը* մինչև օրս էլ գոյություն ունի, հետևաբար գավառիս տեղադրությունը ընդհանուր առմամբ վիճաբանություններ չի հարուցում: Թերևս բացառություն է կազմում Ս. Երեմյանը, որը փորձում է այն նույնացնել *Սիսական-ի-Ուտան* կամ *Սիսական-ի-Կոտակ* գավառին³³: Թերևս նրա տեսակետի հիմքում ընկած է Պատմահոր տեղեկությունն այն մասին, թե *Ամարասը* գտնվել է *Փոքր Մյունիքում*³⁴: Ավելին, հեղինակն այն կարծիքին է, որ 571 թվից Արցախն ամբողջությամբ միացվել է *Մյունիքին*, և *Մյուս Հա-*

³² Փավստոս Բուզանդ, դպր. Գ, գլ. Զ:

³³ Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 70:

³⁴ Մովսես Խորենացի, գիրք Գ, գլ. Գ:

բանորդ դարձել է Սյունյաց նախարարության կենտրոն, որն իբր կոչվել է նաև *Միսական-ի-Ոստան* կամ *Միսական-ի-Կոտակ*, որն էլ *Փոքր Սյունիքի* համարժեքն է³⁵: Սկսենք այն բանից, որ Արցախի միացումը Սյունիքին առավել քան կասկածելի ենթադրություն է և այն էլ 571 թվից հետո: Համենայն դեպս ոչ մի սկզբնաղբյուր չի հավաստում դրա հնարավորությունը: Իրականությունն այն է, որ *Փոքր Սյունիքի* գոյությունը հայտնի էր V դարի հեղինակ Մովսես Խորենացուն, հետևաբար այդ անվանումը որևէ կերպ կապել 571 թ. իրադարձությունների հետ հնարավոր չէ: Ավելի շուտ *Փոքր Սյունիքի* գաղափարի հանդես գալը պետք է աղերսել IV դարի իրադարձությունների հետ, երբ Պապ թագավորը խստորեն պատժել տվեց Արշակ Բ թագավորի դեմ ապստամբած Արցախ աշխարհը և, ամեն ինչից դատելով, երկրամասը հանձնեց Սյունյաց իշխանական ընտանիքի անդամներից մեկին, որի հետագա ժառանգներից մեկը՝ Վարազվաղանը, իրավունք ունեցավ՝ 7 պորտ անց ամուսնանալ Սյունիքի իշխան Վասակի դստեր հետ: Հետևաբար IV դարի 60-ական թվականներից հետո Արցախը վեր էր ածվել Սյունյաց իշխանական ընտանիքի կրտսեր ճյուղի տիրույթի, որը հիշատակվում է «*Գահնամակ*»-ում՝ որպես «*Սյունեաց երկրորդ*», իսկ Վարազվաղանն էլ, որ Սյունիքի տոհմի նկատմամբ կրտսեր ներկայացուցիչ էր, հիշատակվում է որպես «սեպուհ»³⁶: Ելնելով վերոհիշյալից, դժվար չէ տեսնել, որ Փոքր Սյունիքը ոչ թե նույնանում է *Միսական-ի-Ոստան* կամ *Միսական-ի-Կոտակ* գավառին, այլ Արցախին: Հետաքրքրություն է ներկայացնում այն իրողությունը, թե ինչու գավառը հանդես է գալիս *Սյուս Հաբանդ* կամ *Փոքր Հաբանդ* անունով: Իհարկե, առաջին ենթադրությունն այն է, որ այդպես է կոչվել ի տարբերություն Սյունիքի *Հաբանդ*

³⁵ Ս. Երեմյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 70:

³⁶ Փավստոս Բուզանդ, դպր. Ե. գլ. ԺԲ: *Պազար Փարպեցի*, դրվագ Բ, էջ 39-42, *Н. Адонц*, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ. 250:

գավառի³⁷: Հնարավոր և հավանական բացատրությունն այն է, և միանգամայն իրատեսական, որ միասնական *Հաբանդ* գավառը Մեծ Հայքի աշխարհաբաժանման շրջանում կիսվել է Սյունիքի և Արցախի միջև, որի արդյունքում Սյունիքի կազմում հայտնված հիմնական հատվածը այնպես էլ *Հաբանդ* անվանումը, իսկ Արցախի մեջ մտած ավելի փոքր հատվածն ստացել է *Սյուս Հաբանդ* կամ *Փոքր Հաբանդ* անվանումը:

Ելնելով վերը կատարված դիտարկումներից, մենք *Սյուս Հաբանդը* տեղադրում ենք Սյունիքի *Հաբանդ* գավառի հարևանությամբ՝ տարածելով այն մինչև *Ամարասի* կողմերը:

Գավառազանկում Արցախի երկրորդ գավառը *Վակահիքն* է կամ *Վայկանիքը*, որը սովորաբար տեղադրում են *Տրտա* կամ *Թարթառ* գետի վերին հոսանքում³⁸, սակայն փորձ է արվում որոշ ուսումնասիրողների կողմից այն տեղորոշել Հագարու գետի ավազանի վերին շրջանում:

Արցախի հաջորդ *Բերձոր* գավառը տեղադրում են կամ *Վայկանիքից* արևելք՝ Թարթառ գետի վտակ *Թուրղուի* ավազանում³⁹: Տեղադրելով հանդերձ Թարթառի հովտում՝ Ս. Երեմյանը կարծում է, որ գավառը կոչվել է ո՛չ միայն *Բերձոր*, այլև *Բերդաձոր*. Սակայն «Աշխարհացոյց»-ի ձեռագրերում հանդիպող *Բերդաձոր* տարընթերցումը որոշ ուսումնասիրողների մոտ այն կարծիքն է ստեղծել, թե *Բերդաձորը* պետք է տեղադրել *Կալադարասի* գյուղի շրջակայքում⁴⁰: Իրականում, ինչպես դեռևս ժամանակին նկատել է Ղ. Ինժիճյանը, *Բերդաձոր* տարընթերցումն ընդամենը վրիպակ է, գրիչներից ինչ-որ մեկի ժողովրդական ստուգաբանության փորձ: Եթե *Բերդաձոր* նշանակում է *Բերդի* ձոր, ապա *Բերձոր* նշանակում է բովան-

³⁷ տե՛ս «Աշխարհացոյց»-ը:

³⁸ Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 82: Ս. Երեմյանը իրավացիորեն տեղադրում է «Բողանիք Արքունականք»-ի շրջակայքում:

³⁹ Անդ, էջ 44:

⁴⁰ Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., տե՛ս քարտեզը, որը տեղադրությունը մի փոքր աղավաղել է:

ցքների ծոր: *Բերձորի* երեմյանական տեղադրությունը միանգամայն տրամաբանական է, քանի որ նրան ցուցակում հաջորդող գավառը՝ *Մեծ Կուենքը*, գտնվել է *Բերձորից* արևելք և հյուսիս և իր մեջ ընդգրկել է Թարթառ գետի միջին հոսանքի նշանակալից մասը և Գյուլիստանի մելիքության մեծ մասը, ինչն ապացուցվում է Մովսես Կաղանկատվացու հաղորդումներով: Հետաքրքիր է, որ Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչի համար երբեմն *Մեծ Կուենից* գավառը պարզապես *Մեծ Կողմանք* է, ինչը տարակույսներ է ծնում: Սակայն այն իրողությունը, որ Կաղանկատվացին գիտի *Մեծ Կուենքը*, մտածել է տալիս, որ այնուամենայնիվ դրանց մեջ պետք է տարբերություն տեսնել: Արդյո՞ք *Մեծ Կողմանք* ասելով հեղինակը ի նկատի չունի *Մեծ Կողենք* և *Մեծիրանք* գավառները միասին: Այլ խոսքով, ինչ-ինչ հանգամանքներում երկու գավառները միավորվել են մեկ եպիսկոպոսի ենթակայության կամ տեսչության ներքո⁴¹: Միայն մի դեպքում կարելի է կարծել, որ *Մեծ Կողմանքը* և *Մեծ Կուենքը* նույնանուն են⁴²: Իհարկե, կարելի է կարծել, որ *Մեծ Կողմանք* ասելով հեղինակն ի նկատի ունի *Ուտիք* և *Արցախ* սահմանային աշխարհները, քանի որ *Մեծ Կողմանց* մեջ է մտնում *Ռոստակ* գավառը, որն անտարակույս պետք է նույնանա *Ուտի Առանցնակիմ*⁴³: Սակայն մյուս հաղորդումները նման եզրակացության հիմք չեն տալիս: Միայն մի առնչությամբ օգտագործված «*Մեծ Կողմն աշխարհին*» արտահայտությունը պարզապես նշանակում է երկրամասի մեծ մասը⁴⁴:

«Աշխարհացոյց»-ի աշխարհագրական նկարագրության և Մովսես Կաղանկատվացու հաղորդումների լույսով միանգամայն տարօրինակ է Ս. Երեմյանի կողմից *Մեծ Կուենից* գա-

⁴¹ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 17, 98, 99, 203, 205, 212, 218, 233, 234, 235, 238, 262, 266, 267, 294, 334, 345, 346:

⁴² Անդ, էջ 234, 235:

⁴³ Անդ, էջ 205:

⁴⁴ Անդ, էջ 17::

վառի տեղադրությունը Իջևանի տարածաշրջանում⁴⁵: Հեղինակն իրավացի է, որ արաբական աղբյուրների «Մեսկվան»-ը և վրացական աղբյուրների «Մեծկեելնին» համապատասխանում են *Մեծ Կաենքին*, սակայն ո՛չ *Կամենն* գյուղի և ո՛չ էլ *Դեղձնուտ* (հեղինակը փորձում է նույնացնել Կաղանկատվացու հիշատակած *Տաղձանս* վանքին)⁴⁶ վանքի առկայությունը⁴⁷: Իջևանի կողմերում իրավունք չի տալիս Բերձորի և Մեծիրանքի հարևանությամբ հիշատակված *Մեծ Կուենքը* տեղադրել նշված տարածքում:

Հաջորդ *Մեծիրանից* գավառը, ինչպես ծիշտ գտնում են ուսումնասիրողները, տեղադրվում է *Խաչենագետի* վերին ավազանում և տարածվել է մինչև *Տրտու* կամ *Թարթառ* գետը: Սրա մեջ էր գտնվում Տրտուի ափին գտնվող ասպարիսածև *Չղախական* հովիտը, *Շիկաքար* բնակավայրը, *Դաստակերտը* և այլն⁴⁸: Ս. Երենյանն իրավացի է, երբ գտնում է, որ *Մեծիրանքը* արաբական աղբյուրների «Մեսրան»-ն է, և նրա տարածքն ավելի ուշ շրջանում հայտնի էր *Խաչեն* անունով⁴⁹:

Արցախի *Հարձլանք* կամ *Հարջլանք* գավառի մասին տեղեկություններ գործնականում չեն պահպանվել: Նման անորոշությունն էլ տարբեր տեղադրությունների պատճառ է դարձել: Փորձեր են արվել տեղադրելու այն Հաջիլար գյուղի տեղում⁵⁰: Ս. Երենյանն այն նույնացնում է արաբական աղբյուրների «*Խերխիլյան*»-ին և տեղադրում ներկայումս *Քյոնդալան-չայ կոչված* գետակի հարավային եզրին⁵¹: Մենք հակված ենք տեղադրելու գավառս ուշ շրջանի *Խոջաչայի* շրջակայքում, չնայած չենք կարող պնդել մեր տեսակետի վերջնական լինելու մասին: Այսուհանդերձ նման ենթադրության հավանականութ-

⁴⁵ Ս.Տ. Երենյան, նշվ. աշխ., էջ 66:

⁴⁶ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 235:

⁴⁷ Ս.Տ. Երենյան, նշվ. աշխ., էջ 66:

⁴⁸ Մովսես Կաղանկատվացի, նշվ. աշխ., էջ 119, 203, 205, 326, 333, 343:

⁴⁹ Ս.Տ. Երենյան, նշվ. աշխ., էջ 66:

⁵⁰ Մակար արք. Բարխուդարյանցի, նշվ. աշխ., էջ 172:

⁵¹ Ս.Տ. Երենյան, նշվ. աշխ., էջ 62:

յունը մեծ է, քանի որ նշված տարածքը սահման ունի *Մեծի-րանքի* հետ:

Լիովին կիսում ենք Ս. Երեմյանի տեղադրությունը Մականք գավառի հարցում: Նա այն տեղադրում է Մուխուր-օվասի վայրի շրջակայքում⁵²:

Հաջորդ Պիանք գավառը Մ. Բարխուդարյանցը տեղադրում է *Քյոնդալան* գետի եզերքներում⁵³, թերևս ավելի հավանական է Ս. Երեմյանի կողմից գավառիս տեղադրությունը Բայան գյուղի շրջակայքում⁵⁴, չնայած չի բացառվում նրա տեղադրությունը *Մուխանքի* հարավակողմում: Նման եզրակացությունը կարելի է հիմնավորել այն փաստով, որ գավառացանկում *Պիանքին* հաջորդում է *Պածկանքը*:

Ս. Երեմյանը «Աշխարհացոյց»-ի բոլոր ձեռագրերում հանդիպող *Պածկանքը* կամ նրա տարընթերցումները փորձում է սրբագրել *Պարականք* և տեղադրել *Վարանդայի* գավառում⁵⁵: Մենք հակված ենք գավառս տեղադրել *Մուխանքից* հարավ-արևելք ընկած շրջանում, որը հարավից եզերվում էր Երասխ գետով, որի հակառակ ափին պետք է գտնվեր Վարդանակերտ քաղաքը:

Մեզ մնաց քննության առնելու *Սիսական-ի-Ոստան*, *Քոստի-ի-Փառենս* կամ *Քաստ-ի-Փառենս* և *Կողթ* գավառների տեղադրությունը: Թերևս այս գավառների տեղադրությունը մյուսների նկատմամբ ավելի հեշտ է, սակայն թվագրման հաջորդականությունն առավել քան ենթադրությունների լայն դաշտ է բացում: Այսպես, կարծես թե *Պածկանքով* գավառացանկը պետք է ավարտվեր, սակայն դրան հաջորդում է *Սիսական-ի-Կոտակի* կամ *Սիսական-ի-Ոստանի* կամ *Սիսական Ռո-*

⁵² Անդ, էջ 71: Մ. Բարխուդարյանցի կողմից Մուկանքի տեղադրությունն Օրեն-կալայի տեղում (նշվ. աշխ., էջ 173) ոչ մի հավանականություն չունի, քանի որ այդ տարածքը պետք է մտնի Ուտիքի մեջ:

⁵³ *Մակար արք. Բարխուդարյանցի*, նշվ. աշխ., էջ 173:

⁵⁴ *Ս.Տ. Երեմյան*, նշվ. աշխ., էջ 77:

⁵⁵ Անդ:

տաստակի հիշատակությունը: Եթե մի պահ ընդունենք, որ հիշյալ գավառը պետք է տեղադրել *Պաժկանքից* արևմուտք, ապա անհասկանալի է մնում *Սյուս Չաբանդի* առաջացումը: Ուստի, ոչ թե պետք է կարծել, որ *Սյուս Չաբանդը* և *Սիսական-ի-Ոստանը* նույնանուն են, ինչպես ենթադրել է Ս. Երեմյանը, այլ, որ այն սկզբում ընդհանրապես գոյություն չի ունեցել և մտել է *Սյուս Չաբանդի* տարածքի մեջ, որն անտիկ ժամանակներում վարչականորեն կապված է եղել Սյունիքի հետ:

Ելնելով այն իրողությունից, որ *Վականիք-Վայկունիքից* սկսած գավառները տեղադրված են աշխարհագրական հերթականությամբ՝ հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղությամբ և համկարծ գավառացանկում հայտնված *Սյուս Չաբանդ* գավառը բոլորովին չի գտնվում *Վայկունիքի* հարևանությամբ, պետք է ենթադրել, որ Արցախը Սյունի ընտանիքի կրտսեր ճյուղին հանձնելու ժամանակ Արցախին է միացվել *Չաբանդ* գավառի մի մասը, որը դարձել է երկրամասի կենտրոնական իշխանանիստ գավառը և այդ պատճառով դրվել է գավառացանկի սկզբում: Ժամանակի ընթացքում *Սյուս Չաբանդ* գավառը բաժանվել է երկու մասի, որից մեկը պահպանել է *Սյուս Չաբանդ* անունը, իսկ երկրորդը ստացել է *Սիսական-ի-Ոստան* կամ *Սիսական-ի-Կոտակ* կամ *Սիսական Ռոտաստակ* անունը: Ուստի, եթե *Սյուս Չաբանդը* բաժանումից հետո զբաղեցրել է *Ամարասի վանքի շրջակայքը*, ապա *Սիսական-ի-Ոստանը* տարածվել է մինչև Երասխ գետը՝ հյուսիսում սահմանակցելով *Սյուս Չաբանդին*: Միայն այս կերպ կարելի է բացատրել նշված գավառի հայտնվելը *Պաժկանքից* հետո:

Արցախի վերջին գավառները՝ *Քուստի-Փառենսը* կամ *Քուստի-Փառենսը* և *Կողթը*, գտնվում են Սևանի և Մռավի լեռնաշղթաներից հյուսիս: Նրանք գործնականում կապված չեն Արցախի հիմնական գավառների հետ քիչ թե շատ հարմարավետ ճանապարհներով, ինչը կասկածի տակ է առնում նրանց սկզբնապես Արցախի մաս կազմելը: Պետք է ենթադրել, որ սկզբնապես նրանք առանձին գավառներ չեն էլ եղել և մաս են

կազմել համապատասխանաբար *Գարդման* և *Շակաշեն* գավառների: Ս. Երեմյանը, նույնացնելով *Սյուս Դաբանդը Սիսական-ի-Ոստանի* հետ, նկատում է, որ Արցախի գավառների թիվը մեկով պակասում է, ուստի փորձել է *Քուստ-ի-Փառնեսի* մեջ տեսնել երկու գավառ՝ *Քուստի* և *Փանես*⁵⁶, ինչը բնականաբար ճիշտ չէ, քանի որ *Քուստին* չի կարող օգտագործվել առանց *Փառնեսի* կամ այլ անվան: Նա *Քուստին* տեղադրել է *Շամշադին-Տավուշի* շրջանում, իսկ *Փառնեսը՝ Փառնեսու* (ներկայումս՝ Ղալաքենդի - Գ. Բ.) քաղաքի շրջակա տարածքներում: Իրականում *Քուստի-Փառնեսը* պետք է տեղադրվեր *Գարդմանի* հարավակողմում, Շամքոր գետակի վերին հոսանքի շրջանում, որտեղ իրոք գտնվել է *Փասիաս* քաղաքը, որն այժմ ավերակ է: Դատելով գավառի *Քուստ-ի-Փառնես* տարրն-թերցումից, թերևս կարելի է ենթադրել, որ նշված տարածքը հանձնվել է հայոց Փառեն կաթողիկոսին և այնուհետև վերածվել է առանձին ինքնուրույն գավառի:

Այս գավառից էլ արևելք գտնվել է Կողթ գավառը, որտեղ նշանավոր է եղել *քարախունկի* կամ *պաղլեղի* հանքը ու ժամանակների *Փիփի* կամ *Չագլիկ* գյուղի մոտ:

Մեզ անհայտ պատճառներով՝ ավելի շուտ քաղաքական, քան տնտեսական, քանի որ դրանց միացումը Արցախին տնտեսապես ոչ մի կերպ չի արդարացվում, հիշյալ երկու գավառները IV դարից ոչ շուտ միացվում են Արցախին, որով ամբողջանում են վերջինիս 12 գավառները: Վերջին երկու գավառների տարածքն սկզբում պետք է գտնվեր *Շակաշեն-Գարդմանացիքի* մեջ և այնուհետև պետք է անջատվեր նրանցից ու միացվեր *Արցախին*:

Մեզ մնաց քննարկելու մեկ հարց ևս: Արդյո՞ք Աղվանից մարզպանության կազմում սկզբնապես տրված են եղել *Արցախի* և *Ուտիքի* 20 (Ուտի Առանձնակի հետ միասին) գավառները: Որոշ տեղեկություններ կարծես թե հավաստում

⁵⁶ *U.S. Երեմյան*, նշվ. աշխ., էջ 88, 90:

են դրա բացակայությունը և ավելի ուշ շրջանի խմբագիրների կողմից ընդմիջարկություն լինելը: Այսպես՝ «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության ձեռագրերից մեկում, որը հրատարակել է Բ. Պատկանյանը, ասվում է, որ Աղբանիա-Աղվանքը ունի «...և այլ գաւառս, զորս ի Հայոց հանեալ է. *Շակաշէն, Գարդման, Կողթ, Չաւէ և այլ քսան գաւառ* մինչև ցիառնամն Երասխայ ի Կուր գետ»⁵⁷: Ստացվում է անհեթեթություն: Այլ խոսքով Աղվանից մարզպանության մեջ մտել են ոչ թե 20, այլ 24 գավառ, ինչը պարզապես սխալ է, քանի որ նշված 4 գավառները մտնում են հենց այդ 20 գավառների մեջ: Երբ մենք դիմում ենք Փավստոս Բուզանդի երկին, ապա մի շատ հետաքրքիր իրողության ենք հանդիպում: Պարզվում է, որ Աղվանից կոչված թագավորությունը Արշակ Բ-ի կրած անհաջողությունների շրջանում մեծ Հայքի թագավորությունից գրավում է *Ուտի, Շակաշեն, Գարդմանաձոր, Կողթ* և նրանց շուրջ գտնվող մի շարք գավառներ⁵⁸: Եթե մի պահ մոռանանք Ուտի գավառի հիշատակությունը, ապա կտեսնենք, որ հիշյալ տեղեկությունները գործնականում նույնանում են: Այլ խոսքով, «Աշխարհացոյց»-ի վերոհիշյալ ձեռագիրը գրվել է Փավստոս Բուզանդի երկի որոշակի ազդեցության ներքո: Ավելին, կարելի է առանց սխալվելու ասել, որ «Աշխարհացոյց»-ում սկզբնապես եղել է ոչ թե «...*Շակաշէն, Գարդման, Կողթ, Չաւէ*», այլ «*Շակաշէն, Գարդման, Կողթ, Ուտի*», քանի որ եթե աշխարհագրական հերթականությունը միանգամայն օրինաչափ է Ուտի գավառի դեպքում, ապա հիշյալ հաղորդման մեջ *Տուսի* կամ *Տուչկատակի* բացակայությունը անհնարին է դարձնում *Կողթից* հետո *Չավէի* հիշատակությունը: Թվում է, թե Փավստոսի նկարագրությունը կատարված է շրջանաձև: Սկզբում հիշատակվում է *Շակաշէնը*, այնուհետև նրանից արևմուտք գտնվող *Գարդմանը*, վերջինից

⁵⁷ К. Патканов. Армянская география VII века по р.х. СПб., 1877, էջ 17.

⁵⁸ Փավստոս Բուզանդ, դպր. Ե, գլ. ԺԳ:

հարավ-արևելք գտնվող *Կողթը* և դրանից հետո դեպի արևելք տարածվող *Ուտին*։ Մենք չենք կարող բացատրել, թե ինչու «Աշխարհացոյց»-ի մեջ *Ուտին* փոխարինվել է *Աղուեի* աղավաղված *Չավե* գրությամբ, սակայն ակնհայտ է, որ այդ հատվածը կրում է որոշակիորեն Փավստոսի երկի ազդեցությունը։ Հետևաբար, կարելի է գալ միանշանակ այն եզրակացության, որ Աղբանիա-Աղվանքը «Աշխարհացոյց»-ում նկարագրվել է միայն Կուրի ձախսփնյակի գավառներով։ Ավելի ուշ Փավստոսի երկի ազդեցությամբ որոշ ձեռագրերի մեջ հայտնվել է Կուրի աջափնյակի 4 գավառների հիշատակությունը և նոր դրանից հետո 20 այլ գավառների հիշատակությունը՝ առանց գավառները կոնկրետ նշելու։ Այն պահից, երբ «Աշխարհացոյց»-ի Աղվանից մարզպանության նկարագրության մեջ տրվեցին 20 գավառներն անվանապես, պարզ դարձավ, որ հիշյալ 4 գավառները պարզապես ավելորդ են։ Այսուհանդերձ նմանատիպ ձեռագրերի պատճառով 24 գավառների հանգամանքն այնքան ամուր էր նստած որոշ ուսումնասիրողների ուղեղում, որ Մ. Բարխուդարյանցն Արցախ-ուտիքյան գավառների թիվը համարել է 24։

Ահա այսպես են մեզ ներկայանում Հայոց Արևելից կողմերի *Արցախ* և *Ուտիք* աշխարհների վարչական բաժանումների զարգացումն ու պատմությունը։

ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ ՔԱՂԱՔԸ ԵՎ ՆՐԱ ՏՆՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԲԱՌԿՆ ԼԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հայագիտության և ընդհանրապես պատմագիտության մեջ վաղուց ի վեր գրեթե արմատացած է այն տեսակետը, որ Մեծ Հայքի թագավորության արքունի թաղաք Փայտակարանը գտնվել է Արաքսի ձախափնյակում՝ Միլի գաշտում։ Որքան մեզ հայտնի է, ուսումնասիրողներից առաջինը գերմանացի նշանավոր հայագետ Հ. Հյուբշմանն էր, որ փորձեց Փայտակարան թաղաքը նույնացնել Բալլականի հետ և ստուգարանել նրա անունը։ «Փայտակարան անունը հայկական կհնչի, բայց հայերենով չի մեկնվիր, վասնզի հայ. փայտ և կարան իմաստ չեն տար։ Տարակույս չկա, որ ծագումը հայկական չէ (կասպեա՞ն է)։ Արաքսիք անունն աղավաղելով՝ Ballaqān ձևը տվին անոր»¹։ Այս տեսակետը հետագայում պաշտպանել են Ն. Ադոնցը², Հ. Մանանդյանը³, Ե. Պախոմովը⁴, Ս. Երեմյանը⁵, Ս. Պետրոսյանը⁶ և ուրիշներ։ Փայտակարանի և Բալլականի համարժեքությունն ընդունել են նաև «Ազրբեջանի պատմություն» աշխատության հեղինակները, սակայն դա չեն հիմնավորել անհրաժեշտ փաստարկներով⁷։

Ե. Պախոմովի կարծիքով Փայտակարան և Բալլական թաղաքների անվանումների վերջավորությունների հնչյունաբանական համապատասխանությունը խոսում է դրանց նույնացման օգտին։ Ըստ նրա, Թալիշի տեղանվանացանկում, որի հետ պետք է աղերս ունենան Կուր և Արաքս գետերի ստորին հոսանքի տափաստանների տեղանունները, հաճախակի հանդիպում են «կարան», «կերան» վերջավորությունները, որոնք ունեն իրենց բարբառային «կանոն» տարատեսակը։ Վերջինս արարները կարող էին ընկալել որպես «կան»

1 Հ. Հյուբշման, Հին Հայոց տեղայնություններ, Վիեննա, 1907, էջ 106։

2 Ն. Ադոնց, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1943, էջ 61։

3 Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Հ. Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 311, Հ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960, էջ 149, 342։

4 Ե. Ա. Пахомов, Паїтакаран—Байлакан—Орен-кала («Материалы и исследования по археологии СССР», № 67, М.-Л., 1959, с. 15—32)։

5 Տ. Ե. Еремян, Сюния и оборона сасанидами кавказских проходов («Известия Арм. ФАН СССР», 1941, № 7, с. 34), Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 88։

6 Ս. Պ. Պետրոսյան, Թրակա-կիմերական էթնիկական տարրը Արաքսի ստորին հոսանքի շրջանում («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, № 1, էջ 194)։ Հեղինակի ասելով Վ. Մինորսկիի իր «Լուդոզ ալ-Ալամ» աշխատության մեջ Փայտակարանը նույնացրել է Բալլականի հետ։ Իրականում նա գրում է. «Բալլականի ավերակները, որոնք կոչվում են Միլի-Բալլական (Միլլար), գտնվում են Շուշիից հարավ-արևելք» (Hudūd al-'Alam, The Regions of the World, a Persian Geography 372 A. H.—982 A. D., translated and explained by V. Minorsky, with the Preface by V. V. Barthold, London, 1970, p. 398)։

7 «История Азербайджана», т. 1, Баку, 1958, с. 78։

(երկար «ա»-ով) և, քանի որ հայերեն «պ»-ն և «փ»-ն արարենբը կարող էին արտահայտել միայն «բ»-ի միջոցով (հայ. Պարտավ=արար. Բերգաս), ապա Փայտակարանի բարբառային Փայտականն ձևը արարենբի կողմից վերածվելու էր Բայդականի, որից էլ անմիջականորեն անցում էր կատարվելու Բայլական ձևին⁸:

Փայտակարան և Բայլական տեղանունների համարժեքությունը մի փոքր այլ ձևով է փորձում բացատրել Ս. Պետրոսյանը: Ըստ նրա Փայտակարանը արաբա-պարսկական աղբյուրներում بيلقان — Baylakān կոչված քաղաքի անվան հայկական տարբերակն է: Հիմք ընդունելով $t > l$ հնչյունափոխությունը (Արտաւէտ=Արդարիւ, Къа:ар:Հγнγ=Կաղարչք, Շատգոմք=Շաղգոմք և այլն), նա գտնում է, որ Փայտակարան անունը տվել է *Phaylakārān տարբերակը, որը արարենբը рh (փ) հնչյունի բացակայություն պատճառով արտասանել են *Baylakaran (հմմտ. Փայաս, Փարխու, Փասվա ձևերը), իսկ ավելի ուշ՝ կրճատ Baylakān ձևով⁹:

Սկզբնաղբյուրներում բազմիցս հիշատակվող Բայլական քաղաքը, որի համար առաջարկվել են մի շարք տեղագրություններ, ինչպես ցույց են տալիս պատմական ուսումնասիրություններն ու հնագիտական պեղումները, գտնվել է Օրեն-կալալում¹⁰, հետևաբար վերոհիշյալ հեղինակների կարծիքով Փայտակարանն էլ պետք է տեղադրել Միլի դաշտում՝ Օրեն-կալա քաղաքատեղիում:

Առաջին հայացքից թվում է, թե Փայտակարանի և Բայլականի համարժեքությունն իրողություն է և նոր ապացույցների կարիք չի զգում, սակայն մի շարք ուսումնասիրողներ, հենվելով սկզբնաղբյուրների կցկտուր տեղեկու-

⁸ «Материалы и исследования по археологии СССР», № 67, с. 19.

⁹ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, № 1, էջ 194:

¹⁰ Մ. Բարխուդարյանի կարծիքով Բելուկան (Բայլական) ավերակ քաղաքատեղիի գտնվել է Փարգար (Վարկատ) գետի ձախ կողմում և կոչվել է Բայաթ («Արցախ», Բագու, 1895, էջ 28): Հեղինակը ծանոթ է Օրեն-կալալին (էօրան դալա) և այն կոչում է նաև Միլին քաղաք, սակայն անտեղյակ է նրա պատմական անցյալին (էջ 27): Ն. Կարաուլովն իր կազմած քարտեզում Բայլականը տեղադրել է Վուր և Նրասխ գետերի չրկիցից մի փոքր արևմուտք՝ Նրասխի ափին (Н. Караулов, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане, («Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. XXXVIII, Тифлис, 1908, отд. 1; вып. XXIX, 1901, с. 67, пр. 59):

Բայլականի ավերակներն Օրեն-կալա քաղաքատեղիի հետ նույնացնելու ավանդույթն անգամ XIX դ. սկզբներին պահպանվել էր Միլի դաշտի քոչվորների հիշողության մեջ: Ա. Բակիխանովը Բայլականը (=Բիլազան) կապում էր Օրեն-կալալից 2—3 կմ հեռավորության վրա գտնվող միևարթների մնացորդների հետ և նշում, որ Բայլականն այդ պատճառով հասարակ ժողովրդի կողմից կոչվում է Միլաբ, այսինքն սյուներ («Гюлистан—Ирам», Баку, 1926, с. 66): Բայլականը Միլի միևարթների կամ Գյալուր-արխի հետ են կապել Ա. Ուսանցը, Վ. Բեզմենովը, Ն. Տորպովը, Ն. Խանիկովը, Մ. Գերսևանովը, Ն. Զայզիցը, Ս. Վասենչևիչը, է. Բեսլերը, Վ. Միևորսկին, Ի. Մեսչանինովը, Ե. Պախոմովը, Ա. Իսսենը և ուրիշներ (մանրամասն տե՛ս Е. А. Пахомов, Пайтакаран—Байлакан—Орен-кала; А. А. Иессен, Городище Орен-кала («Материалы и исследования по археологии СССР», № 67, с. 15—32, 33—50); А. А. Иессен, Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи («Материалы и исследования по археологии СССР», № 125, М.-Л., 1965, с. 32—35):

թյունների վրա, Փայտակարանը տեղադրել են այլ վայրերում: Այսպես, Ղ. Ինճիճեյանը գտնում էր, որ Փայտակարան քաղաքը գտնվել է Աղվանքի և Կասպից ծովի կողմերում¹¹: Ավելի որոշակի է Ղ. Ալիշանի տեղագրությունը: Ելնելով «Մղոնաշափթի» տեղեկություններից, նա փորձում է Փայտակարանը տեղադրել Կասպից ծովից և Վարդանակերտից հավասար հեռավորության վրա, ներկայիս Սալիանի մերձակայքում, որտեղ հին քաղաքի ավերակներ կան¹²: Ս. Զալալյանը, դժվար է ասել, թե ինչի հիման վրա, Փայտակարանը տեղադրել է Լենքորան քաղաքի տեղում¹³: Մ. Բարխուդարյանը հետևում է Ղ. Ալիշանին և Փայտակարանը տեղադրում Սալիանի տեղում¹⁴: Դեռևս 1957 թ. Ա. Իեսսենը կասկած էր հայտնել Փայտակարանը Բայլականի հետ նույնացնելու ու Օրեն-կալայում տեղադրվելու մասին և փորձել էր խնդրո առարկա քաղաքը տեղադրել ժողովրդի շրջանի ներկայիս Քաղաքենդ գյուղի տեղում¹⁵: 1959 թ. լույս տեսած «Օրեն-կալա քաղաքատեղին» հոդվածում նա ավելի որոշակիացրել է իր տեսակետը, նշելով, որ Օրեն-կալայում III—V դդ. հնագիտական նյութ չի հայտնաբերվել և նախնական դիտարկումներով Փայտակարանը պետք է գտնվեր Օրեն-կալայից 8 կմ հարավ-արևելք, ներկայիս Քաղաքենդի տեղում, որտեղ հայտնաբերվել են I—V (կամ VI) դդ. իրեր: Սակայն նույն ժողովածուում, որտեղ լույս էր ընծայվել նրա վերոհիշյալ հոդվածը, Ա. Իեսսենը, անդրադառնալով Ե. Պախոմովի կողմից Փայտակարանը Բայլականի հետ նույնացվելուն, գրել է, որ այն նշանակալից հավանականություն ձեռք կրերի Օրեն-կալայում III—V դդ. շերտեր հայտնաբերելու դեպքում¹⁶: Փայտակարանի տեղադրությանն Ա. Իեսսենն անդրադարձել է մեկ անգամ ևս՝ Օրեն-կալայի 1956—1960 թթ. պեղումներից հետո: Բազմամյա պեղումներն այդպես էլ Օրեն-կալայում IV դ. կուլտուրական շերտ չհայտնաբերեցին՝ ամենաուշագիր և մշտական զննության պայմաններում: Ողջ թվագրվող նյութը վերաբերում էր VI դ. ոչ վաղ ընկած ժամանակահատվածին, ուստի Ա. Իեսսենը գտնում էր, որ Բայլականն իրոք պետք է կառուցված լինի պարսից Կավատ I արքայի (488—531) օրոք և բոլոր հիմքերը կան ենթադրելու, որ Փայտակարանը գտնվել է Քաղաքենդի քաղաքատեղիում¹⁷: Ա. Իեսսենի այս տեղագրությունն ընդունելի է համարել Կ. Տրեվերը, որի կարծիքով հնագիտական պեղումները հաստատեցին գրավոր աղբյուրների այն վկայությունը, որ Բայլականը հիմնադրվել է պարսից Կավատ I արքայի կողմից՝ V դ. վերջին¹⁸: Ք. Հակոբյանի կարծիքով Փայտակարանը պետք է տեղադրել Կասպից ծովից արևմուտք՝ Կուր և Ծրասխ գետերի

11 Ղ. Ինճիճեյան, Ստորագրութիւն Հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 326:

12 Ղ. Ալիշան, Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855, § 188, էջ 92:

13 Ս. Զալալյան, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Քիֆլիս, 1858, էջ 266:

14 Մ. Բարխուդարյան, Աղուանից երկիր և դրա քիթ (Միջին Դազստան), Քիֆլիս, 1893, էջ 75, 104:

15 А. А. Иессен, Новые данные по работам оренкалинской экспедиции («Материалы по истории Азербайджана», т. II, Баку, 1957, с. 27—28).

16 «Материалы и исследования по археологии СССР», № 67, с. 47, 11.

17 «Материалы и исследования по археологии СССР», № 125, с. 32—34.

18 К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н. э.—VII в. н. э.), М.—Л., 1959, с. 265—266.

գետաբերանների շրջանում¹⁹, Փայտակարան քաղաքի ամեն մի տեղադրություն Նրասխից հյուսիս՝ Օրեն-կալայում, կամ որևէ այլ վայրում, հիմք ընդունելով «Աշխարհացոյցի» տեղեկությունները, Բ. Ուլուբաբյանն անընդունելի է համարում²⁰:

Հարցի պատմության քննությունից դժվար չէ համոզվել, որ Փայտակարան քաղաքի տեղադրությունն այսօր նույնքան անորոշ է, որքան XIX դ. սկզբներին: Նրա ճիշտ տեղորոշումը կարևոր նշանակություն ունի ոչ միայն պատմա-աշխարհագրական մի շարք կնճռոտ հարցեր մեկնաբանելու, այլև IV—V դդ. քաղաքական պատմությունը ուսումնասիրելու համար:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ են հաղորդում սկզբնաղբյուրները Փայտակարան քաղաքի մասին և փորձենք դրանց հիման վրա որոշել նրա տեղադրությունը: Փայտակարան քաղաքի ամենահին հիշատակությունը պահպանվել է Ազաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոցի» մեջ: Անդրադառնալով քրիստոնեության ծավալմանն ու տարածմանը, նա գրում է. «Եւ այսպէս ամենայն երկիրն Հայոց, ի ծագաց մինչև ի ծագս, ձգտէր տարածանէր զմշակութիւն քարոզութեանն և աւետարանութեանն. ի Սատաղացոց քաղաքէն մինչև առ աշխարհաւն հաղտեաց, մինչև առ Կաղարջօք, մինչ ի սպառ ի սահմանս Մասքթաց, մինչև ի դրունս Ալանաց, մինչ ի սահմանս Կասպից, ի Փայտակարան քաղաքաւ, քերէր առ սահմանօքն Ասորոց առ Նոր Երրական երկրան, և առ Կորդուօք մինչև յամուր աշխարհն Մարաց, մինչև առ տամբն Մահթ-Տան իշխանին, մինչև յԱտրպատական ձգտէր տարածանէր զաւետարանութիւնն իւր»²¹: Չնայած հիշատակության անորոշությանը, պարզ երևում է, որ Փայտակարանը գտնվել է Մեծ Հայքի թագավորության ծայր արևելքում և եղել է արքունի քաղաք: Եթե ընդունենք, որ «մինչ» նախդիրը վերաբերում է ոչ միայն Կասպիին, այլև Փայտակարանին, ապա կարելի է ենթադրել, որ վերջինս գտնվել է Կասպից աշխարհում, հանգամանք, որը հաստատվում է մյուս սկզբնաղբյուրներով:

Փայտակարան քաղաքի՝ հայոց թագավորության հեռավոր ծայրամասում գտնվելու մասին հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում Զենոբ Գլակը: Գրիգոր Լուսավորիչը, մկրտելով Կուառս ավանի բնակիչներին, փորձում է քրիստոնեացնել նաև քրմերին և նրանց զավակներին, սակայն «...նոքա ոչ առնուին յանձն, այլ ասեն ցիշխանսն. դայս ի միտ առէք, որ թէ ապրիմք՝ չոխարէն հատուցանեմք ձեզ, և թէ մեռանիմք, աստուածքն հատուցանեն զվրէժ մեր: Եւ լուեալ զայս իշխանն Անկեղ տանն, ետ հրաման գերծել զգէսս նոցա և խաղացուցանել զնոսա ի Փայտակարան քաղաք ի տուն քանտին արս ՆԼԶ»²²:

¹⁹ Բ. Ն. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն (ուրվագծեր), Երևան, 1968, էջ 252:

²⁰ Բ. Ուլուբաբյան, Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 1, էջ 177—178):

²¹ «Ազաթանգեղոսի Պատմութիւն Հայոց», աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց, Տփղիս, 1909, էջ 439—440: Ազաթանգեղոսի ձեռագրերից մեկում քաղաքի անունը հանդիպում է Փայտարական սխալ գրությունը (այս և հետագա բնագրային ընդգծումները մերն են—Բ. Հ.):

²² Յովհանն Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարօնոյ, աշխատութեամբ և առաջաբանով պատմական գիտությունների թեկնածու Ա. Մ. Աբրահամյանի, Երևան, 1941, էջ 107:

Փայտակարանը, ինչպես հստակորեն երևում է այս երկու վկայությունից, Մեծ Հայքի թագավորության ծայր արևելքում եղել է կարևոր հենակետ և արքունի բանտ:

IV դ. 10—30-ական թվականներին Փայտակարան քաղաքը լայնորեն ներառնվում է քաղաքական իրադարձությունների ոլորտը: Դեռևս Տրդատ III-ի օրոք, բրիտոնենությունը պետական կրոն հռչակելուց շատ շանցած, Փայտակարան քաղաքի վերակացուները հայոց թագավորության հյուսիս-արևելյան կողմերի գործակալների հետ մեկտեղ դիմում են հայոց թագավորին, խնդրելով բրիտոնենական վարդապետությունը քարոզելու և տարածելու համար Հայոց արևելից կողմերն ուղարկել Գրիգոր Լուսավորչի տոհմից որևէ մեկին: «...գործակալք կողմանցն արևելից հիւսիսոյ, վերակացուք հեռատր քաղաքին, որ կոչի Փայտակարան՝ ասեն ցարքայ: «Եթէ կամիցիս ուղղութեամբ վարել կողմանցն այնոցիկ ըստ այսմ հաւատոյ՝ առաքեա նոցա եպիսկոպոս ի զաւակէ սրբոյն Գրիգորի, զի յոյժ փափագելով խնդրեն. և դիտեմք հաւատի, թէ ի հռչակեալ անուանէն Գրիգորի՝ ականածեսցեն և ի նորին զաւակէ, առնել զամենայն ըստ հրամանի»²³: Մեծ կարևորություն տալով Մեծ Հայքի հյուսիս-արևելյան երկրամասերին, որպես կովկասյան լեռնաշղթաների հնարավոր հարձակումներից պաշտպանվելու առաջին բնագծի, Տրդատ III-ը արևելք է ուղարկում Գրիգոր Լուսավորչի թոռ, Վրթանեսի ավագ որդի, 15-ամյա եպիսկոպոս Գրիգորիսին՝ Սանատրուկ Արշակունու հետ միասին²⁴, որոնց առաքելության հետ հայոց արքունիքը որոշակի քաղաքական խնդիրներ էր հետապնդում: Պատանի Գրիգորիսը, անշուշտ, նշանակվել էր ոչ միայն Հայոց հյուսիս-արևելյան կողմերի եպիսկոպոս, այլև ստացել Վրաց և Աղվանից (=Մազքթաց) աշխարհների կաթողիկոսությունը²⁵: Սակայն Կուրի ձախափնյակում նրա գործունեությունը Տրդատի մահից հետո ավաղվեց անհաջողությամբ, որը պայմանավորված էր նաև Սանատրուկ Արշակունու դավաճանական վարքագծով: Պատանի կաթողիկոսը մազքթաց Սանեսան թագավորի հրամանով սպանվեց Կասպից ծովի ափին գտնվող Վատնյան դաշտում, իսկ Սանատրուկը, օգտվելով ստեղծված քաղաքական անկայուն վիճակից, տիրացավ իր կառավարչությանը հանձնված Փայտակարան քաղաքին և իրեն թագավոր հռչակեց, նպատակ ունենալով տիրել ողջ Մեծ Հայքին: Եթևկ Սանատրուկը թագ կապեալ ինքեան՝ ունի զքաղաքն Փայտակարան. զօրութեամբ օտար ազգաց խորհէր տիրել բոլորումս Հայոց»²⁶: Տրդատ III-ին հաջորդած խորով Կողակը կազմակերպեց պատժիչ արշավանք դեպի Փայտակարան, որին մասնակցում էին նաև հոռմեական զորքերը՝ Անտիոքոս

23 Մ ո Վ ս ի ս ի և ո բ ի ն ա ց լ ո յ Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Արեղևան և Ա. Ցարուքիւնեան, Տփլիս, 1913, էջ 259: Ս. Պետրոսյանը Պատմահոր այս վկայությունը համարում է ազգայնաց՝ Փայտակարան քաղաքի լրացրի ձախափնյակում գտնվելու վերաբերյալ, քանի որ Մ. Խորենացին Փայտակարան քաղաքը՝ վերակացուներին կոչում է հյուսիս-արևելյան կողմերի գործակալներ («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1979, № 1, էջ 194): Անտիկ աշխարհի աշխարհագրագետների պատկերացմամբ Հայաստանի արևելքը իրականի հետ համեմատած դեպի հյուսիս էր գտնվում և Փայտակարանը Ծրասիի աշափնյակում ևս հյուսիս-արևելք էր ընկած:

24 Մ ո Վ ս ե ս և ո բ ի ն ա ց ի, էջ 259:

25 Վ Փ ա լ ա տ ո ս ի Բ ո լ զ ա ն զ ա ց լ ո յ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1822, էջ 10, 13:

26 Մ ո Վ ս ե ս և ո բ ի ն ա ց ի, էջ 260:

զորավարի գլխավորությամբ: Պատմահայրը, անդրադառնալով դրան, հայտնում է հետևյալը. «[Անտիոքոս զորավարը]... առեալ ընդ իւր զՄիհրան և զԲագարատ, զօրօք իւրեանց, և միահամուռ ամենայն յունականօրն խաղայ ի վերայ Սանատրիոյ: Իսկ նորա պարսկական զօրօք լցեալ զքաղաքն Փայտակարան՝ ինքն առ արքայն Շապուհ փութացեալ անկանի, հանդերձ Աղուանից նախարարօք: Չոր տեսեալ Անտիոքայ, եթէ ոչ ի հնազանդութիւն խաղաղութեան նուաճեցան՝ հրաման տայ առիւ զիշխանութիւն պառակտելոցն նուազեցուցանել. և իւր ժողովեալ զհարկն՝ առ կայսր գնայ»²⁷: Ինչպես տեսնում ենք, Փայտակարանը հիշյալ իրադարձությունների ժամանակ հանդես է գալիս որպէս հայոց թագավորության հեռավոր արևելքում կարևոր կենտրոն, կառավարվում էր մի քանի արքունի վերակացունների կողմից և մեծ զեք էր կատարում երկրի հյուսիս-արևելյան սահմանադիտի պաշտպանության գործում: Մաղթեաց Սանեսան թագավորի ավերիչ արշավանքի ժամանակ, որ տեղի ունեցավ հավանաբար 331/332 թ.²⁸, Փայտակարանը չի հիշատակվում:

Վերոհիշյալ անցքերին անդրադարձել են նաև Մ. Կաղանկատվացին և Կ. Գանձակեցին, սակայն նրանք տվյալներն ամբողջությամբ քաղել են կա՛մ Պատմահորից, կա՛մ Փավստոս Բուզանդից, դրանք ենթարկելով անճանաչելիության աստիճանի փոփոխությունների: Ավելորդ թյուրիմացությունների տեղիք չտալու համար անհրաժեշտ ենք գտնում մեծ ընդհանուր նաև նրանց հաղորդումները: Մ. Կաղանկատվացին գրում է. «Իսկ ի վախճանիլն Տրդատայ՝ Սանատրուկ ոմն թագաւորեաց Աղուանից ի Փայտակարան Բաղափ և նկաց դիմակաց Հայոց: Եւ նոսրովայ որդւոյ Տրդատայ ածեալ զԱնտիոքոս յունական զօրօքն և զԲագարատ արևմտեայ գնդիւն, և զՄիհրան Վրաց բղեաշխ, այսորիւք ամեննրումբք միաբանեալ խաղայ ի վերայ Աղուանից: Աճապարէ Սանատրուկ զօրօքն Աղուանից և գնայ առ Շապուհ արքայ Պարսից՝ թողլով զօր բազում ի քաղաքին Փայտակարան: Եւ Անտիոքոս առեալ աւար բազում և զհարկն արքունի՝ դառնայ առ կայսրն: Եւ գտեալ ժամ պարագ Սանատրիայ՝ հրամանաւ Շապուհ ժողովէ զզօրս Աղուանից թուով իրրև երեսուն հազար և արշավէ ի միջոցս Հայոց: Եւ զօրադուխ ոմն անարի հսկայ ի տիգարտացն վառեալ թաղիւ կաճեայ՝ շահատակէր ի մէջ պատերազմին առ Օշական առապարաւ. եթէ զինուք հարկանէին՝ ոչ զործէր, այլ ճախր առնոյր: Յայնժամ քաշն Վահան Ամատունի՝ նայեցեալ ի կաթուղիկէն, սասց՝ օգնես ինձ և ուղղեալ զնիզակն՝ ընդ գաւակ ձիոցն յերկիր կործանէր զահագին վիրապն»²⁹: Հպանցիկ համեմատությունն անգամ ցույց է տալիս, որ Մ. Կաղանկատվացին, տուրք տալով Արցախի տիրակալների տեղայնական ձգտումներին և ուշ շրջանի վարչական հասկացություններին, Պատմահոր տեղեկություններն իր հայեցողությամբ «սրբազրիւ» է: Այսպես, ամբողջությամբ Մ. Կաղանկատվացու ստեղծագործությունն է այն իրողությունը, որ Սանատրուկն իշխել է Աղվանքում, Փայտակարան քաղաքում, և «նկաց դիմակաց

²⁷ Նույն տեղում, էջ 262—263:

²⁸ Մանրամասն տես Բարկեն Հարությունյան, Մաղթեաց Սանեսան թագավորի արշավանքը Հայաստան (ՀՍՍՀ ԳԱ «Երարեր հասարակական գիտություններ», 1981, № 6, էջ 65—78):

²⁹ «Մ ո վ ս ի ո ի Կ ա ղ ա ն կ ա տ ա յ ա ճ ա յ Պ ա տ մ ո թ ի ն Ա ղ ա ն հ ի ց ա շ խ ար հ ի յ», Թիֆլիս, 1912, էջ 37—38:

Հայոց»: Փայտակարանը երբեք Աղվանքի մաս չի կազմել, իսկ Սանատրուկն էլ ոչ միայն հայոց թագավորի դեմ զուրս եկավ, այլև փորձում էր տիրել հայոց թագավորությանը: Մ. Խորենացին Անտիոքոսի հայ-հռոմեական բանակների նպատակակետը համարում է Փայտակարան քաղաքը, սակայն Մ. Կաղանկատվացին իր հայեցողությամբ այն դարձրել է Աղվանք («ի վերայ Աղուանից»), և Սանատրուկին է վերագրում հյուսիսականների արշավանքը: Եվ այդ այն դեպքում, երբ Պատմահայրը պարզորոշ գրում է, որ կողկասյան լեռնականները հարձակվեցին Սանատրուկի հորդորանքով: Եվ, վերջապես, կարծում ենք, որ շնայած Պատմահոր և Մ. Կաղանկատվացու երկերում Սանեսան անվան բացակայությանը, նրա անձը հիշվում է վերջիններիս կողմից՝ հանձին նիդակավորների զորագլուխ հսկայի, որին սպանեց քաջ Վահան Ամատունին:

Պատմահոր տեղեկությունները նոր «իմաստավորում» են ստացել Կ. Գանձակեցու երկում: Նա գրում է. «Բայց Սանատրուկ, որ կողմանցն Աղուանից վերակացու կարգեալ էր ի Տրդատայ, իբրև լուաւ զմահ նորա, սպանանէ զսուրբն Գրիգորիս, զորդին Վրթանիսի, զեղբայր Յուսկանն՝ կապեալ զնա զազոյ ամենի ձիոյ ի դաշտին Վատնեան, և ինքն երթայ առ Շապուհ արքա պարսից, և ընդունի զձև թագաւորութեան, հատուածէ զաշխարհն ի Խոսրովայ»³⁰: Ազգվելով ուշ շրջանի վարչական պատկերացումներից, նա Սանատրուկին համարում է Աղուանից կողմերի վերակացու, որը, իրեն թագավոր հռչակելով, հատվածվել է Խոսրովի թագավորությունից:

Փ. Բուզանդի հաղորդման համաձայն հայ-պարսկական պատերազմների ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդը կենաց և մահու պայքարի էր ելել պարսից զավթիչների դեմ, Արշակ II-ի դեմ ապստամբեց Կազրից աշխարհը³¹, որի կազմում էր գտնվում Փայտակարան քաղաքը: Սակայն, շատ շանցած՝ Պասպ թագավորի գահակալության շրջանում, հայկական բանակը Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ ճնշեց անջատողական շարժումը Կասպրում և երկրամասի կառավարումը հանձնեց արքունի գործակալներին ու վերակացուներին: Փ. Բուզանդի վկայությամբ, «Ապա խնդրէր զվրէժն մեծապէս սպարապետն Մուշեղ յերկրէն Պարսից և ի Փայտակարան քաղաքէ, փոխանակ զի և նորա նշկահեցին ստեցին արքային Հայոց: Հասեալ, զբազումս ի նոցանէ զխոյ պատուհաս առնէր սպարապետն զօրավարն Մուշեղ. զբազումս ի նոցանէ զերէր, և զմնացորդսն ի հարկի կացուցանէր. և առնոյր պանդանոս ի նոցանէն, և անդ ոստիկանս վերակացուս թողոյր»³²:

387 թ. Մեծ Հայքի թագավորությունը բաժանվեց Հոռմի և Սասանյան Պարսկաստանի միջև: Գատելով «Գահնամակի» տվյալներից, Կասպրը շարունակում էր գտնվել արևելահայկական թագավորության մեջ, շնայած երկրի այլ մասերում Մեծ Հայքից խլվել էին մի շարք գավառներ: 388 թ. Խոսրով IV-ի ջանքերով տեղի ունեցավ Մեծ Հայքի արևելյան և արևմտյան հատվածների միավորումը: Ելնելով սկզբնաղբյուրների ընձեռած հնարավորություններից, կարելի է ենթադրել, որ Կասպրը շարունակում էր գտնվել հայոց թա-

³⁰ Կ ի Ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ջ ի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 16—17:

³¹ Փ ա վ ա տ ո ս Բ ու զ ա ն դ, էջ 160:

³² Ն ու յ ն տ ե ղ ու մ, էջ 210—211:

գավորության մեջ³³; 408 թ. Հռոմը և Պարսկաստանը վերականգնեցին 387 թ. քաղաքական կացությունը, իսկ 428 թ. պարսից արքունիքի կողմից արևելահայկական թագավորության վերացումից հետո, երբ երկիրը վերածվեց մարգպանության, Կասպըրը անջատվեց Հայքից և միացվեց Ատրպատականին: Պարսիկները քաջ գիտակցում էին Փայտակարանի ուղղամասորատեղիական նշանակությունը և շուտով քաղաքը վերածվեց կարևոր ուղղական հենակետի՝ Սասանյան տերության հյուսիս-արևմտյան սահմանագլխին: Ամրանալով Փայտակարանում, պարսիկներն իրենց ուղղական ներկայությունն ապահովեցին այսրկովկասյան բոլոր երկրներում: Հայտնի է, որ 450—451 թթ. ապստամբության ժամանակ պարսից զինված ուժերը, հենակետ ունենալով Փայտակարանը, մարտական զործողություններ էին ձեռնարկում հայերի և աղվանների դեմ: Այդ մասին Եղիշեն գրում է. «Հասնել մերձ ի սահմանս Հայոց՝ մտանէր (Միհրնեբսեհ—Բ. Հ.) ի քաղաքն Փայտակարան, և զգօսն ամենայն սփռէր տարածանէր շուրջ զքաղաքան առ ի զգուշութիւն պատրաստութեան իւրոյ շարահնար խորհրդոցն: Եւ յամուր որչն մտեալ ճին վիշապն շարաքոյն, և քաղում կեղծաւորութեամբ զինքն թաքուցանելով յաներկիրութիւն, հեռաւորացն անգին ձայնիւ սաստէր. և ի մերձավորսն իրև զօժ սողալով փշէր: Սա էր իշխան և հրամանատար ամենայն տէրութեանն Պարսից, որում անունն էր Միհրնեբսեհ, և շէր որ ամենեին որ իշխէր ըստ ձեռն նորա ելանել»³⁴: Այս նույն դեպքերի կապակցությամբ Ղ. Փարպեցին գրում է, որ Փայտակարանից պարսիկները հարձակվել էին Աղվանքի, այնուհետև Հայաստանի վրա. «...Միհրնեբսեհ Արեաց հազարապետ եկեալ ի Փայտակարան քաղաք՝ գունդ կազմել և ընդ Աղուանս արձակել ի Հայս. զոր և Աղուանից ազատքն, որ ուխտակիցք էին Հայոց՝ ստեպ փութացուցանէին հասանել առ ինքեանս և անդէն յԱղուանս ի դիմի հարկանել նոցա պատերազմաւ»³⁵: Ղ. Փարպեցու այս տեղեկությունն մեզ արժեքավոր է այն հանգամանքը, որ Փայտակարանը V դ. կեսերին վարչականորեն շէր մտնում ո՛չ Աղվանքի, և ոչ էլ Հայկական մարզպանության մեջ. իրողություն, որ կարևոր նշանակություն ունի քաղաքի տեղադրման համար:

Փայտակարան աշխարհի և Փայտակարան քաղաքի վարչական կացության վերաբերյալ տեղեկություններ է պարունակում Սեբեոսի աշխատությունը: Անդրադառնալով Սյունիքը 571 թ. Ատրպատականի շահրմարության մեջ մտցնելու խնդրին, նա գրում է. «Յայնժամ յառաջ քան զայս ապստամբեալ ի բաց եկաց ի Հայոց անուանեալ Վահան իշխան աշխարհին Սիւնեաց, և խնդրեաց ի նորովայ յարքայէն Պարսից, զի տարցեն զդիւան աշխարհին Սիւնեաց ի Դունայ ի Փայտակարան քաղաք, և կարգեսցէ զքաղաքն ի շահրմար Ատրպատականի, զի մի ևս կողեսցի անուն Հայոց ի վերայ նոցա: Եւ կա-

33 Բ. Հ. Հարությունյան, «Գահնամակի» թվագրման հարցի շուրջը («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1976, № 2, էջ 57—74):

34 «Եղիշէի Վանս Վարդանայ ևւ Հայոց պատերազմին», ի լոյս ածանլ քաղցատութեամբ ձեռագրաց աշխատութեամբ Ե. Տէր-Միսասեան, Երևան, 1957, էջ 88: Փայտակարան քաղաքի մեկ հիշատակություն ևս տես էջ 95:

35 «Ղազարայ Փարպեցու Պատմութիւն Հայոց և թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան», աշխատութեամբ Գ. Տէր-Մկրտչեան ևւ Ստ. Մալխասեան, Տփղիս, 1904, էջ 63:

տարէր հրամանն»³⁶, ինչպես տեսնում ենք, Փայտակարան քաղաքը, ուստի և Փայտակարան աշխարհը, մտնում էր Ատրպատականի մեջ և վարչականորեն ոչ մի կապ չունէր Աղվանքի հետ: Ինչ վերաբերում է Սյունյաց Վահան իշխանի՝ Հայկական մարզպանությունից իր տիրույթները հանելու և Ատրպատականի մեջ մտցնելու քաղաքականությունը, ապա այն պարսից արքունիքի կողմից Սյունյաց իշխանությունը սիրաշահելու, Սյունյաց իշխանների դիրքը՝ Այսրկովկասում ուժեղացնելու միջոցով պարսկական տիրապետությունն ամրապնդելու քաղաքական ծրագրի արտահայտություններից էր: Այլ խոսքով, այն ոչ այնքան Վահան իշխանի նախաձեռնությունն էր, ինչպես սխալմամբ կարելի է եզրակացնել այս տեղեկությունից, այլ պարսից արքունիքի՝ հեռավոր նպատակներ հետապնդող նպատակասլաց քաղաքականության կիրառումներից մեկը: Խաղաղով Սյունյաց ու Մամիկոնյան իշխանների քաղաքական հակամարտության վրա և խրախուսելով առաջինների տիրատենը ձգտումները, պարսից արքունիքը կարողացավ Սյունյաց իշխանությունը ժամանակավորապես կտրել համահայկական դիմազրավական ճակատից և վերածել պարսից քաղաքականության գործիքի: Իսկ Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացումն ու ավատատիրական հարաբերությունների խորացումը լոկ նպաստում էին դրան: Ինչ վերաբերում է զգի մի ևս կոչեսցի անուն Հայոց ի վերայ նոցա» արտահայտությունը, ապա այն ոչ թե վկայում է սյունեցիների ոչ լրիվ հայանալու և հարավային աղվանների ցեղախմբերին մերձավոր լինելու մասին, ինչպես ձգտում է հասկանալ Ծ. Պախոմովը³⁷, այլ Սյունիքը՝ որպես ուժեղ իշխանություն, Հայկական մարզպանությունից հանելու և առանձին վարչական շրջան ստեղծելու ձգտման մասին:

Նկարագրելով Հերակլ կայսեր 623 թ. արշավանքը, Սեբեոսը մեկ անգամ ևս հիշատակում է Փայտակարանի մասին, սակայն նրա շարադրանքից դժվար է կոհհել, թե խոսքը Փայտակարան աշխարհի, թե՞ Փայտակարան քաղաքի մասին է: Նա գրում է. «Իսկ զարն Պարսից փութանակի հասանէին ի Մրժուին: Ազդ լինի Երակի կայսեր, եթէ եկն խոռեամ ի Մրժուին. առնու զզարս իւր և գերութիւն, և դառնայ առ ամուր աշխարհան Մարաց. գայ հաստնէ ի Փայտակարան: Ազդ եղև խոսրովու, եթէ դարձաւ Երակլոս և եհա ի Փայտակարան, և կամի ընդ Արուսես անցանել ի Վիրս»³⁸: Նույն դեպքերի մասին հաղորդում է նաև Ասողիկը, որն ամենայն հավանականությամբ օգտվել է Սեբեոսից: Դժվար է ասել, նա ձեռքի տակ ունեցե՞լ է այլ աղբյուրներ, թե՞ ոչ, սակայն Փայտակարանը նրա մոտ հանդես է գալիս որպես քաղաք. «Յաւարի առեալ (Հերակլ—Բ. Հ.) զաշխարհն Պարսից՝ դառնայ ընդ Մարս. գայ հասանէ ի Փայտակարան, յաշխարհն Կասպից, բանակի ի Տիգրանակերտ աւանի»³⁹: Հավանաբար, իրավացի է Ծ. Պախոմովը, գտնելով, որ Փայտակարանը քաղաք համարելը և այն Կասպից երկրում դնելն ավելի շուտ Ասողիկի ան-

³⁶ «Ս ե բ ե ո ս ի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», բաղադրութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջարանի: և. ժանոթութեամբք ի ձեռն Սա. Մալխառեանց, Երևան, 1939, էջ 27:

³⁷ «Материалы и исследования по археологии СССР», № 67, с. 17.

³⁸ Ս ե բ ե ո ս, էջ 93:

³⁹ «Ս ա ն փ ա ն ո ս ի Տ ա ր օ ն ե ց ո ս յ Ա ս օ ղ Կ ա ն Պ ա տ մ ո ւ փ ի ն տ ի ն զ Երական», Պե-տերբուրգ, 1885, էջ 115:

Հիմն ենթադրության արդյունքն է⁴⁰։ Սերենսի վկայությունը հետաքրքիր է նաև նրանով, որ Փայտակարանը վարչականորեն չի մտել Աղվանքի մարզպանության մեջ, հանգամանք, որը բացատում է Փայտակարանի նույնացումը Բայլականի հետ⁴¹։

Ասողիկի մեկ այլ հաղորդման համաձայն VII դ. սկզբին Աղուանից կաթողիկոսը, ի թիվս այլ եպիսկոպոսների, քաղաքների ավաղների և իշխանների, որոնք «Հունաց կողմերից» եկել էին ծառայելու պարսից թագավորին, գտնվել է Փայտակարանում՝ արքունի դռանը. «Իսկ որք զՔաղկեդոնին Իվերիոյ և Աղուանից կաթողիկոսն, որ էր ի Փայտակարան, ի դրան արքունի և այլք ոմանք եպիսկոպոսունք և երիցունք քաղաքաց, որ ի Յունաց կողմանէ, և իշխանք, որք եկեալ էին ի ծառայութիւն թագաւորին Պարսից, որոց զափարն իսկ հրամայեաց տալ»⁴²։ Չմտնելով կրոնադավանարանական և քաղաքական խնդիրների բնություն մեջ, նշենք, որ այս դեպքում ևս խոսքը Փայտակարան քաղաքի մասին է, սակայն սխալվում է Ե. Պախոմովը, երբ գրում է, թե VII դ. սկզբին Փայտակարանում էր արքունիքը և քաղկեդոնականությանը հարած աղվանից կաթողիկոսը գտնվում էր այնտեղ⁴³։ Անգամ այս մեջբերման փորրիշատե ուսումնասիրությունը բացատում է այդ տեսակետը։ Նախ, պարսից թագավորին ծառայելու եկած իշխաններն ու քաղաքների երեցները, ինչպես նաև եպիսկոպոսները, բնավ կարիք չունեին գալու մի քաղաք, որն իբր գտնվում էր աղվանից թագավորի իշխանության ներքու նրկրորդ, Փայտակարանի արքունիքի ներքո պիտի հասկանալ Պարսից փոխարքայությունը, որի վրա, հավանաբար, դրված էր այսրկովկասյան երկրների հետ քաղաքական հարաբերություններ հաստատելու և նրանց պարսկական իշխանության տակ պահելու խնդիրը։ Համենայն դեպս, այս տեղեկությունն ամբողջությամբ բացատում է Փայտակարանն Աղվանքի մեջ գտնվելու վարկածը։

Փայտակարան քաղաքը հանդիպում է Միխայել Ասորու «Ժամանակագրության» մեջ՝ կապված խաղարական խաքանի Այսրկովկաս կատարած արշավանքի հետ, որը տեղի է ունեցել 626—628 թթ. ընթացքում։ Պատմիչը խաքանին է վերագրում «...ես նույնպես պատճառներ ունեմ Փայտակարան զնալու, որպեսզի կործանեմ այդ քաղաքը»⁴⁴ խոսքերը, որոնք, մեր կարծիքով, անուղղակի արձագանքն են Փայտակարանի՝ անմիջապես պարսկական տիրույթների մեջ գտնվելու։ Այլ խոսքով՝ Հերակլ կայսեր զաշնակիցը, որը պարտավորվել էր մարտնչել ընդհանուր թշնամու՝ Սասանյան Պարսկաստանի դեմ, իր պարտքն էր համարում հարված հասցնել առաջին հերթին պարսից զորքերի կարևոր սահմարաքաղաքական հենակետ Փայտակարան քաղաքին։

Փայտակարանի վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանվել «Աշխարհացոյցում» և «Մզննաչափքում»։ Նախքան «Աշխարհացոյցի»

⁴⁰ «Материалы и исследования по археологии СССР», № 67, с. 18.

⁴¹ Կ. Տրեվերը միանգամայն հիմնադրով, փորձում է սրբազրել Սերենսին, որ իբր վերջինս սխալվել է Փայտակարանը Ատրպատականի մեջ ցույց տալով, բանի որ այն Աղվանքի մեջ էր (К. В. Тревер, Եջվ. աշխ., էջ 233)։

⁴² Ա ս ո ղ ի կ, էջ 96։

⁴³ «Материалы и исследования по археологии СССР», № 67, с. 17.

⁴⁴ «Journal Asiatique», 4-e série, t. XIII, Paris, 1849, p. 317.

տեղեկություններին անցնելը, որոնք, մեր կարծիքով, Փայտակարան քաղաքի տեղագրության բանալին են, մեջ բերենք «Մղոնաշափքի» տվյալները. «ի նախհեանէ յԱրտեւատ Մ. անտի ի Վարդանակերտ շ. անտի ի Փայտակարան Կ. անտի ի ծովն Կասպից Կ»⁴⁵: Ինչպես տեսնում ենք, «Մղոնաշափքը» Փայտակարանը տեղադրում է մի վայրում, որը հավասարապես է հեռացված Վարդանակերտից և Կասպից ծովից՝ 60 մղոն: Եթե, իրոք, Վարդանակերտը դրսևում էր ներկայիս Ալդան կոլվոդ վայրում⁴⁶, որը միանգամայն հավանական է, եթե ոչ ճիշտ, ապա, որպես նախնական եզրակացություն կարելի է ընդունել, որ Փայտակարան քաղաքը գտնվել է Կասպից ծովի և Վարդանակերտի միջև, բնականաբար, Կուրից և Երասխից հարավ, որը միանգամայն քայքայում է Փայտակարանի նույնացումը Բայլականի հետ:

Այժմ տեսնենք, թե ինչ նոր նյութեր է տալիս «Աշխարհացոյցը»: Մեծ Հայքի իրար սահմանակից Փայտակարան և Ուտիք աշխարհների մասին այնտեղ ասված է. «Փայտակարան յելից կայ Ուտիոյ առ Երասխա. զաւառս ունի երկոտասան, զոր այժմ Ատրպատական ունի. Հրաքոտպերոժ, Վարդանակերտ, Եւթնփորակեան քաղինք, Ռոտիքաղա, Բաղանոտտ, Առոսպիժան, Հանի, Աթի, Բաղաւան, Սպանդարանպերոժ, Որմզղպերոժ, Ալեւան: Լինի ի նմա րամբակ անբաւ և գարի ինքնարոյս»⁴⁷: «Ուտի առ մտից կայ Երասխայ ընդ մէջ Արցախայ և Կուր դետոյ. ունի գաւառս զոր Աղուանք ունին՝ Եւթն. Արանոտտ, Տոխ, Ռոսպաշեան, Աղուէ, Տուչքատակ, Գարդման, Եիկաշէն, Ուտի առանձնակ՝ յորում Պարտաւ քաղաք: Լինի ի նմա ձիթենի, վարընկենի և ի հաւուց՝ կատակ»⁴⁸: Եթե մենք աՄենադուլզն իսկ շափով «Աշխարհացոյցին» վստահում ենք որպես սկզբնաղբյուրի, ապա, ելնելով բերված տեղեկություններից, պետք է ընդունենք, որ Ուտիքը տարածվել է մինչև Երասխ գետը, ուստի և վերջինս պետք է սահման հանդիսանար Ուտիքի և Փայտակարանի միջև, քանի որ այդ քաղաքը դրսևում էր Ուտիքից արևելք: Ելն սկզբնաղբյուրները՝ նախորդ տեղեկությունն ըն անուղղակիորեն էին խոսում դրա օգտին,

⁴⁵ Ա. Գ. Արբա համայան, Անանիա Երրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 4-5, տե՛ս նաև Հ. Մանանդյան, Եղվ. աշխ., հ. Բ, Բ մասի նյութեր, էջ 347:

⁴⁶ „Vartān (called by the Arabs Warihān) lay on the bank of the Araxes, now ruins of Altan“ („Hudūd al-‘Ālam“, p. 395).

⁴⁷ К. П. Патканов, Армянская География VII века, СПб., 1877, с. 19, տե՛ս նաև «Անանիա Երրակացու մատենագրությունը», էջ 350, «Աշխարհացոյց Մովսեսի երբեք և Երասխայ, Վենետիկ, 1881, էջ 33: Ակադ. Ս. Տ. Երեմյանի ուսումնասիրությունից հետո սույն հատվածը ստացել է հետևյալ տեսքը. «Մետասաներոզ [աշխարհ] Փայտակարան յելից կայ Ուտիոյ առ Երասխա. զաւառս ունի երկոտասան, զոր այժմ Ատրպատական ունի. Հրաքոտպերոժ, Վարդանակերտ, Եւթնփորակեան քաղինք, Ռոտ-ի-բաղա [որ է] Բաղանոտտ, Առոս-Պիճան, Հանի, Աթի-Բաղաւան, Սպանդարան-պերոժ, Որմզղ-պերոժ, Ալեւան, Լինի ի նմա րամբակ անբաւ և գարի ինքնարոյս» (Ս. Տ. Երեմյան, Եղվ. աշխ., էջ 109):

⁴⁸ К. П. Патканов, Եղվ. աշխ., էջ 20, տե՛ս նաև՝ «Անանիա Երրակացու մատենագրությունը», էջ 350, «Աշխարհացոյց Մովսեսի երբեք և Երասխայ, էջ 33: Ակադ. Ս. Տ. Երեմյանի ուսումնասիրությունից հետո բերված հատվածն ունի հետևյալ տեսքը. «Երկոտասաներոզ [աշխարհ] Ուտիք է, առ մտից կայ Երասխայ ընդ մէջ Արցախայ և Կուր գետոյ. ունի գաւառս զոր [այժմ] Աղուանք ունին, Եւթն՝ Առանոտտ, Տոխ, Ռոս-Պարսեան, Աղուէ, Տուս քատակ, Գարդման, Եակաշէն, Ուտի Առանձնակ՝ յորում Պարտաւ քաղաք: Լինի ի նմա ձիթենի, վարընկենի, և յատմիկ, և ի հաւուց կատակ» (Ս. Տ. Երեմյան, Եղվ. աշխ., էջ 109):

ապա «Աշխարհացոյցի» վկայութիւնը խիստ որոշակի է: Ուստի դեռևս չդիմելով այլ փաստերի, որոնք ավելի որոշակի են, ստիպված ենք մերժել Փայտակարանը Բայլականի հետ նույնացնելու ամեն մի փորձ: Միանգամայն իրավացի է Բ. Ուլուբարյանը, երբ գրում է, որ «Աշխարհացոյցի» մեջ նրասխար հարավային սահման է Ուտիքի, Արցախի և Սյունիքի համար: Հետևապես, Երասխը միայն կարող էր լինել Փայտակարանի հյուսիսային սահմանը: Այստեղից էլ՝ սխալ է, երբ Փայտակարան քաղաքը (մարզի կենտրոնը) մինչև այժմ տեղադրվել է Կուրի ու Երասխի միջագետքում, և պատմաբաններից ու հնագետներից շատերն էլ անհիմն կերպով այն նույնացրել են Բայլականի (Օրեն-կալա) հետ»⁴⁹: Փայտակարանի դոնե մի հատվածը Փայտակարան քաղաքի հետ Երասխից հյուսիս տեսնելու սխալն ունի բավական հին պատմութիւն: Անդրադառնալով Ղևոնդի Պատմութեան մեջ պահպանված խաղարական Թարմաշ զորավարի դեպի Այսրկովկաս կատարած արշավանքի նկարագրութեանը, որտեղ ասված է, թե «Ջայնու ժամանակաւ դարձեալ ամբոխ յուզէր ի կողմանցն հիւսիսոյ. քանզի մեռաւ արքայն իսպառաց որում իսքանն կոչէին: Իրրև ետես մայր նորին, որոյ անուն էր Փարսիթի՝ հրաման տայր զօրավարին որ Թարմաշ կոչէր, զօր բազում գումարել ի վերայ աշխարհիս Հայոց: Եւ միաբանեալք ելանէին ընդ աշխարհն Հոնաց և ընդ պահակն ճորայ ընդ երկիրն Մազքթաց, ասպատակէին յաշխարհն Փայտակարան, անցանէին ընդ գետն Երասխ յերկիրն Պարսից, ւաերէին զԱրտաւէտ և զԳանձակն շահաստան և զգաւառն որ Ըթշիրագոսան կոչի, և զՍպատար ոմն Փերոզ և զՈրմիզդ Փերոզ»⁵⁰, Շ. Հյուբշմանը ենթադրել է, որ Փայտակարանը գեթ մի մասով գտնվել է Երասխի հյուսիսակողմում, քանի որ Գանձակ շահաստանից հետո հիշված գավառները մտնում էին Փայտակարանի մեջ⁵¹: Թերևս այդ է պատճառը, որ «Աշխարհացոյցի» «Փայտակարան յելից կայ Ուտիոյ առ Երասխաս նախադասութիւնն ակադ. Ս. Երեմյանը թարգմանել է. «...Փայտակարանը, Ուտիքից արևելք, Երասխ գետի վրա»⁵², փորձելով «առ Երասխալը» մեկնաբանել Երասխի աջ ու ձախ ափերին և Փայտակարանի մի մասը տեսնել Երասխից հյուսիս⁵³: Սակայն սույն մեկնաբանութիւնն անգամ ընդունելու դեպքում (չնայած այն կարծես թե ուղղակիորեն հակասում է «Աշխարհացոյցի» «Ուտի առ մտից կայ Երասխայ» վկայութեանը) Փայտակարան աշխարհի և ոչ մի հատված չի կարող տեղադրվել Կուրի և Երասխի միջագետքում՝ Զավթից արևմուտք ընկած հատվածում: Եթե հաշվի առնենք, որ մինչև Կուրին միախառնվելը Երասխի մի բազուկն առանձին հունով թափվել է անմիջապես Կասպից ծով, ապա խաղարանները կարող էին (և ստիպված էին) Փայտակարանով Պարսից աշխարհ գնալիս հատել ոչ միայն Կուրը, այլև Երասխը, սակայն ոչ թե Զավթից արևմուտք, այլ արևելք ընկած հատվածում: Երասխի՝ Կասպից ծով թափվելու մասին վկայում են ոչ միայն անտիկ հեղինակները, այլև «Աշխարհացոյցը», որտեղ Մեծ Հայքի աշխարհների նկարագրութեան մեջ

49 «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 1, էջ 178:

50 «Պատմութեան Ղևոնդի և Ս. Մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Պետրոբուրգ, 1887, էջ 101:

51 Շ. Հյուբշման, նշվ. աշխ., էջ 102:

52 Ս. Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 110:

53 «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 1, էջ 178:

Փայտակարանի մասին ասված է. «Մետասաներորդ աշխարհ՝ Փայտակարան քաղաքով որ առ եզերքն Կասրից, ի մուտս Երասխայա»⁵⁴, Ա. Սուքրյանն այս նախադասությունը թարգմանել է՝ «Փայտակարան Կասրից ծովի եզերքը՝ Երասխ գետի արևմտակողմը»⁵⁵, որը, ինչպես ժամանակին ճիշտ ցույց է տվել Ն. Հյուբշմանը, սխալ է: Գերմանացի հայագետը միանգամայն տեղին նշել է, որ այստեղ խոսքը Երասխի ծով թափվելու, նրա գետաբերանի մասին է⁵⁶: Ակադ. Ս. Երեմյանն այս հատվածը ճիշտ է թարգմանել⁵⁷, սակայն տեղեկությունը վերագրել է ոչ թե Փայտակարան քաղաքին, այլ՝ աշխարհին: Ն. Հյուբշմանը հանճարեղորեն կռահել է, որ այս հատվածից ժամանակի ընթացքում դուրս է մնացել Փայտակարան բառը: Այն նախապես պետք է լիներ «մետասաներորդ աշխարհ՝ Փայտակարան [Փայտակարան] քաղաքով, որ առ եզերքն Կասրից, ի մուտս Երասխայա»⁵⁸, սակայն արտագրությունների ժամանակ Փայտակարանի կրկնությունը պետք է համարվեր ավելորդ և շղթավոր: Ա. Սուքրյանը ոչ միայն չի նկատել այդ հանգամանքը, այլև թարգմանություն մեջ բաց է թողել քաղաք բառը, միանգամայն աղավաղելով բնագրի բովանդակությունը: Ավելին, բերված վկայության մեջ «...որ առ եզերքն Կասրից, ի մուտս Երասխայա» արտահայտությունը ոչ թե վերաբերում է Փայտակարան աշխարհին, այլ քաղաքին (գոնե քերականորեն հնարավոր չէ այլ կերպ հասկանալ այն): Նույնիսկ բովանդակության տեսակետից անդամ Փայտակարան աշխարհը Կասպից ծովի ափին ցույց տալուց հետո բնավ կարիք չէր զգացվի որոշակիացնելու այն Երասխի գետաբերանով: Մեր կարծիքով, «Աշխարհացույցի» հեղինակը Փայտակարան աշխարհը տեղորոշել է Փայտակարան քաղաքի միջոցով, վերջինս տեղագրելով Կասպից ծովի ափին՝ Երասխի գետաբերանում: Եվ իրոք, այդ կիսասանապատային շրջանում մեծ քաղաքներ և ընդհանրապես բնակավայրեր կարող էին հանդես գալ միայն գետերի ափին, և Երասխի բազուկը Փայտակարանի սնուցող զարկերակն էր: Արդյո՞ք հենց այդ հանգամանքի հետ չի կապված Փայտակարանի հետագա ճակատագրի խնդիրը: Չէ որ որոշ ժամանակ անց Երասխն ամբողջությամբ սկսեց թափվել Կուրի մեջ, վերածվելով նրա վտակի, իսկ Երասխի վրա գտնվող քաղաքն էլ, շտանալով նրա ջրերը, պետք է դադարի գոյություն ունենալուց⁵⁹: Թե երբ կարող էր այդ կատարվել, չգիտենք, սակայն պարզ է, որ Երասխն աստիճանաբար դադարեց անմիջապես Կասպից ծով թափվելուց, որի հետևանքով էլ թերևս Փայտակարանի անշքացումն ու ան-

⁵⁴ «Աշխարհացույց Մովսեսի երրենացույ», էջ 29, տե՛ս նաև Կ. Ս. Սուքրյան, էջ 6 («Կասրից մինչև ի մուտս Երասխ գետայ»)։

⁵⁵ „Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée“, texte armenien, traduit en Français par le P. Arsene Soukry Mékhitariste, Venise, Imprimerie Arménienne, 1881, p. 40. „...près d'elle Païdagaran au bord de la mer Caspienne, à l'ouest du fleuve d'Araxe:“.

⁵⁶ Ն. Հյուբշման, էջ 102.

⁵⁷ «...տասնմեկերորդ աշխարհ՝ Փայտակարան (համանուն) քաղաքով, գտնվում է Կասպից ծովի եզերքին, Երասխի գետաբերանին» (Ս. Ս. Երեմյան, էջ 106)։

⁵⁸ Ն. Հյուբշման, էջ 101.

⁵⁹ Այդպիսի ճակատագիր է ունեցել Հայաստանի հինավուրց մայրաքաղաքներից մեկը՝ Արմավիրը: Երասխի հունը փոխվելուց հետո քաղաքը զրկվեց ջրից և հայտնաբերվեց ստիպված հղավ կատուցել նոր մայրաքաղաք: Ինչ վերաբերում է Արմավիրին, ապա այն դադարեց գոյություն ունենալուց և վերածվեց հողաբլրի։

հետացումը կատարվեց ժամանակի ընթացքում: Այդ նույն ժամանակներում, կավատ արքայի իշխանության օրոք (488—531), Միլի տափաստանի կիսանապատային շրջանում պարսից արքունիքը ստեղծեց մեկ այլ ռազմաքաղաքական հենակետ հանձին Բայլական քաղաքի⁶⁰, որի կենսականությունն ապահովվեց ներկայումս Գյավուր-արխ կոչվող ջրանցքի կառուցումով, որը շուր էր մատակարարում նորաստեղծ քաղաքին: Պատահական չէ, որ մոնղոլական ավերիչ արշավանքներից հետո, երբ վերջիններս ծանր հարված հասցրին ջրոռոգման ցանցին ու Գյավուր-արխի համալիրը դադարեց գործելուց, ջրից զրկված Բայլականն աստիճանաբար անշքացավ, որպես քաղաք դադարեց գոյություն ունենալուց և վերածվեց մի հսկայական հողաբլրի, որին տեղի քոչվորները տվին Օրեն-կալա կամ Օլրան-կալա անունը: Ամփոփելով վերոգրյալը, կարծում ենք, որ Փայտակարան քաղաքի տեղագրությունը, որ տարբեր ձևով է լուծվել ուսումնասիրողների կողմից և եղել է գիտական բանավեճերի հարց, խիստ որոշակի պահպանվել է «Աշխարհացոյցում»՝ հայ աշխարհագրական մտքի այդ փայլուն կոթողում:

Սակայն Փայտակարանի նման տեղագրությունը չի համապատասխանում «Մղոնաշափթի» տեղեկություններին, որտեղ, ինչպես վերը տեսանք, Փայտակարանը հիշվում է Վարդանակերտ քաղաքից և Կասպից ծովից 60 մղոն հեռավորության վրա: Ինչպե՞ս եղավ, որ Կասպից ծովի ափին գտնվող քաղաքը հայտնվեց նրանից 60 մղոն հեռավորության վրա: Մեր կարծիքով, կա միայն մեկ բացատրություն: Ամենից առաջ, պետք է ընդունել, որ «Աշխարհացոյցի» վկայությունը շատ ավելի հին է, քան «Մղոնաշափթի»-ն և այդ իրողություն մեջ էլ գտնվում է հարցի բանալին: Կասպից ծովը, որ ունեցել է բազմաթիվ բարձրացումներ և իջեցումներ, մեր թվականության առաջին դարերին համաշխարհային օվկիանոսի մակարդակից ցածր էր շուրջ 22 մ, ի տարբերություն ներկայիս 28,5 մետրի: Այդ մակարդակը պահպանվել է թերևս մինչև V դ. և «Աշխարհացոյցի» հեղինակն արձանագրել է Փայտակարանի՝ Կասպից ծովի եզերքին, նրասխի գետաբերանում գտնվելը⁶¹: Գիտական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ VI—XI դդ. Կասպից ծովի մակարդակը խիստ անկում է ապրում՝ գերազանցելով ներկա միջակայքը 4 մետրով⁶²: Իջեցման հե-

⁶⁰ Մինչ այդ Տրտու գետի ափին պարսից Պերոզ արքայի (459—483) հրամանով կառուցվել էր Պարտավ կամ Պերոզպատ քաղաքը (Մ ո վ ս ե ս Կ ա ղ ա ն կ ա տ վ ա ց ի, էջ 52):

⁶¹ Այս և մի շարք այլ կովաններ խոսում են «Աշխարհացոյցի» V դ. հուշարձան լինելու օգտին, որին մտադիր ենք անդրազանալ առանձին հոդվածով:

⁶² «Каспийское море» (БСЭ, т. II, М., 1973, с. 501). Մանրամասն տե՛ս «Колесания уровня Каспийского моря», М., 1956; К. К. Гюль, Т. Н. Лаппалайнен, В. А. Полушкин, Каспийское море, М., 1970. Գ. Թաղումովի և Մ. Խասինի գրքում բերված են փաստեր, որոնք ցույց են տալիս, որ 1235 թ. Կասպից ծովի մակարդակը ներկայից ցածր էր 3 մետրով: Խոսքով I Անուշիրվանի օրոք Գարբանդում ամրություններ կառուցվեցին, որոնք ձգվում էին դեպի ծովը: Ներկայումս բարձրերը, որտեղից բար էին տանում շինարարության համար, չբացույզ են եղել: Այժմ ջրի տակ է XI—XIII դդ. միջնադարյան բնակավայր Բայանդովանը: XIII դ. սկսած ծովի ջրերը նորից սկսում են բարձրանալ և պարսից հեղինակ Նաշատիի հաղորդմամբ 1304 թ. չբացույզ են անում Արեւիկուն քաղաքը: 1400 թ. ջրի տակ է անցնում Բաբլի ամրությունների մի մասը: Բացի ծովի մակարդակի իջեցումներից և բարձրացումներից, տեղի է տեսնում ծովի հատակի պարբերական իջեցում (Г. А. Разумов, М. X. Хасин, Тонущие города, М., 1978, с. 46—53):

տեանքով շրից աղատվում են հսկայական տարածություններ, որի հետևանքով Փայտակարանը դադարում է ժովափնյա քաղաք լինելուց:

Այժմ փորձենք լուսաբանել մի հարց, որը կարևոր է առևտրական ուղիների ուղղությունը ուսումնասիրությունից: Բերենք «Մղոնաշափքի» այն երկու հատվածը, որտեղ հիշատակվում է Կասպից ծովը. «Ի Գունա ի Բերդկունս Կ. անտի ի Պարտաւ ՃԿ. անտի ի ծովն Կասպից՝ Դս: Ե՛ Նախ-ճնւանէ յԱրտեւատ Մ. անտի ի Վարդանակերտ Լ. անտի ի Փայտակարան Կ. անտի ի ծովն Կասպից Կ.»⁶³, ճուշտ տալով Պարտավից և Փայտակարանից մինչև Կասպից ծովը համապատասխանաբար 90 և 60 (կամ 50) մղոն, «Մղոնաշափքի» հեղինակը, անշուշտ, նկատի ուներ ոչ թե պարզապես Կասպից ծովը, այլ որոշակի կետ կամ բնակավայր նրա ափին, այլապես «Ղեպի Կասպից ծով» արտահայտությունը խիստ անորոշ և անիմաստ կդառնար: Ելնելով փաստաթղթի տրամաբանությունից, բնավ վերջնական լուծում առաջարկելու հավանություն չունենալով, մենք հակված ենք կարծելու, որ թե՛ մեկ և թե՛ երկրորդ դեպքում «Մղոնաշափքի» հեղինակը նկատի է ունեցել միևնույն աշխարհայրական կետը: Հեղինակի համար այդպիսի բնակավայր կարող էր ծառայել որևէ նավահանգիստ, որը գտնվեր առևտրական ուղիների վրա: Կարծում ենք, որ տվյալ դեպքում «Մղոնաշափքի» հեղինակը նկատի է ունեցել Բաբու նավահանգիստը: Փորձենք հիմնավորել մեր տեսակետը:

Ինչպես ցույց են տալիս երկրաբանական և այլ բնույթի ուսումնասիրությունները, մ. թ. առաջին դարերում Կասպից ծովի մակարդակը համաշխարհային օվկիանոսից ցածր էր 22 մետրով: Եթե հաշվի առնենք այս հանգամանքը և որոշենք Կասպից ծովի հնարավոր ափագիծը այդ դարերում, ապա Փայտակարանը պետք է գտնվեր ներկայիս Սալիան քաղաքից դեպի արևմուտք, այժմ շորացած Մահուգնայա լճի մերձակայքում⁶⁴, ուր պահպանվել են Երասխի դելտայի հետքերը⁶⁵: Այստեղից մինչև Բաբու ճանապարհը Պարտավ—Բաբու ճանապարհին հարաբերում է ինչպես 2-ը 3-ին: Այլ խոսքով, ստացվում է «Մղոնաշափքում» հիշյալ ճանապարհների երկարությունների հարաբերությունը՝ 90:60 (3:2):

Ըն որքանով են ճիշտ մեր եզրակացությունները, կարող են ցույց տալ հնագիտական հետազոտությունները: Կարծում ենք, որ շուրջ 1300 տարի անց հնարավոր կլինի նշված վայրում հայտնաբերել Մեծ Հայքի թագավորության արքունի քաղաք և Սասանյան Պարսկաստանի ռազմաքաղաքական հենակետ Փայտակարանի ավերակները⁶⁶, որը հնարավորություն կտար լուսաբանելու հայագիտության և Այսրկովկասի պատմության մի շարք կենդանու հարցեր:

⁶³ «Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը», էջ 355:

⁶⁴ «Карта Кавказа», масштаб 1:600000, Минск, 1954.

⁶⁵ «Геоморфологическая карта (Азерб. ССР)» («Атлас Азерб. ССР», Баку—Москва, 1963, карта 34—35).

⁶⁶ Փայտակարանը որպես քաղաք դադարեց գոյություն ունենալուց հավանաբար VII դ. վերջից: Գնայած նրա անունը երբեմն հիշատակվում է ուշ շրջանի հեղինակների կողմից, սակայն օսմանակի ընթացքում նրա տեղն ու դիրքը մոռացվում են: Արդեն Լ. Դրասխանակերտցու մոտ սխալմամբ Փայտակարան է անվանվում Տփղիսը («ԵՏՈՎ ՀԱՆՆՈՒ ԿԱՔՈՂԻԿՈՒՅԻ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏԵՆՅԱՆ ՊԱՄԱՌՔԻՆ ՀԱՅՈՑ», Թիֆլիս, 1912, էջ 170, 187, 195): Եթե Լ. Դրասխանակերտցու մոտ հիշյալ երկնացումը կարելի է եզրակացնել, ապա Վարդանի

ГОРОД ПАЙТАКАРАН И ЕГО ЛОКАЛИЗАЦИЯ

БАБКЕН АРУТЮНЯН

Резюме

В арменистике и кавказоведении до сих пор нет единой точки зрения о локализации Пайтакарана — царского города Великой Армении, упоминаемого в источниках в связи с событиями III—VII вв. Крупный немецкий арменист Г. Юбшман отождествлял Пайтакаран с городом Байлаканом, несмотря на то, что последний был основан лишь в годы царствования сасанидского царя Кавада I (488—531). Впоследствии эту локализацию, далеко не обоснованную данными первоисточников, поддержали Н. Адонц, Я. Манандян, Е. Пахомов, С. Еремян, С. Петросян и другие исследователи.

Согласно же Г. Алишану и М. Бархударяну, город Пайтакаран находился вблизи нынешнего города Сальяны, где сохранились руины древнего города: по С. Джалаляну — на месте города Ленкорань; по А. Иессену — на месте села Тазакенд Ждановского района Азерб.ССР; Т. Акопян локализует его в районе устьев Куры и Аракса (Ерасха). Б. Улубабян, основываясь на данных «Ашхарнацуйц»-а (Армянской географии, приписываемой Анании Ширакаци), исключает всякую локализацию Пайтакарана к северу от реки Аракс, в междуречье Куры и Аракса.

Основываясь на данных первоисточников, прежде всего «Ашхарнацуйц»-а и «Мхоначапк»-а (Армянской итинерарии VII века), а также на материалах археологических раскопок города Байлакана (Оренкалы), Пайтакаран следует локализовать к западу от нынешнего города Сальяны, в районе засохшего озера Махмудчала, где сохранились следы старой дельты реки Аракс. По данным «Ашхарнацуйц»-а в V в. город Пайтакаран находился на берегу Каспийского моря, в устье восточного рукава реки Аракс. В данный период, согласно исследователям, уровень Каспийского моря был ниже уровня Мирового океана на 22 м, и береговая линия моря проходила западнее нынешней.

В VII в. регрессия Каспийского моря, начавшаяся еще в VI в., освобождает от морских вод огромные территории, вследствие чего, по данным «Мхоначапк»-а, город Пайтакаран оказывается в 60 милях от морского берега. По всей вероятности, начиная с конца VI в., восточный рукав реки Аракс, впадающий непосредственно в Каспийское море, постепенно мелеет, а в конце VII или начале VIII в. засыхает. Аракс меняет русло и превращается в приток реки Куры. Находившийся в полупустынной Муганской степи город Пайтакаран лишается водной артерии, постепенно переживает упадок и вымирает.

«Աշխարհացոյցում» պարզորոշ ասված է. «Փայտակարան Տփիխն է» («Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», քննական հրատարակութիւն Հայկ Գէրպէրեանի համեմատութեամբ 24 ձեռագրի և տպագրի, Բարիզ, 1960, էջ 36): Դրանից հետո որպես կանոն Փայտակարան անունը օգտագործվում է Տփղիսի համար (տե՛ս օրինակ՝ Հ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան, Հայոց նոր վկաները (1155—1843), Վազարշապատ, 1993, էջ 413—414):

В. А. АРУТЮНЯН

**АДМИНИСТРАТИВНО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ
СЕВЕРО-ВОСТОЧНЫХ ОБЛАСТЕЙ ЦАРСТВА ВЕЛИКОЙ
АРМЕНИИ В 387—451 гг.**

Царство армянских Аршакидов, просуществовав почти 4 столетия, в 387 г. было разделено между Римской империей и (Сасанидской Персией. В западной части вскоре исчезли последние остатки армянской государственности, а в Восточной Армении, несмотря на кратковременное воссоединение двух ее частей с 388 по 408 г., государственность просуществовала ненамного дольше и была упразднена в 428 г. Раздел царства и последовавшее за ним упразднение государственности в отдельных его частях сопровождалось переделами, которые нарушали территориальную целостность Великой Армении. Какие именно проводились политико-административные изменения, сказать, однако, трудно, так как сведения первоисточников неопределённые, зачастую опосредованные или более поздние.

В арменоведении по этому вопросу по сей день преобладает точка зрения, выдвинутая Н. Адонцем¹, которая считается неоспоримой и точной². Сначала мы также склонны были считать ее бесспорной, однако изучение источников постепенно поколебало нашу уверенность, а позже привело нас к убеждению, что эта точка зрения должна быть серьезным образом пересмотрена. Наше выступление по этому поводу опередила заслуживающая внимания статья Б. Улубабяна «К вопросу об административно-политическом положении Северо-Восточной Армении домарзпанского периода»³, в которой автор приходит к сходным с нашими выводами. Однако по некоторым аспектам наши мнения существенно расходятся, и, отдавая должное благодарному труду Б. Улубабяна, мы вновь хотим обратиться к этой проблеме⁴.

Фавстос Бузанд, повествуя о разделе Великой Армении 387 г., писал:

¹ Н. Адонц, *Армения в эпоху Юстиниана*, СПб., 1908, с. 1—66, 199—211.

² Точку зрения Н. Адонца в основном принимает акад. С. Т. Еремян (см.: С. Т. Еремян, *Армения по «Ашхарацуйцу»*, Ереван, 1963 (на арм. яз.).

³ Б. Улубабян, *К вопросу об административно-политическом положении Северо-восточной Армении домарзпанского периода.*—*Вестник Ереванского университета*, 1975, № 2, с. 149—164.

⁴ Истерия вопроса подробно изложена Б. Улубабяном, поэтому мы, избегая повторения, переходим непосредственно к исследованию.

«Так рассудив, они (Персия и Римская империя—Б. А.) разделили страну на две части; часть персидская осталась за царем Хосровом, а часть греческая за царем Аршаком. Но и у них в разных местах были отторгнуты и урезаны многие гавары, и от стран обоих только малая часть осталась за обоими царями. ... Но часть Хосрова была больше, чем часть Аршака. И у обоих много гаваров было отторгнуто; и тогда, и после того армянское царство разделилось, распалось, уменьшилось и потеряло свое прежнее величие»⁵. Несмотря на выразительное описание, свидетельство Фавстоса Бузанда весьма неопределенно, сомнительно и, по всей вероятности, преувеличено. Во-первых, вызывает удивление тот факт, что историк, прекрасно осведомленный относительно всего, касающегося царства Великой Армении, не перечисляет поименно отторгнутые окраинные провинции. Не менее удивительно и то, что двум правителям «от стран обоих только малая часть осталась», в то время как согласно даже общепринятой точке зрения царям из династии Аршакуни досталось 174011 км² из 285195 км² площади Великой Армении⁶. Возражение, что речь идет об отделении 8-ми из 15-ти провинций Великой Армении, следовательно, большинство провинций уже не входило в состав владений Аршака III и Хосрова IV, не выдерживает критики, поскольку сторонники указанной точки зрения не признают до раздела существования административного деления на провинции по «Ашхарацуйцу». Наконец, ярые приверженцы данных, приводимых Фавстосом Бузандом, почему-то оставляют без внимания целый фрагмент его описания—«и тогда, и после того ... потеряло свое прежнее величие», который в отличие от предшествующего ему отрывка весьма определенно подчеркивает, что эти неясные переделы границ произошли не сразу, а в результате длительного процесса и что историк был очевидцем последовавших за разделом территориальных изменений. Понятно, что на основании этих данных нельзя делать далеко идущих выводов и они, помимо важной информации о том, что Великая Армения была расчленена в течение какого-то времени, не содержат ничего определенного. Весьма интригующим представляется другое свидетельство историка. Говоря о проповеднической миссии епископа Григориса в Царство мазкутов, он пишет следующее: «И царь (Санесан— Б. А.) изменил свою мысль и внял словам своего войска. Тогда они поймали дикого коня, привязали юного Григориса к хвосту его и пустили по полю вдоль берега великого северного моря, за пределами своего лагеря, по полю Ватнеан, и таким образом они погубили добродетельного проповедника христового, юного Григориса. Затем люди,

⁵ История Армении Фавстоса Бузанда, Ереван, 1953, с. 202.

⁶ С. Т. Еремян, Ук. соч., с. 69—70.

прибывшие с ним из гавара Хабанд, взяли его тело и перевезли в свой гавар Хабанд, находящийся в стране албанской, на границе Армении, в деревню под названием Амарас⁷. Это сообщение, которое отнюдь не соответствует внутренней логике сочинения Фавстоса, почему-то было удостоено серьезного внимания исследователей. Н. Адонц, опираясь на это сообщение, полагал, что Хабанд с деревней Амарас был пограничной провинцией между Арменией и Албанией⁸. Местонахождение Амараса хорошо известно. Он находится на территории Нагорно-Карабахской АО и поныне сохраняет свое название. Исходя из подобного представления, можно предположить, что Арцах и Утик являлись частью Албании.

Обращаясь к тем же событиям, Мовсэс Хоренаци писал: «...убили блаженного (Григориса—Б. А.), растоптав его копытами лошадей на поле Ватнеан близ моря, называемого Касбийским. Его дьяконы подняли тело и перенесли в Малый Сюник и похоронили в аване Амарас»⁹. (Перевод Г. Х. Саркисяна).

Как видим, историк вовсе не считает, что эта область принадлежит Албании. Что касается географического понятия «Малый Сюник», то это, несомненно, Арцах.

Попробуем проанализировать сообщение Фавстоса. По другому поводу, касаясь положения границ между Великой Арменией и Албанским царством, историк писал: «Он (речь идет о мазкутском царе Санесане—Б. А.) перешел свою границу, большую реку Куру и наводнил армянскую страну»¹⁰. «Реку Куру сделал границей между своей страной (Арменией—Б. А.) и Албанией, как было раньше» (речь идет о карательной экспедиции спарапета Мушега Мамиконяна в Восточную Армению, когда были восстановлены северо-восточные границы армянского царства¹¹). Эти в высшей степени интересные свидетельства со всей очевидностью указывают на то, что границей между царствами Великой Армении и Албании являлась река Кура.

Вероятно, может показаться, будто в указанном отрывке отражены новые административные деления более позднего периода, поскольку, Фавстос Бузанд—автор V в., и, возможно, воссоздает политическую ситуацию эпохи марзпанства¹². Однако результаты наших исследований исключают эту кажущуюся вполне вероятной версию. По мнению Б. Улубабяна, Н. Адонца ввело в заблуждение выражение «в свой гавар

⁷ Фавстос Бузанд, с. 14.

⁸ Н. Адонц, Ук. соч., с. 223.

⁹ История Армении Мовсэса Хоренаци, Тифлис, 1913, с. 259—260 (на древнеарм. яз.).

¹⁰ Фавстос Бузанд, с. 15

¹¹ Там же, с. 162.

¹² Такое мнение высказал акад. С. Т. Ерамян во время нашей беседы.

Хабанд в стране (հինդիւան) албанской», которое означает не «в Албании», а «близ Албании»¹³. Однако эту точку зрения вряд ли можно принять, так как она не подтверждается фактическим материалом. В таком случае выражение «карийская страна (сторона)» должно означать не страну Карин, а ее окрестности или «Цопская страна (сторона)»—не страну Цопк, а возле Цопка. На наш взгляд, «в стране албанской» не может означать возле Албании, и точный перевод этого выражения—«в Албании, в албанской стороне» или же «в албанскую сторону». В этом отрывке вызывает интерес другое: почему историк вместо того, чтобы указать, где происходило действие—в Албании или в Армении, как бы связывает его с обоими географическими понятиями («в стране албанской, на границе Армении»). Историко-географический анализ приводит к совершенно иному заключению. Фавстос Бузанд и здесь верен себе, он ни на шаг не отступает от своей исторической концепции, следовательно путаница произошла из-за ошибок, допущенных переписчиками. В рассматриваемом отрывке выражение «из страны албанской (հինդիւանսԱղուանից)», по-видимому, в результате «редактирования» было переделано писцами «в стране албанской (հինդիւանսԱղուանից)» под влиянием возникшего позже административно-политического состояния. Если наше предположение верно, то тело Григориса было перевезено из страны албанской в деревню Амарас гавара Хабанд, находящуюся в пределах Армении. Следовательно Хабанд находился не в Албании, а гипотез Н, Адонца лишена основания.

Северо-восточная граница Армении, которая на несколько лет была перекроена по причине восстания некоторых князей против Аршака II и экспансии Албанского царства, при царе Папе (370— - 374) была восстановлена. По данным Фавстоса Бузанда, в северо-восточных областях Великой Армении восстали «бдэшх Гугарка, а после него владетель гавара Дзор, владетель гавара Колб, с ними также владетель Гардманадзора, и все те, кто находились в этих краях, около и вокруг них, вместе восстали против царя армянского Аршака и поехали и предстали перед персидским царем Шапухом. Против армянского царя Аршака восстали также укрепленный гавар Арцах, укрепленный гавар Тморик и укрепленная страна Кордик... от армянского царя отпала также страна каспов»¹⁴. Однако сведения историка о предпринятом Мушегом Мамиконяном карательном походе имеют, на наш взгляд, особо важное значение для определения тогдашнего и более позднего статуса северо-восточных областей, посему мы приводим их полностью:

¹³ Б. Улубабян, Ук. соч., с. 154.

¹⁴ Фавстос Бузанд, с. 123—124.

«Он разгромил и страну Арцах в большом сражении, многих жителей взял в плен, у остальных взял заложников и обложил их данью».

«Пошел войною также в страну албанов и жестоко разгромил их. Отнял у них много гаваров, которые ими были захвачены— Ути, Шакашен и Гардманадзор, Колт и сопредельные им гавары. Реку Куру сделал границей между своей страной и Албанией, как было раньше. Многих из главарей убил, остальных обложил данью и взял у них заложников».

«Потом спарапет Мушег жестоко отомстил стране парсиев (т. е. каспов—Б. А.) и городу Пайтакарану, ибо жители этой страны отложились от армянского царя и изменили ему. Спарапет-полководец Мушег, прибыв туда, многих из них казнил, отрубив головы, многих взял в плен, а остальных обложил данью, взял у них заложников и там оставил правительственных чиновников»¹⁵.

Прежде всего вызывает удивление тот факт, что в отличие от других областей, которые, за незначительным исключением, перечисляются историком и в рассказе о восстании, и в рассказе о карательной экспедиции Мушега Мамиконяна, в Утике из восставших князей называется только владетель Гардманадзора, а в рассказе об освобождении перечисляются гавары Ути, Шакашен, Гардманадзор, Колт. Очевидно, что здесь мы имеем дело с целым рядом важных статусов. В области Утик наследственным владетелем был только князь Гардманадзора, а владетели других гаваров, как мы скоро убедимся благодаря сопоставлению с другими данными, были несомненно, царскими чиновниками и управляющими, которые, по всей вероятности, решили воспользоваться ситуацией и стать наследственными князьями, перейдя на сторону персидского двора. Не исключено (хотя сам историк об этом ничего не сообщает), что персидский двор подстрекал их к восстанию, давая подобные обещания. Если такая гипотеза верна, то следует считать, что в 70 гг. IV в. основная часть территории области Утик являлась царским доменом.

Интересно и другое обстоятельство. Восставшие князья переходят на сторону персов, но во время карательной экспедиции Мушега Мамиконяна их владения оказываются под албанским господством. Разумеется, можно предположить, что сами персы передали эти гавары Албанскому царству, однако такое предположение представляется нам необоснованным. Албанское царство отнюдь не было сторонним наблюдателем и, имея собственную политическую программу и воспользовавшись развязанной персами против Армении войной, развернуло широкие экспансионистские действия. Более того, оно, по-видимому, отнюдь не собиралось признавать

¹⁵ Там же, с. 162.

наследственных прав восставших наследственных князей и царских правителей, и захваченные гавары стали собственностью двора. Очевидно, этим объясняется тот факт, что главный удар в своей борьбе Мушег Мамиконян направил против Албанского царства, которое проводило откровенно завоевательскую политику. Что касается глав упомянутых гаваров, то они, несомненно были официально назначены албанским двором из представителей местной знати, и большинство их было истреблено Мушегом Мамиконяном. Не подлежит сомнению, что освобожденные районы, как и прежде, были включены в состав царских владений. Княжество Гардманадзора явилось однако, счастливым исключением. Данные «Гахнамака» (разрядной грамоты), а также других источников свидетельствуют о том, что это княжество продолжало существовать и в дальнейшем. Чем же объяснить восстановление при царе Папе восставшего против царской власти княжества? И хотя события той давней эпохи во многом неясны, а объяснение их может носить лишь гипотетический характер, нам представляется вполне вероятным, что после восстания кто-нибудь из младших представителей гардманского рода или даже сам гардманский князь оказал сопротивление албанским завоевателям, а позже был вознагражден за это возвращением княжеского титула. Однако при армянском дворе вряд ли забыли о восстании в Гардмане, а посему его новый владетель, согласно «Гахнамаку», получил не соответствующее его военным возможностям, и более низкое, двадцать четвертое место¹⁶.

О том, что упомянутые выше гавары являлись царской собственностью, свидетельствуют и другие первоисточники. Согласно достоверным данным, сообщаемым Агафангелом, в конце III в. некоторые районы Утика входили в царский домен: «... В гаваре Утик, в городе Халхал, в зимней ставке армянских царей»¹⁷. Опираясь на это свидетельство, можно заключить, что вышеупомянутые владения принадлежали армянским царям еще до правления основателя династии Арташесидов Арташеса I (189—160). Косвенные сведения об этом находим у Хоренаци. «В области Утик Ерванда застает весть, что «персидский царь собрал большую рать под начальством Смбата, чтобы напасть на тебя и ввести молодого Арташеса (во владение) своим царством»¹⁸ (перевод Г. Х. Саркисяна). Однако владения армянских царей в северо-восточных областях Великой Армении в тот период были невелики, так как благодаря

¹⁶ Н. Адонц, ук. соч., с. 249. Хотя согласно «Гахнамаку» князь Гардмана занимает 23 место, мы считаем, что если включить в список имя Малхаза, то оно станет 24-ым.

¹⁷ История Армении Агафангела, Тифлис, 1909, с. 21.

¹⁸ Мовсэс Хоренаци, с. 169.

очень ценному сообщению Мовсэса Хоренаци известно, что там находились Утийское, Гардманское, Цавдейское и Гаргарское княжества¹⁹. Цавдейское и Утийское княжества существовали и в начале IV в. Их владетели по приказу Трдата III вместе с другими видными нахарарами и наместниками (правителями пограничных областей) отправились в Кесарию, чтобы рукоположить первосвященником Григория Просветителя²⁰. Гардманское княжество упоминается у Фавстоса Бузанда²¹, Корюна²² и Хоренаци²³, и просуществовало оно дольше других. Что касается Гаргарского княжества, то оно прекратило свое существование, по-видимому, до IV в. в связи с какими-то политическими событиями, сведения о которых до нас не дошли. Во всяком случае известно, что это княжество при Трдате III уже было преобразовано в царский домен, управляемый царскими чиновниками: «Поэтому (пришли) правители северо-восточных частей, управлявшие отдельным городом, называемым Пайтакараном...»²⁴.

Желая обезопасить северо-восточные границы царства, армянские цари всегда стремились увеличить свои владения в приграничных северо-восточных областях. В начале IV в., как было показано выше, царской фамилии уже принадлежала часть Утика и вся территория Гаргерского княжества, управляемые царскими наместниками и чиновниками²⁵. Утийское княжество, занимавшее при Трдате III остальную часть Утика, как сообщают историки и как явствует из «Гахнамака», также было ликвидировано, а его земли присоединены к царским владениям. Произошло это, несомненно, между 335 и 374 гг. Вполне вероятно, что упразднение этого княжества произошло во время похода мазкутского царя Санесана в 335 г.²⁶ по причине государственной измены, т. е. сотрудничества с завоевателями. Не лишено оснований и предположение, что отсутствие имени утийского князя²⁷ среди имен восставших против Аршака II косвенно подтверждает то обстоятельство, что такого княжества в то время уже не существовало, а его земли были переданы во владение

¹⁹ Там же, с. 113. «Говорят, от потомков Арана происходят племена— Утийцы, Гардманцы, Цодэцы и княжество Гаргарское» (перевод Эмина, с. 58).

²⁰ Агафангел, с. 414—415: «...двенадцатый—князь Цавдейской страны, тринадцатый—князь Утийской страны...»

²¹ Фавстос Бузанд, с. 38, 124, 162.

²² Корюн. Житие Маштоца, Ереван, 1962, с. 108.

²³ Мовсэс Хоренаци, с. 340.

²⁴ Там же, с. 259. ²⁵ Там же.

²⁶ Фавстос Бузанд, с. 15—16; Мовсэс Хоренаци, с. 266—267.

²⁷ Фавстос Бузанд, с. 123—124.

царской семье. Маловероятно, чтобы историк, упоминающий имена владельцев гаваров Дзоропор или Колбопор, оставил без внимания такое значительное княжество как Утийское, выставлявшее 1000 конных воинов. Даже если предположить, что упоминаемый гавар Утик был равноценен Утийскому княжеству, а это весьма нелогично и маловероятно, то следует думать, что оно прекратило свое существование при царе Папе. Так или иначе, отсутствие упоминания князя Утика в «Гахнамаке» говорит о том, что по крайней мере в 80-е гг. IV века такого княжества не существовало²⁸.

Несколько иная участь постигла Цавдейское княжество. Оно, по всеобщему убеждению исследователей, совпадает с территорией Арцаха, и поэтому, возможно, иногда оно именовалось по названию провинции. У Фавстоса Бузанда сохранилось свидетельство о том, что против Аршака II восстал укрепленный край Арцах²⁹. Историк не упоминает имени князя, а дальнейшие события показывают, что он, по всей вероятности, заплатил своим положением за неповиновение. Это произошло в правление Папа, во время карательной экспедиции спарапета Мушега³⁰. Ясно одно: Цавдейское княжество не могло быть упразднено после царя Папа, но не исключено, что оно было ликвидировано до него. Опираясь на данные «Гахнамака», можно предположить, что царь Пап, положивший конец существованию Цавдейского княжества, передал его владения одному из представителей сюнийского княжеского дома в качестве награды этому роду за оказанные услуги. Возможно, что начиная с этого времени Арцах стал именоваться Малым Сюником³¹ или по персидски—Сисакан-и Котак³². Став владельцем Арцаха, этот представитель сюнийского рода получил, согласно «Гахнамаку», титул «Второго сюнийского» князя.

Кара спарапета Мушега постигла и Каспийское княжество, однако оно, если и было на какое-то время ликвидировано, то вскоре было восста-

²⁸ Н. Адонц, ук. соч., с. 249—250. Дошедшая до нас версия «Гахнамака» возникла в 388 г. при Аршакиде царе Хосрове IV, в период недолгого воссоединения царства Великой Армении. В 432 г. католикос Саак представил на утверждение персидскому двору «Гахнамак». Однако утвержденный царем Врамом V Гором список до нас не дошел.

²⁹ Фавстос Бузанд, с. 123.

³⁰ Там же, с. 162.

³¹ Мовсэс Хоренаци с. 260.

³² С. Т. Еремян, Армения по «Ашхарацуйцу», с. 109: «Десятая (страна) — Арцах, граничащая с Сюником, имеет двенадцать гаваров—Другой Хабанд (или Сисакан-и -Котак или Сисакан-и-Востан)...»

новлено или просто продолжало существовать, как явствует из «Гахнамака»³³.

Картирование «Гахнамака» еще раз подтверждает, что приграничная область между Гардманом и Каспком действительно являлась царским доменом и, следовательно, по вполне понятным причинам в вышеупомянутой грамоте не нашли места ее княжеские фамилии. Показав, что до раздела Великой Армении в 387 г. северо-восточная ее граница проходила по реке Куре, а приграничная полоса являлась царским доменом, попытаемся определить статус северо-восточных областей Великой Армении в последующий период.

По мнению Н. Адонца, после раздела 387 г. территория Восточной Армении была ограничена рубежами, соответствующими границам созданного в 428 г. марзпанства. Основываясь на результатах его исследования, акад. С. Еремян составил карты царства Восточной Армении Аршакидов, а также марзпанской Армении, оставаясь верным этому исследователю и «Ашхарацуйцу»³⁴. Не касаясь вопроса всех границ марзпанства, отметим лишь, что, согласно исследованию Н. Адонца, его границы на севере достигали гаваров Кол и Кангарк, оставляя Гугарк с гаваром Кангарк в пределах марзпанства Вирк или Варджан, а Тайк с гаваром Кол целиком—в пределах марзпанской Армении. На северо-востоке от Великой Армении были отторгнуты Арцах, Утик и Пайтакаран; первые два из них были присоединены к Албанскому марзпанству, и последний—к Атрпатакану³⁵. Эта точка зрения верна только для конца VI в., но лишена реальных оснований для начала V в. (первой половины V в.). Следует отметить, что исследование Н. Адонца неполно хотя бы потому, что он пытается определить территорию Восточно-армянского царства и марзпанства на материале, касающемся периода после 50-х гг. V в., который, несомненно, мог отражать уже иное политическое состояние. Вместе с тем, к сожалению, необоснованно не были использованы ценные сведения «Гахнамака», а также зачастую неверно истолкованы некоторые интересные сообщения историков V в.

Прежде чем обратиться к материалам «Гахнамака», попытаемся проанализировать сведения историков V в. Согласно рассказу Мовсеса Хоренаци, персидский царь Шапух III (который ошибочно именуется у него Шапухом II) после раздела царства Великой Армении отправил послание тем нахарарам восточной части, которые бежали с Аршаком III в византийскую часть, заявив следующее: «Хотя вы и поступили недостойно своему званию азата, бросив свои владения, чем, (кстати), не причинили

³³ Н. Адонц, Ук. соч., с. 222—231.

³⁴ С. Т. Еремян, Армения в эпоху Месропа Маштоца 360—440 гг., карта.

³⁵ Н. Адонц, Ук. соч., с. 222-231).

мне никакого ущерба, однако мы по нашей господской заботливости пожалели вас и вашу страну. Сочтя, что стадо не может жить без пастухов, пастухи же—без хорошего управителя, мы назначили царем над вами некоего Хосрова, вашей же веры и из коренного рода ваших властителей. Итак, возвращайтесь каждый в свое имение и владейте им, как было до сих пор. Клянемся огнем и водой и словом наших бессмертных предков, что мы поступаем без подвоха и обмана, и (от клятвы) не отступим. Те же, кто ослушается наших повелений,—их дома вместе с деревнями и дастакертами приказано конфисковать. Будьте здоровы», (перевод Г. Х. Саркисяна)³⁶. Даже если усомниться в подлинности этого послания, то все же следует признать, что после раздела 387 г. персидский двор вовсе не желал обострять отношения с нахарарством недавно расчлененной страны, когда были еще весьма сильны идеи восстановления централизованной государственности, а сторонники и апологеты независимого государства представляли большую силу. Персидские власти вынуждены были считаться с военной мощью армян и, по крайней мере, на первых порах старались проводить гибкую и осторожную политику в отношении Армении, а также Закавказья. Нашу мысль подтверждают и другие сведения Хоренаци. После получения послания персидского царя, когда во владения, доставшиеся Хосрову IV, вернулось большинство нахараров, владения, оставшегося в византийской части гардманского князя Пероза и других были присоединены к царскому домену³⁷. Естественно, возникает вопрос: мог ли царь конфисковать земли не находящегося в его подчинении князя? Конечно, нет. Невозможно предположить, что это произошло по приказу Шапуха III, так как в случае, если княжество не входило в состав Армянского царства, персидское правительство поручило бы конфискацию земель не Хосрову IV, а царьку той страны, в составе которой, согласно Н. Адонцу, находился Гардман после 387 г. Несмотря на то, что Хоренаци не называет имени Пероза Гардманского, нетрудно догадаться, что после смерти Аршака III, когда в западной части армянское царство было упразднено, он тоже возвратился в Восточную Армению, с разрешения Хосрова IV, вместе со стратилатом Газавоном и другими армянскими нахарарами и вступил во владение конфискованных царем своих земель³⁸. То обстоятельство, что Хосров IV, по всей вероятности, вернул конфискованные владения и гардманскому господину, подтверждается сообщениями Корюна, а также Хоренаци и «Гахнамака», которые косвенно свидетельствуют о том, что после 387 г. Гардманадзор

³⁶ Мовсэс Хоренаци, с. 311.

³⁷ Там же, с. 311—312.

³⁸ Там же, с. 317—319.

входил в состав Восточной Армении.

То, что персидский двор после раздела всячески старался угождать Восточно-армянскому царству, явствует также из рассказа Фавстоса Бузанда, о том, как Шапух III отдал в жены Хосрову IV свою сестру Зрвандухт, предоставил в его распоряжение крупные военные силы³⁹ и пытался привлечь на свою сторону даже нахараров с греческой ориентацией⁴⁰. Возможно, что выражением этих заигрываний было также порученное армянскому царю Врамшапуху (390—414) Врамом IV Крманом улаживание дел в Междуречье в начале V в.⁴¹ Даже после второго воцарения Хосрова IV, когда персидский царь Азкерт (Ездигерд) I возвел на армянский престол своего сына Шапуха вместо армянского Аршакида и тем самым впервые серьезно посягнул на царство Восточной Армении, ни у северо-восточной границы, ни где-либо еще вдоль границ царства территориальных изменений не произошло, о чем можно судить косвенно по рассказу Хоренаци. Итак, Мовсэс Хоренаци в числе князей, подвластных Шапуху, упоминает Хосрова Гардманского, которого занявший армянский престол персидский престолонаследник во время одного из пиров во дворце сделал попытку арестовать и заточить⁴².

Не менее интересны сведения Корюна и Мовсэса Хоренаци о просветительской деятельности Месропа Маштоца в Агванке и Вирке (Албании и Грузии), попутно проливающие свет на политико-административную ситуацию. Биограф Месропа Маштоца сообщает, что в 20-е гг. V в., а точнее—после 422 г., он отправился «...в страну агванов»⁴³ и встретился там с епископом Агванка Иеремией и царем Арсвалом, способствуя просвещению этой страны. Затем «ему (Маштоцу) оказал большую помощь в деле священной проповеди в краях Баласакана святой епископ, которого по имени звали Мушегом. Затем простился он с царем,

39 Фавстос Бузанд, с. 201: «Тогда нашел он из того же рода армянских царей Аршакуни юношу по имени Хосров, возложил на его голову венец и дал ему в жены сестру свою Зрвандухт, все свои войска придал ему в помощь и представителя своего Зика назначил воспитателем к царю Хосрову».

⁴⁰ Мовсэс Хоренаци, с. 311.

⁴¹ Там же, с. 325.

⁴² Там же, с. 331—332: «Другой раз на веселом пиру Хосров Гардманский, упоенный вином, в присутствии Шапуха, пристал, как разгоряченный любовник, к женщине, искусно игравшей на кифаре. Шапух, оскорбленный этим, приказал взять Хосрова и запереть в зале. Но тот схватился правой рукой за свой меч и, подобно Трдату Багратуни, отправился к себе домой; и никто из царских служителей не посмел остановить его, ибо все знали, какова его сила» (пер. Эмина, с. 195).

⁴³ Корюн, с. 106.

епископами и со всей агванской церковью»⁴⁴. Опираясь на сообщение биографа, можно не колеблясь заключить, что так называемые «края Баласакана», если даже и обладали определенной самостоятельностью, все же являлись областью, подчиненном Агванку. Точка зрения гг. Адонца и следующих за ним исследователей⁴⁵, согласно которой Баласакан тождествен Пайтакарану, на наш взгляд, ошибочна и неприемлема для того периода⁴⁷. Если предположить, что в конце IV в. Пайтакаран отделился от Армении,—а это не подтверждается каким-либо фактическим материалом,—и, согласно «Ашхарацуйцу», был присоединен к Атрпатакану, то должно показаться странным отсутствие каких бы то ни было препятствий для деятельности Месропа Маштоца в Пайтакаране-Баласакане. Поскольку вряд ли может показаться возможным, что персидское правительство допустило бы такую свободу действий в непосредственно подчиненной двору области, связанных с преследованием религиозных направлений, тождественных или близких зороастризму. Иными словами, свобода действий Месропа Маштоца, или даже относительная свобода, должна быть обусловлена расположением этого края в пределах того или иного христианского княжества, пусть даже находящегося в подчинении у Персии. Вывод один: край Баласакана входил в состав либо Великой Армении, либо Албанского царства. Мы не располагаем данными о том, что страна Пайтакаран перешла к Агванку в 387 г. или позже, однако не вызывает сомнения принадлежность ее Атрпатакану, по крайней мере в VI и VII вв. Из повествования Корюна отнюдь не следует, что оба входили в Великую Армению, но, хоть и расплывчато, вытекает, что Баласакан находился под властью Агванка, а посему, не углубляясь в историю вопроса, присоединимся к логически обоснованной версии Б. Улубаяна, согласно которой этот край находится на левобережье Куры⁴⁸. Как бы то ни было, даже если впоследствии в результате перемещения племен или по неизвестным нам причинам Пайтакаран и вправду преобразовался в княжество новой этнической группы — баласичев, то в начале V в. он не был тождествен краю Баласакан, и политико-административное положение того времени исклю-

⁴⁴ Там же, с. 107.

⁴⁵ Н. Адонц, ук. соч., с. 217—221.

⁴⁶ С. Т. Еремян, Идеология и культура Албании III—VI вв.—«Очерки истории СССР III—IX вв.», М., 1958, с. 323; Его же, Армения по «Ашхарацуйцу», с. 88; К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, М.-Л., 1959, с. 75.

⁴⁷ О местонахождении Баласакана см., в частности: Б. Улубаян, Историко-географические уточнения.—Вестник Ереванского университета, 1971, № 1, с. 178—182. (на арм. яз.).

⁴⁸ Там же, с. 181.

чало такую возможность.

По возвращении из Агванка Месроп Маштоц сначала отправился в Вирк (Грузию) и по пути гостил у князя Гардманадзора Хурса⁴⁹. После всестороннего анализа этого сообщения становится ясным,—и «Гахнамак» подтверждает это,—что Гардман находился в составе царства Восточной Армении. Более того, как явствует из маршрута великого просветителя, он не сразу попал из Агванка в Вирк, как может показаться, а проследовал через территорию Армении— через страну Утик, по которой проходил путь в Грузию (Вирк). Большая часть его пути через Армению проходила по царским владениям, где ему оказывали прием царские управители, а в Гардмане—местный наследственный князь. Хотя Корюн не упоминает о борьбе Маштоца с язычеством в Гардманадзоре, но сведения Хоренаци свидетельствуют, что его остановка там была отнюдь не случайной и имела целью положить конец языческой ереси в этом окраинном северном гаваре⁵⁰. Неслучайно, что Маштоц чувствовал себя в Гардмане как представитель царской власти, а в Гугарке—нет. Попытаемся объяснить разницу. По поводу дальнейшего путешествия Маштоца Корюн пишет: «И тот (Маштоц—пер.) отправился в края Иверов. В то время воцарился над иверами (царь) по имени Ардзюл, который особенно способствовал процветанию и прославлению его учительской деятельности, и он (Маштоц) объехав всех своих учеников, наказал держаться истинного пути. Тогда ишхан таширцев, муж почтенный и боголюбивый, которого звали Ашуша, предоставил ему себя и весь гавар свой. Он же (Маштоц) повсюду распространяемое учение свое развернул (и здесь) не менее, чем в других гаварах. И поручив их святому епископу Самуэлу, тому, которого мы упомянули выше, сам он возвратился в Великую Армению»⁵¹. Хоренаци же пишет: «Находясь там, он получает приглашение от Ашуши, бдешха Гугарского, прибыть в его владения в области Таширк по такому же делу. Явившись туда, он добивается своими проповедями лучших и более осно-

⁴⁹ Корюн, с. 108: «... из Агванка двинулся в страну Иверов. И доехал он до Гардманского ущелья. Ишхан Гардмана, которого звали по имени Хурсом, вышел ему навстречу и, боголюбивым благоговением оказав ему гостеприимство, представил (в распоряжение) вардапета себя самого и все свое княжество. Насладившись вдоволь соками и обильными плодами его (Маштоца), проводил он (князь) блаженного туда, куда он путь держал».

⁵⁰ Мовсэс Хоренаци, с. 340: «...он пустился в обратный путь по Гардманской долине, ибо до него доходит слух, что и там имеются последователи той же ереси. Обнаружив таковых, он и этих обращает к истинной вере, а вместе с ними и, вторично, гардманского князя по имени Хурс».

⁵¹ Корюн, с. 109.

вательных плодов, чем у прочих наставленных им. В это время в Грузии царствовал некий Ардзил» (пер. Г. Х. Саркисяна)⁵². Корюн полагал настолько естественным современное ему политико-административное деление, что не считал нужным особо подчеркнуть тот факт, что Гардман находился в составе Армении, однако, когда речь шла об отторгнутом от Великой Армении в 387 г. Гугарке, историк ясно говорит, что он вернулся оттуда в Великую Армению, что Гугарк уже не являлся частью армянского царства. Неслучайно, что это обстоятельство определенно выражено и у Хоренаци. Если в Гардмане Маштоц был официальным лицом, то в Гугарке он являлся гостем, прибывшим по приглашению бдешха. Согласно обоим свидетельствам, Гугарк был частью Вирка, но вместе с тем следует отметить, что статус бдешхства обеспечивал ему значительную самостоятельность в составе марзпанства Вирк. Нам кажется, что марзпанство в Вирке появилось одновременно с созданием Армянского марзпанства. После появления марзпанства Варджан как грузинский царь, так и бдешх Гугарка подчинялись персидскому марзпану.

В результате анализа приведенных данных мы приходим к выводу, что за исключением Гугарка, который уже не входил в состав царства, северо-восточные границы вплоть до 428 г. оставались неизменными. Данные «Гахнамака» также подтверждают это положение, указывая в составе Армении Гардманское и Каспийское княжества⁵³. То, что приграничная область между Гардманом и Каспком не называется в документах по княжествам, легко объяснить, как показано выше, тем, что эти земли являлись царским доменом. «Гахнамак» дает возможность понять и новый статус Гугарка. Как известно, в указанном документе нет бдешхств • Ахдзник, Гугарк, Кордук и Нор Ширакан, которые были в составе Великой Армении до раздела 387 г. Нетрудно догадаться, что их отторжение от Армянского царства произошло именно во время раздела, а значит высказывание Фавстоса Бу-занда могло касаться и их. Вероятно, это были те области, которые историк не считал «основными гаварами» и которые были отделены от Великой Армении в первую очередь. Чем же объясняется отделение этих областей от Армянского царства? «Сасанидская Персия, несмотря на всю агрессивность своей внешней поли-

⁵² Мовсэс Хоренаци, с. 340—341.

⁵³ Н. Адонц, Ук. соч., с. 249. Б. Улубабян ошибочно полагает, что в 387 г. армянские царства совсем не понесли территориальных потерь, а «провинции Арцах и Утик (как и разделивший их судьбу Гугарк) оставались в составе Армении вплоть до 428 г., Высказывание верно только для Арцаха и Утика, Гугарк еще в 387 г. был отделен (Б. Улубабян, К вопросу о..., с. 160).

тики, пыталась хотя бы внешне, формально сохранять видимую законность и правовые нормы. С потерей статуса владыки независимого государства армянский царь, казалось бы, утрачивал с юридической точки зрения всякие права верховной власти над бдешхами—этими мелкими царьками. Т. е. подчиненное положение армянского царя персидскому вынуждало первого передать второму большую часть своих правомочий. Бдешхи же, выйдя из-под власти и юрисдикции армянского царя, по понятным причинам не могли играть столь же заметной роли при персидском дворе из-за незначительности своих военных сил и земельных владений. Однако они, тем не менее, сохранили свои в определенной степени ограниченные права в составе Сасанидской Персии. Конечно, не случайно, что бдешство Гугарка, несмотря на включение его в грузинское марзпанство Варджан, сохранило самостоятельность и, как было показано не вошло непосредственно в состав подчиненного Персии Грузинского царства.

В 428 г. персидский двор, сочтя момент подходящим, решило покончить с царством Восточной Армении Аршакидов с помощью различных интриг, в которые вовлекались и многие армянские князья. Поводом послужил будто бы распутный образ жизни армянского царя Арташеса (422—428), отвративший от него всех нахараров. Нетрудно заметить, что выступление армянских нахараров против Арташеса было подготовлено персами, которые планировали выступить лишь в самом конце в роли либо примиряющей, либо разрешающей вопрос стороны. Уже сама идея, что нахарары пришли к католикосу Сааку «... с жалобой, призывая также и его помочь им оговорить (Арташеса) перед персидским царем и, свергнув своего царя, дать привести перса на управление страной» (перевод Г. Саркисяна)⁵⁴, бесспорно, исходила не от армянских нахараров, которым армянский царь вряд ли был серьезной помехой, а от персидского двора, который жалуя лицемерным нахарарам какие-то привилегии и награды, пытался их же руками окончательно покончить с армянской государственностью. Сообщения Хоренаци и Лазаря Парпеци позволяют заключить, что с помощью переметнувшихся армянских нахараров персы пытались вовлечь в заговор и католикоса Саака, но последний хорошо представлял себе последствия этого опасного шага для своей родины и решительно отказался⁵⁵. Что инициатива исходила от персидского двора, доказывает факт попытки подкупа католикоса Саака, предпринятой по приказу персидского царя высокопоставленным придворным сановником—азарапетом Суреном Пахлавом: «И Сурен передал волю царя блаженному

⁵⁴ Мовсэс Хоренаци, с. 346.

⁵⁵ Там же, с. 346—349; Лазарь Парпеци, История Армении, Тифлис, 1904, с. 19—25 (на арм. яз.).

Сааку, обещая ему, как было сказано Врамом, большое богатство и выгоду от царя. «Если согласишься с волей его,—сказал он,— и подтвердишь свидетельство нахараров, то будешь возвеличен многими почестями во власти своей, но если ты задумал утверждать что-то иное—потеряешь и свои католикосские владения и лишишься власти, которую имеешь, я же во имя нашего родства с тобой и желая тебе добра, не с легкостью и из любви даю тебе такой совет». И такими словами старался убедить святого патриарха Саака, ибо они желали таким образом уничтожить царство армянское»⁵⁶. Однако сопротивление Саака уже не могло ничего предотвратить, и судебный фарс над Арташесом был разыгран так, как замыслил его персидский двор. Армянское царство перестало существовать. Царь Арташес был арестован, царские владения—захвачены, католикос Саак лишился католикосской власти, а имущество католикосата—конфисковано⁵⁷. Анализ событий показывает, что, несмотря на свою непреложную решимость, персидская сторона все же пыталась хоть как-то соблюсти законность: будто инициатива упразднить царство исходила от самих армянских нахараров.

В 428 г. территория Восточной Армении была перекроена персами, однако мы не располагаем фактами, свидетельствующими о присоединении именно в это время Арцах и Утика к албанской административной области. Елишэ, хронологически стоящий близко к описываемым событиям, об упразднении царства пишет: «А когда и его (Арташеса Аршакуни) отрешили от царства, царская власть перешла в руки нахараров Армении, ибо, хотя подати поступали в (казну) персидского двора, конница Армянская была введена в бою всецело нахарарами»⁵⁸.

Из приведенного свидетельства следует, что владения армянских нахараров административно продолжали принадлежать Восточной Армении, которая теперь была преобразована в область. Однако из повествования Хоренаци явствует, что уничтожение Аршакидов как самых крупных феодалов Великой Армении сопровождалось конфискацией царских земель, т. е. владений Арша; кидов, которые автоматически стали собственностью персидской царской фамилии. Если в отношении армян-

⁵⁶ Лазарь Парпеци, с. 24.

⁵⁷ Мовсэс Хоренаци, с. 349: «... Врам приказал отобрать у Арташира царскую власть, заточить его там же и конфисковать все достояние его рода и (применить) то самое по отношению к Сааку Великому, вплоть до конфискации католикосова дома». Лазарь Парпеци, с. 24—25; «И услышав это, Врам со своими придворными очень обрадовался и затем отдал приказ немедленно лишить Арташеса царства, а вместе с ним отобрать в пользу (персидского) двора владения католикоса Саака за то, что (тот) отказался присоединиться к нахарарам».

⁵⁸ Егишэ, О Вардане и войне армянской, Ереван, 1971, с. 27.

ских нахараров персы в тот период еще были настроены благожелательно и, дабы не причинять себе лишних хлопот, не трогали их владений, то в вопросе царского домена руки у них были развязаны. Теперь они, не боясь юридических препятствий, стали по-своему распоряжаться судьбой владений Аршакидов, включая их в Армянское марзпанство, или присоединяя к соседним административным единицам. К сожалению, источники сообщают неопределенные и отрывочные данные по этому вопросу. Однако, исходя из юридических норм и даже этих отрывочных сведений, можно наметить те изменения, которые произошли на северо-восточных рубежах Армении.

Чрезвычайно ценно сообщение Елишэ о том, что персы, вероятно, именно в 428 г. включили в Албанскую область ту часть расположенных на правобережье Куры армянских царских земель, которая у Агафангела называется «зимняя резиденция армянских царей в гаваре Утик, в городе Халхал», а у Елишэ—«...близ границ Иверии, против города Халхал а, который был зимней ставкой царей Албанских»⁵⁹. Не менее ценным является и другое свидетельство Елишэ: «Подобно же поступал он и со всеми краями страны, где было (много) крепостей, в Тморике и Кордике, в Арцахе и Албании, в Иверии и в стране Халтик, посылал (гонцов, письма), настаивал, чтобы никого (из противной стороны) не достаивали пристанища»⁶⁰.

Сообщение касается марзпана Васака Сюни, который отправил послания в упомянутые страны, а также в Алдзник и другие, стремясь удержать их от восстания. Прежде всего заслуживает внимания то обстоятельство, что Арцах и Агванк упоминаются по отдельности. На наш взгляд, это не случайно. Елишэ, который довольно хорошо представляет административное деление Закавказья⁶¹, многократно упоминая страну Вирк, т. е. марзпанство Варджан, ни разу не упоминает Гугарк, прекрасно зная, что он административно входит в состав этого марзпанства. Следовательно, остается предположить, что Арцах не входил в Албанское марзпанство. Видимо, он наряду с Тмориком и Кордиком продолжал оставаться составной частью Армянского марзпанства. По поводу Тморика имеется более определенное сообщение, из которого явствует, что он был расположен у границы марзпанства: «А те, кто был в крепостях Тморика,

⁵⁹ Там же, с. 77; Лазарь Парпеци, с. 65: «...поспешно перейдя большую реку, которая называется рекой Курой, они (персы) прошли вперед до селения, называемого Халхал, в стране Агванк».

⁶⁰ Елишэ, с. 91.

⁶¹ Б. Арутюнян, Административное деление закавказских владений Сасанидского Ирана согласно труду Елишэ.—«Кавказ и Византия», вып. I, Ереван, 1979, с. 19—35.

когда услышали обо всех этих злодеяниях, которые совершили царские войска, сочли, что пребывание в укреплениях не дает никакой пользы и выгоды. Храбро выйдя, они с помощью постоянно (пребывающих) в крепости совершили нападение и, достигнув ближней области Персии, безжалостно избивали и проливали потоки крови, а оставшихся в живых, взяв в плен, увели и заключили там же в крепостях, а строения страны, вооружившись факелами, делали пищей огня»⁶².

Как будет показано ниже, в таком же положении находился и Арцах, который в то время составлял административную часть Армянского марзпанства. Разумеется, упоминая эти области наряду с Вирком и Агванком, историк не считал их частью двух последних, но вместе с тем, ни коим образом не ставил между ними знака равенства. Эти области у него—неотъемлемая часть Армении, и Васак Сюни предохраняет их от восстания, а Вирк и Агванк—персидские марзпанства, в первом из которых этот предатель родины был марзпаном. А поэтому первоначально в труде Елишэ. пожалуй, написано было не «в Тморик и в Кордик, в Арцах и в Агванк, в Вирк и в страну халдов», а «в Тморик, в Кордик и в Арцах, в Агванк, в Вирк и в страну халдов». Во всяком случае, в рукописи № 1888 Матенадарана, которую издатель условно обозначил Б. написано: «в Тморике, в Кордике, в Арцахе и в Агванке»⁶³. О том, что Арцах входил в Армянское марзпанство, свидетельствует и другое сообщение Елишэ: «Достигнув границ Армении, он (персидский азрапет Михрнерсех) вступил в город Пайтакаран»⁶⁴. Какую бы из существующих поныне версий о местоположении Пайтакарана мы ни приняли, следует согласиться, что если этот город в середине V в. находился возле границы Армянского марзпанства, то Арцах целиком входил в состав последнего. И не был ли князем Арцаха—«вторым Сюнийским» по «Гахнамаку»—зять Васака Сюни Варазваган? На наш взгляд, Васак Сюни не мог отдать свою дочь в жены одному из младших представителей своего же рода, однако известно, что зятем его был «муж из сюнийского рода, имя которого Варазваган»⁶⁵. Остается предположить, что узы сватовства связали сюнийский род с отделившейся от него в IV в. арцахской ветвью. Не потому

⁶² Егишэ, с. 115.

⁶³ Егишэ, с. 91.

⁶⁴ Там же, с. 87. О прибытии в Пайтакаран Михрнерсеха свидетельствует у. Лазарь Парпеци (с. 63), не упоминая, что он находился на армянской границе.

⁶⁵ Лазарь Парпеци, с. 39.

ли один из наиболее важных центров⁶⁶ восстания 450—451 гг. не отмечен ни одним собранием нахараров, что его князь был изгнан Васаком Сюни из Армении? Даже если это предположение лишено оснований, ясно одно, что Арцах в 450—451 гг. еще входил в Армянское марзпанство.

Из рассказа Елишэ можно заключить, что в 428 г. от Армении был отделен также Каспк, который согласно «Гахнамаку» в конце IV в. являлся областью Армении. Отделение Каспка от Армении, по нашему мнению, преследовало прежде всего военно-стратегические цели. Устранив в этом районе армянский барьер, Персия теперь граничила непосредственно с Агванком и контролировала ворота Чора, Дербентское ущелье и другие военно-стратегические пункты, что укрепляло ее господство в Закавказье и защищало от нападений кавказских горцев эту отдаленную и беспокойную персидскую окраину.

Выяснив, что в отличие от Арцаха Каспк и утийский район Халхала к середине V в. уже не входили в Армянское марзпанство и отделение их произошло, по всей вероятности, в 428 г., попробуем определить статус остальных территорий, лежащих между Халхалом и Каспком.

Историко-географический анализ приводит нас к убеждению, что и этот район правобережья Куры должен был быть присоединен персами к Албанскому марзпанству. Косвенное подтверждение этому мы находим у Лазара Парпеци: «Азарапет арийцев Михрнерсех, прибыв в город Пайтакаран, собрал войско и через Албанию напал на Армению»⁶⁷. Если здесь мы имеем дело не с отражением более поздней политической ситуации, что не маловероятно, то остается предложить, что царские владения в основном были переданы Албанскому марзпанству. Таким образом, следует полагать, что персидский двор в 428 г. отделил от Армении и присоединил к Албанскому марзпанству только царские владения, которые находились под его непосредственной властью, а также область Каспк, отделение которой имело для Персии военно-стратегическое значение.

Восстание армян под предводительством Вардана Мамиконяна против персидского господства в 450—451 гг. завершилось поражением, хотя и

⁶⁶ Егишэ, с. 116: «А те, кто в бегстве попал в леса Арцаха, отнюдь не стали пребывать там мирно и втихомолку, а часто посылали (гонцов) в страну hОнов, шевелили и понуждали войско Юнов и напоминали им о договоре, который был ими заключен с Арменией и скреплен нерушимой клятвой. Многие из них были расположены благосклонно слушать эти слова, хотя и строго осуждали их (hОнов), говоря: «Почему вы не явились, подготовившись к сражению». См. также: «История провинции Сисакан, выполненная Степанносом Орбелеаном, архиепископом сюнйским», Тифлис, 1910, с. 69—72. (на арм. яз.).

⁶⁷ Лазарь Парпеци, с. 63.

персы понесли большие потери. По-видимому, после восстания произошел новый передел границ, вследствие чего Утик и Арцах целиком вошли в Албанское марзпанство. Когда это произошло—с точностью сказать трудно, во всяком случае новое политико-административное разделение имело место до 481 г. Рассказ Лазаря Парпеци косвенно свидетельствует об этом. Подводя итог сказанному выше, мы пришли к следующим заключениям:

а) После раздела царства Великой Армении в 387 г. северовосточная граница Армении оставалась неизменной. Персидский двор, соблюдая видимую законность в основном оставил территорию Восточной Армении во власти армянских Аршакидов, за исключением бдешхств, которые, в определенной степени сохранив самоуправление, были присоединены к соседним административным единицам.

б) Первый этап территориального расчленения царства Восточной Армении—отделение бдешхств, был обусловлен новым правовым положением, созданным после раздела. Армянские Аршакиды, признав верховную власть Сасанидов, *de jure* потеряли свое превосходство над бдешхами (мелкими царьками). Теперь же и *de facto* эти юридические права переходили к персидскому царю царей. Бдешхства, присоединенные к соседним с Арменией областям, в основном сохранили свою автономию в рамках новых административных образований, не ассимилировавшись в них. Так, бдешхство Гугарк, включенное в марзпанство Варджан, сохранило свою автономию.

в) После падения Восточно-армянского царства территория

Персармении у северо-восточных рубежей подверглась значительным изменениям, что явилось вторым этапом территориального расчленения Армении. Захватив владения армянских Аршакидов и в Центральной Армении, и на правом берегу Куры, персидский двор с юридической точки зрения ощутил себя вправе распоряжаться этими землями по своему усмотрению. Вероятно, желая создать материальную базу для своего ставленника албанского наместника, персидский двор присоединил к Албанскому марзпанству основную часть армянских царских владений правобережья Куры. Не исключено, что какая-то незначительная часть их досталась албанскому царю, как можно предположить из сообщений Елишэ. Остальная часть царских владений была присоединена к Атрпатакану. С юридической точки зрения этот политический акт ничем не был оправдан, но преследовал военно-стратегические цели: укреплял господство персидского государства в Закавказье, обеспечивал его военное присутствие в горных перевалах Кавказа, в Дербендском ущелье. В 428 г. персидский двор оставил неприкосновенными владения армянских нахараров—все они остались на территории Армянского марзпанства. Что касается Каспийского княжества, то оно в этническом отношении,

вероятнее всего, было неармянским. Область Арцах целиком осталась в составе Армении и приняла действенное участие в восстании 450—451 гг., следовательно, ошибаются те исследователи, которые, опираясь на данные «Ашхарацуйца», считают ее частью Албанского марзпанства начиная с 387 или 428 г.

г) Третий этап изменений северо-восточных границ Армении ознаменовался присоединением к Албанскому марзпанству находящихся еще в составе Армянского марзпанства областей Арцах и Утик. Это произошло после подавления восстания 450—451 гг., поднятого армянами против персидского владычества, либо сразу в 451 г., либо в промежутке между 451 и 481 гг. Теперь уже действуя «по праву победителя», персидский двор стремился с помощью новых административных изменений исключить возможность новых восстаний, ослабить, расчленив, разъединить армянский элемент.

д) Территориальные изменения на северо-восточных границах Армении происходили на протяжении длительного периода—в течение 387—451 гг. Персидский двор проводил строго последовательную и целенаправленную политику в армянском вопросе, формально соблюдая правовые нормы и видя конечную цель в полной персизации Армении.

ԲԱԺԻՆ Բ.

**ԱՂՎԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ**

Բարկեն Հ. Հարությունյան
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից-անդամ

ԱՅՍՊԵՍ ԿՈՉՎԱԾ ԱՂՎԱՆՔԻ ԷԹՆԻԿ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐ

Մաս առաջին: Էթնիկ պատմության հարցեր*

Այսօր թերևս դժվար է գտնել մեկ այլ խնդիր, որ հարևան Ադրբեջանի պատմաբանների կողմից ենթարկվի այնքան աներևակայելի չափերի հասնող շահարկման, որքան այսպես կոչված՝ Աղվանքի և աղվանից ժողովրդի պատմությունը: Աղվանները հռչակվում են ադրբեջանցիների նախնիներ, ի սկզբանե անտի աղվանական են հռչակվում Կուրի ձախափնյակն ու աջափնյակը՝ նպատակ ունենալով Աղվանք-Ալբանիայի սահմանները հանգեցնել Ադրբեջանի Հանրապետության ներկա տարածքին և անգամ շրջակա որոշ երկրամասերին ու դրանով իբր՝ սրբագործել Ադրբեջանի «պատմական իրավունքները» իրենց «նախնիների» տարածքների նկատմամբ:

Այսօրինակ մոտեցումներն ու նկրտումները, դժբախտաբար, նորություն չեն ոչ հեռավոր անցյալում ձևավորված ժողովուրդների համար, և տիրում է այն մտայնությունը, թե բազմիցս կրկնված սուտը հավակնություն ունի ընկալվելու որպես ճշմարտություն: Ուստի «աղուան», «Աղուանք» անվանումների և աղվանից կամ, որ ավելի միշտ է, **այսպես կոչված աղվանից ժողովրդի** էթնոպատմության խնդիրների քննությունը ձեռք է բերում ոչ միայն հույժ կարևոր գիտական, այլև՝ ոչ պակաս քաղաքական նշանակություն: Սույն աշխատության մեջ մենք մտադիր չենք քննության առնել Աղվանքի ողջ պատմությունը, բայց ամբողջությամբ կանդադարառնանք «աղուան» և «Աղուանք» անվանումների ծագմանն ու բովանդակությանը, ինչպես նաև քաղաքական պատմության մի քանի հարցերի:

Մուտք

Հարկ է նշել, որ հայ ժողովրդի քաղաքական ասպարեզ մտնելը կատարվեց մի տեսակ շոնդալից կերպով: Սկզբնաղբյուրները Հայաստանի տարածքում, եթե մի պահ վերանանք մի քանի՝ առանձնապես ոչ նշանավոր ցեղերի հիշատակությունից, փաստորեն արձանագրում են միայն միասնական հայ ժողովրդի գոյությունը:

* Երկու մասից բաղկացած այս արժեքավոր ուսումնասիրությունը միանգամայն նոր խոսք է Աղվանքի կամ Կովկասյան Ալբանիայի էթնիկ և ավելի փոքր չափով քաղաքական պատմության հետազոտման ասպարեզում: Այն հիմնավորապես խարխուլում է մեր պատկերացումները հայերի կողմից աղվաններ կոչված ժողովրդի էթնիկ պատմության վերաբերյալ: Ուսումնասիրության երկրորդ մասում տրվելու է նաև հեղինակի պատրաստած քարտեզը, որը կարտացոլի հոդվածի պատմաաշխարհագրական և էթնիկ բովանդակությունը, ապացուցելով, որ եկվոր ադրբեջանցիների նախնիներ հռչակվող այսպես կոչված աղվաններն իրենց նույնպես եկվոր տարր են Արևելյան Այսրկովկասում: Խմբ.: Գոլվածն ընդունվել է տպագրության 20.06.2011:

Սակայն միանգամայն այլ է պատկերը, երբ անդրադառնում ենք Աղվանք-Ալբանիայի և այսպես կոչված՝ աղվանից ժողովրդի պատմությանը: Ամենավերջին ուսումնասիրողը, որ անդրադարձել է խնդրո առարկային, ծնունդով արցախցի Բ. Ուլուբաբյանն է¹: **Հարկ է խոստովանել, որ նրա կողմից կատարվել է մեծ ու արդյունավետ աշխատանք այս հիմնահարցի քննության ասպարեզում, սակայն մեր վերջին հետազոտությունները մեզ բերեցին միանգամայն նոր և առավել քան կարևոր եզրակացությունների, որոնց արդյունքները ներկայացնում ենք գիտական և ընթերցող լայն հասարակայնությանը:**

Հայ պատմիչների գործերը սկիզբ են առնում V դարից, որոնցում Կորի ձախափնյակում գտնվող պետությունը անվանվում է «Աղուանք», իսկ նրա բնակիչները՝ հավաքական առումով, կոչվում են «աղուաններ»: Հունահռոմեական աղբյուրներում դրանք, համապատասխանաբար, անվանվում են Albania և albani: Առաջին իսկ հայացքից սրանց հնչյունական մերձավորությունն այնպիսին է, որ դրանց միևնույն հիմքից ծագելը կասկածներ չի հարուցում: Այսուհանդերձ, ուշադրություն է գրավում մի հանգամանք: Եթե Albania անունը հունահռոմեական ծագում ունի, ապա զարմանալի է, որ հայերը երկիրը Ալբանիա կոչելու փոխարեն անվանում են «Աղուանք»: Իսկ եթե հունահռոմեական Ալբանիան ծագում է «Աղուանք»-ից, ապա նույնքան զարմանալի է, որ հունահռոմեական աշխարհը հիշյալ պետությունը չի անվանել Aluania: Կարելի է, անշուշտ, ենթադրել, որ «Ալբանիա»-յի «բ»-ն հայերենում վերածվել է «ու»-ի, սակայն ստորև կատարված քննությունը ցույց կտա, որ հնչյունափոխության գործընթացները տեղի են ունեցել մի փոքր այլ ձևով:

Դժվար է ասել, թե ինչ շարժառիթներով, սակայն «Ալբանիա» և «Աղուանք» անունները փորձել են բացատրել դեռևս հին ժամանակներից: Իսկ Բ. Ուլուբաբյանը հարցը ձևակերպել է այսպես. «Արդ, ի՞նչ է նշանակում «Ալբանիա». օտարների դրած անու՞նն է դա, թե տեղաբնիկներն են իրենց այդպես կոչել»²: Նրա կարծիքով՝ Ամիանոս Մարկեղիհոսը հարևանցիորեն իբր՝ հիշում է, որ ալբաններն իրենց անունը ստացել են լեռներից, և որ ինքն առաջինն է, որ փորձել է մեկնաբանել «Ալբանիա» անվանումը³: Սակայն նրա կողմից նշված հատվածում (գիրք XIII, 5, 16) այդպիսի տեղեկություն գոյություն չունի, իսկ Ամիանոսի հաղորդումը, որ պահպանվել է միանգամայն այլ բաժնում, վերաբերում է ներկայիս օսերի նախնիներ պաններին⁴: Այնպես որ Բ. Ուլուբաբյանը ճիշտ է մի հարցում, որ «...մինչև այսօր (այդ խնդրին - Բ.Հ.) պարզ ու անառարկելի պատասխան չկա»⁵:

Թերևս, հին հեղինակներից միայն Մովսես Խորենացին է, որ փորձում է բացատրել հունահռոմեական աղբյուրների բազմիցս հիշատակված «Ալբանիա» երկրանվան հայկական համարժեք «Աղուանք»-ը, սակայն, ինչպես ստորև կհամոզվենք, այն պարզապես ճիշտ չի հասկացվել ուսումնասիրողների կողմից: Պատմահայրը գրում է. **«Եւ յարևելից կողմանէ, զեզերք հայկական խօսիցս,**

1 Տե՛ս Բ.Ա. Ուլուբաբյան, Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության (V-VII դդ.), Եր., 1981:

2 Աճ, էջ 40:

3 Աճ, էջ 41:

4 Տե՛ս Ammianus Marcellinus, with an english translation by John C. Rolfe, London, Cambridge, Massachusetts, 1971-1972, XXXI, 2, 13: "Hoc transitio in immensum extentas Scythiae solitudines Halani inhabitant, ex montium appellatione cognominati..."

5 Բ. Ա. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 41:

կողմնակալս բիրաւորս զերկուս ի ցեղից տանց նահապետութեանց, զՍիսակեանսդ և որ ի Կաղմեայ տանէն, զորոց զանուանսն ի միում ի յառաջագունից ասացեալ ճառիցն կարգեցաք:

Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբիր զարևելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան ու հանճարոյ առաջին, զԱռան, առ մեծ գետովն, որ հատանէ զդաշտն մէծ, որ անուանի Կուր: Բայց զայս գիտեա, զի զցեղս զայս մեծ և անուանի մոռացումն եղև մեզ յառաջնումն մատենին յիշատակել, զգունդն որ ի Սիսակայ, որ ժառանգեաց զդաշտն Աղուանից և զլեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն որ ասի Հնարակերտ. և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք. զի աղու ձայնէին զնա: Եւ ի սորա ծննդոց այս Առան անուանի և քաջ կարգեցաւ կողմնակալ բիրաւոր ի Պարթևէն Վաղարշակայ: Ի սորա զաւակաց ասեն սերեալ զազգն Ուտէացոց և Գարդմանացոց և Ծաղէացոց և Գարգարացոց իշխանութիւնսն»⁶:

Մինչ այս հաղորդման քննութեանն անցնելը մեջբերենք նաև Մովսես Կաղանկատվացու՝ նույն խնդրին վերաբերող տեղեկությունը, որը զանազան շահարկումների առարկա է դարձել և սակայն ոչ այլ ինչ է, բայց եթե հայոց Պատմահոր հաղորդման ինչ-որ չափով աղավաղված վերաշարադրությունը: Համաձայն Կաղանկատվացու՝ «Ապա կարգեաց նոցա առաջնորդ և վերակացուս, յորոց գլխաւոր ոմն ի Սիսական տոհմէ Յաբեթական ծննդոցն կարգի հրամանաւ Վաղարշակայ՝ Առան անուն, որ ժառանգեաց զդաշտս և զլերինս Աղուանից ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն Հնարակերտ: Եւ աշխարհն յաղագս քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք, զի աղու ձայնէին զնա վասն քաղցրութեան բարուցն: Ի սորա՝ Առանայ ծննդոց, ասեն, արք անուանիք և քաջք կարգեցան կողմնակալք բիրաւորք ի Պարթևէն Վաղարշակայ: Եւ ի սորա զաւակէ, ասեն սերեալ զազգս Ուտէացոց, Գարդմանացոց և Ծաղիացոց և Գարգարացոց իշխանութեանց»⁷:

Առանձնապես մեծ հմտություն չի պահանջվում պարզելու համար, որ Մովսես Կաղանկատվացին, ըստ էության, իր բոլոր տեղեկությունները քաղում է Մովսես Խորենացուց, սակայն՝ միանգամայն գիտակցաբար, որոշ տվյալներ, որոնց մասին դեռ կիսովի, ենթարկում է այլևայլ փոփոխությունների: Արդ, ինչ եզրակացությունների կարելի է հանգել, և որոնք են Մովսես Կաղանկատվացու նորամուծությունները:

Ըստ Պատմահոր՝ Հայոց թագավորության կամ Մեծ Հայքի հյուսիս-արևելյան կողմի կողմնակալությունը հանձնվում է անվանի Առանին՝ Կուր գետի երկարությամբ, որը կտրում է մեծ դաշտը: Այնուհետև պարզվում է, որ Սիսակի գունդը ժառանգած է եղել Աղվանից դաշտը և այդ դաշտի լեռնակողմը Երասխից մինչև Հնարակերտ ամրոցը և երկրամասը նրա քաղցր վարքի՝ աղու բնավորության համար ստացել է «Աղուանք» անվանումը: Առանը եղել է Սիսակի սերնդից, կողմնակալ է կարգվել հայոց Վաղարշակ թագավորի կողմից և նրանից սերել են **Ուտէացվոց ազգը, Գարդմանացվոց, Ծավղեացվոց և Գարգարացվոց իշխանությունները**⁸: Ինչ վերաբերում է Մովսես Կաղանկատվացուն, նրա

6 Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Գայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութեանան, Տփղիս, 1913, գիրք Բ, գլ. Ը:

7 Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Եր., 1983, հատ. Ա, գլ. Գ:

8 Առաջմ հաղորդումը տալիս ենք այնպես, ինչպես այն պահպանվել է Պատմահոր մեզ հասած երկուն:

«Պատմութեան» մեջ ասվում է, որ Վաղարշակ թագավորը առաջնորդ և վերակացուներ է նշանակում, որոնցից Առանը, որ Միսական տոհմից էր, ժառանգում է Աղվանից դաշտերը և լեռները՝ Երասխ գետից մինչև Հնարակերտ ամրոցը: Եվ երկրամասը ոչ թե Միսակի, այլ Առանի քաղցր բարքի պատճառով կոչվել է «**Աղուանք**», քանի որ քաղցր բնավորության համար նրան «աղու» էին կոչում: Եվ որ նրա զավակներից սերել են **Ուտեացվոց, Գարդմանացվոց, Ծավդեացվոց և Գարգարացվոց իշխանությունների** տոհմերը:

Դժվար չէ տեսնել, որ, եթե Պատմահայրը Առանի տիրույթները հստակ տեղադրում է Կուր գետի երկարությամբ՝ դաշտով և լեռնակողմով, Երասխից մինչև Հունարակերտ ամրոցը, ապա Մովսես Կաղանկատվացին փորձում է իմաստը փոխել և գրում է, թե Առանը ժառանգեց Աղվանից դաշտերը և լեռները, սակայն ստիպված լինելով հետևել Պատմահոր տվյալներին, նշում է, որ նրա տիրույթները տարածվում էին Երասխից մինչև **Հունարակերտ** կամ **Հնարակերտ** ամրոցը: Եզրակացությունը միանշանակ մեկն է: Մովսես Կաղանկատվացու միակ աղբյուրը եղել է Մովսես Խորենացու հանճարեղ գործը, որի տվյալները, առաջնորդվելով որոշակի քաղաքական շահագրգռություններով, Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչը ենթարկել է որոշակի փոփոխությունների՝ համապատասխան իր քաղաքական ծրագրին: Հստակ է նաև, որ Վաղարշակ արքան Առանին կողմնակալ է նշանակել Կուրի **աջափնյակում** և «**Աղուանք**» անունն էլ՝ որպես երկրամասի անվանում, տրվել է Կուրի **աջափնյակի** ընդարձակ դաշտին ու նրա լեռնակողմին և ոչ թե **ձախափնյակին**: Այլ խոսքով՝ «**Աղուանք**» անվանումը վերաբերում է Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան տարածքներին, հետևաբար պետք է մտածել այն մասին, թե ինչպես է այդ անվանումը հայտնվել Կուրի ձախափնյակում հանդես եկած պետության վրա:

1. «Աղուանք-Albania» անվան բացատրության փորձերը

Իսկ ի՞նչ է նշանակում «աղու», որից Մովսես Խորենացին բխեցնում է երկրամասի անունը: «Նոր բառգիրք հայկագեան լեզուի» բառարանում այդ մասին գրված է. «**Իբր աղի համենալ, համեղ, քաղցր, անոյշ հալավթթիլ**»⁹: Պարզվում է նաև, որ թուրքերեն (հեղինակի մոտ՝ տաճկերեն- Բ.Հ.) «աղու» նշանակում է **թույն**¹⁰: Նշանավոր լեզվաբան Հր. Աճառյանը ցույց է տալիս, որ «աղու»-ն ծագում է «աղ» բառից. «...իբր նշան համի կամ քաղցրութեան, փափկութեան, սիրունութեան, որից **աղու** «քաղցր, անոյշ» Խոր. Պիտ. Նար. և փոխաբերաբար՝ «կեղծավոր, քժնող, նենգամիտ» Ոսկ. մ. ա. 4. Պիտ. (-ու մասնիկի համար հմմտ. **կծու, թթու, հատու**)»¹¹:

Հր. Աճառյանը սրամիտ ձևով ցույց է տվել, որ հայերեն «աղու» բառը փոխառնվել է դեռևս այն ժամանակներում, երբ այն հայերենում «ալով» էր հնչում. «Հյ. **աղու** բառից է վրաց. **գաալովերա** «քաղցրանալ, անուշ համ ստանալ», արմատը **ալով**, վրաց. ժօճճեյճճ միլվերա «փաղաքշել» (հյ. **աղու** ձևից)...»¹²: «**Աղու**»-ի «**ալով**» ձևին մենք կանդրադառնանք, որովհետև, մեր կարծիքով, դրա

9 Նոր բառգիրք հայկագեան լեզուի, հատ. Ա (Ա-Կ), Եր., 1979, էջ 42:

10 Անդ: Թուրքերեն «աղու»-ն փոխառություն է հայերենից, որտեղ «աղու»-ն կարող է թույն նշանակել:

11 Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հատ. Ա (Ա-Գ), Եր., 1971, էջ 115:

12 Անդ, էջ 116:

մեջ է խնդրի բանալին, սակայն այժմ քննության առնենք այն հարցը, թե ինչ բացատրություններ են տրվել «ադուան-alban» և «Ադուանք-Albania» անվանաձևերին:

1835 թ. Պետերբուրգում սկսեց լույս տեսնել «Հանրագիտարանային բառարանը», որի առաջին հատորում հոդված կար Ասիական Ալբանիայի մասին: Հոդվածի հեղինակը գրում էր, որ այն իր մեջ ներառել է իր ժամանակների Գաղստանի մի մասը և ողջ Շիրվանի մարզը՝ Գերբենդից մինչև Արաքս¹³: Հոդվածում միաժամանակ նշվում էր, որ Ալբանիա (իմա՝ Ադուանք- Բ.Հ.) անունը նման է լատինականին, սակայն այն պատկանում է հիշյալ երկրամասի տեղական անուններին և հայտնի է եղել հույներին դեռ մինչև հռոմեացիները: Շարունակելով իր միտքը զարգացնել, հոդվածագիրը հավելում է, որ հույները «Ալբան» անունն արտասանում էին «Ալվան» և որ հատկանշական է Շիրվանում Ալվան գյուղի գոյությունը՝ Կուբեստինի շրջանում: Հեղինակը հակված է կարծելու, որ հին հեղինակները Ալբանիայի մեջ են մտցնում **կասպերին**, որոնք բնակվել են ներկայիս Մուղանի տափաստանի մերձակայքում և Կուրի գետաբերանի տարածքներում¹⁴:

XIX դարի առաջին կեսին «Ալբանիա» անվան ստուգաբանության փորձ կատարեց Ա. Բաքիխանովը՝ փորձելով այն բացատրել «ալբան»-ով՝ նկատի ունենալով լատինական «ալբի» բառը «սպիտակ» կամ «ճերմակ» նշանակությամբ¹⁵: Ա. Բաքիխանովից շուրջ 20 տարի անց Ի. Շոպենը փորձեց «Ալբանիա»-ն մեկնաբանել որպես **լեռների երկիր**¹⁶ և, չնայած նա չի նշել, թե ո՞ր լեզվով է այդպես կոչվել, դժվար չէ ենթադրել, որ հեղինակը նկատի է ունեցել լատիներենը և Գաղստանի ներկա անվանումը:

Հավանաբար շատ գայթակղիչ էր «Ալբանիա»-ն որպես «լեռների երկիր» քարգմանելը, քանի որ այնպիսի մի նշանավոր գիտնական, ինչպիսին էր Ն. Մառը, որոշակի կապ տեսավ «Ալբանիա» և «Գաղստան» տեղանունների միջև, որոնք, նրա կարծիքով, քարգմանվում են «լեռների երկիր»: Հեղինակի համար հիմք են ծառայել այն իրողությունները, որ բալկանյան «Ալբանիա»-ն և **Շոտլանդիան**, որ հնում կոչվել է Ալբանիա, լեռնային երկրներ են: Կ. Տրևերը, որը Ն. Մառի տեսակետը համարում է բավականին համոզիչ, դժբախտաբար չի նշում, թե Ն. Մառը որտեղ է այդ մասին գրել և իր հերթին ավելացնում է, որ **Շոտլանդիայի** հին կելտական անվանումը եղել է «Albania»¹⁷, իսկ շոտլանդական լեռնոտ կղզիներից մեկը կրել է «Arran» անունը¹⁸, այն դեպքում, որ Ադվանքի անվանումը արաբական արշավանքների ու նվաճումների ժամանակից «Արբան» է¹⁹: Մի փոքր առաջ անցնելով, անմիջապես արձանագրենք, որ «Առան» անունը՝ դեռ մինչև արաբները, հայտնի էր ոչ միայն հայերի շրջանում և այն էլ շատ վաղուց, այլև պարսիկների, որոնցից էլ արաբները փոխառան հիշյալ տեղանունը:

13 Տե՛ս “Энциклопедический лексикон”, изд. “Плюшера”, т. I, СПб., 1835, с. 415.

14 Աճը: Կ. Տրևերի կարծիքով, այս հոդվածի հեղինակը հայտնի չէ, սակայն հոդվածը կարող էր հեղինակել Ֆ. Կրուգեն կամ Ա. Յանովսկին, չնայած տեքստերի համադրումը որա օգտին չի խոսում (К. В. Тревер, I -адёе і і ёноі дёе ё еоёоооа Ёаёаёаёі ё Аёаі ёё (IVа. аі і .у.-VIIа. і .у.), I і неаа-Ёаі ёі аоаа, 1959, с. 26).

15 Տե՛ս Аббас-Кули-Ага Бакиханов, Гулистан-и Ирам, Баку, 1926, с. 9.

16 Տե՛ս И. Шопен, Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей, СПб., 1866, с. 374.

17 “The Encyclopaedia Britannica”, vol. II, Cambridge, 1910, p. 487.

18 Աճը, էջ 694:

19 Տե՛ս К.В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 5:

Չխորանալով այլևս բոլոր հեղինակների կարծիքների թվարկման մեջ, նշենք, որ «Աղուանք-Ալբանիա» տեղանվան բացատրությանը վերջին շրջանում հարևանցիորեն կամ առավել խորը անդրադարձել են Կ. Տրևերը, Վ. Մինորսկին, Ս. Երեմյանը, Յու. Յուսիֆովը, Բ. Ուլուբաբյանը և ուրիշներ: Ա. Հակոբյանը և Ֆ. Մամեդովան, որոնք ժամանակագրորեն վերջինն են անդրադարձել Աղվանքին, այդ հարցերը չեն քննել կամ հետևել են նախորդներին: Եվ եթե Կ.Տրևերը, Վ. Մինորսկին և Ս.Երեմյանը, ըստ էության, տուրք են տվել նախորդ բացատրություններին, ապա աղբյուրների պատմաբան Յու.Յուսիֆովը «Ալբանիա»-«Աղուանք»-«Առան» տեղանունների քննությանը նվիրել է մի ամբողջ աշխատություն: Հիմք ունենալով վերը հիշատակված երեք հեղինակներին, նա գտնում է, որ «Ալբանիա»-ն, «Աղուանք»-ը, «Առան»-ը և «Ռանը» մինևույն երկրամասի անվան տարբեր ձևերն են:

Բ. Ուլուբաբյանի կարծիքով, հեղինակն իրավացի է, երբ հայկական «Աղուանք» և հունա-հռոմեական «Ալբանիա» անվանումը համարում է նույն արմատից²⁰: Եվ թվում է, թե Յու. Յուսիֆովը պետք է եզրակացներ, որ հունա-հռոմեական հեղինակների «Ալբանիա»-ն պետք է ծագի հայկական «Աղուանք» ձևից, սակայն հետևում է նրա եզրակացությունն այն մասին, թե «Աղուանք»-ը փոխառված, բայց հայացված ձևն է «Ալբանիա» երկրանվան²¹: Շարունակելով զարգացնել իր միտքը, հեղինակը գտնում է, որ հին հունա-հռոմեական և արաբական պատմիչների հաղորդումների համաձայն՝ «Ալբանիա»-ն և «Առան»-ը իբր՝ Աղբրեջանի տարածքի կոնկրետ անուններն են եղել²²: Այսուհանդերձ՝ անցնելով ստուգաբանության, Յու. Յուսիֆովն «Ալբանիա-Աղուանք»-ն անջատում է «Առան-Ռան»-ից՝ առաջ քաշելով այն տեսակետը, թե «Առան»-ը կազմված է «ար»-ից, որ լակերի լեզվում «հարթավայր» իմաստն ունի, իսկ նրան հավելվել է դարգինների «-ան» ածականակերտը²³:

Հեղինակի կողմնորոշումն այնպիսին է, որ կարծես թե կարիք էլ չկա խորանալու նրա տեսակետի մեջ, սակայն մենք, այնուամենայնիվ, հարկ ենք համարում ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել այն խնդրի վրա, որ Յու. Յուսիֆովին հիանալի հայտնի է, թե սկզբնապես Առան է կոչվել միայն Կուրի աջափնյակը՝ հարթ ու տաք այդ տափարակը: Նա պատահական չի համարում, որ այժմյան աղբրեջաներենում «արան» նշանակում է «հարթ ու տաք տեղանք»²⁴: Շարունակելով իր մտավարժանքները՝ հեղինակը փորձում է հիմնավորել, որ «Ալբանիա» տեղանունն առաջացել է «հալոյեն», «հալբի» ցեղանունից, որ իբր՝ «Ալբանիա» նշանակել է «հալ»-երի երկիր: Ինչպես որ ժամանակին սրամտորեն նկատել է Բ. Ուլուբաբյանը, հեղինակն ընկնում է հակասության մեջ, քանի որ, եթե «Ալբանիա»-ն և «Աղուանք»-ը նշանակում են «հալ»-երի երկիր, ապա դրանք չեն կարող նույնանալ «հարթ ու տաք տեղանք» նշանակող Առանի հետ: Միանգամայն տեղին են նաև Բ. Ուլուբաբյանի խոսքերն այն մասին, որ «Ալբանիա-Աղուանք»-ի նման մեկնաբանությունը դժվար է ընդունել, քանի որ տեղանունը գոյացած է

20 Տե՛ս Ե.Ս. Եսիֆով, О наименованиях “Албания” и “Аран”, տե՛ս “Известия АН Азерб. ССР”, серия общ. наук, 1961, N 12, с. 25. Տե՛ս նաև Բ. Ուլուբաբյան, Դրվագներ Յայոց Արևելից կողմանց պատմության (V-VII դդ.), էջ 41:

21 Տե՛ս Ե.Ս. Եսիֆով, նշվ. աշխ., էջ 25:

22 Աճ, էջ 30 (այս տեսակետը բյուրեղացված է նույն հոդվածի աղբրեջաներեն ամփոփման մեջ):

23 Աճ, էջ 25:

24 Աճ:

համարվում տեղաբնիկ տարբեր ցեղանուններից ու սրանց մնացորդներից, որը գործնականում հնարավոր չէ պատկերացնել²⁵:

Խորամուխ լինելով հարցի քննությանը, Բ. Ուլուբաբյանը նշում է, որ կելտերենին ցեղակից եվրոպական շատ լեզուներ, ինչպես անգլերենը, ֆրանսերենը և այլն, ունեն «ալպ», «ալբ» բառը «սար», «գագաթ» և «բարձունք» նշանակությամբ և, քանի որ «-իա» մասնիկը միշտ էլ տեղանունների հիմքերին է կցվում՝ նշանակելով «երկիր», «պետություն», «Ալբանիա»-ն պետք է նշանակի «լեռների երկիր»: Որպես հիմնավորում հեղինակը բերում է Շոտլանդիայի կելտական «Ալբանիա» անունը, “Mons Albanus”-ը (Ալբանական լեռներ) Իտալիայում, բալկանյան «Ալբանիա» պետության անվանումը և վերջապես՝ կովկասյան «Ալբանիա» անունը: Հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում այն իրողության վրա, որ հիշատակված բոլոր վայրերն էլ լեռնոտ տեղանք ունեն: Այս փաստը Բ. Ուլուբաբյանը փորձում է բացատրել կելտական ցեղերի տեղաշարժերով և ասպատակություններով, որոնց ընթացքում նրանք սեփական «Ալբանիա» անունը թողել են իրենց նվաճած մի շարք երկրների վրա: Հեղինակն իրավացիորեն Ալպերի անունը ևս կապում է կելտ տեղաբնիկների «ալպ»=«սար, գագաթ, բարձր» բառի հետ:

Հիմնավորելու համար իր տեսակետը, Բ. Ուլուբաբյանը հիշատակում է կելտ-գալլերի մինչև Փոքր Ասիա գաղթը՝ մ.թ.ա. I հազարամյակի կեսերը, որտեղ նրանք ստեղծում են **Գաղատիա** կամ **Գալատիա** պետությունը²⁶: Հեղինակի կարծիքով՝ կելտական ցեղերի տեղաշարժերի ալիքը կովկասյան «Ալբանիա» կամ «Ադուանք» հասել է մ.թ.ա. II-I դարերում: Մակայն հեղինակի մատնանշած հիմնավորումները, որ իբր՝ վկայում են տվյալ տեսակետի օգտին, իրականում՝ ոչ մի հիմք չեն տալիս նման եզրահանգման համար: Եթե Մովսես Կաղանկատվացին գրում է, «**Եւ որդիք Յաբեթի՝ Գամեր և ի նմանէ Գամիրք: Մագոզ և ի նմանէն Կեղզք և Գաղապացիք**»²⁷, ապա «Աստվածաշնչից» եկող այս տեղեկությունը ոչինչ չի ապացուցում և չի հիմնավորում: Նույնը կարելի է ասել հայերի և գաղատների զինական համագործակցության մասին Պատմահոր²⁸ վկայության կապակցությամբ, որը բերվում է հեղինակի կողմից՝ որպես կովկասյան իր վարկածի օգտին: Ստիպված ենք արձանագրել, որ այն ոչ միայն ոչ մի առնչություն չունի «Ալբանիա-Ադուանք»-ի հետ, այլև ոչնչով չի օգնում հիմնախնդրի քննությանը:

Բ. Ուլուբաբյանը բերում է ևս մի տեղեկություն, որը, նրա կարծիքով, հավաստում է **կելտ-գաղատացիների և Կովկասի առնչությունների** մասին: Եղիշեի մի հաղորդման համաձայն՝ Կովկասյան լեռների հյուսիսասիայաց լանջերին ապրել է «խայլանդուրք» ցեղը և գտնվել է «**աշխարհ Խայլանդրաց**» երկիրը²⁹, որոնք մինչև օրս հետազոտողների կողմից կամ համարվել են անբացատրելի թյուրիմացություն, կամ էլ արժանացել են ենթադրական բացատրությունների ու կամայական մեկնաբանությունների, ինչպես օրինակ՝ բխեցրել են «**հոների արքայական հորդայի անունից**» կամ հասկացել «**ընտիր**

25 Անդ: Յմնտ. Н.Я. Март, Кавказские племенные названия и их местные параллели, Пгд. 1922, с. 25. Տե՛ս նաև Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 42:

26 Հեղինակը վկայակոչում է Ю. Симонов-ի “Телы-потомки древних кельтов”. Տե՛ս “Наука и жизнь”, 1976, N 5, с. 142-143.

27 Մովսես Կաղանկատվացի, հատ. Ա, գլ. Բ: Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչի հաղորդումից բոլորովին չի բխում, թե կելտերը կովկասաբնակներ են, ինչպես կարծում է Բ. Ուլուբաբյանը:

28 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. Բ, գլ. ԻԵ, գիրք Գ, գլ. Զ:

29 Տե՛ս Եղիշեի վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Եր., 1957, էջ 12, 141, 148:

թուրք» կամ «եկվոր թուրք»: Չեռագրերում «խայլանդուրք»-ը հանդիպում է նաև «Հայլանդուրք» գրությամբ, որը որոշ գրիչներ փորձել են հայերենով հասկանալ որպես «**հայել ընդ ուրուք**», ինչը բոլորովին իմաստ չունի տվյալ կապակցության մեջ և ստացվել է անհեթեթ «...դադարեցին հայել ընդ ուրուք ելանել ընդ **Պահակն ճորայ**» արտահայտությունը:

Հրատարակիչները պահպանել են «**Խայլանդրաց**» ձևը, սակայն Բ. Ուլուբաբյանը փորձում է տեղ տալ թե՛ «**Խայլանդուրք**» և թե՛ «**Հայլանդուրք**» ձևերին և գտնում է, որ «**Հայլանդուրք**»-ը կելտական բառ է (highlander) և նշանակում է **լեռնաբնակ** կամ **լեռնցի**: Ի հավելումն այս ամենի, հեղինակը նշում է, որ մինչև այժմ այդպես են կոչվում **Շոտլանդիայի (հին Ալբանիայի)** լեռնային մասերի բնակիչները: Իսկ «**հայլանդ**»-ը, նրա կարծիքով, ինչպես կելտերի, այնպես էլ նրանց ժառանգորդ անգլիացիների լեզվով նշանակում է «**լեռնաստան**», «**բարձրադիր տեղ**»: Հեղինակն այս փաստը համարում է ուշագրավ: Եթե ճիշտ է իր բացատրությունը, ապա այն գալիս է մեկ անգամ ևս շեշտելու կելտ-գաղատացիների սերտ կապը Կովկասի հետ և առավել հաստատուն հիմքի վրա դնելու Կուրի ձախափնյակին տրված «**Ալբանիա**» տեղանվան իսկությունը³⁰:

Շարունակելով իր միտքը զարգացնել՝ նա գրում է, թե հետագայում, երբ եկվոր թուրքական ցեղերն ամրացան Կուրի ավազանում և հին **Ալբանիայի** դաշտային մասի բնակիչ ցեղերին մասամբ ձուլեցին իրենց մեջ կամ էլ մյուս մասով մղեցին դեպի հյուսիս՝ նրանց առավել լեռնոտ բնաշխարհը, **Ալբանիան** բաժանվեց երկու մասի՝ հարավային կամ **հարթավայրային**, որը վաղուց ի վեր կոչվում էր Շիրվան, և լեռնային, որի համար եկվորները նոր անուն չփնտրեցին, այլ «**Ալբանիա**»- «**լեռների երկիր**»-ը բարգձմանեցին իրենց լեզվով որպես «**Պաղստան**», այսինքն՝ «**լեռնաստան**»: Հետևաբար, ըստ հեղինակի, «**Ալբանիա**» չի նշանակել «**ալբանների երկիր**» և ոչ այլ ինչ է, բայց եթե կելտական «**լեռների երկիր**» անունը, որից էլ երկրի բնակիչները կոչվել են «**ալբաններ**» (հեղինակի մոտ՝ **աղբանցիներ**-Հ.Բ.): Հետևում է եզրակացությունը, որ «**Ալբանիա**»-ն էթնիկական անուն չէ, քանի որ, ըստ Ստրաբոնի, **ալբաններ** էին համարվում **Ալբանական քաղաքակրթության** մեջ մտնող 26 ցեղերը³¹:

Ինչպես կտեսնենք, մենք լիովին կիսում ենք Բ. Ուլուբաբյանի կարծիքն այն մասին, որ «**Ալբանիա**»-ն էթնիկ անվանում չէ, սակայն նրա մի շարք դրույթներին համաձայն չենք: Վերջինս, անտարակույս մեծ և օգտակար աշխատանք է կատարել **Հայոց Արևելյից կողմերի** պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում, սակայն, հավուր պատշաճը մատուցելով նրա կատարածին, պետք է նշենք, որ անկախ այն հանգամանքից, թե «**Ալբանիա**» տեղանունը կելտական ծագում ունի, թե ոչ, Բ. Ուլուբաբյանի բացատրությունն ունի մի շարք խոցելի կողմեր: Ճիշտ է, անշուշտ, որ կելտական լեզուները ազգակից են անգլերենին և ֆրանսերենին, սակայն հնդեվրոպական լեզուների ընտանիքում նրանք առանձին ենթախումբ են կազմում, իսկ անգլերենն ու ֆրանսերենը, համապատասխանաբար, մտնում են գերմանական և ռոմանական ենթախմբերի մեջ: “**Highlander**”-ը, որչափ որ մենք կարող են դատել, այնուամենայնիվ, կելտական բառ չէ, այլ անգլերեն³²: Ըստ որում, անգլերեն են այդպես կոչել **շոտլանդական կելտերին** և ոչ

30 Նմանօրինակ բացատրություններ տվել են Յ. Մարքվարթը, Մ. Սևիրովը, Վ. Ղուկասյանը: Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 44-45:
31 Տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 45:
32 Տե՛ս B.K. Miller, Modern English-Russian dictionary, Moscow, 2005, p. 369.

թե կելտերն՝ իրենց: Եվ եթե անգլերեն «highlander» նշանակում է «լեռնաբնակ», ապա այն V դ. չէր կարող արտասանվել «հայլենդեր», այլ հավանաբար «հիխլենդեր» կամ «հիխլանդեր», որը սերտ աղերս ունի գերմաներեն «Hochländer» բառի հետ, որը նույնպես նշանակում է «լեռնաբնակ» կամ՝ «լեռնային Շոտլանդիայի բնակիչ»³³: Հետևաբար V դարում անգամ գերմանները «լեռների երկիր»-ը չէի կոչի «Հայլանդ», իսկ իրենց ինքնությունը դեռ լիովին պահպանած կելտերը իրենց չէին անվանի գերմանների լեզվով: Անշուշտ, կելտերը կարող էին իրենց տեղաշարժերի ժամանակ հայտնվել հեռավոր Կովկասում, սակայն, եթե դա իրոք տեղի է ունեցել և անգամ «խայլանդուրներ»-ը կելտեր են, ապա նրանց անվանը նման բացատրություն տալը ոչ միայն անիմաստ է, այլև անհնարին:

2. «Ադուան-alban» էթնանվան և «Ադուանք-Albania» երկրանվան բացատրությունը

Խոսելով Ալբանական թագավորության մասին, իր օրերում՝ մ.թ.ա. I դարի վերջերին և I դարի սկզբներին, Ստրաբոնը գրել է, որ նրա մեջ 26 ցեղեր էին գտնվում, որոնք խոսում էին տարբեր լեզուներով և մինչև միավորվելը կառավարվում էին առանձին թագավորներով³⁴: Ելակետ ընդունելով այս տեղեկությունը՝ փորձենք պատասխան տալ այն հարցին, թե 26 ցեղերի այդ համադաշնության բնակչությունն ինչու՞ է ստացել հայերի կողմից «ադուան», իսկ հունա-հռոմեացիների կողմից «alban» ընդհանրական էթնանունը: Պատմահոր տեղեկություններից մեզ համար պարզ դարձավ, որ հայկազն Սիսակը ժառանգում է Ադվանից դաշտը և նրա լեռնակողմը Երասխից մինչև Հունարակերտ ամրոցը՝ արևելքում սահման ունենալով Կուր գետը, որը և հայերենով խոսողների սահմանն էր: Ընդ որում աշխարհն էլ նրա ադու (=քաղցր) բարքի պատճառով ստանում է Ադուանք-Ադվանք անունը: Վաղարշակ թագավորի օրոք Առանը նշանակվում է կողմնակալ «յարևելից կողմանէ զեզերք հայկական խօսիցս»³⁵: Այս ամենը աներկբայորեն ցույց է տալիս, որ Առանը, որին աղբրեջանական պատմագրությունը, փրփուրը բերանին, փորձում է ներկայացնել որպես այսպես կոչված՝ ադվանների նախահայր, ոչ մի առնչություն չունի Կուրի ձախափնյակում փռված հյուսիսային դաշտի և Պատմահոր հավաստմամբ՝ Մեծ Կովկասի ստորոտում հաստատված եկամուտ (եկվոր) ազգի հետ, որոնց անգամ Մովսես Խորենացին նման անունով չի կոչում:

Թվում է, թե Մովսես Խորենացու հաղորդումն իր հստակությամբ երկնտության տեղիք չի տալիս, սակայն այնպիսի մի նշանավոր հայագետ, ինչպիսին գերմանացի Հայնրիխ Հյուբշմանն է, եկել է այն եզրակացության, որ հայոց խոսքի եզերքը ոչ թե Կուր գետն էր, այլ Սյունիքը: Ըստ որում, սխալ հասկանալով պատմիչին՝ հեղինակը լոկ փորձում է պարզել, թե Սյունիքը այդ սահմանից ներս էր, թե՞ դուրս³⁶: Հենվելով Պրոկոպիոս Կեսարացու այն հաղորդման վրա, որտեղ սյունեցիները Պարսկական Հայաստանի (իմա՝ մարզպանության-Բ.-Հ.) զինվորներից անջատ են հիշվում, ինչպես և Ջաքարիա Հռետորի տվյալն այն

33 Большой немецко-русский словарь (Grosswörterbuch Deutsch-Russisch), Москва, 2005, с. 451.

34 Strabo, XI, 4, 6.

35 Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. Ը:

36 Տե՛ս Դ. Գյուբշման, Գին Գայոց տեղւոյ անունները, թարգմանեց Դ.Բ. Պիլեզիկճեան, Վիեննա, 1907, էջ 57:

մասին, որ **Սիսական երկիրը** իբր՝ **հայերից, վրացիներից և աղվաններից** գատ երկիր է սեփական լեզվով³⁷, Հ. Հյուբշմանը գալիս է այն եզրակացության, որ սյունեցիները լեզվով և ազգությամբ տարբեր են հայերից³⁸: Այնուհետև հեղինակը գալիս է ևս մեկ այլ անհեթեթ եզրակացության, թե **Սյունիքից** արևելք տարածվել է հայերենի և առաներենի սահմանը³⁹: Ըստ երևույթին՝ Հ. Հյուբշմանի հեղինակությունը աներկբայելի է եղել հայ նշանավոր պատմաբան Ն. Ադունցի աչքում, և նա էլ **Սյունիքը** հռչակում է Հայաստանի աղվանական ծայրամաս⁴⁰, այսինքն՝ **Սյունիքն** էլ հատկացնում է այսպես կոչված՝ **Աղվանքին**: Այս ամենը, որ գիտականության նշույլ անգամ չի պարունակում, մինչև այսօր ջուր է լցնում աղբբեջանական պատմաբանների ջրաղացին, թե իբր՝ **Առանը** նշանակվել է կուսակալ հայոց լեզվի արևելյան եզերքում կամ սահմանում և եղել է **այսպես կոչված՝ աղվանների** նախահայրը: Իրականում, ինչպես շուտով ստորև կհամոզվենք, «**աղուան**» հասկացությունը զուտ հայկական է թե՛ իր նշանակությամբ և թե՛ աշխարհագրական ընդգրկումով, եթե չհաշվենք հայերի կողմից **Կուրի** ձախափնյակին տրված **Աղվանք** անունը, որը բոլորովին էլ էթնիկական հիմք չունենալով, հռոմեացիների կողմից, հարմարեցվելով լատինական աշխարհի տեղանուններից մեկին, վերածվել է **Ալբանիայի**՝ ոչ մի կերպ չարտահայտելով **Կուրի** ձախափնյակի բնակչության էթնիկ պատկանելությունը:

Ուստի առնվազն տարօրինակ են հնչում Ռ. Մելիքովի այն խոսքերը, թե «Եղել են այդ շրջանում ալբանները առանձին ցեղ կամ էլ ցեղերի միություն (եթե ցեղերի միություն, ապա քանակապես զգալի աստիճանի տարբերվող այն ցեղերից, որոնք մ.թ.ա. I դ.-մ.թ. I դ. մտել են Ալբանական թագավորության կազմի մեջ), մենք չգիտենք»⁴¹: Շարունակելով իր միտքը՝ հեղինակը գտնում է, որ սկզբում ալբանները բնակվում էին **Կուր գետից** մինչև **Կովկասյան լեռներն** ընկած տարածքում, սակայն դա վերաբերում է Ալբանական թագավորության սահմաններին և որ իբր՝ ալբանական ցեղերը բնակվել են, ի դեմս **ուտիների**, նաև Կուրից հարավ ընկած շրջանում⁴²: Որ **Կուրի** աջափնյա **Աղվանքը** ոչ մի կապ չունի գետի ձախափնյակի **այսպես կոչված Աղվանքի հետ**, որի իսկական անվանումը մեզ հայտնի էլ չէ և միայն կարելի է ենթադրել, մենք առաջիկայում դեռ կքննարկենք, իսկ այժմ լոկ նշենք, որ Ստրաբոնի հիշատակած 26 ցեղերի միություն հանդիսացող Ալբանական թագավորությունը էթնիկ իմաստով դեռևս անգամ **կովկասալեզու ցեղերի համադաշնություն** չէր:

Աղվանք անունն ունի զուտ հայկական բովանդակություն և ծագում է «**աղու**» բառից: «**Աղու**», որը նշանակում է քաղցր, բարի, անուշ, մեղմ և այլն, առաջացել է «**աղ**» բառի գործիական հոլովածնից և ավելի վաղ հնչել է ոչ թե «**աղու**», այլ «**աղով**» կամ, որ ավելի ճիշտ է, «**ալով**», որ կնշանակի աղով համեմված, համեղություն ձեռք բերած: Ըստ որում, հետաքրքիր է, որ վրացիները փոխառել են այդ բառը շատ վաղուց, երբ հայերը այն դեռ արտասանում էին «**ալով**»: Ինչպես ճիշտ նշում է Հր. Աճառյանը, վրացերեն **գաալովերա**-ն, որ նշանակում

37 Տե՛ս Procop., Bell. Pers., 1, 15. Ջաբարիա Գոնտոր, ժամանակագրություն, գիրք XII, գլ. 7, տե՛ս Hamilton Brooks, The Syriac cronicale known as that of Zachariah of Mitylene, London, 1899:

38 Տե՛ս Գ. Գյուրշման, նշվ. աշխ., էջ 58:

39 Աճղ:

40 Տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, с. 423.

41 Տե՛ս Р. Меликов, Этническая картина Азербайджана в период Ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н.э.), с. 126-127.

42 Աճղ, էջ 127:

է«քաղցրանալ», «անուշ համ ստանալ», կազմված է արմատական «ալով» բառից, որ փոխառություն է հայերենից և համապատասխանում է «աղու»-ին: Ըստ որում, հայերեն «աղու»-ից է ծագում մաս վրացերեն միալներբա=փաղաքշել բառը⁴³: Դժվար չէ տեսնել, որ «ալով»-ը հայերենին հատուկ օրինաչափությամբ, ինչպես օրինակ՝ վրացիների կողմից շատ վաղուց փոխառված Մովկանը, որ ավելի ուշ ժամանակների հայկական աղբյուրներում արձանագրված Մուկանն է, աստիճանաբար սկսում է արտասանվել «ալու», իսկ ավելի ուշ՝ «աղու»: Միակ հնարավոր եզրակացությունն այն է, որ «ով»-ի վերածվելը «ու»-ի կատարվել է գոնե մինչև մ.թ.ա. I դարը: Սակայն բոլոր հիմքերը կան կարծելու, որ «ալով» ձևին՝ մինչև Գնեսու Պոմպետսի հռոմեական բանակների Ալբանիա գալը, նախորդել է «ալոբ»-ը: Չի բացառվում առաջին հնարավորության իսկությունը, սակայն մենք, ելնելով մի շարք հանգամանքներից, որոնց ստորև կանդրադառնանք, հակված ենք առաջնությունը տալու «ալոբ» հնչյունը: Եվ, եթե ճիշտ է մեր տեսակետը⁴⁴, իսկ այն ոչ ճիշտ համարելու հիմքեր չկան, ապա «ալոբ»-ը վերածվելու էր «ալով»-ի, իսկ այնուհետև «ալու»-ի, իսկ վրացական փոխառությունը կարող էր կատարվել «ալով» ձևի հանդես գալուց հետո:

Գործիական հոլովի «-բ» կազմիչը պահպանվել է մաս աշխարհաբարում: Այսպես, օրինակ, եթե «ուշադրություն» բառը սեռականում «ուշադրության» է, ապա «-բ» գործիականակերտը ստանալուց հետո վերածվում է «ուշադրությամբ»-ի, որտեղ «ն»-ն «բ»-ի ազդեցությամբ վերածվում է «մ»-ի: Գրաբարում կա գոյականների 5 պարզ հոլովում՝ Ա, Ե, Ի, Ո, Ու և երկու խառն՝ Ի-Ա, Ո-Ա: Գոյականը Ա պարզ հոլովման դեպքում գործիականում ունի «-աւ» վերջավորությունը, որը ձևավորվում է սեռականի «այ» և գործիականի «-ւ» կազմիչի միացումով: Ե պարզ հոլովման դեպքում գործիական հոլովը կազմվում է սեռականի վերջավորության վրա գործիականի «-բ» կազմիչի հավելումով: Ի հոլովման ժամանակ սեռականի «-ի» վերջավորությանը հավելվում է գործիականի «-ւ» կազմիչը: Նույնը տեղի է ունենում Ո հոլովման դեպքում: Շեղում է տեղի ունենում Ու հոլովման դեպքում, երբ գործիականում գոյականը ունի սեռականի և տրականի հոլովաձևը: Իսկ այդ կարելի է բացատրել միայն մի իրողությամբ: Մենք հակված ենք կարծելու, որ վաղնջական ժամանակներում Ու հոլովման դեպքում գոյականը գործիականում պետք է ունենար «-բ» կազմիչը, որը վերածվելով «-ւ»-ի, ընկել է, քանի որ երկու «ւ»-ները պարզապես համագոյակցել չէին կարող: Ի-Ա խառը հոլովումը մույնպես մեզ նորություն չի տալիս: Անկանոն կամ զարտուղի հոլովման դեպքում մենք մշտապես հանդիպում ենք գործիականի «-բ» կազմիչին⁴⁵:

Ի մի բերելով վերն ասվածը, մենք, հիմք ունենալով «կին» գոյականի գործիականում «կանամբ» և «կնաւ» ձևերը⁴⁶, գալիս ենք այն եզրակացության, որ վաղնջական հայերենում գործիականը բոլոր հոլովներում կազմվել է, ամենայն հավանականությամբ, «-բ» կազմիչով, սակայն, երբ հայոց լեզվի տարածման առանձին շրջաններում «-բ»-ն վերածվել է «-ւ»-ի, «կանամբ»-ը սկզբում վերածվել է «կնաւ»-ի, իսկ շեշտակորույս «ա»-ի անկումից հետո «կնաւ»-ի:

43 Տե՛ս Գր. Աճառյան, Գայերեն արմատական բառարան, Ա հատոր, Եր., 1971, էջ 116:

44 Ինչպես նշում է Գ. Ջահուկյանը, հայերենի գործիականի կազմիչը վաղնջահայերենում պիտի ունենար -bi / -wi (-vi) տեսքը: Տե՛ս Գայոց լեզվի պատմություն, նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 241:

45 Տե՛ս Ա. Ա. Աբրահամյան, Գրաբարի ձեռնարկ, Եր., 1976, էջ 29-38:

46 Անդ, էջ 56:

Ինչպես տեսնում ենք, Ա, Ե, Ի, Ո հոլովումների դեպքում գործիականի կազմիչը «-ւ»-ն է, իսկ ինչ վերաբերում է Ու հոլովմանը, ապա մեր բացատրությունն արդեն տվել ենք: Կարծում ենք, որ վաղնջական հայերենում թե՛ պարզ և թե՛ խառը հոլովումների դեպքում գործիականի կազմիչը եղել է «-բ», սակայն այն մեզ է հասել միայն խառը հոլովման որոշ և անկանոն կամ զարտուղի հոլովման դեպքերում: Նկատվում է օրինաչափություն: Չայնավորներից հետո «-բ»-ն ժամանակի ընթացքում որպես կանոն վերածվել է «-ւ»-ի, որն էլ մեզ իրավունք է տալիս ենթադրելու, թե Ու հոլովման դեպքում նույնպես «-բ»-ն վերածվել է «-ւ»-ի, սակայն ընկել է, քանի որ չէր կարող հնչվել «-ու»-ից հետո:

Եթե փորձենք համեմատել լատիներենի գործիական հոլովի վերջավորությունները, ապա կտեսնենք, որ առաջին հոլովման դեպքում գործիականն ունի ուղղականի տեսքը, երկրորդ հոլովման դեպքում՝ «-օ» վերջավորությունը, որը համընկնում է տրականին, երրորդ հոլովման դեպքում՝ «-ե», չորրորդ հոլովման դեպքում՝ հոգնակիում «bus», և հինգերորդ հոլովման դեպքում՝ կրկին հոգնակիում «būs»⁴⁷: Կարծում ենք, որ լատիներենում ևս «-բ»-ն կամ «b-ūs»-ը՝ որպես գործիականի հոգնակի թվի կազմիչներ, ցույց են տալիս, որ գործիականի «-բ» հոլովակազմիչը հնդեվրոպական ընդհանուր ակունքներ ունի: Անուշտ, մեր խնդիրը չէ պարզելու, թե ինչպես են ընթացել հնչյունափոխական գործընթացները լատիներենում, առավել ևս, որ մենք համապատասխան պատրաստություն էլ չունենք, սակայն լատիներենի օրինակը ցույց է տալիս, որ վաղնջական հայերենում սկզբնապես գործիական հոլովի կազմիչը եղել է միայն «-բ», որը ձայնավորից հետո որպես կանոն վերածվել է «-ւ»-ի, իսկ Ո հոլովման դեպքում՝ «-վ»-ի:

Այժմ, ելնելով վերը կատարված քննությունից, դժվար չէ եզրակացնել, որ սկզբնական «ալոբ»-ը և նրանից առաջացած «ալով»-ը և «ալու-աղու»-ն, բացի վերը նշված իմաստներից, ունեցել է «պարարտ», «արգասաբեր» իմաստ, որի վրա գումարվելով «-ան» վերջածանցը՝ ծնել է արգասաբեր վայրի իմաստ: Դրա վրա դրվելով «բ» հոգնակիակերտը, նրան տվել է աշխարհագրական տեղանքի կամ երկրամասի բովանդակություն: Վերջինիս առաջացումից հետո **Կուր-Արաքսյան** տափարակի **Կուրի** աջափնյակը ստացել է **Աղուանից դաշտ** անունը: Սակայն Մեծ Հայքին պատկանում էր միայն նշված տափարակի Մեծ Հայքի մեջ մտնող **Կուրի** աջափնյակը, հետևաբար հայերը արգավանդ դաշտի գաղափարը տարածեցին նաև **Կուրի** ձախափնյա շրջանի վրա, և երբ այնտեղ ձևավորվեց ինչ-որ մի անուն ունեցող պետություն, հայերն այն կոչեցին **Աղվանից (դաշտի) պետություն** կամ **Աղվանք**:

Ամեն ինչից դատելով՝ հայերն սկզբում այդ թագավորությունը կոչել են **Ալոբանք**, որը միայն հետագայում՝ դեռ մինչև հայ գրերի գյուտը, վերածվել է **Ալովանքի**, իսկ «ով»-ի «ու» վերափոխվելուց հետո՝ «**Ալուանք**»-ի, էլ ավելի ուշ՝ «**Աղուանք**»-ի: Հասկանալի է, որ «**Աղվանքի**» հայկական լինելը և հայերենով բացատրվելը, վերն ասվածից հետո, այլևս կասկածներ հարուցել չեն կարող, որ այն զուտ հայկական երևույթ է: Եվ, եթե հետագայում, անգամ՝ ուշ միջնադարում մարդը իրեն համարում էր «**ազգաի հայ**» «**Աղուանից աշխարհից**», բնավ չի նշանակում, թե նա այսպես կոչված աղվան է եղել: Դա մոտավորապես նույնն է, ինչ որ վասպուրականցին կամ գուգարացին իրենց կոչեին «**ազգաի հայ**» «ի

47 Տե՛ս В. И. Мирошенко, Н. А. Федоров, Учебник латинского языка, Москва, 1976, с. 26-111.

Վասպուրական կամ ի Գուգարաց աշխարհէ»:

Հետագա շարադրանքում մենք ցույց կտանք, որ այսպես կոչված «աղուաններ»-ը կամ «ալբաններ»-ը հունա-հռոմեական աշխարհին հայտնի են դառնում մոտավորապես մ.թ.ա. I դարից: Արևելք են գալիս հռոմեացիները՝ ի դեմս Գնեսու Պոմպեոսի բանակների, և այսպես կոչված **Աղվանքի** անունը, որ հայերի բերանում այդ ժամանակ հնչելու էր **Ալոբանք**, նրանք անմիջապես նմանեցնում են **Ալբանիային**, որտեղ սղվում է շեշտակորույս «ո»-ն և հայկական «ք» հոգնակիակերտը, որ սովորաբար նշանակում է երկիր կամ ժողովուրդ, փոխարինվում է «-ia»-ով: Անկախ այն հանգամանքից, թե **Ալբանիայի** զուգահեռները հանդիպում են կելտական ժողովուրդների մոտ, այս դեպքում **Կուրի** ձախափնյակում գտնվող պետության **Ալբանիա** անվանումը զուտ պատահական նմանություն ունի նրանց հետ: Այլ խոսքով, «alban» և «Albania» անունները ծագում են հայերի շրջանում և բացատրվում են հայերենով: Այդ անունը ոչ մի կերպ չի կարելի կապել կելտական աշխարհի և ոչ էլ լատինական **mons Albanus**-ի հետ:

3. Այսպես կոչված ալբանական ցեղերի և նրանց լեզվական պատկանելության հարցի շուրջ:

Հասկանալի պատճառներով «**Ալբանիա-Աղուանք**»-ի վերաբերյալ հնագույն տեղեկությունները պահպանել են հունա-հռոմեական աղբյուրները: Որչափ որ մենք կարող ենք դատել, դրանց մեջ առաջինը ամասեցի հույն աշխարհագետ Ստրաբոնն է, որի հաղորդումներից մեկի համաձայն՝ «**Նրանց (իմա՛ ալբանների - Բ.Հ.) թագավորները երևելի են: Այժմ, ճիշտ է, բոլոր ցեղերին մեկ թագավոր է կառավարում, այն դեպքում, երբ նախկինում յուրաքանչյուր այլալեզու ցեղ կառավարվում էր սեփական թագավորի կողմից: Նրանք (իմա՛ ալբանները - Բ.Հ.) 26 լեզուներ ունեն, այնպես որ նրանք դժվարությամբ են մտնում միմյանց հետ հարաբերությունների մեջ**»⁴⁸: Հենվելով այս հաղորդման վրա՝ Կ. Տրևերը գրում է, թե աղվանական ազգությունը ձևավորվել է 26 ցեղերից: Ըստ որում, այդ ցեղերի միավորումից հետո ցեղային միավորման գլուխ է կանգնում **աղվանների** կամ **ալբանների** ցեղը, որը հավանաբար տնտեսական և ռազմական տեսակետից առավել հզորն է եղել⁴⁹: Եզրակացությունը՝ եզրակացություն, սակայն, հակառակ Կ. Տրևերի «խորհմաստ» դատողության, դեռևս և ոչ մի ուսումնասիրողի չի հաջողվել գտնել «**ալբան-աղուան**» անունը կրող որոշակի ցեղ: Իսկ եթե հաշվի առնենք այն իրողությունը, թե իբր՝ **Կուրի** ձախափնյակում է գտնվել **ալբանների** հավաքական ամբողջությունը, ապա զարմանալիորեն թագավորության անկումից հետո երբևէ չի հիշատակվում մի որևէ ցեղ, որը կրեր «**ալբան-աղուան**» անունը:

Այս հարցին, անշուշտ, մենք դեռ կանդրադառնանք, սակայն այժմ կանգ առնենք այն հարցի վրա, թե որոնք են եղել Ստրաբոնի կողմից հիշատակված այսպես կոչված **ալբանական 26 ցեղերը**, քանի որ՝ ինչ-ինչ պատճառներով հույն աշխարհագետը նրանց անունները չի պահպանել: Կ. Տրևերը, փորձելով ինչ-որ կերպ վեր հանել այսպես կոչված աղվանական ցեղերի անունները, գրում է, թե

48 Տե՛ս Տրաբո, XI, 4, 6.

49 Տե՛ս Կ.Յ. Կրեբեր, նշվ. աշխ., էջ 44:

պատմությունը հիշյալ բոլոր 26 ցեղերի անունները չի պահպանել: Որ իբր՝ պահպանվել են, հավանաբար, առավել նշանավորների մասին առանձին տվյալներ և հիշատակություններ⁵⁰, սակայն դրանց մեջ նա այդպես էլ չի գտնում ալբանների: Դժբախտաբար, բարեխիղճ և անգամ հայերի նկատմամբ արտակարգ բարյացակամորեն տրամադրված, սակայն, այսպես կոչված՝ Աղվանքի շատ հարցերից անտեղյակ Կ. Տրևերը, որին, որքան էլ ցավալի լինի, առանց լուրջ վերլուծության հետևել են նշանակալի թվով այլ ուսումնասիրողներ, ներկայացնում է մեզ մի այնպիսի շարադրանք, որը բացարձակորեն չի համապատասխանում պատմական ճշմարտությանը: Հեղինակի կարծիքով, «ալբան»-ների բուն տարածքը եղել է Կուր գետի միջին և ստորին հոսանքի շրջանը՝ գերազանցապես ձախափնյա շրջանը, իսկ Կուրի ստորին հոսանքի աջափնյակը, որ հնում կրել է Կասպիանե (իմա՝ հայերեն Կասպ-Բ.Հ.) անունը, Ստրաբոնի համաձայն, նույնպես մտել է Ալբանիա-Աղուանքի մեջ⁵¹:

Հույն աշխարհագետը Կասպ-Կասպիանեին անդրադարձել է երկու անգամ և, առաջին հայացքից, խիստ հակասական ձևով: Այսպես, անդրադառնալով Մեծ Հայքի ընդարձակմանը՝ Արտաշես Ա հայոց թագավորի օրոք, Ստրաբոնը գրում է, թե Արտաշեսը և Ջարեհը «...մեծացան՝ շրջակա ազգերից գրավելով զանազան գավառներ, Մարերից Կասպիանեն, Փավնիսիսը և Բատրոսյեղան...»⁵²:

Չնայած Ստրաբոնը խոսում է միասնական նվաճումների մասին, իրականում մարերից, բայց ոչ թե «ալբան-աղուան»-ներից Կասպիանեն կարող էր գրավել միայն Արտաշես Ա-ն: Սակայն առավելապես հենվելով Ստրաբոնի մեկ այլ հաղորդման վրա, որտեղ ասված է, թե «ալբանների մարզին է պատկանում Կասպիանեն, որն [այդպես] է կոչվել այժմ անհետացած մի ցեղի անունով, որով կոչվում է նաև ծովը»⁵³, Կ. Տրևերը⁵⁴, Ս. Երեմյանը⁵⁵ և շատ ուրիշներ գտնում են, որ Կասպիանեն իբր՝ եղել է «ալբանական» երկրամաս: Այսուհանդերձ Կ. Տրևերը, հավանաբար, որոշ երկմտանք է ունեցել Կասպիանեի հարցում, որովհետև այնուհետև նշել է, թե պարզ չէ՝ Ստրաբոնը ասում է իր ժամանակների կացության մասին, թե՞ վկայաբերում է իր նախորդներից մեկի հաղորդումը: Ուստի նա եզրակացրել է, որ չի բացառվում այն հնարավորությունը, որ հեղինակը նկատի է ունեցել ոչ միայն Կուրից հարավ ընկած գետաբերանի աջափնյա շրջանը, այլև ձախափնյակը՝ ներառելով Ապշերոնի թերակղզին և շրջակա երկրամասերը, որի բնակչությունը մ.թ. I դարերում, թերևս, կրել է կամ շարունակել է կրել կասպերի անունը⁵⁶: Ապշերոնի թերակղզու և շրջակա տարածքների ներառումը Կասպ-Կասպիանեի մեջ մի փոքր փոխում է Կ. Տրևերի եզրակացության բնույթը, սակայն հակասությունը բոլորովին չի վերացնում, քանի որ խոսքը մի դեպքում վերաբերում է ալբանական երկրամասին, իսկ մյուս դեպքում՝ հայերի կողմից մարերից գրավված երկրամասին: Սակայն խնդիրը դրանով չի ավարտվում, որովհետև, ինչպես կտեսնենք, ոչ մի կերպ չի կարելի մ.թ. I դարի հաղորդումը տարածել առավել հին ժամանակների վրա: Եթե Կ. Տրևերը և նրան հետևողները մի փոքր

50 Անդ, էջ 44:
 51 Անդ:
 52 Strabo, XI, 14, 5.
 53 Անդ, XI, 4, 5.
 54 Տե՛ս Կ.Յ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 44-45:
 55 Տե՛ս Ս.Տ. Երեմյանի աշխատությունները և «Աղվանք»-ին վերաբերող քարտեզները:
 56 Տե՛ս Կ.Յ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 45:

խորանային սկզբնաղբյուրների՝ թեկուզև կցկտուր տեղեկությունների մեջ, ապա նրանց համար պարզ կդառնար, որ Ստրաբոնի մոտ հակասություն չկա, քանի որ հեղինակը նկատի է ունեցել երկու իրարից տարբեր **կասալիաններ**:

Նախ՝ քննության առնենք այն հարցը, թե այբանական համարվող **կասալերը** երբվանից կարող էին բնակվել նշված տարածքներում: Հարցը մենք քննության ենք առնում այն պարզ պատճառով, որ համենայն դեպս՝ Աքեմենյան Պարսկաստանի շրջանում **կասալերի** բնակությունը հիշյալ տարածքում լիովին բացառվում է: Աքեմենյան Պարսկաստանի հյուսիսային սահմանը՝ Հերոդոտոսի հավաստմամբ, անցնում էր Կովկասյան լեռնաշղթայով. «Նույնիսկ **կուրերը և հարևանները՝ մինչև Կովկաս լեռը** (իմա՝ լեռնաշղթան-Ք.Հ.), քանզի մինչև լեռը տիրում են պարսիկները, իսկ **Կովկասից** հյուսիս (ընկած երկիրը) հաշվի չի առնում պարսիկներին, նույնպես հարկ են տալիս ընծաներ մատուցելու ձևով»⁵⁷: Ստացվում է հետաքրքիր կացություն. մի կողմից՝ կարծես թե կասկած չկա, որ Աքեմենյան Պարսկաստանի սահմանը հասել է մինչև **Մեծ Կովկասի լեռնաշղթան**, իսկ մյուս կողմից՝ զարմանալիորեն **Կուրից հյուսիս ընկած երկիրը**, թվում է, թե չի մտնում ոչ մի սատրապության մեջ:

Անշուշտ, կարելի է ենթադրել, որ Պարսից տերության սահմանն անցել է **Կուր** գետով, որը բավականաչափ ամուր պատնեշ էր հյուսիսկովկասյան քոչվորների դիմաց, սակայն, այնուամենայնիվ, այն անհամեմատ ավելի խոցելի պատվար էր, քան Կովկասյան լեռնաշղթան, ուստի միանգամայն տրամաբանական պետք է համարել այն միտքը, որ Աքեմենյան տերությունը իր սահմանները հասցրել էր մինչև **Կովկասի լեռները**: Այդ դեպքում պետք է պատասխան տալ այն հարցին, թե ովքե՞ր են բնակեցրել **Կովկասյան լեռնաշղթայի ու Կուրի** միջև ընկած տարածքը:

Կասալերի հետ կապված, կամա թե ակամա, պարտավոր ենք քննարկել մի շատ կարևոր հարց՝ կապված XI և XV սատրապությունների տեղադրության հետ, որը, մեր կարծիքով, լույս է սփռում նշված կնճռոտ հարցի վրա: Առաջինի մասին Հերոդոտոսը գրում է. «**Կասալերը, պավսիկները, պանփրիմաթները և դարեյդները, մեկ նահանգ կազմած, վճարում էին երկու հարյուր տաղանդ: Սա էլ տասնմեկերորդ նահանգն էր**»⁵⁸: Իսկ երկրորդն ունի հետևյալ նկարագրությունը. «**Սակերը և կասալերը վճարում էին երկու հարյուր հիսուն տաղանդ. սա տասնհինգերորդ նահանգն էր**»⁵⁹: Ավելորդ չի լինի նշել, որ նշված սատրապությունների տեղադրության մասին միասնական կարծիք գոյություն չունի: Մասնավորապես, որոշ ուսումնասիրողներ փորձում են տասնհինգերորդ սատրապությունը տեղադրել Այսրկովկասում՝ փորձելով սակերին տեղադրել **Սակասենի** տարածքում, այսինքն՝ **Պանձակ**, ներկայիս **Պյանջա** քաղաքի շրջակայքում⁶⁰: Սակայն պատմաբանների մեծ մասը իրավացիորեն գտնում է, որ տեղեկությունը վերաբերում է միջինասիական սակերին, որոնք նույնանուն են բեհիսթունյան արձանագրության **Saka** երկրին⁶¹: Հասկանալի է, որ նման բացատրության և տեղորոշման դեպքում տասնհինգերորդ սատրապությունը կհայտնվի ոչ թե Այսրկովկասում, այլ **Կասալից ծովից** արևելք ընկած շրջանում:

57 Herodotus, III, 97.

58 ԱճՊ, III, 92:

59 ԱճՊ, III, 93:

60 Стѣв В.В. Струве, Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии, JL., 1968, с. 18.

61 Стѣв И.М. Дьяконов, История Мидии, М.-Л., 1956, с. 359.

Կասկածից վեր է, որ չնայած աղբյուրների պատմաբանների համառոտացումներին, Հերոդոտոսի XV սատրապության մեջ հիշատակված կասպերին տեղադրել Այսրկովկասում պարզապես հնարավոր չէ, քանի որ ավելի ուշ շրջանում հիշատակված այսրկովկասյան կասպերը բավականին համեստ տարածք էին զբաղեցնում անգամ՝ **Շակաշենեում** հաստատված ու ժամանակի ընթացքում հայացած սակերի հետ միասին և հազիվ թե կարող էին 250 տաղանդ հարկ վճարել:

Կարծում ենք՝ անգամ հարկ չկա ընդգծելու, որ XI սատրապության **կասպերը**, ազգակից լինելով հանդերձ XV սատրապության **կասպերին**, այնուամենայնիվ չեն նույնանում նրանց հետ: Եվ եթե նրանք հիշատակվում են տարբեր սատրապություններում, ապա իրողությունը պետք է բացատրել այդ երկու հատվածների բնակության իրար չսահմանակցող տարածքների առկայությամբ և, իհարկե, նշանակալից բազմամարդությամբ, որի շնորհիվ նրանք տեղ են գտել երկու սատրապությունների նկարագրության մեջ: Չխորանալով հարցի մանրամասների մեջ՝ նշենք, որ ուսումնասիրողները, ըստ մեծի մասին (Շթայն Հ., Հերման Ա., Դյակոնով Ի. Մ.), ինչպես նաև «История Дагестана» («Դաղստանի պատմություն») գրքի հեղինակները, (Կուզմինա Ե.Ե., Հերցֆելդ Ե. և ուրիշներ) կասպերին տեղադրել են Ատրպատականյան Մարաստանից հյուսիս-արևելք, **Կասպից ծովի** հարավ-արևմտյան ափերին, **Ապշերոնի թերակղզուց** դեպի հարավ⁶²: Ըստ որում, այս տեսակետն, առաջին հայացքից, անթերի է, որովհետև Ստրաբոնը, Կոլադիոս Պտղոմեոսը և մի շարք այլ հեղինակներ, իրոք, Կասպից ծովի հիշյալ հատվածում են տեղադրում **Կասպիանե երկիրը**: Հավելենք, որ դրան չեն հակասում նաև հայկական աղբյուրների տեղեկությունները, որոնք նույնպես **Կասպը** տեղորոշում են **Կասպից ծովին** առափնյա երկրամասում: Այս տեղեկություններին մենք դեռ կանոդադառնանք, որովհետև դրանք լուրջ վերլուծություն են պահանջում, իսկ այժմ լոկ արձանագրենք, որ **Կասպից ծովի** հարավ-արևմտյան ափերին վերոհիշյալ հեղինակները տեղադրում են XI սատրապության **կասպերին**:

XV սատրապության կասպերը, ուսումնասիրողների մի մասի տեսակետով, բնակեցրել են Հինդաքաշից հարավ (Քաֆիրիստան, Նուրիստան և Չիթթալ) ընկած շրջանը⁶³: Ու. Հաուն և Ջ. Ուելսը հակված են նրանց տեսնելու Քաշմիրում⁶⁴, չնայած շատ էլ վստահ չեն տեղադրության խնդրում: Ի.Մ. Դյակոնովը, ելնելով այն հանգամանքից, որ Քսերքսեսի բանակում կռվող **կասպերի** հագուստը և զենքը նման էին մ.թ.ա. I հազարամյակի **մաննացիների** և **մարերի** հանդերձանքին, նրանց համարում է այսրկովկասյան ցեղ⁶⁵: Ինչ վերաբերում է XV սատրապության **կասպերին**, ապա Ի. Դյակոնովը նրանց տեսնում է Կասպից ծովից արևելք՝ մերձկասպյան **սակերի** հարևանությամբ: Սակայն, որքան էլ զարմանալի լինի, հեղինակը չի բացառում նաև XV սատրապության **կասպերի** տեղորոշումը Այսրկովկասում, ինչը և, սկզբնաղբյուրներից ելնելով, պետք է

62 Տե՛ս Ա.И. Доватур, Д.И. Каллистов, И.А. Шишова, Народы нашей страны в "Истории" Геродота, Тексты, перевод, комментарий, изд. "Наука", Москва, 1982, с. 196, 66թ. 101:

63 Անդ:

64 Տե՛ս How W., Wells J., A commentary of Herodotus. Oxford, 1928, I-II, տե՛ս Ա.И. Доватур, ..., նշվ. աշխ., էջ 196, 66թ. 101: Յնմտ. Junge J., Sake-Studien, տե՛ս "Klio", 1939, տե՛ս Hef, XLI, p. 84.

65 Տե՛ս И.М. Дьяконов, История Мидии, сс. 103, 364. Յնմտ. Хлонин И.Н., Этнография державы Ахеменидов по Геродоту, տե՛ս "Страны и народы Востока", 1969, вып. 87, с. 288.

Ստրուվեն հիշյալ սատրապությունը փորձում էր տեղորոշել **Արալի ծովից** արևելք՝ վերջինս դիտարկելով որպես **Կասպից ծովի** շարունակություն: Նա գտնում էր, որ **կասպերը** նույնանուն են **սակերին**, որոնք բնակվում էին **Մոզդից** այն կողմ և Դարեհ Ա-ի օրոք կազմել էին ծովից այն կողմ գտնվող **սակերի հատուկ շրջանը**: Ըստ հեղինակի՝ հույն պատմագիրները **Արալյան ծովից** արևելք բնակվող **սակերին** կոչում էին **մասագետներ** և **դահեր**, որոնցից ծովափնյա շրջանում գտնվողները կոչվել են **կասպեր**⁶⁶:

Դժվար չէ տեսնել, որ կարծիքների ու տեսակետների պակաս չի զգացվում, սակայն հարցը մնում է մութ և անհասկանալի: Մի դեպքում՝ փաստորեն, երկու կասպերն էլ հայտնվում են Այսրկովկասում, մյուս դեպքում՝ Միջին Ասիայի կողմերում: Վերջապես, մի շատ էական իրողություն. այն, որ **Մարաստանը** սահմանակցում էր անմիջականորեն **սասպեյրներին**, ինչի մասին հավաստում է Հերոդոտոսը, դառնում է ոչ միայն կասկածելի, այլև անհնարին: Սակայն վերոհիշյալ ուսումնասիրողները, չգիտես ինչու, այդ մասին մոռանում են: Ելնելով նշված հակասական տեսակետների առկայությունից, որոնք, ըստ իս, լոկ խճճում են խնդիրը, կամենում ենք ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել Ու. Հատի և Ջ. Ուելսի այն ենթադրության վրա, որ սատրապությունների ցուցակում **կասպերի** կամ **կասպիացիների** մարզը փոխարինում է **Հյուրկանիային** կամ **Վրկանին**⁶⁷:

Շուտով պարզ կդառնա, որ այդ ենթադրությունը միակ հավանականն է, սակայն բոլորովին ավելորդ չենք համարում նշել, որ այս իրողությունը, այլ խոսքով՝ Վրկանից աշխարհի հիշատակության բացակայությունը հերոդոտյան սատրապությունների ցուցակում, լոկ շարժել է մի շարք հետազոտողների զարմանքը, սակայն չի մղել հիմնավորված բացատրությունների⁶⁸:

Հերոդոտոսի «Պատմություն»-ն, անշուշտ, տեղյակ է վրկանների գոյությանը: Վերջիններս նրա երկում հիշատակվում են երկու անգամ: Ըստ Պատմահոր՝ «**Ասիայում կա մի դաշտավայր՝ բոլոր կողմերից լեռներով շրջափակված, իսկ այդ լեռներով անցնում են հինգ նեղ կիրճեր: Այս դաշտավայրը հնում պատկանել է քորասմների և գտնվում է նույն քորասմների, հյուրկանների, պարթևների, սարանգների և քամանների սահմաններում: Պարսից իշխանության հաստատումից հետո այն արդեն պատկանում է (պարսից) արքային: Արդ, դաշտավայրը շրջափակող լեռից հոսում է մի մեծ գետ, որի անունն է *Ակես*: Այս գետը, բաժանված լինելով հինգ թևի, հնում յուրաքանչյուր թևով ոռոգում էր վերոհիշյալ ժողովուրդներից յուրաքանչյուրի երկիրը, քանի որ ամեն կիրճից մի թև էր հոսում»⁶⁹: Հերոդոտոսի հաջորդ հաղորդմամբ՝ «**Հյուրկանները ևս գինված էին պարսիկների նման. նրանց առաջնորդն էր Մեգապանոսը, որը հետագայում դարձավ Քաբելոնի կառավարիչ**»⁷⁰: Հույն-պարսկական կռիվների առնչությամբ հույն պատմագիրը հիշատակում է նաև **կասպերին**, որոնք «արշավել էին այժմնի հագած, և իրենց տեղական եղեգնյա աղեղներով ու ակինակներով զինված: Նրանց հանդերձանքն այսպիսին էր, իսկ նրանց առաջնորդն էր Արտյուփիոսի**

66 Стѣв В.В. Струве, *նշվ.*, էջ 55, 110:

67 Стѣв А.И. Доватур, ..., *նշվ.*, 196, 66թ. 101:

68 Стѣв Stein H., Herodotus erklärt von H. Stein, Berlin, 1869, ad. III, 92, 2. Пьянков И.В., «История Персии» Ктес-сия и среднеазиатские сатрапии Ахеменидов в конце V в. до н.э., ВДИ, 1965, N 2, с. 45.

69 Herodotus, III, 117.

70 Անդ, VII, 62:

եղբայր Արիմարդոս»⁷¹:

Հասկանալի է, որ **կասպերի** և **վրկանների** միաժամանակյա հիշատակությունը պատմիչի կողմից կարծես կասկածի տակ է առնում **Կասպերի երկրի** նույնացման հնարավորությունը, սակայն **Վրկանից աշխարհի** անվան բացակայությունը սատրապությունների ժողովուրդների և ցեղերի ցուցակում ոչ պակաս տարօրինակ է, որովհետև տարածական առումով պետք է ենթադրել, որ դատարկություն է առաջանում, կամ էլ **Վրկանը** վարչականորեն ներառված է մեկ այլ հպատակ երկրի մեջ: Այս առումով հետաքրքրություն են ներկայացնում Բեհիսթունյան ժայռին Գարեհ Ա-ի թողած եռալեզվյան արձանագրության տվյալները: Պարսից թագավորը հայտնում է, որ իրեն հպատակ են եղել 23 երկրներ, որոնց կազմում են **Պարթևքը, Սոգդը, Բակտրիան, Խորեզմը, Սագաստանը** և այլք, սակայն չի հիշատակում Վրկանը⁷²: Այսուհանդերձ, Գարեհ Ա արքան նույն արձանագրության մեջ մեկ այլ կապակցությամբ գրում է, որ **«Պարթևքն ու Վարկանան իմ դեմ ապստամբեցին ու հարեցին Ֆրավարտիչին»**⁷³: Մի կողմից՝ երկրանունը բաց է թողնված ապստամբ երկրների ցուցակում, մյուս կողմից՝ **Վարկանան** (= **Վրկան-Բ.Հ.**) ապստամբ երկիր է: Որոնք են հնարավոր եզրակացությունները: Թերևս, **Վրկանը**, պարզապես թյուրիմացաբար, տեղ չի գտել հպատակ երկրների ցուցակում կամ էլ վարչականորեն միացված է եղել հարևան երկրներից որևէ մեկին: Առավելություն տալ դրանցից որևէ մեկին դժվար է, սակայն այն հանգամանքը, որ Գարեհը հպատակ երկրների թիվը հստակ սահմանում է 23, ապա կարծես թե գերադասելի է երկրորդ եզրակացությունը: Շատ հավանական է, որ **Պարթևքն ու Վարկանան**, հարելով Ֆրավարտիչին և ապստամբելով արեմենյան գահակալի դեմ, պարտություն են կրել ու հանձնվել մի կառավարչի կառավարմանը, որով էլ պայմանավորվում է **Վարկանա-Վրկանի** բացակայությունը հպատակ երկրների ցուցակում:

Հաշվի առնելով նման հնարավորությունը՝ պետք է պատասխան տալ նաև մեկ հարցի ևս: Բեհիսթունյան արձանագրության հպատակ երկրների ցուցակն արտահայտում է սատրապությունների ստեղծմանը նախորդող վարչաքաղաքական իրավիճակը, թե՞ վարչական բարեփոխումներին հաջորդած կացությունը: Ըստ իս՝ անտարակույս է, որ արձանագրության հպատակ երկրների ցուցակը լոկ արտահայտում է ապստամբության պարտությանն անմիջապես հաջորդող ժամանակաշրջանը, որովհետև հազիվ թե այն գրվեր վարչաքաղաքական մեծ վերափոխությունների կենսագործումից հետո: Հետևաբար, շատ էլ չպետք է կառչել արձանագրության հպատակ երկրների և հերոդոտոսյան սատրապությունների ցուցակների տարբերություններից: Առաջինը դեռևս իր վրա չի կրում վարչաքաղաքական բաժանումներ կատարելու պետական նպատակալացությունը, ինչը չի կարելի ասել երկրորդ դեպքում:

Պարզելով, որ վարչական բարեփոխությունների հետևանքով հնարավոր էին երկրների և երկրամասերի ենթակայության փոփոխություններ, կարծում ենք, որ Ու. Հաուի և Ջ. Ուելսի ենթադրությունն առավել քան հավանական է և ամրապնդվում է հերոդոտոսյան ցուցակում Վրկանից աշխարհի անվան բացակայությամբ:

71 Աճ, VII, 67:

72 See Roland G. Kent, *Old Persian, grammar, texts, lexicon, Second Edition revised*, New Haven, Connecticut, 1953, p. 117.

73 Աճ, էջ 122, II սյունակ, § 35:

Տասնմեկերորդ սատրապության կազմում հիշատակված ցեղերից առավել հստակ տեղադրվում են **դարեյտները**: Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն»-ը նրանց տեղադրում է **Կասպից ծովից** հարավ՝ ներկայիս **Ռեյ քաղաքի** մերձակայքում (իմա՝ պատմական **Ռագայի-Բ.Հ.**): Ըստ հեղինակի՝ **«Չագրու լեռից դեպի արևելք սագարպիացիներն են, սրանցից հետո՝ հասնելով մինչև Պարթիա, Քորոմիթրենե, որից դեպի հյուսիս Էլյունայիսն է. նրանից դեպի արևելք բնակվում են տապուրները: Քորոմիթրենեից դեպի հարավ սիդիկներն են և Սիգրանիկեն և Ռագիանեն. նրանց մոտ՝ Յատոնիոն լեռան ստորոտում Վադասները և Գարեյպիս գավառը և ամբողջ Պարսքի երկայնքով Սյուրոմիդիան»⁷⁴**: Այս նկարագրությունից դժվար չէ հետևցնել, որ **Ռագիանեն Ռագա** կամ **Ռեյ** քաղաքի շրջակայքն է, հետևաբար **Յատոնիոն լեռը** ոչ այլ ինչ է, բայց եթե **Գամավանդ լեռը**, որը գտնվում է Իրանի մայրաքաղաք Թեհրանից շուրջ 120 կմ հյուսիս-արևելք: Հաղորդման համաձայն՝ վաղասներին և դարեյտներին պետք է տեղադրել **Յատոնիոն** կամ **Գամավանդ լեռան** հարևանությամբ: Հարցիս քննության տեսակետից անգամ կարևոր էլ չէ, թե վերջինները տարածվում էին լեռից հյուսիս, թե՞ արևելք: Սակայն, որոշակի է մի իրողություն: Եթե Հերոդոտոսի սատրապությունների ցանկում տասնմեկերորդ սատրապության նկարագրությունը տրված է հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղությամբ, ապա **կասպերը** նույնական են հունա-հռոմեական աղբյուրների և հայ պատմիչների հիշատակած **Կասպից ծովի** հարավ-արևմտյան ափի **կասպերին**, սակայն արևելքից արևմուտք ուղղվածության դեպքում՝ կասկածից վեր է, որ սատրապության կասպերը նույնական են **վրկաններին**: Արդ, որի՞ն տալ գերադասությունը: Ըստ իս՝ սկզբնաղբյուրները խոսում են հոգուտ երկրորդ մոտեցման, որովհետև, երբ քննության ենք առնում **Կասպից ծովի** առափնյա շրջանում ապրող ցեղերի տեղորոշման խնդիրը, ապա, համաձայն Ստրաբոնի, **վրկանների և արիանների** միջև բնակվել են **տապիրները** կամ **տապուրները**, իսկ **վրկաններից** այն կողմ՝ **ամարդները, անարիակները, կադուսիները** (իմա՝ **կատիչները-Հ.Բ.**), **աղվանները, կասպերը, ուխտիները** և այլ ժողովուրդներ մինչև **սկյուրները**⁷⁵: Հույն աշխարհագետի մյուս հաղորդմամբ՝ **Կասպից ծովի** արևելյան ափին բնակվող **դահերին** կամ **ապարներին Վրկանից աշխարհից** բաժանում է անապատը և **Կասպից ծովը** շրջապատող լեռների լանջերին բնակվում է **ալբանների և հայերի** մի մասը՝ զբաղեցնելով մի ոչ մեծ հատված, իսկ մնացած մեծագույն մասը բնակատեղի է ծառայում **գելերի, կադուսիների, ամարդների, ուխտիների և անարիակների** համար⁷⁶: Ուստի՝ ելնելով այն իրողությունից, որ տասնմեկերորդ սատրապության մեջ հիշատակություն չկա **ամարդների և կատիչների** մասին, որոնք կարող էին և բացակայել Սեդիայի սատրապության նկարագրության մեջ, սակայն հագիվ թե չհիշատակվեին **պավսիկների և պանտիմաթների** պես անհայտ ցեղերի արձանագրվելու դեպքում, կարծում եմ, որ պիտի հիմնավորված համարել վերն առաջ քաշված տեսակետը **Կասպ-Վրկան** նույնացման մասին: Այդ դեպքում պարզից էլ պարզ է, որ Աքեմենյան շրջանում կասպերը դեռևս չէին հաստատվել Այսրկովկասյան տարածաշրջանում:

Ինչ խոսք, որ այս մեկնաբանության դեպքում էլ բացատրություն է պահանջում

74 Claudii Ptolemaei Geographia, Lib. VI, cap. 2, 6:

75 Strabo, XI, VIII, 8:

76 Աճր, XI, VII, 1:

Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան ափին բնակվող **կասպերի** խնդիրը, որոնք, Ստրաբոնի վկայությամբ, I դարում կորցրել էին իրենց ինքնությունը՝ տեղանքին հաղորդելով լոկ իրենց անունը: Հավանականության առումով **կասպերը** կարող էին հայտնվել **Կասպից ծովի** հարավ-արևմտյան ափերին կամ **Հյուսիսային Կովկասից**, կամ էլ **Միջին Ասիայից**: Կասպերն, անշուշտ, պատկանել են այսպես կոչված՝ Ադվանից թագավորությունը բնակեցնող 26 ցեղերի թվին: Սակայն **կասպերի** տեղադրության և Այսրկովկասում հաստատվելու վերաբերյալ սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների հակասականությունը պահանջում է մանրակրկիտ քննություն և բացատրություններ: Ստրաբոնի՝ **Կասպից ծովի** առափնյա ցեղերի նկարագրության մեջ ասված է, որ ծովի շրջագծով **վրկաններից** հետո բնակվում են **ամարդները, անարիակները, կադուսիները, ալբանները, կասպերը, ուխտիները** և, մինչև **սկյութները**, հավանաբար, այլ ժողովուրդներ⁷⁷:

Երատոսթենեսի համաձայն՝ «տեղաբնիկները **Կովկասնանվանում են Կասպի (Κασπίον), հավանաբար վկայակոչելով կասպերի անունով**»⁷⁸: Ա. Հակոբյանը միանգամայն իրավացիորեն նշում է, որ բերված տեղեկություններին համաձայն, **կասպերը** տեղադրվում են ալբաններից հյուսիս՝ **Կովկասյան լեռների** և **Կասպից ծովի** միջև⁷⁹:

Դրան համահունչ են Պոմպոնիոս Մելայի և Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացու տեղեկությունները, որոնցից առաջինի համաձայն, Կասպից ծովը Հյուսիսային օվկիանոսին միացնող նեղուցի ափերին բնակվում են քոչվոր **սկյութները**, իսկ այնուհետև **Կասպից ծովի**⁸⁰ մոտ՝ **կասպերը** և **ամազոնուսիները...Վրկանից ծոցի** մոտ ապրում էին **ադվանները, մոսխերը, վրկանները**⁸¹: Ինչ վերաբերում է Դիոնիսիոս Ալեքսանդրացուն, ապա նա տալիս է մերձծովյան ժողովուրդների ներքոհիշյալ նկարագրությունը. «**Ես կպատմեմ ամենը այն մասին, թե ինչ ցեղեր են ապրում նրա (Կասպից ծովի - Բ. Հ.) շուրջը՝ սկսելով հյուսիս-արևմտյան կողմից: Առաջինը սկյութներն են, որոնք բնակվում են Կրոնյան ծովին (Հյուսիսային օվկիանոս-Բ.Հ.) մերձակա ափը Կասպից ծովի բերանով. այնուհետև՝ ունները (οὐνοί), իսկ նրանցից այն կողմ՝ կասպերը, որոնցից այն կողմ՝ ռազմաշունչ կադուսիները և ադվանները (ալբանները), որոնք բնակվում են լեռնային երկրում: Նրանց մերձակայքում են մարդերը, վրկանները և ցասպիդները**»⁸²: Պոմպոնիոս Մելան մեկ այլ կապակցությամբ գրում է, որ **Կովկասյան լեռները** կոչվում էին **Տավրյան, Մոսքական, Ամազոնյան, Կասպիական, Կորաքսյան** և Կովկասյան՝ կապված նրանց մերձակայքում ապրող ժողովուրդների անվանումների հետ⁸³: Հետագա հեղինակներին անդրադառնալը բոլորովին իմաստ չունի, որովհետև նրանք միայն կրկնում են վերը բերված տեղեկությունները:

77 Աճղ, XI, VIII, 8:
 78 Աճղ, XI, II, 5:
 79 Տե՛ս Ա.Ա. Акопян, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, с. 38.
 80 Շատ անտիկ հեղինակներ Կասպից ծովը համարում էին Հյուսիսային օվկիանոսի ծոցը և ենթադրում էին նրանց միացնող նեղուցի գոյությունը: Այս տեսակետը չէին կիսում Զերոդոտոսը, Պտղոմեոսը և մի շարք այլ հեղինակներ:
 81 Տե՛ս В.В. Латышев, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, տե՛ս ВДИ, 1949, N 1, сс. 284, 374.
 82 Աճղ, տե՛ս ВДИ, 1948, N 1, с. 240-241.
 83 Աճղ, տե՛ս ВДИ, 1949, N 1, с. 274.

Ի՞նչ եզրակացությունների կարող են բերել նշված հաղորդումները: Դեռևս անցյալ դարի 80-ական թվականներին Ա. Հակոբյանը ցույց է տվել, որ վերը բերված հաղորդումների **կասպերը** չեն նույնանում Ստրաբոնի կողմից հիշատակված Փայտակարան աշխարհի կամ Կասպքի **կասպերին**: Նա գտնում է, որ բերված տեղեկությունների **կասպերին** պետք է տեղադրել Կասպից ծովի ափին, սակայն այբաններից հյուսիս: Մեր կողմից կամենում ենք ավելացնել, որ որքան էլ Ստրաբոնի նշված, ինչպես և Պոմպոնիոս Մելայի ու Գիոնիսիոս Ալեքսանդրացու տեղեկությունները, ընդհանուր առմամբ, համերաշխ են, սակայն այնուամենայնիվ կան ուշադրության արժանի տարբերություններ: Այսպես՝ Ստրաբոնի մոտ **կասպերը** հիշվում են **ալբան-աղվաններից** հյուսիս, որոնցից էլ ավելի հյուսիս տեղադրվում են **ուխտիները**: Պոմպոնիոս Մելան սկյութներից հետո թվարկում է՝ հյուսիսից հարավ ուղղությամբ, **կասպերին** և **ամազոնուհիներին**, այնուհետև՝ **ալբաններին**, **մոսքերին** և **վրկաններին**, իսկ Գիոնիսիոս Ալեքսանդրացին, սկսելով **Վուլգայի գետաբերանից**, հիշատակում է **սկյութներին**, **ուններին**, **կասպերին** և այնուհետև՝ **կադուսիներին**, **ալբաններին**, **մարդերին**, **վրկաններին** և **տապիրներին**: Համեմատությունից, և այն էլ թռուցիկ, կարելի է եզրակացնել, որ օսո՛ւս-ը պետք է անվերապահորեն համարել օս'իոի-ի աղավաղված օս'՛՛՛՛՛՛՛ գրության ուշ շրջանում կատարված գրչագրական փոփոխությունը⁸⁴, հետևաբար այն հոների հետ նույնացնելու փորձերը ոչ միայն արդարացված չեն, այլև կարող են ժպիտ առաջ բերել⁸⁵: Չարմանալիորեն կադուսիները հայտնվել են այբաններից հյուսիս, որը հակասում է մյուս հեղինակների տվյալներին և, ամենայն որոշակիությամբ, ճիշտ չէ: Բերված տեղեկությունների համաձայն՝ **կասպերը** հայտնվում են Հյուսիսային Կովկասում, բայց միաժամանակ՝ նրանք Ստրաբոնի օրերում ապրում էին Կասպ-Փայտակարանի և Աղվանից Կասպքի շրջանում: Հետևաբար, պետք է եզրակացնել, որ բերված տեղեկությունների նշանակալից մասը ծագում է շատ ավելի հին ժամանակներից՝ կապված, թերևս, Պատրոկլեսի արշավի հետ, և որ տեղի է ունեցել կասպերի գաղթ Հյուսիսային Կովկասից Այսրկովկաս: Անշուշտ, տեսականորեն կարելի է նաև ենթադրել, որ **կասպերը** կարող էին տեղափոխվել Այսրկովկաս Սիջին Ասիայից և հյուսիս-արևելյան Իրանի տարածքներից, սակայն այն պետք է բացառել՝ ոչ միայն ելնելով վերը բերված տվյալներից, այլև մեկ այլ ոչ պակաս կարևոր իրողությունից:

Հայտնի է, որ **Իբերիան** կամ **Վիրքը** անվանվել է նաև **Վարջան**⁸⁶, որի նախնական ձևն, անկասկած, լինելու է **Վարզանա** կամ **Վարկանա**: «Աշխարհացոյց»-ը Պարսից Քուստ-ի-Խորասանի կամ Արևելյան Քուստի մեջ հիշատակում է **Վարկան երկիրը կամ աշխարհը**⁸⁷, որը նույնական է հունա-հռոմեական աղբյուրների **Հյուրկանիային** և հայկական աղբյուրների **Վրկանից աշխարհին**: Կարելի է, անշուշտ, ենթադրել, թե մնամությունը պատահական է, ինչպես օրինակ՝ **Պիրենեան թերակղզու Իբերիան** և **Վիրք-Իբերիան**⁸⁸: Սակայն

84 Տե՛ս Ա.А. Акопян, նշվ. աշխ., էջ 39:

85 Տե՛ս Джафаров Ю.Р., Гунны и Азербайджан, Автореф. дисс., Баку, 1981, с. 4-5.

86 Տե՛ս «Աշխարհացոյց Սովսեսի Խորենացոյ», Վենետիկ, 1881, էջ 40. «Վարջան, որ է Վիրք»:

87 Անդ. «Քուստի Խորասան, որ է կողմ Արեւելից. յորում է աշխարհ քսան և վեց, այսինքն գոր ասեն. Սմադան, Կոշմ, Վարկան, Ապրշահր, Մրվ...»:

88 Նմանությունը պատահական համարելով հանդերձ, կարծում ենք, որ այս խնդիրը հատուկ քննության կարիք ունի:

այս դեպքում, ըստ իս, նմանությունը բոլորովին էլ պատահական չէ: **Վրացական Վարջանը**, կամ որ ավելի ճիշտ է, **Վիրքին** տրված՝ **Վարջան** անունը անպայմանորեն պետք է սերտ աղերս ունենա **Վրկան** կամ ավելի **իին Վարկանա երկրանվանը**: Հետաքրքիր է նաև, որ **Վիրքի Վարջան** անվանը ուղեկցում են **Կասպի քաղաքի** և **Կովկասյան լեռներին** տրված **Կասպիական լեռներ** անվանումները: **Վարկանը** (=Վարջան) կամ **Վարկանան** պետք է ծագեր «գայլ» բառից, այսինքն՝ պետք է նշանակեր «գայլի տոտեմը կրողների երկիր»⁸⁹: Հետևաբար հնարավոր եզրակացությունն այն է, որ ցեղային տոտեմը՝ «վարկանան» կամ «գայլը» փոխարինել է ցեղանվանը: Մենք վերն արդեն, մեր կարծիքով, հիմնավորեցինք կասպ-վրկան էթնիկ նույնությունը: Այն ոչ միայն ճիշտ է **Վրկանից աշխարհի** բնակչության համար, այլև միանգամայն իրական է նաև **Վիրքի** կասպկցությանը: Դատելով կցկտուր, անուղղակի նյութից՝ **կասպ-վրկանների** մի մասը, **Հյուսիսային Կովկասի** վրայով շարժվելով հարավ, հաստատվում է Արևելյան Վրաստանի տարածքում՝ նրան փոխանցելով **Վարկանա-Վարգան-Վարջան** անունը, իսկ նրա քաղաքներից մեկին՝ **Կասպի** անունը: Ցավոք, այս տեղաշարժը չի արձանագրվել աղբյուրներում⁹⁰, սակայն կարելի է, գրեթե առանց սխալվելու, ենթադրել, որ այն կատարվել է, թերևս, Դարեհ Ա Վշտասպի վարչական վերակառուցումներից և Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքներից հետո՝ հիմք ունենալով **կասպերի** գտնվելը Հյուսիսային Կովկասում⁹¹: Հասկանալի է, որ, եթե **կասպերն** անգամ հաստատվել են Այսրկովկասում՝ մ.թ.ա. V դարի կեսերից հետո, ապա նրանք չէին կարող հիշատակվել Այսրկովկասի տարածքում գտնվող որևէ սատրապության կազմում, ինչն այնքան ցանկալի է աղբյուրագրական պատմաբաններին: Իրականում նրանց հաստատվելը Այսրկովկասում եղել է շատ ավելի ուշ: Միանգամայն կիսելով Ա. Հակոբյանի վերը բերված տեսակետը Հյուսիսային Կովկասի կասպերի մասին՝ լոկ կամենում ենք հավելել, որ դրանք և Ստրաբոնի հիշատակած կասպերը նույն ժողովուրդն են, որն սկզբում ապրել է Հյուսիսային Կովկասում, այնուհետև ինչ-ինչ պատճառներով շարժվելով հարավ, հաստատվել է Այսրկովկասում:

Կրկին վերադառնալով **կասպերի** և **վրկանների** նույնացման խնդրին՝ հարկ է նշել, որ **պավսիկները** և **պանթիմաթները** պետք է տեղադրվեն **Վրկանից** արևմուտք և **դարեյտներից** արևելք⁹²: **Պավսիկները** և **պանթիմաթները**, ցավոք, այլևս չեն հիշատակվում աղբյուրներում, որը և հնարավորություն չի տալիս պարզելու ստուգապես ո՛չ նրանց բնակության որոշակի տարածքը, ո՛չ էլ էթնիկ պատկանելությունը:

Ի. Դյակոնովը հնարավոր է համարում **պավսիկների**, **պանթիմաթների** և **դարեյտների կադուսիական** կամ **կատիշական** ցեղեր լինելը և **անարիակների**՝ մերձկասպյան ցեղախմբին պատկանելը: Սակայն, մեր կարծիքով, վերոհիշյալ երեք ցեղերն ավելի շուտ կարող էին պատկանել **անարիակների** աշխարհին կամ **Վրկանից** ցեղախմբին, քան **կատիշներին**: Նյութը սակավ է, սակայն ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ միայն նման մեկնաբանության դեպքում է հնարավոր, մասնավորապես՝ **սասպեյրների** և Մեդիայի հարևանությունը, ինչի մասին հավաստում է Հերոդոտոսը: Հետևաբար **Գամավանդ-Յատոնիոն լեռից** արևմուտք ընկած առափնյա հողերը, որոնք օղակում են **Կասպից ծովը** հարավ-

89 Տե՛ս Roland G. Kent, Old Persian..., CA 206:

90 Տե՛ս Xenophon's Expeditio Cyrii, I, V, 2:

91 Այս հարցը կարող է նաև այլ լուսաբանում ստանալ՝ «Կյուրոպեդիա»-ի տվյալների լույսով:

92 Տե՛ս И.М. Дьяконов, История Мидии, с. 447.

արևմուտքից, պետք է կազմեին **Մեդիա-Մարաստանի** մասը: Ըստ որում, նրանց սահմանակցության շրջանը պետք է լիներ **Կուր գետի** ստորին ավազանը, ամեն ինչից դատելով՝ **Երասխի** և **Կուրի** միախառնումից մինչև **Կասպից ծով** ընկած շրջանը:

Տասնմեկերորդ սատրապությունը **Վրկանի** և շրջակա տարածքներում տեղադրելու դեպքում, չնայած վերը կատարված քննությանը, արտաքննապես շարունակում է օրակարգում մնալ տասնհինգերորդ Այսրկովկասում տեղորոշելու խնդիրը, որովհետև **սակ-սկյութներն** իրոք հաստատվել էին **Գանձակ** քաղաքի (ներկայիս **Գանջա**) շրջակայքում՝ երկրամասին տալով իրենց անունը (**Սակասենե-Շակաշեն**), իսկ նրանցից ոչ շատ հեռու գտնվում է հունա-հռոմեական և հայկական սկզբնաղբյուրների **Կասպիանե-Կասպ** երկրամասը: Մեր քննությունը բացառում է նման հնարավորությունը ևս: Ըստ որում դրա բանալին պետք է փնտրել պարսկական սեպագիր արձանագրություններում:

Գարեհ Ա-ի Բեհիսթունյան ժայռի վրա թողած եռալեզվյան արձանագրության մեջ, ինչպես վերը նշեցինք, պարսից արքան հիշատակում է իրեն հպատակ 23 երկրների անուններ, որոնց մեջ հանդիպող **Saka-Սակա** երկիրը արձանագրված է **Գադարա (=Գանդարա)**, **Սատագուշ** կամ **Սատագյուդիա** և Արաքսոսի երկրների մերձակցությամբ կամ հարևանությամբ⁹³: Այս իրողությունը շատ ուսումնասիրողների, այդ թվում նաև մեզ, իրավունք է տալիս տասնհինգերորդ սատրապությունը տեսնելու Միջին Ասիայի տարածքում: Մեզ համար նրա Միջին Ասիայում գտնվելը լիովին բավարար է, ուստի մեր առջև խնդիր չենք դնում մանրակրկիտ քննության առնելու, թե **սակ-սկյութները** Միջին Ասիայի հատկապես որ շրջաններն էին բնակեցնում, սակայն մի բան հստակ է, որ նրանց ցանկացած տեղադրության դեպքում բացառվում է **սակերին** Այսրկովկասում տեսնելու հնարավորությունը: Հետևաբար՝ Վ. Ստրուվեի կողմից **սակերին Շակասենե-Շակաշենի սակերի** հետ նույնացնելու փորձը ոչ մի լուրջ կոմանով չի հիմնավորված: Ավելին, այն հակասում է թե՛ Հերոդոտոսի մյուս տվյալներին և թե՛ պարսկական արձանագրությունների հաղորդումների տրամաբանությանը⁹⁴:

Կասպերի հիշատակությունը առաջավորասիական տարածաշրջանի տարբեր հատվածներում ցույց է տալիս նրանց նախնական էթնիկ միասնությունը: Ըստ որում՝ կասկած չի կարող հարուցել նրանց իրանախոս ցեղ լինելը և, եթե ուսումնասիրողները աղվաններին համարում են Կովկասյան էթնիկ ընդհանրություն, ապա կասպերը կարող էին մտնել մի մասով՝ Աղվանից կոչված թագավորության մեջ, սակայն բոլորովին էլ չպատկանելով կովկասյան լեզուների ընտանիքին: Մենք այս հանգամանքի վրա ենք հրավիրում ընթերցողի ուշադրությունը, քանի որ, ինչպես ստորև կհամոզվենք, աղվանական կոչված էթնիկ ընդհանրությունը սկզբում միանգամայն այլ բնույթ ունեւր:

Այն մասին, որ Մտրաբոնը ճիշտ է՝ **Կասպիանե երկիրը** տեսնելով և՛ Աղվանից կոչված թագավորության, և՛ Արտաշես Ա թագավորի տիրույթների մեջ, հստակ տեղեկություն է պահպանել Մովսես Կաղանկատվացին: Խոսելով Մեարպ Մաշտոցի առաքելության մասին դեպի Աղվանք՝ նա գրում է. «**Եւ ձգէր զբարոզչութիւն անտարանին յաշխարհն Ուրիացոց և յԱղուանս, և՛ Լփինս, և**

93 St̄n R.G.Kent, Old Persian..., p. 117: Gadāra:Saka:Qataguš:Harauvatis (=Aracosia).

94 Մեր խնդրի քննության տեսակետից այս հարցը հետագա հետազոտման կարիք չունի, սակայն մեծ կարևորություն է ներկայացնում Աբեմենյան Պարսկաստանի վարչաքաղաքական պատմության ուսումնասիրության առումով:

ի **Կասպս**, և մինչև ի դուռն **Չորա**»⁹⁵: Մաշտոցի երթուղին շատ հստակ է. **Ուտիացվոց աշխարհ-Աղվանք-Լփինք-Կասպք-Չորա դուռն**: Համաձայն այդ երթուղու՝ **Կասպքը** հայտնվում է **Լփինքի** և **Չորա դուռն** միջև՝ **Կասպից ծովին** առափնյա շրջանում, ինչը լիովին ապացուցում է հայկական և արվանական **Կասպքերի** գոյությունը: Նույն իրողությունը մենք տեսնում ենք «Աշխարհացոյց»-ում, որը հսկառակ այսօր տիրապետող կարծիքի, պատկանում է ոչ թե Անանիա Շիրակացու, այլ Պատմաստոր՝ Մովսես Խորենացու գրչին: Նրա Ասիական Սարմատիայի նկարագրության մեջ, որն ամեն ինչից դատելով, արտացոլում է III դ. քաղաքական կացությունը, ասված է. «**Եւ բնակին ի Սարմապիս ազգ բազումք, որք են այսոքիկ. ...Տապասպաւանք, Աղուպականք, Խենաւիք, Շիղպք, Ճիղպք, Խնդայք, Կասքք, Փախք, Շրուանք...**»⁹⁶: **Կասպքի** հարևանությամբ **շիղպերի, ճիղպերի, Շրվանի** և մյուս ցեղերի ու ցեղային երկրների հիշատակությունը ոչ մի կասկած չի թողնում, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է այսպես կոչված՝ արվանական **Կասպքին**, որը հայտնվել է **Ասիական Սարմատիայի** կազմում, այլ խոսքով՝ քաղաքակիրթ աշխարհից դուրս, **մագքքական ցեղերի** Այսրկովկաս ներխուժելու հետևանքով:

Կարծում ենք՝ ընթերցողին պարզ դարձավ, որ այն դրույթը, թե իբր՝ սկզբում **աղվանները** հիշատակվում են **կասպ** անվան ներքո, հեռու է իրականությունից: Կ. Տրևերի կարծիքով՝ անտիկ սկզբնաղբյուրները տեղեկություններ են պահպանել ևս մի քանի ցեղերի մասին, որոնք մտել են այբանական միության մեջ. **ուտիներ, գելեր, լեգեր, գարգարներ, սիլվեր, դիդուրներ**⁹⁷: Ինչպես վերը տեսանք, հեղինակի համար արվանական միությունը կազմում են Ստրաբոնի հիշատակած 26 ցեղերը, որոնք նախկինում կառավարվել են իրենց արքայիկների կողմից, իսկ հետո հայտնվել էին մեկ միապետի իշխանության ներքո: Հետևաբար, տեսնենք, թե հեղինակի հիշատակած ցեղերից ո՞րոնք էին, որ կարող էին մտնել այսպես կոչված՝ Աղվանից թագավորության կամ Աղվանական ցեղային միության մեջ:

Ուստի քննության առնենք նշված ցեղերն առանձին-առանձին և վերջում անդրադառնանք էթնիկ ընդհանրական «**այբան-աղուան**» անվանը: Կասպերից հետո Կ. Տրևերը հիշատակում է **ուտիներին**՝ որպես նշված 26 ցեղերից մեկը: Սակայն ոչ միայն նա, այլև մյուս բոլոր հետազոտողները, ովքեր փորձում են հայկական **Ուտիք աշխարհի** անունը կապել այսպես կոչված **ուտիների** հետ, պարզապես ցույց են տալիս իրենց անգրագիտությունը՝ տեղանունների և էթնանունների վերլուծության խնդրում: Վերջերս լույս տեսավ Ռ-աուֆ Մելիքովի «Ադրբեջանի էթնիկ պատկերը Աքեմենյան տիրապետության շրջանում (VI-IV մ.թ.ա.)» աշխատությունը, որը թերևս ադրբեջանական պատմագիտության վերջին խոսքն է՝ **Կուրի** և **Երասխի** միջին և ստորին ավազանի էթնիկ կազմի վերաբերյալ: Ավելորդ համարելով անդրադառնալ այն խնդրին, որ Աքեմենյան տերության շրջանում դեռ ո՛չ **Ատրպատական** կար և ո՛չ էլ, բնականաբար, դրանից հնչյունափոխված **Ադրբեջան** անունը, ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրում ենք այն խնդրի վրա, որ ըստ հեղինակի՝ ուտիները հայտնի են ակկադական, շումերական, ուրարտական և անտիկ սկզբնաղբյուրներից, ինչպես նաև վաղմիջնադարյան հայ հեղինակների և իբր թե՝ արվան պատմիչ Մովսես

95 Մովսես Կաղանկատվացի, գիրք Ա, գլ. ԻԷ:

96 Աբրահամյան Ա., Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը (ուսումնասիրություն), Եր., 1944, էջ 347: «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության մեջ գրիչների մեղքով Կասպքի անունը սպրդել է:

97 Տե՛ս Կ.Յ. Իրսեր, նշվ. աշխ., էջ 46:

Կաղանկատվացու երկերից⁹⁸: Ըստ հեղինակի՝ չնայած **ուտիների** ցեղը բննությամբ է առնվել արդի շատ հետազոտողների կողմից, մինչև օրս էլ նրանց բնակության տարածքի և էթնիկ ծագման հարցերը ձեռք չեն բերել բավարար պարզություն: Հեղինակը հավելում է, որ **ուտիների** խնդրին ուսումնասիրողները անդրադարձել են լոկ հպանցիկ՝ կապված Մարաստանի, Ատրպատականի և Աղվանքի պատմության հետազոտության հետ⁹⁹:

Պատմագիտության մեջ կարծիք է հայտնվել, որ **ուտիները** սերում են իբր՝ **կուտիներից**, որոնք մ.թ.ա. XXIII-XXI դդ. բնակվել են Ատրպատականի և Ջազրոշի շրջաններում: Իսկ Ի. Գյակոնովը լիովին հավանական է համարում Ջ. Յամպոլսկու այն կարծիքը, որ **կուտիների** անունը նույն էթնիկական անվանումն է, որ առավել ուշ շրջանի սկզբնաղբյուրները պահպանել են «**ուտիներ**», «**ուխիներ**», «**ուդեր**», «**ուդիններ**» և «**օտեններ**» ձևով¹⁰⁰: Թաքնվել Գյակոնովի քիկունքում և նման տեսությունը վերականգնացնել, կարծում ենք, իմաստ չունեն: Ուտի և հեղինակն ավելի լավ կաներ բերեր առնվազն երեք օրինակ՝ ցույց տալու համար, որ **Կուտիի «կ»**-ն կարող էր վերածվել սկզբում «**ս**»-ի, այնուհետև «**հ**»-ի և վերջապես անհետանալ:

Ի. Ալիևը հակված է կարծելու, որ **կուտիները**՝ դուրս մղված **լուլուբեյների** կողմից, գրավում են հարավային և հարավ-արևելյան Անդրկովկասի երկրամասերը և հայտնի դառնում «**էտիունի**» անունով, որը հետագայում վերածվում է «**ուտի**»-ի, մի ցեղի, որը եղել է Կովկասյան Ալբանիայի հիմնական բնակչությունը¹⁰¹: Եվ եթե Ի. Ալիևը, համադրելով «**կուտի**» և «**ուտի**» անունները, գտնում էր, որ «**կուտի**»-ի սկզբնական «**կ**»-ի անկումը բնորոշ է Ջազրոշի լեռնականների լեզուներին, ապա Ի. Գյակոնովը ավելի ուշ գտնում էր, որ **Կուտի**-ի արտաքին նմանությունը ստի էթնամական բավարար չէ որոշակի եզրակացությունների համար¹⁰²: Այսուհանդերձ Ռ. Մելիքովը պաշտպանում է «**կուտի**»-ի և «**ուտի**»-ի լեզվական ազգակցությունը՝ գտնելով, որ թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը պատկանել են կովկասյան լեզուների հյուսիս-արևելյան ճյուղին: Գրանով է նա բացատրում Անդրկովկասում միջագետքյան և հյուսիս-իրանյան հնագիտական իրերի տարածումը և որոշ ձեռագրերում կուտիներին *Kouti* անվանելը¹⁰³:

Ռ. Մելիքովը անդրադառնում է նաև Բ. Տուրակի Կեսակեյրին, թե Էփրունին համապարասիանել է Անդրկովկասի հարավային մասին, թե Բ. Մեշյանինովը Էփրունցիներին համարել է ուդերի (ուդինների) նախնիներ, որոնք բնակվել են Նուխիի գավառի Նիջ և Վարդաշեն գյուղերում և Կեդափոխվել են այդ շրջանը ուշ ժամանակներում: Որպես ապացույց նշվում է, որ ուդերը չեն բնակվում այլևս նախնիին Էփրունիի սահմաններում, թե Գր. Ղափանցյանը Էփրունին համարել է ընդարձակ երկիր կամ էլ բազմաթիվ մանր իշխանություններից բաղկացած դաշնային պետություն: Սակայն ընդունելով հանդերձ ուրիների գրնվելը Երասխի մերձակայքում՝ Արրպատականի սահմանին, քիչ հավանական

98 Տե՛ս Բ. Меликов, Этническая картина Азербайджана в период Ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н. э.), Баку, 2003, с.111:

99 Անդ:

100 Տե՛ս И.М. Дьяконов, История Мидии, т.2 110: Նույնի “Языки древней Передней Азии”, М., 1987, с. 23.

101 Տե՛ս И. Алиев, О первых племенных союзах на территории Азербайджана, Баку, 1959, с. 4. Տե՛ս նաև И. Алиев, История Мидии, Баку, 1960, с. 65.

102 Տե՛ս И. Алиев, История Мидии, с. 65. И.М. Дьяконов, Языки древней Передней Азии, 66թ. 12:

103 Տե՛ս И. Алиев, История Мидии, с. 156, 65. Չեղինակը նկատի ունի Սորաբոնի երկի Կ. Մյուլլերի Փարիզյան 1858թ. հրատարակությունը: Տեղեկանքը գալիս է Ջ. Յամպոլսկուց:

է համարել Etiami-ի կամ Etiuhi-ի նույնացումը uti-ին¹⁰⁴:

Գ. Մելիքիշվիլին իրավացիորեն գրնում էր, որ Էթիունի էր կոչվում Կարսից մինչև Սևանա լիճը ներառող տարածքը, և Էթիունին քաղաքական կազմավորում չի եղել, այլ ընդհակառակը՝ աշխարհագրական հասկացություն: Նրա կարծիքով՝ Էթիունին տեղական անվանում է և իբր՝ կապ ունի աղվանական ուղ կամ ուղին տեղանվան հետ, հետևաբար Էթիունիի բնակչությունը համարել է կովկասալեզու¹⁰⁵: Անցնելով որոշ հեղինակների մտավարժանքներին, թե Սևանա լճի ավազանի վանյան շրջանի Բշտիկունիով, Լուերունիով, Կամանիով երկրների անունները, երկրներ, որոնք գրնվում են Ուեդուրի-Էթիունի երկրում, ադերս ունեն հյուսիսկովկասյան Գունիք, Յուրիք, Կախիք և այլ անունների, ստար-ին՝ ուղին ցեղանվան, Ուրիք աշխարհական հետ, հեղինակը կանգ է առնում վանյան արքա Մարտուր Բ-ի արչանագրություններից մեկում հանդիպող Կուսաբանի երկրանվան վրա՝ այն համահունչ գրնելով Աբրահամյան¹⁰⁶:

Այնուհետև Ռ. Մելիքովը նշում է, որ ուրիների մասին գրում են Հերոդոտոսը, Սյրաբունը, Պլինիոս Ավագը, Կղամիդոս Պրոդոմեոսը, Եվսեբիոսը, Սյրեփան Բյուզանդացին, իբր՝ աղվան պարսիչ Մովսես Կաղանկարավացին և հայ հեղինակներ Ագաթանգեղոսը, Փավստոս Բուզանդը, Մովսես Խորենացին և Մովսես Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ը¹⁰⁷:

Արդ տեղեկը, թե որքանով են հիմնավոր հեղինակի բերած կռվանները: Ըստ Ռ. Մելիքովի՝ Հերոդոտոսը հիշարարկում է ուրիներին Աբենեյան տերության տասնչորսերորդ սարապությունում: Հույն հեղինակի մոտ սալած է. «Սագարիները, սարանգները, քամանները, ուրիները (իմա՝ Սոլեոն - Հ.Բ.), մյուկերը և Կարսի ծովում գրնվող կղզիների բնակիչները, որտեղ արքան բնակեցնում է, այսպես կոչված, տեղահանվածներին, այս բոլորը վճարում էին վեց հարյուր տաղանդ հարկ. սա տասնչորսերորդ նահանգն էր»¹⁰⁸: Պարսահոր մեկ այլ հաղորդման համաձայն՝ «ուրիները և մյուկերը և պարսիկանիները գնված էին պակարյուացիների նման: Սրանց առաջնորդում էին հետևյալները. ուրիներին և մյուկերին՝ Գարեհի որդի Արամենեսը, իսկ Պարսիկանիներին՝ Ոլոբազոսի որդի Սիրունիբրեսը»¹⁰⁹: Հիրավի, պետք է շարք վառ և երազկոր երևակայություն ունենալ տեղադրելու համար ուրիներին, որոնք մյուսների հետ միասին գրնվում էին Կարսի (իմա՝ Արարական) ծովի մերձակայքում, Արրպարականի տարածքում: Աբենեյան տերության վարչասարապական քարտեզը կազմողներից և ոչ մեկը չի էլ փորձել նման տեղադրություն կատարել: Մինչդեռ, ըստ Ռ. Մելիքովի՝ սովորաբար սագարիները տեղադրվում են ներկայիս Իրանի արևելա-կենտրոնական շրջանում, սարանգները՝ ներկա Աֆղանստանի հարավ-արևմտյան մասում, ուրիները՝ Պարսից ծոցի հյուսիս-արևելյան առափնյա և մյուկերը՝ Օմանի ծովի հյուսիս-արևմտյան առափնյա հարավում¹¹⁰:

Շամանակին Բ. Գյակոնովը կարծիք է հայտնել, թե 14-րդ սարապության սագարիներից զար հավանաբար գոյություն են ունեցել արևմտյան սագարիներ, որոնց նա փորձում է նույնացնել սեպագրական շրջանի Չիկիրբու երկրի բնակիչների հետ¹¹¹: Եթե

104 Տե՛ս Բ. Меликов, ԳՂՎ. աշխ., էջ 113:

105 Տե՛ս Меликишвили Г.А., Население северных областей Наира-Урарту и его роль в древневосточной истории, «XXV международный конгресс востоковедов», М., 1960, сс. 2-4.

106 Տե՛ս Բ. Меликов, ԳՂՎ. աշխ., էջ 113-114:

107 ԱճԳ, էջ 115:

108 Տե՛ս Herodotus, III, 93:

109 ԱճԳ, VII, 68:

110 Տե՛ս "Atlante Storico", Navara, 1979, "Impero Persiano", քարտեզ 7: F.W. Putsgers, Historischer Schul-Atlas, Տե՛ս 53. Auflage, Bielefeld und Leipzig, 1936, քարտեզ 6: "Atlas zur Geschichte", Band I, Gotha/Leipzig, 1973, քարտեզ 8 III:

111 Տե՛ս И. Дяконов, История Мидии, с. 340. Н. В. Арутюнян, Топонимика Урарту, Ер., 1985, с. 81.

անգամ զուր րեասականորեն ընդունենք նման ցեղի զոյությունը Արքայապականի րարածքում, վիճակը ոչնչով չի փոխվում: Կամ պիտի ենթադրել, որ նրանք ինչ-ինչ պարճառներով րեղապիտիվել են հարավ-արևելք և նույնական են 14-րդ սարքապության սագարքիներին կամ էլ իրար հեր ոչ մի առնչություն չունեն, քանի որ ուրիների և մյուկերի րեղադրությունը որոշվում է ոչ թե Ձիկիրքուի րեղորոշմամբ, այլ շար ավելի հարավ-արևելք գրնվող՝ սագարքիների և սարանգների բնակության վայրով:

Շար րարօրինակ կարծիք է հայրնել Ի. Խլոպինը, որը գրնում է, թե սագարքիները սիսվմամբ են մրցվել 14-րդ սարքապության մեջ՝ վրկանների փոխարեն¹¹²:

Ռ. Մելիքովը, քննության առնելով նսխորդ ոսուննսսիրողներին, գրնում է, որ սագարքիները գրադեցրել են Հարավային Ադրբեջանի շրջանները, որրեղ գրնվել է Ասագարդեին նույնական Ձիկիրքու երկիրը, մյուկերը սարել են Արաքս գերի մուր, իսկ ուրիները՝ Կուր գերի մուր: Երկուսից մեկը կամ Ռ. Մելիքովը չի պարկերացնում Հերոդոտուի սարքապական ցանկի վարչարադաքական բաժանման համակարգը, կամ էլ սմեն գնով փորշում է հերոդոտյան հիշարակության ցեղերին հայրարարել Կուր-Արաքսյան ավազանի բնակիչներ: Իրականում, ինչպես ցույց են րվել մեծ թվով ոսուննսսիրողներ, սագարքիները պերք է բնակվելին Քաֆիրիսրանում, մյուկերը՝ շար հարավ գրնվող Մակրանում և ուրիները՝ Յուրիայում: Հավանաքար Յուրիան սկզբում մաս է կազմել Պարսքի, քանի որ Վսխյազդարը, որ սպարամրում է Դարեհի դեմ, սարել է Յուրիայում և սպարամրությունը ճնշելուց հերտ պարսից բազավորը հանել է այդ երկիրը Պարսքի կազմից, մրցրել է 14-րդ սարքապության մեջ և հարկարու դարչրել¹¹³:

Ըար որում, առավել հավանականն այն է, որ մ.թ.ա. VI դարում Յուրիան պարսկահոսու երկիր է եղել, ոսարի Ռ. Մելիքովի կարծիքն այն մասին, թե ուրիները վերսքերում են արևելա-հյուսիսկովկասյան լեզվախմբին¹¹⁴, ոչնչով հիմնավորված չէ: Տարքական ծանրություն չունենալով պարմաաշխարհագրական քննության մեթոդներին՝ նս հայրարարում է, թե ուրիների երկրանսսի նույնացումը Յուրիային համոզիչ չէ, քանի որ հին պարսկական Yautiā և հին հունական Ουτίοι (ըար հեղինակի՝ Մուի-ից կամ Օուտի-ից, հավանաքար, նսև Մուի-ից) չեերը ճիշտ չեն համընկնում և չեն կարող վկայել այդ անունների նույնությունը և որ Վսխյազդարի սպարամրությունը եղել է Պարսքում¹¹⁵: Բորրովին չհամաշայնելով հեղինակի հերտ այդ բացարության հարցում՝ սրորը ցույց կրանք, թե որքանով է հեղինակը հարգում համսպարասիսանության խնդիրները ուրիների էթնիկական պարկանելության հարցերը քննելիս:

Անդրադառնալով Հերոդոտուի մեկ այլ վկայությանը, թե հույն-պարսկական պարերագմներում ուրիները, մյուկերը և պարկանիները զինված էին պակրյուների պես, իսկ ուրիներին ու մյուկերին առացնորրում էր Դարեհի որդի Արամենեար (Քերքսես արքայի եղբորորդին-Բ.Չ.), հեղինակը եզրակացնում է, որ ուրիները և մյուկերը ոչ միայն հիշվում են միսսին, այլև ունեն այնպիսի նշանավոր առացնորր, որը հավասարում է, թե պարսիկները ինչ կարերություն էին րալիս ուրիների և մյուկերի գորքերին: Երկրորդ եզրակացությունն այն է, որ նրանք մրել են միևնույն ռազմավարչական միավորի մեջ, հերևաքար եղել են հարևաններ¹¹⁶: Մինչև այժմ հեղինակի եզրակացությունները կարծես թե

112 Տե՛ս Խլոպին И.Н., Этнография державы Ахеменидов по Геродоту, -“Страны и народы Востока”, М., 1969, в. 87, с. 187.

113 Տե՛ս Грантовский Э.А., Сагартин и XIV округ государства Ахеменидов по списку Геродота, ИАН Азерб. ССР, серия литература, язык и искусство, 1968, N 2, сс. 239-240.

114 Տե՛ս Բ. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 115:

115 Անդ, էջ 115-116:

116 Անդ, էջ 116:

առարկություններ չեն հարուցում, սակայն հաջորդ եզրահանգումը պարզապես ապշեցնում է: Ըստ Ռ. Մելիքովի՝ իրոք, ուրիների և մյուկերի բնակության վայրերը գրնվել են իրար կողքի և որոշակի ժամանակաշրջաններում անմիջականորեն շփվել են, քանի որ Մուղան-Մուկանի հյուսիս-արևմտյան սահմանը եղել է Արաքս գետը, իսկ ուրիների մարզը տարածվել է Թարթար գետի ավազանից մինչև Արաքս¹¹⁷: Որպես հավելյալ փաստ հեղինակը բերում է Պլինիոս Ավագի տեղեկությունն այն մասին, թե Ուրիք-Օրենեն սահմանակցել է Արարատական Արաքս գետով¹¹⁸, այն մասում, հավանաբար, որը հարել է Մուղանին: Այնուհետև հեղինակը ուշադրություն է դարձնում ուրիների զիվածությանն ու հազուադեպին՝ ցույց տալով, որ ուրիները կասպերի պես զինված են եղել եղեգնից պարբերաբար զինված տեղական աղեղներով, սակայն, ի տարբերություն նրանց, կրել են դաշույններ: Կասպերի նման ուրիները կրել են այծի մորթուց պարբերաբար հազուադեպ և որ որոշ պարամբանների կարծիքով՝ մ.թ.ա. VII դ. կասպերը և ուրիները ապրել են հարևանությամբ՝ Փայրակարան նահանգում: Հետևում է եզրակացությունը, թե ուրիների և մյուկերի բնակության շրջանները մերել են մի շրջանի մեջ՝ ներառելով հարավ-արևելյան Անդրկովկասը՝ Կուր գետից հարավ ընկած շրջանում¹¹⁹: Այնուհետև պարզվում է, որ իրր՝ արեմենյան արշավագործություններում դրանք պետք է մտնեին Միդիայի սարքապոթյան մեջ, իսկ, երբ Ասագարտան վերածվում է առանձին սարքապոթյան, մտնում է վերջինիս մեջ, այլապես Ասագարտան ուրիներին և մյուկերին կբաժաներ Մարասրանից: Եվ որ, իրոք, Հերոդոտոսի մոտ սագարտիները, ուրիները և մյուկերը մրցված են միևնույն XIV սարքապոթյան մեջ¹²⁰: Այս հարցը դեռևս մենք կքննարկենք, իսկ այժմ հետևենք հեղինակի հաջորդ դարողություններին:

Ուրիք-Օրենեն, ըստ Ռ. Մելիքովի, գրնվել է Կուրի աջափնյայում և հյուսիս-արևմուտքում սահմանակցել է Շակաշենին, իսկ արևմուտքում (?) Հասպարանին, հարավում՝ Արաքս գետով Արարատական այն մասում, որը հարել է Մուղանին և արևելքում՝ Կասպիանե-Կասպիին¹²¹: Հետո հեղինակի երևակայությունը այնպիսի խթան է ստանում, որ նա հայտարարում է, թե մ.թ.ա. II դ. հայոց Արտաշես Ա (189-160) թագավորը գրավում է ոչ միայն Կասպիանեն, Փավնիսիսը, Բասորոպեդան, այլև Խորշենեն, Գոգարենեն և Պարիսպոսի լանջերը¹²², իսկ Աղվանքը իրեն է ենթարկում Օրենե-Ուրիքը: Եվ միայն մ.թ.ա. I դ. հայոց թագավոր Տիգրան Բ-ն (95-55) կարճ ժամանակով գրավել է Օրենե-Ուրիքը¹²³:

Իրականությունն այն է, որ հեղինակը, նույնացնելով Սյրաբոնի երկում հանդիպող վիրիներին կամ ուիրիներին ուրիների հետ, նշում է, որ համառոտ Սյրաբոնի, Վրկանին սահմանակից Կասպից ծովը տարածվում է մինչև մարակաս և հայկական լեռների շինան կետը: Այդ լեռներն ունեն լանջերում կիսալուսնի տեսք, որոնք ավարտ գրնվելով ծովի մոտ, կազմում են ծոցի ամենահեռավոր անկյունը: Իսկ այդ լեռների լանջին՝ ծովից մինչև գագաթները ոչ մեծ տարածության վրա ապրում է արբանների ու հայերի մի մասը, սակայն լանջի մեծ մասը զբաղեցնում են գեղերը, կաղոսիները, ամարդները, վիրիները (իմա՝ ուիրիներ-Բ.Հ.) և անարիակները¹²⁴: Մեկ այլ կապակցությամբ հույն աշխարհագիրը գրում է, թե վրկաններից հետո ծովափին ապրում են ամարդները, անարիակները, կաղոսիները,

117 Աճղ:

118 Տե՛ս Plin. Hist. Natur., VI, 42:

119 Տե՛ս Р. Меликов, Գշվ. աշխ., էջ 116-117:

120 Աճղ:

121 Աճղ, էջ 117:

122 Տե՛ս Strabo, XI, 14, 5:

123 Տե՛ս Р. Меликов, Գշվ. աշխ., էջ 117:

124 Տե՛ս Strabo, XI, 8, 8:

ուսումնասիրության վրա¹³⁴: Հեղինակը հարկ է համարում ավելացնել նաև, որ հայկական ավանդույթը ևս պարմական ալքաններին, այսինքն՝ ուրիներին, նույնացնում է ժամանակակից ուղիների հետ և որ իրենք՝ ուղիները, դեռևս XVIII դարի սկզբին իրենց համարում էին «ազվաններ և ազգությանը ուրիներ»¹³⁵:

Ռ. Մելիքովն իրավացի է մի հարցում, որ ուղիների լեզվի պարկանելությունը նախական-դադարանյան լեզվախմբին կասկածներ չի հարուցում և ոչ մի լուրջ հետազոտողի մոտ: Նա քննադատում է Ա. Մնացականյանին, որը ուղիներին համարել է հայկական ցեղ, գրվելով, որ դա ոչ մի բանով չի հաստատվում, քանի որ հայերենը և ուրիերենը (չի գրում ուղիներենը-Բ. Հ.) պարկանում են փարբեր լեզվախմբերի: Քննադատության է ենթարկվում նաև Ա. Հակոբյանը¹³⁶, որն իբր՝ ընդունելով ուրիների կովկասյան լեզվախմբին պարկանելը, գրում է, որ հնում գոյություն են ունեցել ուրիների չորս ցեղեր՝ հիմք ունենալով սկզբնաղբյուրներում նրանց գրության ձևերը, որն էլ արդյունք է սկզբնաղբյուրների ոչ ճիշդ մեկնաբանման և կեղծ գիրական սենյունցիաների¹³⁷: Ա. Հակոբյանը, իրոք, գրում է, որ ուրիների մի ցեղը րեղորոշվում է ներկա Բրանի հարավում, երկուսը՝ Կուրի շահափնյակում և մեկը՝ Կուրի աջափնյակում: Ա. Հակոբյանը գրում է նաև, որ Կուրի աջափնյակի ուրիները հայացել էին արդեն մ.թ.ա. IV դարում, և միայն նրանց էթնանվանումը պահպանվել էր երկրամասի վրա: Ռ. Մելիքովին խիստ զայրացնում է, որ հեղինակը փորձում է Ուրիք անվանումը բիեցնել «Տուիք» կամ «Տու» րեղանունից, իբր՝ չնկարելով, որ «ք» ածանցը Ուրիքում ցույց է տալիս էթնիկ պարկանելություն: Հեղինակին հարկապես հավասարակշռությունից հանում է Ա. Հակոբյանի այն րեսակները, որ Էթունի երկրի անունը կապ չունի ուրիների հետ և այն բիում է հայերի «հայ» ինքնանունից, ինչը, Ռ. Մելիքովի կարծիքով, հեշտությանը մերժվում է իր բերած նյութերով¹³⁸:

Ամփոփելով իր կատարած քննությունը՝ Ռ. Մելիքովը եզրակացնում է, որ հնում կուրիները զբաղեցրել են Հարավային Ադրբեջանի բնդարձակ րարածրները՝ Չագրոչի լեռներից և Ուրմիո լճից մինչև Արաքս գետը¹³⁹: Դուրս մղվելով իրենց բնակության վայրերից՝ կուրիները շարժվում են հյուսիս և զբաղեցնում Հարավային Անդրկովկասը և սեպագիր արձանագրություններում հիշարակվում Էիս անունով: Հեղինակը էթունիների բնակության շրջանը հասցնում է մինչև Փոքր Կովկաս և նշում, որ անրիկ սկզբնաղբյուրները ուրիներին հիշարակում են Կուր գետի ավազանում, որտեղ գրվում է Ուրիք աշխարհը: Իսկ երբ Ուրիքը իբր՝ հայրնվում է Ալքանիայի կազմում, ուրիները շարժվում են հյուսիս և հաստատվում Կուրի շահափնյակում, որտեղ մինչ օրս ապրում են նրանց հետնորդներ ուղիները: Սրանց լեզուն պարկանում է նախական-դադարանյան լեզվախմբին, որին իբր՝ վերաբերում են նաև կուրիները, էթունիները և ալքանները¹⁴⁰:

Այսպիսով, այլ հետազոտողներին համարձակորեն քննադատող և այլևայլ դատողություններ կատարող Ռ. Մելիքովը, իրականում, ոչնչով չհաստատվող հայտարարությունների մի արցակ է մատուցում: Համարձակ բնորոշումներ տալ այս կամ այն ցեղի լեզվին, որից գործնականում մեզ ոչինչ չի հասել, բոլորովին էլ անվտանգ չէ իրեն հարգող պատմաբանի կամ լեզվաբանի համար: Ուստի

134 Տե՛ս Բ. Меликов, Գ2վ. աշխ., էջ 120: Шанидзе А. Г., Язык и письмо кавказских албанцев, М., 1960, сс. 4-15.
135 Բ. Меликов, Գ2վ. աշխ., էջ 120:
136 Տե՛ս А.А. Акопян, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, сс. 74-82.
137 Տե՛ս Բ. Меликов, Գ2վ. աշխ., էջ 121:
138 Անդ:
139 Անդ: Չեղիակը հղում է կատարում Պլինիոս Ավագի աշխատությանը (VI, 42):
140 Անդ, էջ 121-122:

փորձենք քննարկել **ուտիների** խնդիրը մեզ այսօր մատչելի նյութի շրջանակներում: Որ **կուտիների** նույնացումը **ուտիներին** ընդամենը մատից ծծած տեսակետ է, ըստ էության կասկածներ չի հարուցում: Համեմայն դեպս, պարզ է մի բան, որ դրա հավանականությունը միայն ապացուցելու համար անհրաժեշտ է բերել առնվազն երեք օրինակ, որտեղ բառակերպի «**K**»-ն վերածվում է «**S**»-ի, այնուհետև «**H**»-ի և վերջապես անհետանում է: Անգամ այդ տեսակետի կողմնակիցները չեն էլ փորձել մնան օրինակներ փնտրել և մատուցել գիտական հասարակայնությանը: Գիտական հավանականության առումով Kuti-ն, որը տեսականորեն կարող է կարողացվել նաև Koti , կարող է և աղերս ունենալ՝ աճական «**p**» ձեռք բերելուց հետո **Կորդուքի** հետ: Սակայն ուտիների ցեղանվան առաջացումը ոչ մի կերպ չի կարելի կապել Kuti-ների հետ: Նույնքան անհեթեթ է ուտիներին էթիոնիների հետ կապելը: Առաջմ քննության չառնելով այս խնդիրը, որը որևէ ձևով չի առնչվում ուսումնասիրվող հարցերի հետ, կամենում ենք նշել, որ ուսումնասիրողները **Ուեդուրի-Էթիունի** անունը կապում են հնդեվրոպական watara (=ջուր) բառի հետ և իրավացիորեն այդ երկիրը տեղադրում Սևանա լճի ավազանում: **Էթիունի** անունը որևէ կերպ **ուտիներին** աղերսելու համար անհրաժեշտ է ցույց տալ մի քանի օրինակ, թե ինչպես «**է**»-ն կարող է վերափոխվել «**ու**»-ի:

Ուտի անվան մասին դրանով իսկ, կարելի է խոսել Աքեմենյան Պարսկաստանի շրջանից՝ համաձայն պարսկական սեպագիր արձանագրությունների և հունահռոմեական աղբյուրների: Պարսկական սատրապությունների էթնիկ կազմը, համաձայն հերոդոտոսյան ցանկի, ցույց է տալիս, որ **ուտիները** (οὐτίοι) մտել են XIV սատրապության մեջ, որը ոչ մի դեպքում և ոչ մի կերպ չի կարող գտնվել Մարաստանի տարածքում և տարածվել է վերջինից հարավ մինչև **Կարմիր (Արաբական) ծովի** ափերը, որոնցից ոչ հեռու գտնվել են **մյուկերը**: Հետևաբար՝ կամ պետք է ցույց տալ ուտիների շարժը դեպի հյուսիս և այն հիմնավորել փաստական նյութով, կամ էլ բացատրել նրանց աղերս ունենալը **ուդիներին** կամ **Ուտիք** աշխարհանվան հետ: Այն հանգամանքը, որ **ուտիները**, **մյուկերը** և **պարիակները** զինված էին **պակտյունների** մեծ, ցույց է տալիս, որ թե՛ **ուտիները** և թե՛ **մյուկերը**, որոնց կամենում են տեսնել **Մուղանի** դաշտում, գտնվել են **պակտյունների** հարևանությամբ, ինչը բացառում է **ուտիների** գտնվելը հայկական **Ուտիք** աշխարհի տարածքում, իսկ **մյուկերինը՝ Մուղանում**:

Կամենում ենք նշել, որ ի տարբերություն մերօրյա ուսումնասիրողների, հունահռոմեական հեղինակները շատ էլ լավ իրարից տարբերում էին Առաջավոր Ասիայի ցեղերին, ուտի, եթե նրանց ներկայացնում էին տարբեր գրությամբ, այդ նշանակում էր, որ դրանք նույնը չեն և նույնացվել չեն կարող: Ստրաբոնն, օրինակ, հիշում է ոչ թե **ուտիներին**, այլ **վիտիներին**, ըստ որում՝ դատելով նրա հաղորդումներից, նրանց մի հատվածը պետք է բնակվեր **ամարդների** և **անարիակների** հարևանությամբ՝ **Կասպից ծովի** առափնյա շրջանում, **գելերից** և **կադուսիներից** հարավ¹⁴¹: Հույն աշխարհագետի մեկ այլ տեղեկությամբ, **պարրասները** ապրում են **անարիակների** հետ, որոնց այժմ **պարսիներ** են կոչում, իսկ **էնիանները վիտիների** մարգում կառուցել են քաղաք **Էնիանա** անունով¹⁴²: Եվ եթե **վիտիները** ոչ մի կերպ չեն նույնանում **ուտիների** հետ, ապա **Էնիանա** քաղաքն էլ ոչ մի ձևով չէր կարող կառուցվել **Ուտիք** աշխարհում: Ստրաբոնի մեկ այլ

141 Տե՛ս Strabo, XI, 7, 1:

142 Անդ:

հաղորդմամբ՝ **վրկանների** և **արիանների** միջև ապրում են **տապիրները**, իսկ **վրկաններից** հետո՝ **ամարդները**, **անարիակները**, **կաղուսիները**, **ալբանները**, **կասպերը**, **վիտիները** և մինչև **սկյութները**, հավանաբար էլ ուրիշ ժողովուրդներ¹⁴³։ Այս հաստվածում **վիտիները**, որոնք գտնվում են **սկյութների** մերձակցությամբ, անշուշտ, չեն կարող նույնանալ **գելերից** և **կաղուսիներից** հարավ բնակվող վիտիներին։ Ուստի հարց է ծագում, արդյո՞ք դրանք նույն ցեղախմբի տարբեր հատվածներն են, թե՞ դրանցից մեկն ու մեկի գրությունը փոխվել է մյուսի ազդեցությամբ։ Մեր կարծիքով, Կասպից ծովի հարավային մերձափնյա շրջանում գտնվողները կոչվել են **վիտիներ**, սակայն **սկյութների** մերձակցությամբ գտնվող **վիտիների** անունը շփոթված է, և թերևս պետք է լիներ Օսմուոի։ Անկախ նման սրբագրությունից՝ հիշյալ վիտիներից և ոչ մեկը տարածքային առումով որևէ առնչություն չի կարող ունենալ հայկական **Ուտիք** աշխարհի հետ, որի անունը հույները հաստի տարբերակում էին ստրաբոնյան **վիտիներից**, գրելով Վտիոհ։ Վերջինս, որին Ռ. Մելիքովը ցանկանում է հայտարարել **ուտիների երկիր**, սուկ պատահական մամուլություն է **հերոդոտոսյան ուտիների և ստրաբոնյան վիտիների** երկրների հետ։ Եվ դա ցույց է տալիս երկրամասի հունարեն գրությունը։ Հայտնի է, որ հույները Վ-ով սովորաբար արտահայտում էին հայերեն «ով» կապակցությունը, որը հայերենի արցախյան և սյունիքյան բարբառներում միտում ունի վերածվելու «ու»-ի։ **Ուտիքի** անունը կապված է **Կուրի** աջափնյակի ընդարձակ հարթության հետ, որը ոռոգվում է մի քանի գետերի ջրերով։ Այլ խոսքով՝ հարթությունը ներկայացնում էր մի քանի գետահովիտներ և կոչվել է հայերի կողմից **«Ովխոք»**, այսինքն՝ հովիտներ կամ ովիտներ։ «Ով»-ի վերածումը «ու»-ի և առաջացած **Ովխոք** տեղանվան արտասանության դժվարությունը առաջ է բերում հնչյունների դրափոխություն, որը **Ովխոքը** վերածում է **Ուտիքի**¹⁴⁴։

Որ մեր ասածը ճշմարտություն է, պարզ կդառնա ստորև՝ մյուսների անունը քննելիս։ Եթե Պլինիոս Ավագը Վտիոհ-ն տեղադրում է **Ատրպատականից** հյուսիս՝ **Երասխ** գետով նրանից բաժանված, իսկ Պտղոմեոսը այն տեղադրում է **Կուրի** աջափնյակում, ապա ըստ հիշյալ հեղինակների՝ **Օտենե-Ուտիքը** համարժեք է հայկական **Ուտիք** աշխարհին։ Սակայն Պլինիոս Ավագը, որը հիշատակում է ուղիներին սուին, իսկ Պտղոմեոսը՝ Փժալ անունով, ցույց են տալիս, որ անհետք է սուինների երկրի նույնացումը **Ուտիքի** հետ։ Բայց ամենակարևորն այն է, որ համաձայն Պլինիոսի, այսպես կոչված՝ աղվանական ցեղերի միության մեջ ոչ վիտիները կարող էին մտնել և ոչ էլ **սուինները**։ Հետևաբար, այն իրողությունը, որ բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներով հաստատված է **Ուտիքի** Մեծ Հայքի աշխարհ լինելը, ոչ մեկը չի կարող կասկածի տակ առնել, ինչը փորձում է կատարել Ռ. Մելիքովը՝ հայտարարելով, թե իբր՝ **Ուտիքը** արևմուտքից սահմանակցում էր Հայաստանին։

Վերջապես, եթե հեղինակը մի փոքր ավելի խորանար Ստրաբոնի երկի բովանդակության մեջ, ապա նրան աներկբայորեն պարզ կդառնար, որ **Հայոց Արևելից կողմերը**, այսինքն՝ **Արցախը** և Ուտիքը, եղել են հայոց Արտաշես Ա թագավորի տիրույթների մեջ։ Եվ եթե նա մարերից գրավել է **Կասպիանեն, Փավնիտիսը** և **Բաստրոպեղան**, ապա Ստրաբոնը ոչինչ չի ասում **Ալբանիայից**

143 Անդ, XI, 8,8:

144 Մեր դրույթի օգտին է վկայում այն իրողությունը, որ յՐԿա-ն հայերը տառադարձում էին Գոզով, Կարթակոն-ն՝ Կապարովկիա, իսկ հույները հայերեն Գովգարք-Գուգարքը տառադարձել էին Ըւցարհոսի Վերջապես այն իր հաստատումն է գտնում Մուկանի (Մուղան) դաշտի վրացական Մովկան կամ Մովկան դաշտ գրութան մեջ, որը ցույց է տալիս, որ Մովկանը օրինաչափորեն վեր է ածվել Մուկանի։

կատարված նվաճումների մասին: Իսկ ինչ վերաբերում է **Ուտիքի** Ալբանական քաղաքապետությունից կախման մեջ ընկնելուն և Տիգրան Մեծի օրոք կարճ ժամանակով նվաճվելուն, դրանք մատից ծծած անհեթեթ, քաղաքական նպատակներ հետապնդող, հիմնագուրկ ենթադրություններ են, որոնք անկախ այն հանգամանքից, թե ինչ հեղինակություն է առաջ քաշել, փաստական նյութով երբեք հիմնավորման ենթակա չեն: Եվ, որ ամենակարևորն է, պետք չէ Հայոց Պատմահորը վերագրել այնպիսի խոսքեր, թե իբր՝ Առանի հետնորդներից առաջացան **ուտիների, գարդմանների և ծավղենների** ցեղերը և **Գարգարացվոց իշխանությունը**: Խորենացու երկի այդ հատվածը, որը հատուկ քննության կարիք ունի, հավաստում է ոչ թե ցեղերի, այլ իշխանական տների կամ «ազգերի» ձևավորման մասին:

Եվ որպեսզի այս հարցի քննությունը ավարտենք, անդրադառնանք նշված հատվածի ուսումնասիրությանը: Պտղոմեոսյան Մեծ Հայքի նկարագրությամբ **Գոգարենե-Օբարենեին** (=Գուգարք) արևելքից սահմանակցել է Մեծիոսի (=Ուտիք)¹⁴⁵ աշխարհը, և արտաքննապես ստացվում է, որ պտղոմեոսյան **Ովտենեն** և աշխարհագրության **Ուտիք** աշխարհը տարածքապես համընկնում են, քանի որ հիշյալ **Ովտենեն** տարածվել է մինչև **Երասխ գետը**¹⁴⁶: Սակայն հիշյալ հաղորդման շարունակությունը ցույց է տալիս, որ, այնուամենայնիվ, **Գոգարենե-Օբարենեի** և **Ովտենեի** միջև գտնվել է **Սակասենեն**, որը, ինչպես պարզվում է Ստրաբոնի երկի քննությունից և «Աշխարհագրոյց»-ի տվյալներից, պետք է տարածվեր մինչև **Տրսու** (ներկայիս **Թարթառ**) գետի ստորին հոսանքի հյուսիսակողմը:

Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն»-ը **Արաքս** գետի մոտ տեղադրում է **Կոլթենե** մարզը, որն, իհարկե, անվան առումով նույնանուն է **Արցախ** աշխարհի **Կողք** կամ էլ **Վասպուրականի Գողթն** գավառին: Սակայն աշխարհագրական հերթականությունը նման զուգադրումները բացառում է, որովհետև պտղոմեոսյան **Կոլթենեն** տեղորոշվում է **Ուտիք-Օտենեի** հարևանությամբ՝ Երասխից հարավ ընկած շրջանում: Կոլթենեն ձեռագրերում հայտնի է նաև **Κονδοκηνή** թերմանք, որն, անշուշտ, խոսում է նահանգանվան աղավաղված լինելու մասին: Անտարակույս, մեզ համար դժվար է պատշաճ բացատրություն գտնել, սակայն աշխարհագրական քննությունը պարզում է, որ աղավաղված անունը ծագում է **Κασπιοῦ** Կասպք անվանումից և աշխարհագրական տեսակետից էլ լիովին համընկնում է նրան:

Ըստ պտղոմեոսյան նկարագրության՝ վերոհիշյալ **Կոլթենե-Վասպիանեից** ներքև գտնվել է **Sodoukhoh**, որը նույնանուն է **Արցախին**: Այս նոր անվանումը, որ հայտնվում է Մեծ Հայքի վարչական բաժանման մեջ, պահպանվել է Պատմահոր երկում **Ծավղեք** կամ **Ծավղեից** իշխանություն անունով: Խորենացու վերը բերված հաղորդումից կրկին մեջբերենք. «**Եւ ի սորա (իմա՛ Առանի-Հ.Բ.) գաւակաց ասեն սերեալ զազգն Ուրէացոց և Գարդմանացոց և Ծաւղացոց, և Գարգարացոց իշխանութիւնս**»¹⁴⁷: Ուշագրավ է, որ Խորենացու հիշատակած չորս իշխանություններից և ոչ մեկն անվանապես չի համընկնում հիշյալ տարածքում Ստրաբոնի երկում հանդիպող երկրամասերի հետ, և միայն երկուսն

145 Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» ձեռագրերում այս երկրամասը հանդիպում է նաև Մեծիոսի, *Mwthny Mothny Twmhnh* և *Twthnh* տարբերակներով (*Claudii Ptolemaei Geographia*, p. 938, not. 1):

146 *St u Plinii Secundi C., Naturalis historiae*, VI, 16, 41: «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ», էջ 33: *К.П. Патканов, Армянская география VII века*, сс. 19-20.

147 Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. Ը:

են այդ առումով համապատասխանում Պտղոմեոսի հիշատակած նահանգներին՝ **Ուտեացվոց** և **Ծավդեացվոց իշխանություններին**: Հասկանալի է, որ Պատմահոր և Պտղոմեոսի երկի տեղեկությունների համադրումը հնարավորություն է տալիս **Սակասենե-Շակաշենը** նույնացնելու **Գարդմանացվոց իշխանության** հետ, որին դեռ կանոնադաշտանք, սակայն միաժամանակ պարզ է դառնում, որ մեզ հետաքրքրող տարածքում տեղ չի մնում այսպես կոչված **Գարգարացվոց իշխանության** համար, քանի որ **Կուրի** աջափնյա տափարակը զբաղեցնում են **Օտենե-Ուտիքը** և **Սակասենե-Գարդմանացիքը**, իսկ նախալեռնային և լեռնային շրջանները՝ **Սողուկենե-Ծավդեացիքը**: Այս հետաքրքիր պատմա-աշխարհագրական իրողությունը բացահայտում է մի շատ կարևոր պատմական գաղտնիք, ինչը մեզ իրավունք է տալիս հայտարարելու, որ Պատմահոր երկի նշված հատվածը մեզ անադարտ չի հասել:

Բնականաբար՝ հարց է ծագում, թե ինչպե՞ս է Մովսես Խորենացու «Պատմության» մեջ հայտնվել **Գարգարացվոց իշխանության** անունը, երբ տարածքային առումով **Կուրի** և **Երասխի** միջագետքում այլևս ազատ տարածքներ չեն մնում: Եվ արդյո՞ք այս կողմերում եղել է զարգարացիների բնակչություն և իշխանություն, որ այնքան փողիարվում է մեր հարևան հանրապետության պատմագիտական շրջանների կողմից: Համենայն դեպս, սա պատկանում է **Հայոց Արևելից կողմերը** «աղվանական երկիր» հռչակող պատմաբանների առավել կարևոր «փաստարկների» թվին:

Summary

ON SEVERAL ISSUES CONCERNING THE ETHNIC AND POLITICAL HISTORY OF SO-CALLED ALBANIA (ALUANK‘)

Part One: Issues on Ethnic History

Babken H. Harutyunyan

In the present article an attempt is being made to investigate a number of issues concerning the ethnic and political history of Aluank‘ or the Caucasian country called Albania.

According to the results of the investigation, the place name Albania from Greco-Roman sources and the place name Aluank‘ from Armenian sources have merely Armenian origin and mean “a country of a fruitful field”, i.e. they do not have an ethnic origin. The names originate from the proto-initial form “Alobank“ which emerges from the instrumental case of the word “al” (salt), which in ancient times was pronounced as “alob,” then it was changed into “alov,” and later into “alu” and “alu”.

The Armenians called “Alobank,” “Alovank,” and “Aluank” the fruitful field on the right shore of the Kura River, and later the state, finding on the left shore of the Kura River, was called by the same name, as “a country of a fruitful field,” and the people were called the “Albanians” or “Aluans,” as “people of a fruitful field”, as it was the

continuation of the Armenian fruitful field. The people living on the left shore of the Kura River never called themselves that way, the testification of which is the fact that after the decline of the Albanian Kingdom, no tribe preserved this name.

Most likely, this state was initially called after the name of the **Mazkuts** or **Massagets**, and afterwards after the names of the **Gargarians** and again **Mazkuts** who successively invaded from the **Nothern Caucasus** in the Transcaucasus. It is not by chance that Faustus Byzand identifies the Kingdom of **Mazkuts** with the **Kingdom of Aluank** or **Albania**.

It is being shown that in the recordings of the Greek geographer Strabo, among the union of the 26 Albanian tribes there were neither the **Gargarians**, nor the **Udins** nor a number of other tribes which, notwithstanding the viewpoints of investigators, during the times of Strabo were in the Northern Caucasus.

It is also shown that the Caspians entered into the union of the Albanian tribes, but are not identified with the Albanians.

In connection with the Caspians it is revealed that the XI and XV satrapies of Achaemenid Persia were not in the region of the Transcaucasus, and the XVIII was in the region of Eastern Georgia and in the so-called Albania region, consequently the **Matieni**, **Saspiri** and **Alarodii** do not belong to the tribes of the Armenian Highland.

Բարկեն Հ. Հարությունյան
ՀՀ ԳԱԱ քղբակից-անդամ

ԱՅՍՊԵՍ ԿՈՉՎԱԾ ԱՂՎԱՆՔԻ ԷԹՆԻԿ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱ- ԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՅԵՐ

Մաս երկրորդ: Քաղաքական պատմության հիմնախնդիրները էթնիկ պատկանելության համատեքստում*

Մուտք

Ուսումնասիրության առաջին մասում մենք փորձեցինք ցույց տալ, որ «Աղվանք» հասկացությունը էթնիկական բովանդակություն չունի և ընդամենը նշանակում է «արգավանդ դաշտի երկիր»: Ընդ որում՝ այն ծագում է առավել նախնական «Ալոբանք»-ից, որը հունա-հռոմեական աշխարհում վերածվել է Ալբանիայի:

Անդրադարձ եղավ Աղվանքի բնակիչներ *գարգարներին* ու *մազքութներին*, ինչպես նաև այն իրողությանը, որ իրենց՝ այսպես կոչված աղվանների կողմից, այս թագավորությունը տարբեր ժամանակներում կոչվել է Մազքութների և Գարգարների պետություն, իսկ հայերը Մազքթաց թագավորությունը նույնացրել են Աղվանքի հետ:

Իսկ այժմ անդրադառնանք այսպես կոչված Աղվանքի էթնիկ և քաղաքական պատմության ևս մի քանի հարցերի:

1. Որտե՞ղ է գտնվել Պատմահոր հիշատակած Գարգարացվոց իշխանությունը

Հայտնի է, որ Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն»-ը Արաքս գետի մոտ տեղադրում է **Կոլթենեն** մարզը, որն, իհարկե, անվան առումով կարծես թե նույնանուն է Արցախ աշխարհի **Կողթ** կամ էլ Վասպուրականի **Գողթն** գավառին: Սակայն աշխարհագրական հերթականությունը նման զուգադրումները բացառում է, որովհետև պտղոմեոսյան **Կոլթենեն** տեղորոշվում է **Ուտիք-Օտենեի** հարևանությամբ՝ Երասխից հարավ ընկած շրջանում: **Կոլթենեն** ձեռագրերում հայտնի է նաև

* Ընդունվել է տպագրության 20.06.2011:

Κοιθῆνῃ ῥιψῆρεθνῶν, որն, անշուշտ, խոսում է նահանգանվան աղավաղված լի-
նելու մասին: Անտարակոյս, մեզ համար դժվար է պատշաճ բացատրություն
գտնել, սակայն աշխարհագրական քննությունը պարզում է, որ աղավաղված
անունը ծագում է Κασιῆν- Կասաբ անվանումից և աշխարհագրական տեսակե-
տից էլ լիովին համընկնում է նրան:

Ըստ պտղոմեոսյան նկարագրության՝ վերոհիշյալ **Կոլթենե-Կասպիենեից**
ներքև գտնվել է Σοδοκηνῆ-ն, որը նույնանում է **Արցախին**: Այս նոր անվանումը,
որ հայտնվում է Մեծ Հայքի վարչական բաժանման մեջ, պահպանվել է Պատմա-
հոր երկում **Ծավդեք** կամ **Ծավդեից իշխանություն** անունով: Կրկին մեջբերենք
Խորենացու հաղորդումից. «**Ե ի սորա (իմա՝ Առանի-Հ.Բ.) գաւակաց ասեն սերեալ
գազզն Ուտէացոց և Գարդմանացոց և Ծաւդէացոց, և Գարգարացոց իշխա-
նութիւնսն**»¹: Ուշագրավ է, որ Խորենացու հիշատակած չորս իշխանություններից
և ոչ մեկն անվանապես չի համընկնում հիշյալ տարածքում Ստրաբոնի երկում
հանդիպող երկրանասերի հետ, և միայն երկուսն են այդ առումով համապատաս-
խանում Պտղոմեոսի հիշատակած նահանգներին՝ **Ուտեացվոց և Ծավդեացվոց
իշխանություններին**: Հասկանալի է, որ Պատմահոր և Պտղոմեոսի երկի տեղե-
կությունների համադրումը հնարավորություն է տալիս **Սակասենե-Շակաշենը**
նույնացնելու **Գարդմանացվոց իշխանության** հետ, որին դեռ կանդրադառնանք,
սակայն միաժամանակ պարզ է դառնում, որ մեզ հետաքրքրող տարածքում տեղ
չի մնում այսպես կոչված **Գարգարացվոց իշխանության** համար, քանի որ Կուրի
աջափնյա տափարակը զբաղեցնում են **Օտենե-Ուտիքը և Սակասենե-Գարդմա-
նացիքը**, իսկ նախալեռնային և լեռնային շրջանները՝ **Սորուկենե-Ծավդեացիքը**:
Այս հետաքրքիր պատմաաշխարհագրական իրողությունը մեզ իրավունք է տա-
լիս հայտարարելու, որ **Պատմահոր երկի նշված հատվածը մեզ անաղարտ չի հա-
սել**:

Բնականաբար և տեղին՝ հարց է ծագում, թե ինչպե՞ս է Մովսես Խորենացու
«Պատմութեան» մեջ հայտնվել **Գարգարացվոց իշխանության** անունը, երբ տա-
րածքային առումով Կուրի և Երասխի միջագետքում ազատ տարածքներ չեն
մնում: Եվ արդյո՞ք այս կողմերում եղել է գարգարացիների բնակչություն և իշխա-
նություն, որ այնքան փողհարվում է մեր հարևան հանրապետության պատմագի-
տական շրջանների կողմից: Համենայն դեպս, սա պատկանում է **Հայոց Արևելից
կողմերը** «աղվանական երկիր» հռչակող պատմաբանների առավել կարևոր
«փաստարկների» թվին:

Պատմահոր հռչակավոր երկասիրությունը, որ հայ ժողովրդի ամբողջական
պատմության ստեղծման մեզ հասած առաջին փորձն էր, հետագա դարերում
դարձավ դասական գործ, և հայ հեղինակները Հայոց համընդհանուր պատմու-
թյունը շարադրելիս հաճախ դիմում էին նրա հաղորդումներին ու հիշատակած
փաստերին: Սակայն Խորենացու գործը, ինչպես ցույց են տվել բանասիրական
ուսումնասիրությունները, մեզ է հասել զգալի խմբագրումներով և փոփոխությու-
ններով, որոնք և կասկածի տակ են դրել Խորենացու՝ V դարի հեղինակ լինելը:
Բնական է, որ գարգացած միջնադարի հայ պատմիչները օգտվում էին «Պատմու-
թիւն Հայոց»-ի անհամեմատ ավելի անաղարտ ձեռագրերից, ուստի այն բոլոր
տարբերությունները, որ նկատվում են Խորենացու և նրան հետևող հեղինակների
երկերում հանդիպող միևնույն իրադարձությունների նկարագրություններում, մեծ

1 Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. Ը:

կարևորություն են ներկայացնում անտիկ շրջանի և վաղ միջնադարի մի շարք իրողությունների բացահայտման և լուսաբանման համար:

Խորենացուց բերված հիշյալ հատվածի քննության համար մեծ կարևորություն են ներկայացնում Ասողիկի, Մովսես Կաղանկատվացու և Վարդան Արևելցու երկասիրությունները, որոնց մի զգալի մասը շարադրված է Պատմահոր «Պատմութիւն Հայոց»-ի հիման վրա: Այսպես, Ասողիկը, անդրադառնալով Մեծ Հայքի արևելյան կողմնակալությանը, գրել է. «**Եվ արևելեան կողմնակալս բիրաւորս՝ գերկուս ի ցեղից տանց նահապետութեանց, զՍիսականն և որ ի տանէն Կաղմեայ: Եւ յարևելեան ի հիւսիսոյ կողմանէն կարգէ կողմնակալ զԱռան առ Կուր գետով, որ հատանէ զդաշուն մեծ: Չի ի Սիսակայ ցեղէն էր գունդն, որ ժառանգեաց զդաշուն Աղուանից և լեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն Հունարակերտ. և աշխարհն անուն նահապետին նոցա անուանեցան Աղուանք. զի աղու ձայնէին զնա վասն քաղցրութեան բարուց: Եւ ի սորա ծննդաց այս Առան անուանի և քաջ՝ կարգեցաւ բիրաւոր կողմնակալ ի Վաղարշակայ: Ի սորա ծննդոց սերեցան ազգք Ուտեացւոց և Գարդմանացւոց և Ծավդէացւոց և Գարգարացւոց»²:**

Մեծ Հայքի արևելյան կուսակալության խնդիրը հետաքրքրել է Մովսես Կաղանկատվացուն (Մովսես Դասխուրանցուն) իր քաղաքական հարցադրումների տեսակետից, ուստի Պատմահոր նշված հաղորդումը, իսկ նա այլ աղբյուր չունի, ստացել է ներքորբերյալ տեսքը. «**Ապա կարգեաց նեցա առաջնորդ և վերակացուս, յորոց զլիսաւոր ոմն ի Սիսական տոհմէ Յաբեթական ծննդոցն կարգի հրամանաւ Վաղարշակայ, Առան անուն, որ ժառանգեաց զդաշուս և զլերինս Աղուանից՝ ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն Հնարակերտ: Եւ աշխարհն յաղագս քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք, զի աղու ձայնէին զնա վասն քաղցրութեան բարուց: Ի սորա՝ Առանայ ծննդոց, ասեն արք անուանիք և քաջք կարգեցան կողմնակալք բիրաւորք ի Պարթէն Վաղարշակայ: Եւ ի սորա զաւակէ, ասեն, սերեալ զազգս Ուտեացւոց, Գարդմանացւոց և Ծավդիացւոց և Գարգարացւոց իշխանութեանց»³:**

Հիշյալ հարցին անդրադարձել է նաև Վարդան Արևելցին. «...և Աղուանիս ի թռռանցն Հայկայ զԱռան ոմն կողմնապետ արևելից հիւսիսոյ կացուցանէ, յորմէ սերեցան ազգն Ուտեացւոց և Գարդմանացւոց և Ծոդիացւոց»⁴: Տոհմերի ցուցակում, ինչպես տեսնում ենք, բացակայում է Գարգարացվոց իշխանությունը, սակայն Վարդանի երկի վեցնետիկյան հրատարակությունը և մի շարք ձեռագրեր նշված հատվածում հետևյալ պատկերն ունեն. «...ազգն Ուտեացւոց և Գարդմանացւոց և Գարգարացւոց և Ծոդացւոց»⁵:

Այն հանգամանքը, որ Վարդան Արևելցու երկում, որոշ ձեռագրերի համաձայն, **Գարգարացվոց իշխանությունը** բացակայում է, իսկ ըստ մյուսների՝ հիշատակվում է ո՛չ Պատմահոր տված հերթականությամբ, ուսումնասիրողի առաջ բարձրացնում է խնդիրներ, որոնք ոչ միայն մեծ կարևորություն ունեն Մեծ Հայքի վարչական բաժանման պատմության, այլև Աղվանից կոչված թագավորության

2 «Ստեփանոսի Տարսնեցույ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական» (այսուհետև՝ Ասողիկ), հրատ. Ստ. Մալխասեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 34-35:

3 Մովսես Կաղանկատվացի, I, գլ. Դ:

4 «Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեցույ Պատմութիւն տիեզերական», Մոսկվա, 1861, էջ 45:

5 «Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ», Վեցնետիկ, 1862, էջ 30: Տե՛ս նաև Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի ձեռ. թիվ 1487, 1770 և 3074:

ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԵՐԻ, ԱՅՄՊԵՍ ԿՈՉՎԱԾ ԱՂՎԱՆԵՐ ԵՎ ՀԱՐՄԿԻՑ ՏԱՐՎԾՔՆԵՐԻ ԶԱՐԿԵԶ

Ներինակ՝ Բ. Նարթալյան

Բարդուղիմեոս՝ Կ. Միմրալյան

քաղաքական պատմության ուսումնասիրության համար: Նախ, **Ծավղեքից** առաջ **Գարգարացվոց իշխանության** հայտնվելը կասկածի տակ է առնում սկզբնական բնագրին նրա վերաբերելը: Բանասիրական հպանցիկ քննությունն անգամ ցույց է տալիս, որ Վարդան Արևելցու երկն իր հիշյալ փաստի մատուցմամբ պարտական է Պատմահորը, ուստի ոչ մի հիմնավոր շարժառիթ չկար, որպեսզի Վարդան Արևելցին փոխեր նշված չորս իշխանությունների թվարկման հաջորդականությունը: Հետևաբար, միակ տրամաբանական եզրակացությունն այն է, որ խախտումն արդյունք է ընդմիջարկման, ինչը կատարվել է բավականին վաղ ժամանակներում: Հավանաբար գրիչներից մեկը լուսանցքում նշել է, որ Պատմահոր երկի համեմատությամբ պակասում է **Գարգարացվոց իշխանությունը**, իսկ հաջորդ գրիչը, որն, ըստ երևույթին, մեծ պատրաստություն չի ունեցել, այն կամայականորեն մոծել է բնագիր: Ելնելով այս եզրահանգումից, կարծում ենք, որ նախապատվությունը պետք է տալ Վարդան Արևելցու երկի այն ձեռագրերին, որտեղ **Գարգարացվոց իշխանությունը** պարզապես բացակայում է: Սակայն այս մտեցումն էլ իր հերթին ծնում է նոր հարցադրում, թե ինչու՞ հեղինակը հարկ չի համարել հիշատակելու **Գարգարացվոց իշխանությունը**: Արդյո՞ք դա պայմանավորված չի եղել մի իրողությամբ, ըստ որի՝ վերջինս մեզ անհայտ պատճառով առանձնահամար էր մնացյալ երեքից: Արդյո՞ք Վարդան Արևելցին, իր տրամադրության տակ ունենալով Պատմահոր երկասիրության առավել անաղարտ ձեռագրեր, չի հանգել այն մտքին, որ **Գարգարացվոց իշխանությունը** չի սերվում Առանից, չի կապվում Հայաստանի հետ, հետևաբար հարկ չի համարել այն հիշատակել: Այս բոլորովին նոր հայեցակետը, որ առաջին հայացքից հիմքեր չունի, ավելի է ամրապնդվում, երբ փորձում ենք համադրել վերը տրված մեջբերումները:

Պատմահոր «Պատմութեան» նշված հատվածի սկզբնական ընկալումն այնպիսին է, որ կարծես **Ուտեացիները ցեղ** են, իսկ **Գարդմանացիները, Ծավղեացիները, Գարգարացիները՝ իշխանություններ**, այլ խոսքով, «ազգն Ուտեացոց» արտահայտությունը կարծես թե խոսում է, ի տարբերություն մյուսների, Ուտեացիների էթնիկական առանձնահատկության մասին: Սակայն այսօրինակ տեսակետը, որ տարիներ առաջ մեզ նույնիսկ առավել քան հավանական էր թվում, հիմնագուրկ է, որովհետև V դարում հիշատակված գարգարները, որոնք, ի դեպ, բնակվում էին Կորի ձախափնյակում և Մեսրոպ Մաշտոցի շնորհիվ գիր ստացան, առավել հիմքեր ունեին այդպիսի ցեղային առանձնահատկության կրող հանդիսանալու համար, քան **Ուտեացիները**, սակայն Պատմահայրը նրանց ներկայացնում է «**իշխանութիւն**» արտահայտությամբ: Ատոհիկի՝ Պատմահոր երկի գրեթե նույնական ազատ շարադրանքը մեզ է մատուցում մի հետաքրքիր անակնկալ: Պարզվում է, որ ոչ միայն **Ուտեացիները**, այլև մյուսները «ազգ»-եր (ազգք) են, իսկ «**իշխանութիւն**» բառը հեղինակն ընդհանրապես չի հիշատակում: Այս հանգամանքն իր հաստատումն է գտնում Մովսես Կաղանկատվացու աշխատության մեջ: Համեմատենք Պատմահոր և նրանից օգտված հեղինակների երկերի համապատասխան հատվածները.

Մովսես Խորենացի

«Ի տրա գաւակաց ասեն սերեալ
գազգն Ուտեացոց և Գարդմանացոց
և Ծավղեացոց և Գարգարացոց
իշխանութիւնս»:

Մովսես Կաղանկատվացի

«Եւ ի տրա գաւակէ, ասեն, սերեալ
գազգս Ուտեացոց, Գարդմանացոց,
Ծավղիացոց և Գարգարացոց
իշխանութեանց»:

Թռուցիկ համեմատությունն անգամ ցույց է տալիս, որ Մովսես Կաղանկատվացին պարզապես արտագրել է Պատմահոր երկից: Կան որոշ չնչին տարբերություններ: Այսպես, Խորենացու «**Ի սորա գաւակաց**»-ի դիմաց **Հայոց Արևելից կողմերի** պատմիչն ունի «**Եւ ի սորա գաւակէ**» արտահայտությունը, Պատմահոր երկի S և Խ խմբի ձեռագրերը պահպանել են «**ի սորա գաւակէ**» տարընթերցումը, որը և վկայում է այն մասին, որ Կաղանկատվացին օգտվել է հիշյալ խմբերի մի որևէ ձեռագրից⁶, հետևաբար այս հատվածում տարբերություն չկա: Հեղինակի ինքնությունության դրսևորումը «**և**» շաղկապն է, որը, սակայն, իմաստային որևէ նրբերանգ չի հաղորդում հիշյալ տեղեկությանը: Հետևաբար, Խորենացու «**գազգն**»-ի դիմաց «**գազգս**»-ի, «**իշխանութիւնսն**»-ի դիմաց «**իշխանութեանց**»-ի առկայությունը, ինչպես նաև «**Պարդմանացոց**»-ից առաջ «**և**» շաղկապի բացակայությունը խորհելու տեղիք են տալիս, թե անմիջապես Պատմահորը հետևող հեղինակը ինչու⁷ է հեռանում իր աղբյուրից: Մեր կարծիքով, որքան էլ որ տարօրինակ հնչի, այս տարբերությունները պատահական չեն և պայմանավորված են սկզբնաղբյուրին հարազատ մնալու միտումով, որը, սակայն, հետագայում ենթարկվել է փոփոխությունների: Նախ և առաջ, դատելով Ասողիկի և Կաղանկատվացու տվյալներից, պետք է ենթադրել, որ Պատմահոր մոտ սկզբնապես եղել է ոչ թե «**գազգն**», այլ «**գազգս**», այլապես երկու հեղինակներն էլ «**ազգ**»-ը չէին օգտագործի հոգնակի թվով: Կաղանկատվացու երկի «**և Պարգարացոց իշխանութեանց**» արտահայտության մեջ «**իշխանութիւն**» բառի հոգնակի թվով սեռական հոլովածը անուղղակիորեն վկայում է այն մասին, որ բնագրում ինչ-որ բան պակասում է: Մեր բանասիրական պրպտումները մեզ բերել են այն եզրակացության, որ Խորենացու նախնական անաղարտ բնագրում եղել է «**ի կողմանէ**» **Պարգարացոց իշխանութեանց**» արտահայտությունը, որի «**կողմանէ**» բառը դեռևս շատ վաղ ժամանակներում ինչ-ինչ պատճառներով արտագրության ժամանակ դուրս է մնացել շարադրանքից: Դրանից հետո որոշակիորեն քերականական տեսակետից կաղացող «**Ի սորա գաւակաց սահն սերեալ գազգն Ուրէացոց և Պարդմանացոց և Ծաղէացոց և Պարգարացոց իշխանութեանն**» արտահայտությունը պետք է ենթարկվեր սրբագրման, որովհետև ստացվում է, որ առաջին երեքը մտել են վերջինի մեջ: Հետագա արտագրողները, որ գիտակցել են սրանց անհամարժեքությունը, «**Պարգարացոց**»-ից առաջ դրված «**ի**» նախդիրը դարձրել են «**և**» ու քանի որ այդ դեպքում «**իշխանութեան**» բառը չէր շաղկապվում շարադրանքին, որովհետև «**գազգս**»-ը դրված է հոգնակի թվով, այն դարձրել են «**իշխանութեանց**»: Ահա այս վիճակում է եղել Պատմահոր երկի հիշյալ հատվածը, երբ նրանից օգտվել է Մովսես Կաղանկատվացին: Սակայն նշված տողերում կա մի **աննշան** տարբերություն ևս. «**Պարդմանացոց**» բառից առաջ բացակայում է «**և**» շաղկապը: Իհարկե, դրա բացակայությունը կարելի է բացատրել Կաղանկատվացու անփութությամբ կամ էլ արտագրողների թույլ տված սխալով, սակայն, մեր կարծիքով, այն ևս բացակայել է Պատմահոր նախասկզբնական բնագրում: Երբ **Ուտեացվոց, Պարդմանացվոց և Ծավդեացվոց** «ազգերը» հակադրվում էին Պարգարացվոց իշխանությանը, ապա բնական է, որ «**և**» շաղկապը դրվեր միայն «**Պարդմանացոց**»-ի և «**Ծավդեացոց**»-ի միջև, սակայն «**կողմանէ**» բառի կորստից հետո, երբ «**ի**» նախդիրը ևս «**և**»-ի վերածվեց, միանգամայն աններդաշնակ էր «**և**» շաղկապի բացակայությունը «**Պարդմանացոց**»-ից առաջ, որը և պատ-

6 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. Ը. «14 Տիս գաւակէ [թգրս գաւակէն]»:

ճառ է դարձել, որ Պատմահոր երկի արտագրողներն այդտեղ մուծեն «և» շաղկապը: Մակայն Մովսես Կաղանկատվացին օգտվել է մի ձեռագրից, որտեղ այդ փոփոխությունը դեռևս չէր կատարվել, և այդ պատճառով էլ չի արձանագրվել «և» շաղկապի գոյությունը:

Գատելով բոլոր տվյալներից՝ ավելի ուշ «ա»-ի և «ն»-ի շփոթի պատճառով Խորենացու մոտ «**գագգա**»-ը վերածվում է «**գագգն**»-ի, որը հիշյալ հատվածը քերականական տեսակետից դարձնում է անհարթ. «**Ի սորա գաակէ, ասեն, սերեալ գագգն Ուտեացոց և Գարդմանացոց և Ծաղէացոց և Գարգարացոց իշխանութեան**»: Արդեն այս կապակցության մեջ «գագգն»-ը, որը նշանակում էր իշխանական ընտանիք և ոչ թե ցեղ, փաստորեն վերաբերում էր «Ուտեացոց»-ին, քանի որ դրված էր եզակի թվով, ուստի ստացվում էր, որ վերջին երեքը իշխանություններ են: Մակայն այս դեպքում էլ «**իշխանութեան**» բառը քերականորեն չէր կապակցվում մնացած շարադրանքին: Արտագրողները նկատել են այդ իրողությունը և «**իշխանութեան**»-ը դարձրել են «**իշխանութիւնան**», այն դեպքում հայցական հոլովով, սակայն չեն գիտակցել, որ այդ դեպքում և՛ **Գարդմանացվոցը**, և՛ **Ծավղեացվոցը**, և՛ **Գարգարացվոցը** պետք է ստանային «գ» նախդիր: Որ «իշխանութիւն» բառը ենթարկվել է այսպիսի փոփոխությունների, պարզ կերպով վկայում են «**իշխանութիւնը**» և «**իշխանութիւն**» տարրներում: Ավելին, «իշխանութիւն» տարրներումը հավաստում է, որ սկզբնապես այդ բառը դրված է եղել եզակի թվի սեռական հոլովով, այսինքն՝ իրոք վերաբերել է միայն **Գարգարացիներին**:

Ընթերցողը բնականաբար հարց կտա, թե ի՞նչ հիմունքով ենք մենք փորձում բնագրի մեջ մուծել «**կողմանէ**» բառը: Կարծում ենք, դրա բանալին տալիս է Ագաթանգեղոսի երկը, որն՝ անդրադառնալով Մեծ Հայքի բոլորություններին, հաղորդում է. «**Եւ ի զինտարական կողմանէն՝ զչորեսին գահերեցսն իւրոյ տաճարին, որ բղեաշխքն կռչին. գառաջին սահմանական ի Նոր Շիրական կողմանէն, և զերկրորդ սահմանական յԱտրեստանեայց կողմանէն, և զերրորդն՝ յԱրուստան կողմանէն, և զչորրորդն՝ ի Մաքքթայց կողմանէն...**»⁷: Ինչպես տեսնում ենք, զինվորական կուսակալությունները հիշվում են որևէ պետության կամ երկրամասի դիմաց ստեղծված լինելու սկզբունքով: Վերջինը, որի անունը հեղինակը բաց է թողել, ակնհայտ Գուգարաց բոլորությունն է, որը Մեծ Հայքի սահմանները պետք է պաշտպաներ Այսրկովկաս ներխուժած մաքրոսներից: Չպետք է տարակուսել, որ **Ուտեացվոց**, **Գարդմանացվոց** և **Ծավղեացվոց իշխանությունների** ստեղծումը նույնպես պատահական քաղաքականություն չէր և կապվում է Գարգարացիների՝ Այսրկովկաս ներխուժելու և հաստատվելու հետ: Ստեղծվելով որպես ռազմական հակակշիռ Գարգարացիների նոր ձևավորված իշխանությանը, դրանք, վերը նշված սկզբունքով, պետք է հիշվեին որպես «**ի կողմանէ Գարգարացոց իշխանութեան**» կուսակալություններ: Թերևս նրանք այդպես չկոչվեին, սակայն Այսրկովկաս ներխուժած Գարգարացիների ռազմական մեծ վտանգը Մեծ Հայքի թագավորության համար այնքան առաջնային էր, որ ծնել է նման մոտեցումը:

Պատմահայկական համալիր 3 (35) հունիս-սեպտեմբեր, 2011 թ. (16) փարի, թիվ 3

Վեմ համահայկական համալիր

7 Ագաթանգեղոս, § 873:

2. Արդյո՞ք կապ կա **Ուտիք** տեղանվան և «**ուդին**» ու «**ուտի**» ցեղանունների միջև

Ստրաբոնի տեղեկությունների համաձայն՝ մ.թ.ա. I դարի սկզբներին **գարգա-րացիները** բնակվում էին Կովկասյան լեռների հյուսիսային նախալեռներում, որոնք կոչվում էին **Կերավնյան**⁸: Պլինիոս Ավագի վկայությամբ՝ այդ նույն ժամանակներում Կասպից ծովի ողջ ափագիծը՝ աղվաններից հյուսիս մինչև Հյուսիսային օվկիանոսի հետ կապող նեղուցը, զբաղեցնում էին **ուդիները** (Udini)⁹, իսկ սրանցից էլ վեր գտնվում էին **Ուտիդորսները** (Utidorsi)¹⁰: Շատ հնարավոր է, որ ճիշտ են այն ուսումնասիրողները, որոնք վերջին ցեղանունը միանգամայն պատճառաբանված բաժանում են երկու բաղկացուցիչ մասի՝ «**ուտի**» և «**աորս**», **ուտիդորսների** մեջ տեսնելով սարմատական աորսների կողմից սարմատականացված **ուդիներին**¹¹: Ինչ վերաբերում է Պլինիոսի հիշատակած **ուդիներին**, ապա նրանք, ամենայն հավանականությամբ, նույնանուն են Ստրաբոնի հիշատակած **հյուսիսային ուտիներին** (Οὐτινοι)¹² և Պտղոմեոսի **ուդերին** (Ὀδαί)¹³: Եվ եթե **հյուսիսային վիտիները** կամ **ուտիները** իրոք կարող են և նույնանուն են **ուդիներին** հետ, ապա նրա երկուսն հանդիպող **հարավային ուտիները** կամ **վիտիները**, որոնց որոշ ուսումնասիրողներ թյուրիմացաբար, իսկ մյուսները, ընդհակառակը, գիտակցաբար և նպատակադիր փորձում են նրանց անպայմանորեն կապել, ինչպես նշեցինք, **Ուտիքի և Ուտեացվոց տոհմի հետ** (այն ընկալելով որպես ցեղ- Բ. Հ.), որը գտնվում էր Մեծ Հայքում: Ղ. Ինճիճյանը, որը չի պատկանում պատմաբանների այսպես կոչված «քննական վերլուծության» դպրոցին, չի էլ մտածել **ուտիներին ուտեացիների** ու Մեծ Հայքի **Ուտիք** աշխարհի հետ նույնացնելու մասին¹⁴: Սակայն արդեն մեծավաստակ Ն. Ադունցը գտնում էր, որ Ստրաբոնի **ուտիները** ազգակցական կապի մեջ են իբր հայկական՝ **ուտեացիների** հետ: Նրա կարծիքով՝ ուտիները սկզբնապես ապրել են Երասխից հարավ և, այնուհետև, անշուշտ, տեղափոխվելու հետևանքով՝ Երասխից հյուսիս, Կուրի երկայնքով, ըստ որում **Օտեների և Ատրպատականի** սահմանը հանդիսացել է **Երասխ-Արաքս** գետը: Բնական է, որ այս մոտեցման դեպքում ուտիները հայտարարվում են ուտեացիների նախնիներ և Մեծ Հայքի եկամուտ բնակիչներ¹⁵: Հ. Մանանդյանը և Ս. Երեմյանը **Ուտիք** աշխարհի ուղղակի հիշատակություն են համարում հույն աշխարհագետի երկի **Ուտիա** երկիրը. «Պատմում են նաև, թե էնիանների (այնիանների) մի մասը հաստատվել է Ուտիայում և մյուսները՝ հայերից վերև՝ Աբոս և Նիբարոս լեռներից այն կողմ»¹⁶: Սակայն նույն հեղինակի մեկ այլ հաղորդումից հայտնի է, որ պարրասիների արկադական ցեղի մի մասը հաստատվել էր անարիակների երկրում, որոնց Ստրաբոնի օրերում **պարսիներ** էին կոչում, իսկ **այնիանների (էնիանների)** թեսալական ցեղը ուտիների երկրում կառուցել էր

8 Տե՛ս Strabo, XI, 5, 1:

9 Տե՛ս Plin., Nat. Hist., VI, 38:

10 Աճղ, VI, 39:

11 Տե՛ս К. В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 174-175:

12 Տե՛ս Strabo, XI, 7, 1; XI, 8, 8; XI, 14, 14:

13 Տե՛ս Claudii Ptolemaei Geographia, V, 8, 13:

14 Տե՛ս Ղ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 334-337:

15 Տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 420:

16 Я.А. Манандян, О некоторых проблемах древней Армении и Закавказья, Е., 1944, էջ 13: С. Т. Еремян, «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт, ВДИ, 1967, թիվ 4, էջ 51-52: Strabo, XI, 14, 14:

բխում, որ **Անարիակե քաղաքը** գտնվել է **Ուխտիայում**, առավել ևս շատ զարմանալի կլիներ, որ անարիակների քաղաքը տեղադրվեր ոչ թե այդ ցեղի, այլ հարևան **ուխտիների** երկրում: Եվ վերջապես, **Անարիակե քաղաքի** և **Ուխտիայում Այնիանա** ամրացված քաղաքի համատեղ հիշատակությունը մեզ կրկին վերադարձնում է հույն աշխարհագետի այն տեղեկությանը, որ **ուխտիները** բնակվել են **ամարդների** ու **անարիակների** միջև, հետևաբար **Ուխտիան** հիշյալ **Ուխտիների երկիրն** է և ոչ մի առնչություն չունի հայկական **Ուտիքի** հետ: Ինչպես տեսնում ենք, այն, ինչ Կ.Վ. Տրևերը մեզ մատուցում է եռաստիճան հավանականությունների ու ենթադրությունների հայեցակետից, Ֆ. Մամերովայի թեթև գրչով վերածվել է պատմական **«անվիճելի ճշմարտության»:**

Այս առնչությամբ անհրաժեշտ է անդրադառնալ Ֆ. Անդրեասի՝ Ուտիքի և Այնիանայի մասին արտահայտած տեսակետներին: Վերջինիս կարծիքով՝ Ստրաբոնի տեղեկությունները Թեսալիայի ²²Օւււււտիււի երկրամասի և տեղական երկրի անունների համահնչյունությունից ելնելով, երկրորդը բխեցրել են առաջինից և դրա վրա հիմնվելով՝ **ուխտիներին** համարել են հույն գաղթականներ: Ինչ վերաբերում է **այնիաններին (էնիաններին)**, ապա Անդրեասը գտնում է, որ այդ Փայտակարանի **«Հանի»** գավառամյակ փոփոխված տարբերակն է, որը **«Աշխարհացոյց»**-ի որոշ ձեռագրերում ունի **«Հանհանի»** տարբերակը: Ուտի, եզրակացնում է նա, *Αινιάνης* թեսալական ցեղային անունը կարող էր ծագել կամ հայկական **«Հանհանի»**-ից, կամ էլ իրանական **«Հանհան»**-ից, իսկ Հանիի տարածքն էլ հնում հավանաբար մտել է **Ուխտիա-Ուտիքի** մեջ, որն ավելի ընդարձակ է եղել, քան VII դարում²²: Դժբախտաբար, չնայած Կ. Տրևերի հիացմունքին²³, Ֆ. Անդրեասի տեսակետներն այնքան էլ անխցեղի չեն, որովհետև Ստրաբոնի երկը նման մտահանգման համար բավարար հիմքեր չի տալիս: Համենայն դեպս, եթե **«Հանի»** կամ **«Հանհանի»** անունը կապված է **այնիանների** գաղթականության հետ, ապա այդ չի արձանագրված և ոչ մի աղբյուրում և դրա մասին լուր կարելի է ենթադրել, բայց ահա հույն աշխարհագետը **ուխտիներին** տեղադրում է բոլորովին այլ վայրում՝ **ամարդների և անարիակների** հարևանությամբ, որտեղ էլ հիշատակում է **Այնիանա** քաղաքը:

Ի մի բերելով վերև ասվածը՝ գտնում ենք, որ Ստրաբոնի հիշատակած **ուխտիները** այսպես կոչված Աղվանքից հյուսիս կամ Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան ու հարավային ափերին ապրող տարբեր ցեղեր են և չեն առնչվում Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհի հետ: Այսպես կոչված Աղվանքից հյուսիս տեղորոշվող **ուխտիները** նույնական են **ուտիներին** կամ **ուդերին**, որոնք, **գարգարացիների** հետ մեկտեղ, մեծապես նեղվելով Հյուսիսային Կովկաս ներխուժած **ալաններից**²⁴, ներխուժում են Այսրկովկաս և արմատապես փոխում այսպես կոչված Աղվանքի ցեղային կազմը:

²² Տես F.K. Andreas, Ainiana (տես P.W.K): Անդրեասի կարծիքով՝ «Աշխարհացոյց»-ը VII դարի ստեղծագործություն է, ուստի Ուտիքի աշխարհացոյցյան սահմանները վերագրում է VII դարին:

²³ Տես Կ.Վ. Տրեвер, նշվ. աշխ., էջ 143. «Как это блестяще показал Андреас, ...»:

²⁴ Տես «История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в.», отв. редактор книги Б.Б. Пиотровский, М., 1968, չԳ 85-86:

3. Ի՞նչ ցեղեր են մտել աղվանական 26 ցեղերի համադաշնության մեջ

ՊԱՏՄԱՆԹՅՈՒՆ

Գ. (10) Գարի, թիվ 3 (35) հուլիս-սեպտեմբեր, 2011

ՎԵՄ համահայկական հանդես

Գարգարացիները, հակառակ քաղաքացիություն ստացած տեսակետի, երբեք չեն մտել և չէին էլ կարող մտնել Ստրաբոնի հիշատակած աղվանական միության 26 ցեղերի մեջ, այլ ընդհակառակը՝ ներխուժելով և տիրելով Աղվանքի տարածքին, դարձել են տիրապետող տարր, որի համար, ինչպես նշեցինք, V դարում գրեր է ստեղծել Մեսրոպ Մաշտոցը²⁵: **Գարգարացիների և ուղիների** մուտքը Այսրկովկաս կատարվեց մ.թ. I դարի երկրորդ կեսին, որը համապատասխանում է Մեծ Հայքի թագավորությունում Տրդատ Ա հայոց թագավորի գահակալության շրջանին: Հովսեփոս Փլավիոսի վկայությամբ՝ ալանաց ազգը ավերում է Մեդիան, որի Պակորա (Բակուր) թագավորն առանց դիմադրելու փախչում է երկրի դժվարամատույց վայրերը՝ իր կնոջն ու հարճերին 100 տաղանդով մի կերպ փրկագնելով ալանական գերությունից. «Շատ հեշտությամբ և առանց մարտի կողոպուտի ենթարկեցին երկիրը մինչև Հայաստան ու վերադարձան ամեն ինչ թալանելով: Իսկ (Հայաստանում) թագավորում էր Տիրիդատեսը, որը ռազմերթի էլնելով նրանց դեմ, ճակատամարտ տվեց, բայց քիչ էր մնացել, որ կռվի ընթացքում նրանց ձեռքը գերի ընկներ կենդանի: Որովհետև (ալաններից) մեկը հեռվից պարան ձգեց նրա վրա և նրան արդեն կռուներ, եթե (Տիրիդատեսին) չհաջողվեր իր սրով իսկույն կտրել պարանը և անհապաղ ճողոպրել: Մինչդեռ ալանները այդ կռվի (երթից) ավելի ևս գազազած, երկիրը թալանեցին և՛ երկու թագավորություններից էլ մարդկանց մեծ բազմություն և ուրիշ շատ ավար տանելով, նորից վերադարձան իրենց երկիրը»²⁶: Այս իրադարձությունը ծանոթ է նաև Պատմահորը, որը, սակայն, այն սխալմամբ վերագրում է Տրդատ Գ-ի ժամանակներին. «Իսկ թագաւորն Տրդատ ամենայն Հայաստանօք իջեալ ի դաշտն Գարգարացոց՝ պատահէ հիւսիսականացն ճակատու պատերազմի. և ի խառնել երկօցունց կողմանցն՝ յերկուս ճեղքէ զամբոխն թշնամեացն, սկայաբար շահատակելով: Ոչ կարեն ասել գերագութին ձեռնին, որպէս անբաւք ի մնամն յերկիր անկեալ թաւալգոր խաղային, օրինակ իմն ի գեղեցիկ ցանցորդէ լի ձկամբք յերկիր թոթափեալ ցանցոյն, կայառէին յերեսս երկրին: Չոր տեսեալ թագաւորին Բաւալց՝ մօտ հասանէ յարքայն. և հանեալ յասպազինէն գներդեայ քեմխտապատ պարանն, և կորովութամբ ձգեալ յետուստ կողմանէ՝ ճահ դիպեցուցանէ յուս ձախակողմանն և յանուք աջակողմանն. զի էր վերացուցեալ զձեռնն ածել ումեք սուսերաւ. և ինքն վառեալ վերտ պահպանակօք, ուր ոչ գծէին նետք: Եւ քանզի ոչ կարաց շարժել ձեռամբ գիսկայն՝ զլանջօք առ երիվարին. և ոչ այնչափ ինչ շուքափեաց մտրակել գերիվարն, քան թե ահեակ ձեռամբն ի ներդեայն աճապարեալ սկային, և սաստկութեամբ ուժոյն զիւրեաւ ցանցեալ՝ ի ճահ դիպեցուցանէր գերկսայրին, և ընդ մէջ կտրէր գայրն և զոյգ ընդ գպարանոցին գգոլիս գերիվարին:

Իսկ գօրացն ամենայնի տեսեալ զթագաւորն իւրեանց և զգօրաւորն միջակտոր յայնպիսի սհաւոր բազկէ լեալ՝ ի փախուստ դառնային. գորոց գիետ մտեալ Տրդատ, վարէ մինչև յաշխարհն Հոնաց: Եւ թէպէտ ոչ փոքր հարուած եհաս

25 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, գիրք Գ, գլ. ԾԴ. «(Մաշտոցը-Յ.Բ.) ստեղծ գնշանագիրս կոկորդախտս աղխագոր խժժական խեցքեկագունին այնորիկ Գարգարացոց լեզուին»:

26 Հովսեփոս Փլավիոս, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս.Ս. Կրկյաշարյանի, եր., 1976, տես «Յին հունական աղբյուրներ», հատ. Ա, էջ 52-53:

զօրացն իւրոց, և բազմաց անկում մեծամեծաց, յորում մեռաւ և սպարապետն ամենայն Հայոց Արտավազդ Մանգակունի, սակայն Տրդատ անտի ըստ հայրենի օրհինն պատանդս առեալ դառնայ»²⁷:

Որ այս հիշատակությունը նույնական է Հովսեփոս Փլավիոսի հաղորդմանը²⁸, վեր է ամեն կասկածից: **Ալանների** ներխուժումը Այսրկովկաս կատարվել էր, ամենայն հավանականությամբ, ուրիշ ցեղերի զինակցությամբ, որի արտահայտությունն է բասիլների թագավորի հիշատակությունը Խորենացու կողմից: Բասիլները, ինչպես ճիշտ ցույց է տվել Ք. Պատկանյանը, սարմատական ցեղ էին, որոնց Պտղոմեոսը հիշում է *Βασιλκοί Σαρμαται* անունով, որի հայերեն թարգմանությունն է «**Թագաւորական սարմատք**»²⁹: Իրականում այդ անունը թարգմանելու կարիք չկա, քանի որ այն պետք է հասկանալ պարզապես «**Բասիլի սարմատներ**» կամ «**բասիլներ**»³⁰: Պատմահոր մոտ ալանների անվան բացակայությունը պայմանավորված է թերևս ուշ ժամանակների ազդեցությամբ, երբ Հյուսիսային Կովկասից ամեն մի արշավանք ընկալվում էր որպես «**հիւսիսականաց**» հարձակում³¹: Այս հաղորդման մեջ բասիլների արքան, անշուշտ, ալանների թագավորը չէ, այլ ալաններին ենթակա «**թագաւորական սարմատների**» արքայիկը, որը և զոհվում է ճակատամարտում:

Մ. Խորենացու հաղորդմամբ, Տրդատը, հյուսիսականներին հաղթելուց հետո, նրանցից օգնական ուժ ստանալով, արշավում է պարսից արքա Արտաշիրի որդու՝ Շապուհ թագավորի դեմ³²: Բայց սա արդեն III դարի իրողություն է, հանգամանք, որը ցույց է տալիս, թե ինչպես Պատմահոր մոտ միահյուսվել են **Տրդատ Ա**, **Տրդատ Բ** և **Տրդատ Գ** թագավորների վերաբերյալ պատմական անցքերը: Սակայն սույն տեղեկության մեջ կա ուշադրության արժանի մի փաստ ևս, որ հաշվի չի առնվել ուսումնասիրողների կողմից: Հովսեփոս Փլավիոսի տեղեկությունից պարզվում է, որ ալանները Հայաստանի խորքերը չէին մտել և ասպատակել էին միշտ Հայաստան ընկած երկրները: Ըստ այդմ էլ, հասկանալի պատճառներով, ալան-հյուսիսականներին պետք է ճակատամարտ տված լիներ Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս՝ այսպես կոչված Աղվանքի տարածքում: Հետևաբար, միանգամայն տեղին է կարծել, որ **Գարգարացվոց դաշտը**, որի մասին հիշում է Պատմահայրը, գտնվում էր Կուրի ձախափնյակում: Բնաշխարհագրական այս անվանումը կարող էր Կուրի ձախափնյակում ի հայտ գալ **գարգարացիների**՝ Աղվանքում հաստատվելուց հետո, սակայն մինչև ալանական ներխուժումը, որովհետև հայերի աչքում Կուրի ձախափնյակի ընդարձակ դաշտն արդեն ընկալվում էր որպես **գարգարացիների դաշտ**: Անշուշտ, կարելի է ենթադրել, որ գարգարացիների դաշտի հիշատակությունը Պատմահոր կողմից ուշ ժամանակների աշխարհագրական հասկացությունների ազդեցության արդյունք է, սակայն բասիլների միաժամանակյա արձանագրումը, մեր կարծիքով, վկայում է այդ անվան առավել հին ծագման մասին: Թովմա Արծրունին **Գարգարացվոց դաշտի** մասին Պատմահոր տեղեկությունը որոշակիացրել է՝ տեղադրելով այն **Պարտավ քաղա-**

27 Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. 2Ե:

28 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցի, Եր., 1968, էջ 357-358, ծնթ. 152:

29 Տե՛ս К.П. Патканов, Армянская география VII века, էջ 37, ծնթ. 134:

30 Անդ:

31 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. 2Ե:

32 Անդ:

քի շրջակայքում³³: Սակայն պատմիչը **Պարտավի** շրջակայքը մեկ այլ կապակցությամբ կոչում է «**աշխարհն Գարգարացոց**»³⁴: Նման մոտեցումը, ցավոք, սոսկ պատմիչի սխալ կռահումն է, որովհետև **Ուտիք Առանձնակը**, որի մեջ էր **Պարտավ քաղաքը**, ոչ մի ձևով չէր կարող վերաբերել **Գարգարացվոց աշխարհին**:

Ելնելով վերոհիշյալ հաղորդումից՝ կարելի է հանգել միակ հավանական եզրակացությանը, որ արդեն I դարի կեսերին **գարգարացիները**, **ուդինները** և մի շարք ցեղեր, **ալանների** ռազմական ճնշմանը տեղի տալով, ուժով մտել էին Այսրկովկաս, հաստատվել ու գերիշխանություն հաստատել այսպես կոչված Աղվանից թագավորության տարածքում: Վերջինս ավանդույթի ուժով հայերի կողմից շարունակում էր կրել Աղվանից անունը, իսկ հունահռոմեացիների կողմից կոչվում էր Ալբանիա, չնայած արդեն վերածվել էր **Գարգարացիների թագավորության**, որի դեմ էլ Տրդատ Ա-ն դեռ մինչև պանակյան ներխուժումը ստեղծել էր **Ուտեացվոց**, **Գարդմանացվոց** և **Ծավդեացվոց** ռազմական կուսակալությունները: **Ուդինների** I դարում Այսրկովկաս մուտք գործելու օգտին չէ Պտղոմեոսի երկրում **ուդերի** հիշատակությունը, որով ստացվում է, որ նրանք դեռևս II դարում գտնվում էին այսպես կոչված Աղվանից հյուսիս ընկած շրջանում: Սակայն Ասիական Մարմատիայի նկարագրությունը իրականում ավելի հին է, քան Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն»-ը, այսինքն՝ ուդերի հիշատակությունը չի վերաբերում II դարին, որովհետև հունահռոմեական աշխարհը մինչև II դարը վերջին անգամ հարուստ տեղեկություններ էր քաղել Գնեսո Պոմպեոսի արշավանքների շրջանում: Այլ խոսքով, **ուդերի** մասին տեղեկությունը ժամանակագրական առումով պետք է համընկնի Ստրաբոնի և Պլինիոս Ավագի հիշատակություններին:

Եթե ի մի բերենք վերև ասվածը, ապա հստակ է եզրակացությունը: Այսպես կոչված աղվանական 26 ցեղերի միության մեջ չեն մտել ոչ **ուդինները** և ոչ **գարգարները**:

Մենք բավական հանգամանալից կանգ առանք **գարգարացիների** և **ուդինների** կնճռոտ հարցի վրա, սակայն խնդիրն ամբողջացնելու համար հարկ է քննության առնել ևս մի քանի խնդիր: Նախ՝ կա՞րողոք կապ **ծավդեացիների** և Պլինիոսի հիշատակած Sodi ցեղի միջև: Հարցն այն է, որ որոշ ուսումնասիրողներ հակված են կարծելու, որ Արցախի Ծավդեք անունը աղերս ունի Sodi ցեղանվան հետ, որ **ծավդեք-սողերը** աղվանական ցեղ են և այլն: Ս. Երեմյանի կարծիքով **ծավդեք-սողերը** բնակվել են Իորի գետի միջին հոսանքի շրջանում³⁵, ինչը ոչնչով փաստարկված չէ, ուստի պատահական չէ, որ Կ. Տրևերը գտնում է, որ **սողերի** բնակության տարածքի վերաբերյալ տեղեկություններ չկան³⁶: Մենք հակված ենք կարծելու, որ Պլինիոսի «**Քնապատմության**» մեջ պահպանված Sodi անունը մեզ անաղարտ չի հասել և, ամենայն հավանականությամբ, սկզբնապես եղել է Sondi, որն անմիջականորեն համընկնում է Պտղոմեոսի «**Աշխարհագրության**» Ἰσονδαί տեղանվան հետ³⁷: Անշուշտ, սրբագրելի է նաև «**Իսոնդաի**» անունը, որտեղ հետագայում «T»-ն վերածվել է «I»-ի, այսինքն՝ տեղանունը սկզբնապես հնչել է «Ἰσονδαί»-**Տոնդաի**: Աշխարհագրական դասավորության տեսակետից նույնպես **Իսոնդաի-Տոնդաին** տեղադրվում է **Գիդոյքի** հարևանությամբ, որն իրավունք է

33 Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Եր., 1985, դպր. Գ, գլ. Ժ:

34 Անդ, դպր. Գ, գլ. ԺԸ:

35 Տե՛ս K.B. Трубец, նշվ. աշխ., էջ 202, ծմբ. 3:

36 Անդ, էջ 48:

37 Տե՛ս Plin. Nat. Hist., VI, 10: Claudii Ptolemaei Geographia, V, 8, 13:

տալիս Sodi>Sondi սրբագրումը համարել արդարացված: Հասկանալի է, որ այս հայեցակետի առկայությամբ Ծավդեքի և Sodi-ի ազգակցության հանգամանքը, որն առանց այդ էլ խարսխված էր ավագի վրա, ի չիք է դառնում: Ի հավելումն ասվածի, հարկ է նշել, որ **Ծավդեք** անունն Արցախում հայտնվել է հարավից, ծագելով **Զարդիկենե-Ծավդեք** երկրանունից: Պատմահոր մի արժեքավոր տեղեկության համաձայն՝ հայոց ավանդական Վաղարշակ թագավորը «**յարեւելից կողմանէ գեգերք հայկական խօսիցս, կողմնակալս բիրաւորս գերկուս ի ցեղից տանց նահապետութեանց, զՍիսակեանս և որ ի Կաղմեայ տանէն, զորոց զանուանսն ի միում ի յառաջագունից ասացեալ ճառիցն կարգեցաք**»³⁸: Ստացվում է, որ Վաղարշակ թագավորը հայոց լեզվի տարածման եզերքում և ոչ թե աղվանների երկրում, արևելից կողմնակալ բյուրավորներ է նշանակում Սիսակյաններին և Կաղմուսի տնից ինչ-որ մեկին: Սակայն, երբ դիմում ենք Խորենացու նախորդ տեղեկությանը, ապա տեսնում ենք, որ երկու հաղորդումների միջև տարբերություն կա: Այսպես, անդրադառնալով Արամի գործունեությանը արևմուտքում և Կեսարիայի գրավմանը՝ նա նշում է. «**Եւ քանզի զարևելեանն և զհարաւայինն նուաճեալ, յանձնեալ էր ի ձեռն երկուց ցեղիցս այսոցիկ, Սիսակեանցն զարևելս և որք ի Կաղմեայ տանէն՝ զԱտրեստանին՝ ոչ ինչ այնուհետև կասկած շփոթից ուստեք ունէր**»³⁹: Այս տեղեկությամբ Կաղմյանները կողմնակալ են նշանակվում ոչ թե արևելքում, այլ հարավում, ուստի նշված հակասությունը վերացնելու համար Խորենացին նախորդ հիշատակությունից հետո, մասնավորեցնելով Սիսակյանների կուսակալության հաստատման խնդիրը, գրում է. «**Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբիւր զարևելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին, զԱռան, սա մեծ գետովն, որ հասանէ զղաշտն մեծ, որ անուանի Կուր**»⁴⁰: Պատկերը միանգամայն այլ է: Առանը ոչ թե արևելքի, այլ հյուսիս-արևելքի կողմնակալ է նշանակվում, որով կարծես թե պատմիչը փորձում է տեղ թողնել Կաղմյան տոհմի ներկայացուցչի համար: Հավանական է, որ եթե Առանը հյուսիս-արևելքի կողմնակալ է, ապա Կաղմյան տոհմի ներկայացուցիչը կարող է դիտվել որպես հարավ-արևելքի կողմնակալ: Սակայն, մեր կարծիքով, Խորենացու նշված տեղեկությունները կարող են այլ լուսաբանություն ստանալ:

Պարզելով, որ հայկական **Ծավդեքը** չի աղերսվում Պլինիոսի Sodi-Sondi-ին, հարց է ծագում, թե այնուամենայնիվ, ինչու՞ Արցախ երկրամասի կողմնակալությունը, փոխանակ Արցախացիքի կոչվում է Ծավդեացիք: Անունս, որքան էլ որ Պատմահայրը Ծավդեքի իշխանական տունը **Առանի սերունդ** համարի, կարծես թե եկամուտ է և ոչ տեղական, որն ստիպում է վերհիշել Խորենացու տեղեկությունն այն մասին, թե արևելքից կողմնակալ բյուրավոր են նշանակվել ոչ միայն Սիսակյանները, այլև ինչ-որ մեկը **Կաղմյան տոհմից**: Հայտնի է, որ Կաղմյան տոհմ ասելով՝ հայկական աղբյուրները հասկանում են **Կորդուքը** հարևան **Ծավդեքի** հետ միասին, ուստի ոչ միայն կարելի է, այլև շատ հավանական է ենթադրել, որ Արցախի **Ծավդեք** անունը սերում է **Կաղմյան Ծավդեքից**, որի իշխողների ներկայացուցիչներից մեկը Տրդատ Ա-ից ինչ-ինչ ծառայությունների համար ստացել է Արցախի կուսակալությունը: Այլ խոսքով, եթե Սյունիները, Գարդմանացիները և

38 Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. Ը:

39 Անդ, գիրք Ա, գլ. ԺԳ:

40 Անդ, գիրք Բ, գլ. Ը:

Ուտեացիները կարող են համարվել Սիսակյաններ, ապա Ծավդեացիների «ազգ»-ը սերում է Կաղմյան Ծավդեբից: Երբ հետագայում հայոց արքունիքը վերացրեց **Ծավդեացիների կուսակալությունը** և Արցախը որպես վարչական միավորի անուն կրկին մտավ իր իրավունքի մեջ, աստիճանաբար ծավդեացիների անունը մոռացության տրվեց, որոնք ևս վերագրվեցին Առանի սերնդին: Ազաթանգեղոսի հարողմամբ՝ **Ծավդեացիների իշխանությունը** գոյություն ուներ դեռևս Գրիգոր Լուսավորչի՝ քահանայապետ օժվելու ժամանակներում⁴¹: Սյունյաց և Ուտեացվոց իշխանների միջև հիշատակված **Ծավդեից աշխարհի իշխանը** կարող է նույնանալ միայն ու միայն **Արցախի** հետ⁴²: Արշակ Բ թագավորի դեմ ապստամբած նահանգների մեջ, համաձայն Փավստոս Բուզանդի, Ծավդեքն այլևս չի հիշատակվում: Կրկին **Արցախը**⁴³ պատմական ասպարեզ է գալիս, ինչը վկայում է Ծավդեից իշխանության ոչնչացման մասին: Արցախը, որտեղ Ծավդեացիների տոհմի իշխանությունը մարել էր, ամենայն հավանականությամբ, Խոսրով Կոտակ կամ Տիրան թագավորների իշխանության տարիներին, երբ հայոց արքունիքը թագավորական իշխանությունը ամրապնդելու համար բազմաթիվ իշխանական ընտանիքներ բնաջնջեց, այն, անկասկած, վեր է ածվում արքունի տիրույթի, որը կառավարվում էր արքունի գործակալի կամ վերակացուի կողմից: Այդ մասին է վկայում այն իրողությունը, որ, ի տարբերություն բազմաթիվ այլ դեպքերի, երբ ապստամբներ են հռչակվում այս կամ այն աշխարհի կամ գավառի իշխողները, Փավստոս Բուզանդը հայտնում է **«ամուր գաւառն Արձախայ»**-ի ապստամբության և **«գերկիրն Արձախայ»**-ի հնազանդեցման մասին⁴⁴: Թերևս կարելի է առանց սխալվելու ենթադրել, որ «Արձախ»-ի ապստամբությունը պայմանավորված էր երկրամասի վերակացուի ժառանգատեր իշխան դառնալու ցանկությամբ, ինչը հաջողությամբ օգտագործվում էր պարսից դիվանագիտության կողմից:

Ծավդեք անունը Մեծ Հայքի պտղոմեոսյան նկարագրության մեջ հանդիպում է հունականացված Σοδοουχογի տառադարձությամբ, որը, մեր կարծիքով, ցույց է տալիս, որ «աւ» երկհնչյունը արդեն երբեմն «օ» էր արտասանվում: Լեզվական այս գործընթացի վկայությունն է նաև **Սոքք** կամ **Սոդք** գավառանունը, որն, անշուշտ, աղերս ունի **Ծավդեքի** հետ: Սակայն Մողուկենե ձևը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ **Ծավդեքը** նաև ոչ մի կապ չի կարող ունենալ Sodi կամ Sondi ցեղանվան հետ, քանի որ «աւ»-ի վերածումը «օ»-ի կատարվել է հայկական միջավայրում, սակայն Sodi-ն կամ Sondi-ն բոլորովին արդյունք չէ Saudi-ի կամ Saundi-ի հնչյունափոխության:

Ծավդեք անունով երկիր է հիշում Եղիշեն: Անդրադառնալով պարսից Հազկերտ Բ թագավորի հավատափոխության հրովարտակին, նա գրում է, որ «**ըստ այսմ պատճենի հրովարտակ եհաս յաշխարհն Հայոց, ի Վրաց և Աղուանից և ի Լփնաց, ի Ծաղէից և ի Կորդուաց, յԱղձնեաց և բազում այլ տեղեաց հեռաւորաց, որոց ոչ էին օրէնք երթալ զայն ճանապարհ յառաջ ժամանակաւ**»⁴⁵: Մեկ այլ կա-

41 Տե՛ս Ազաթանգեղոս, § 795. «մետասաներորդ՝ իշխանն Սիւնեաց աշխարհին, երկոտասաներորդ՝ իշխանն Ծաւդէից աշխարհին, երեքտասաներորդ՝ իշխանն Ուտիացոց աշխարհին»:

42 Տե՛ս Н. Адонц, նշվ. աշխ., էջ 294. «Цодеи или Завдеи=Арцах»:

43 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, դպր. Գ, գլ. Ծ. «Ապստամբեցին յԱրշակայ արքայէն Գայոց ամուր գաւառն Արձախայ...», դպր. Ե, գլ. Ծ. «(Մուշեղ Մամիկոնյան սպարապետը-Յ.Բ.) հարկաներ գերկիրն Արձախայ մեծաւ պատերազմաւ, գերեր գրագունս ի նոցանէն և զմնացորդն առնոր պանդանոս, և զմնացեալսն ի հարկի կացուցաներ»:

44 Անդ:

45 «Եղիշէի վասն Վարդանայ և Գայոց պատերազմին», եր., 1957, էջ 10:

պակցությամբ պատմիչը նշում է, որ «**Ձի առհասարակ հրաման առեալ էր յարքունուստ, որպէս Հայոց աշխարհին, նոյնպէս և Վրաց և Աղուանից և Լփնաց, Աղճնեաց և Կորդուաց և Ճաւղից և Դասն և որ այլ ևս ուրեք ուրեք ի ծածուկ յիշխանութեանն Պարսից ունէին զքրիստոնէութիւն**»⁴⁶: Անգամ փոքր քննությունը ցույց է տալիս, որ Եղիշէի **Ծավղեքը** Մեծ Հայքի հարավային երկրամաս **Ծավղեքն** է կամ **Չարդիկենեն**, ուստի, եթե նկատի չունենանք լեզվական կապը **Ծավղեք-Արցախի** իշխանական տան անվան հետ, որն է ձևով հնարավոր չէ այն առնչել **Արցախ-Ծավղեքին**⁴⁷: Առավել ևս, որ **Արցախը** պատմիչին հայտնի է որպէս **ամրակուռ աշխարհ**⁴⁸, **անտառաշատ երկիր**⁴⁹:

Մենք երկար ու հանգամանալից քննության առանք Գարգարացիների առեղծվածի և Արցախ-Ծավղեքի ու Ուտիքի հետ կապված մի շարք հարցեր, սակայն հարցն ամբողջացնելու տեսակետից հարկ է հետազոտության ենթարկել նաև մյուս, այսպէս կոչված, աղվանական ցեղերի խնդիրը: Ուսումնասիրողները, որպէս կանոն, հատկապէս աղբրեջանցի պատմաբանները, աղվանական ցեղ են հռչակում **մյուկերին**, որոնք առաջին անգամ հիշատակվում են Հեկատեսու Միլետացու կողմից. «**Մյուկերից մինչև Արաքս գետը**»⁵⁰: **Մյուկերին** երկու անգամ հիշատակում է Հերոդոտոսը: Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապությունները ներկայացնելիս նա **մյուկերին** տեղադրում է **սագարտիների, սարանգների, թամանների և ուտիների** հարևանությամբ՝ տասնչորսերորդ սատրապության մեջ, որը հեղինակը տեղորոշում է Կարմիր ծովի (իմա՝ ներկայիս Արաբական ծովը-Բ.Հ.) առափնյակում և դրանից հյուսիս⁵¹: **Մյուկերը**, ինչպէս արդեն վերը նշել ենք, հեղինակի մեկ այլ հաղորդմամբ մասնակցել են հույն-պարսկական պատերազմին **ուտիների և պարիկանիների** հետ մեկտեղ և զինված են եղել **պակստուացիների** պես⁵²:

Կ. Տրևերից և մյուսներից սկսած մինչև Ռ. Մելիքով **մյուկերի** անունը հետազոտողները փորձում են կապել Մուդան անվան հետ⁵³: Վերջինս անգամ մեղադրանք է ներկայացնում այն հետազոտողներին, որոնք Աքեմենյան Պարսկաստանի սատրապություններից տասնչորսերորդը վերլուծելիս, այդ իրողությունն իբր հաշվի չեն առել: Սովորաբար **մյուկերին** նույնացնում են **Maka (Makran)** երկրի բնակիչներին, սակայն Ռ. Մելիքովը փորձում է հիմնավորել այն դրույթը, թե հույները պարսկական անունները տառադարձելիս «ս»-ն արտահայտում էին **ս**-ով, հետևաբար պարսկական **Maka**-ն չի կարող համապատասխանել **Μάκου**-ին⁵⁴: Հեղինակը ընթերցողի ուշադրությունն է հրավիրում այն փաստի վրա, որ Հերոդոտոսը երկու անգամ էլ **մյուկերին** հիշատակում է **ուտիների** հետ մեկտեղ, իսկ անտիկ հեղինակները տարբերակում էին **Արաքսի** վրա ապրող **մյուկերին** և **Մակայում**

46 Անդ, էջ 51:

47 Կ. Տրևերը չնայած որոշակի չի գրում, Եղիշէի այս հաղորդումը մեջբերելով՝ պահում է միայն Ծավղեքի անունը, թերևս կապելով Արցախի հետ (նշվ. աշխ., էջ 202):

48 Տե՛ս Եղիշէ, էջ 94. «**ընդ ամենայն կողմանս ամրականաց աշխարհին, ի Տնորիսն և ի Կորդիսն, յԱրցախ...**»:

49 Անդ, էջ 125. «**ի թանձրախիտ մայրիսն Արծախայ**», էջ 127. «**Նա և որ յԱրծախայ մայրիսն անկեալքն էին փախստականք**»:

50 Hekat., fr. 170:

51 Տե՛ս Herodotus, III, 93:

52 Անդ, VII, 68:

53 Ավելորդ համարելով բոլոր հեղինակների աշխատությունների թվարկումը՝ լուկ նշում ենք միայն վերջերս լույս տեսած Ռ. Մելիքովի աշխատությունը, էջ 122:

54 Տե՛ս P. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 122:

ապրող ժողովրդին, որին կոչում էին *Μακαί*⁵⁵: Ոգևորվելով իր փայլուն հիմնավորումից՝ նա հայտարարում է, թե տարբեր տվյալների համաձայն՝ **մյուկերը** բնակվել են Մուղանի տարածքում (ներկայիս Մուղանի տափաստանը- Բ.Հ.)՝ զբաղեցնելով Երասխի ստորին հոսանքի, Կասպից ծովի և Թալիշի լեռների միջև ընկած տարածքը: Շարունակելով իր միտքը զարգացնել՝ Ռ. Մելիքովը նշում է, որ **մյուկերի** բնակության շրջանը *Mūkān* գրությանը հանդիպում է մ.թ. III դարի պահպակական արձանագրություններում, որ իբր միջինպարսկական *Mūkān* ձևը կազմվել է *-an* վերջածանց-ֆորմանտի միջոցով և լիովին համապատասխանում է *μύκοι*-ին⁵⁶: Ըստ հեղինակի՝ Մուղանի երկրամասը հիշատակում են արաբ աշխարհագետները, իսկ մոնղոլական շրջանից սկսած՝ վերջինիս անունը դառնում է ընդհանրական և իբր ժողովրդական ստուգաբանությունը այն հանգեցնում է «*mug*»-(մուգ-Ռ.Մ.)-ին, որին իբր նպաստում է այդտեղ միջնադարում մեծ քանակությամբ **զրադաշտական մոզերի** գտնվելը⁵⁷: Այնուհետև հեղինակը հայտարարում է, որ ամենավաղ և ճիշտ *Mūkān* ձևը հանդիպում է արաբ աշխարհագետների գործերում և Թեոփանեսի ժամանակագրության մեջ, ինչպես նաև «*Հայկական աշխարհացոյց*»-ում՝ որպես **Մարաստանի** մարզ, որ գտնվել է **Գիլանի** և **Գեյլեմի** միջև, իսկ վրացական աղբյուրներում հայտնի է *Mowakan* ձևով⁵⁸: Հենվելով Հերոդոտոսի տվյալների վրա՝ հեղինակը գրում է, որ քանի որ **ուտիները** և **մյուկերը** մտել են միևնույն ռազմա-վարչական միավորի մեջ և եղել են հարևաններ, ապա ուտիները համապատասխանում են **Ուտիքի** բնակիչներին, իսկ մյուկերը զբաղեցրել են **Մուղանի** դաշտը՝ սահման ունենալով **Երասխ-Արաքս** գետը⁵⁹: Հեղինակն, իհարկե, բերում է Պլինիոսի տեղեկությունն այն մասին, որ **Օտենե-Ուտիքը Արաքս գետով** սահմանակցում էր **Ատրպատականին** և հավանաբար հենց այդ հատվածում էլ սահմանակցում էր **Մուղանին**⁶⁰: Ընդունելով հանդերձ, որ **մյուկերի** լեզվի որևէ լեզվախմբին պատկանելու մասին աղբյուրները լրում են, նա, **ապրիորի**, գտնում է նաև, որ **մյուկերը** հավանաբար խոսել են տեղական լեզուներից մեկով: Հեղինակի վերջին եզրակացությունն այն է, որ, համաձայն Յակուտ Կլ-Համավիի մի հարդրման, կարելի է կարծել, որ վաղ միջնադարում **մուղանները** իրանականացվել են⁶¹:

Ի՞նչ կարելի է ասել մյուկերի նման տեղադրության մասին: Անշուշտ, եթե որևէ ուսումնասիրող հոգեբանորեն պատրաստ է կեղծիքի գնալու, ապա ամեն ինչ կարելի է գրել և իրականությունը ներկայացնել ծուռ հայելու մեջ: **Մյուկերի** տեղորոշումը **Մուղանի տափաստանում** առաջին հայացքից կարծես թե տրամաբանական է: Մակայն, անունների կարծեցյալ նմանությունն իր հաստատումը չի գտնում սկզբնաղբյուրներում: Եթե հեղինակը կարծում է, որ հույն հեղինակները Ասիայում գիտեին միայն մեկ գետ՝ Արաքս անունով, ապա նա պարզապես սխալվում է, քանի որ հայկական Երասխ-Արաքսից բացի Արաքս են կոչվել ևս մի քանի գետեր: Հետևաբար Հեկատեոս Միլետացու աղավաղված և ոչ ամբողջական «...**մյուկե-**

55 Անդ:

56 Անդ, էջ 122-123: Տե՛ս նաև Касумова С.Ю., Южный Азербайджан в III-V вв., Баку, 1983, էջ 53:

57 Տե՛ս Грантовский Э.А., Сагартии и XIV округ государства Ахеменидов по списку Геродота, -КСИНА, քիվ 46, 1962, էջ 237: Р. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 123:

58 Տե՛ս Р. Меликов, նշվ. աշխ., էջ 123:

59 Անդ:

60 Անդ:

61 Անդ, էջ 124:

րից մինչև Արաքս գետը» հաղորդումը բնավ չի նշանակում, թե հույն հեղինակը նկատի է ունեցել հայկական Արաքսը: Ավելին, եթե իրոք **մյուկերը** եղել են **Մուղանի տափաստանի** բնակիչներ, ապա Հեկատոնսը չէր գրի «**մյուկերից մինչև Արաքս գետը**», քանի որ տվյալ տեղեկությունը ենթադրել է տալիս մյուկերի և Արաքս գետի միջև որոշակի տարածքի առկայությունը, ինչը պարզապես անհնար է մյուկերին Մուղանի տափաստանում տեղորոշելու դեպքում:

Հանրահայտ է, որ Հերոդոտոսը լայնորեն օգտվել է Հեկատոնո Միլետացու աշխատությունից, հետևաբար նրա տվյալները հազիվ թե կարող են հակասել միլետյան հեղինակի հաղորդմանը: Մանրակրկիտ ծանոթությունը Հերոդոտոսի «Պատմության»-ը միայն հաստատում է տվյալ տեսակետը: Հույն հեղինակը **մյուկերին** տեղադրում է **Էրիտրեան Կարմիր ծովի** շրջանում՝ դրանով իսկ հաստատելով Հեկատոնոսի հաղորդումն այն մասին, որ **մյուկերից մինչև Արաքս գետը**, տվյալ դեպքում, ըստ երևույթին, մինչև Ամու-դարյա և Ինդոս, տարածվում էր հսկայական տերիտորիա: Հերոդոտոսի մյուս հաղորդումը, ըստ որի ուտիները, մյուկերը և պարիկանիները զինված էին **պակսյունների** նման, հստակություն է մտցնում հարցիս մեջ և հնարավորություն է տալիս մյուկերին տեղորոշել **Էրիտրեան ծովի և Պակսյուտիկե** երկրի միջև, որը գտնվել է Աֆղանստանի և ոչ թե ներկայիս Ադրբեյջանի տարածքում:

Կարդալով Ռ. Մելիքովի աշխատությունը՝ զարմանում ես, թե ինչպես հեղինակը պարզապես մի քանի նախադասությամբ կարողացել է աղավաղել սկզբնաղբյուրների տվյալները և դրանք «**լուսաբանել**» համաձայն իր առջև դրված քաղաքական նպատակների: Մենք բոլորովին չենք առարկում և համաձայն ենք, որ **ուտիները** և **մյուկերը** եղել են հարևաններ, սակայն չպետք է մոռանալ, որ նրանք եղել են նաև **պարիկանիների և պակսյունների** հարևանը, որոնց հեղինակը պարզապես մոռացության է տալիս: Կամենում ենք նշել, որ ոչ մի առողջ մտածող մարդ չի կարող առաջնորդվել միայն **ուտիների և մյուկերի** հարևանությամբ և տեսադաշտից դուրս թողնել նրանց հարևանությունը **պարիկանիներին և պակսյուններին**: Վերջիններիս ճշգրիտ տեղադրությունը, հակառակ Ռ. Մելիքովի ջանքերին, բացառում է **ուտիների և մյուկերի** գտնվելը **Կուրի և Երասխի ստորին հոսանքի** շրջանում: Ուրեմն Հերոդոտոսի երկրորդ հաղորդման լույսով դժվար չէ կռահել, որ Հեկատոնո Միլետացին, խոսելով **Արաքսի** մասին, նկատի է ունեցել ամենից առաջ **Ինդոս գետը**: Ինչպես մյուս հարցերում, այս խնդրում ևս հեղինակը ոչ միայն ի հայտ է բերել սեփական քաղաքական շահագրգռություններն ու նպատակները, այլև իր լիակատար անձեռնհասությունը և գիտական անբարեխղճությունը: Հետաքրքիրն այն է, որ հեղինակը ծանոթ է **Մուկան** կամ **Մուղան** անվան վրացական աղբյուրներում հանդիպող Mowakan, Mowkan և Mowkank ձևերին⁶²: Դատելով «Քարթլիս ցխովրեբա»-ի հայերեն թարգմանությունից, վրացական պատմագրությունը պահպանել է Մուղան-Մուկան անվան առավել հին ձևը՝ Մովկան, այն դեպքում, երբ հայկական աղբյուրներում երկրամասը հնում հայտնի է Մուկան⁶³, իսկ վերջին դարերում՝ Մուղան արտասանությամբ: Պետք է հեղինակին հայտնի լիներ, որ **մյուկերի** ցեղանունը հայերենում չի կարող վերած-

62 «Քարթլիս Ցխովրեբայի կամ վրաց պատմության հին հայերեն թարգմանությունը», վրացերեն բնագիրը և հին հայերեն թարգմանությունը ուսումնասիրությամբ և բառգրքով լույս ընծայեց Ի. Աբուլաձեն, Թիֆլիս, 1953, էջ 5, 6, 7, 16, 70, 134, 140, 145, 165:

63 «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրությունը չի հիշատակում «Մուկան» երկրամասի անունը, որը պահպանվել է համառոտ խմբագրության մեջ. «**Երեսուն եւ հինգերորդ՝ Մարք են, որ կոչին Քուստի Քապկոհ...: Ունի աշխարհս զայստսիկ. ...զՌէ, զԳեղան, զՄուկան, զԳիղումն...»** (Աշ. Աբրահամյան, Անահիտ Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 352):

վել «մուկ»-երի: Հունական ս-ը օրինաչափորեն հայերենում տրվում է «խ» երկհնչյունով կամ էլ ժամանակի ընթացքում վերածվում է «ի»-ի: Իսկ ինչ վերաբերում է «ով»-ին, ապա հայերենի արևելյան բարբառների լեզվական օրինաչափություններով այն, որպես կանոն, վերածվում է «ու»-ի, դրանով իսկ «Մովկան»-ը վերածելով **Մուկանի**: Այնպես որ **Մուղանի** տափաստանի և **մյուկերի** ցեղանվան նմանությունը պարզապես պատահական է: Նման քննությունից հետո եզրակացությունը շատ որոշակի է: Նախ, **մյուկերը** չէին կարող մտնել այսպես կոչված աղվանական 26 ցեղերի միության մեջ, երկրորդ՝ **մյուկերի** տեղադրությունը **Մուղանի տափաստանում** անհնարին է, քանի որ այն Կասպերի երկիրն է, որը հայոց Արտաշես Ա թագավորի ժամանակներից մաս է կազմել Մեծ Հայքի թագավորության:

Այս քննությունը հազիվ թե կարող է հաճույք պատճառել հարևան հանրապետության պատմաբաններին, որոնք, աղվաններին հռչակելով աղբրեջանական ժողովրդի նախնիներ, փորձում են ի սկզբանե անտի «Ադուանք-Ալբանիան» տեսնել որպես կովկասյան լեզուներով խոսող ցեղերի միություն: Մեր հետազոտությունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ Ստրաբոնի հիշատակած աղվանական 26 ցեղերի միության մեջ անվանապես կարելի է վկայակոչել միայն կասպերին, որոնք իրանախոս ցեղ էին, իսկ **գարգարացիները, ուրիները, մյուկերը և մյուսները** մ.թ. I դարում կամ դեռևս չէին գտնվում ստրաբոնյան Ալբանիայի տարածքում, կամ էլ երբեք չէին կարող գտնվել ո՛չ Կուրի Չախսափնյակում և ո՛չ էլ Աջափնյակում:

Հարկ ենք համարում անդրադառնալ նաև **գելերին, լեգերին, ճիդերին, շիդերին և դիդուրներին**⁶⁴, ինչպես նաև Փավստոս Բուզանդի հիշատակած **Փոխերին, Թավասպարներին, Հեճմատակներին, Իժմախներին, Գաբերին, Գղուարներին, Գուզարներին (?), Շչբերին, ճղբերին, Բաղասիճներին ու Եգերավաններին**⁶⁵ և Եղիշեի երկում արձանագրված **Լփիներին, ճղբերին, Վատնին, Գավնին, Գղուարին, Խրսանին, Հեճմատակնին, Փասխնին, Փոսխնին, Փյուբուանին և Թավասպարանին**⁶⁶:

Ինչպես իրավացիորեն նշում է Կ. Տրևերը, համաձայն Ստրաբոնի՝ **գելերը** եղել են Կասպից ծովի առափնյա և լեռնային շրջանների բնակիչներ և նրանց տեղադրում է **ամազոնուհիների և ալբանների** միջև **լեզ-սկյութների** հետ միասին⁶⁷: Նույնը տեսնում ենք Պլուտարքոսի մոտ, որի համաձայն՝ նույնպես **ամազոնուհիների և ալբանների** միջև բնակվել են **գելերը և լեգերը**⁶⁸: Իսկ Կ. Տրևերը ուշադրություն է դարձրել այն իրողությանը, որ **գելերը** բնակվել են նաև Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան մասում՝ **Գիլանի** մարզում⁶⁹: Ամեն ինչից դատելով՝ **գելերը իրանական ցեղ** են կամ ցեղախումբ, որի մի հատվածը, գաղթելով հարավ, հաստատվել է **Գիլանում**, իսկ մյուսը՝ թերևս Սևանա լճի ավազանում, որտեղ վանյան բևեռագիր արձանագրությունները հիշատակում են Velikuni կամ Velikuhի երկիրը⁷⁰:

Գելերի հետ հիշատակվող **լեգերը**, հավանաբար, բնակվել են ալբաններից հյուսիս՝ Սամուր գետի կամ Ղազիդումուխյան Կոյսուի վերին հոսանքի լեռնային

64 Տե՛ս Կ. Բ. Թրեբեր, նշվ. աշխ., էջ 46:

65 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, դպր. Գ, գլ. է:

66 Տե՛ս Եղիշե, էջ 94:

67 Տե՛ս Strabo, V, 5, 1: Կ.Բ. Թրեբեր, նշվ. աշխ., էջ 47:

68 Տե՛ս Plutarxus, գլ. 35 (638):

69 Տե՛ս Կ. Թրեբեր, նշվ. աշխ., էջ 47:

70 Տե՛ս Н.В. Арутюнян, Корпус урартийских клинообразных надписей, Е., 2001, шрđ. 241, 242, 388, 389:

մասերում: Պատահական չէ, որ վերջինիս վերին հոսանքի շրջանում մինչև օրս բնակվում են **լակերը**, որոնք պետք է լինեն **լեզերի** հետնորդները: Դատելով ամեն ինչից, եթե իրանախոս **գելերը** տարբերակվում են **ալբաններից**, ինչը կարելի է եզրակացնել Ստրաբոնի հաղորդումից, ապա նրանք ևս լեզերի հետ միասին չէին մտել այսպես կոչված աղվանական 26 ցեղերի միության մեջ: Մրանց կարելի է ավելացնել նաև **ճիղբերին**, որոնք, Պլինիոս Ավագի տեղեկությունների համաձայն, ապրել են Ալբանիայի սահմաններից դուրս՝ լեռների ճակատային երկայնությամբ, և եղել են վայրենի ցեղեր⁷¹: **ճիղբերի** լատինացված «Silv» անվանումը Կ. Տրևերին մտածել է տվել, թե այդ ցեղի անունը թերևս եղել է տեղական մի տերմինի թարգմանություն, որը ցույց է տալիս նրանց բնակությունը անտառներում⁷²: Կարծում ենք, նմանությունը պատահական է ու **ճիղբերի** և, անտարակույս, նրանց ազգակից **շիղբերի** հիշատակությունը հայկական աղբյուրներում հավաստում է նման թարգմանության անհնարինությունը: Դրա օգտին չի խոսում նաև այն իրողությունը, որ հունարեն Ագաթանգեղոսում **ճիղբերը** անվանվում են Σιλβανοί⁷³: Կ. Կրեչմերը նրանց տեղադրում է Կովկասյան լեռների արևելյան լանջերին, այլ խոսքով՝ ներկայիս Դաղստանի տարածքում⁷⁴: Այս տեղադրությունը միանգամայն ընդունելի է և ցույց է տալիս, որ **ճիղբերը**, ինչպես նաև, անտարակույս, նրանց ազգակից **շիղբերը** չեն մտել այսպես կոչված Աղվանք-Ալբանիայի մեջ, սակայն հայկական աղբյուրները ցույց են տալիս, որ **ճիղբերը** հետագայում շարժվել են հարավ և հաստատվել ներկայիս **Շամախի** քաղաքի շրջակայքում⁷⁵: Ամենայն հավանականությամբ, **ճիղբերը** եղել են կովկասյան ցեղ:

Պլինիոս Ավագը **ճիղբերից** ներքև տեղադրում է **լփիններին**, որոնց Ս. Երեմյանը հակված է տեղադրելու **Իբերիա-Վիրքի** և **Աղվանք-Ալբանիայի** միջև՝ Կովկասյան լեռների հարավային լանջերին, որտեղ, ըստ նրա, Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն»-ը տեղադրում է «**Լուբինո գյուղը**»⁷⁶ Ս. Երեմյանը, համադրելով անգամ «ալբան» և «լփին» (լփին-Ս.Ե.) էթնանունները, գալիս է այն եզրակացության, թե երկրորդը առաջինի սղված ձևն է⁷⁷: Կ. Տրևերը իրավացիորեն նշում է, որ այդ տեսակետին հակասում են ոչ միայն Պլինիոսի տեղեկությունները, այլև այսպես կոչված աղվանից կաթողիկոսի տիտղոսաշարքը, որտեղ նա VI դարից սկսած կոչվում էր **Աղվանից, Լփնաց** և **ճորա** կամ **Չոդա** կաթողիկոս⁷⁸:

Ի՞նչ կարելի է եզրակացնել բերված տեղեկություններից: Նախ՝ Պլինիոսի օրերում վիճակն այլ էր, քան վաղ միջնադարում: Այն ժամանակ լփինները չէին մտնում Աղվանքի մեջ, հետևաբար նաև 26 ցեղերի միության մեջ, իսկ վաղ միջնադարում արդեն նրանք հաստատվել էին Այսրկովկասում և մաս կազմել Աղվանից թագավորության:

Ինչ վերաբերում է **դիդուրների** և **սողերի** (diduri et sodi) աղվանից ցեղ լինելուն,

71 Տե՛ս Plin., VI, 10, 29. “rursus ab Albaniae continio tota montium fronte gentes silvorum ferae”:

72 Տե՛ս К. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 47:

73 Տե՛ս Ագաթանգեղոս, Տրդատի թագավորության պատմություն, գլ. II, § 10 (FHG, հատ. V, մաս I, էջ 116):

74 Տե՛ս К. Kretschmer, Silvi, տե՛ս PWK:

75 Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, հատ. Ա, գլ. ԺԹ, հատ. Բ, գլ. ԼԹ: Բ.Յ. Հարությունյան, Լփինքի տեղադրության հարցի շուրջ, տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1981, թիվ 1, էջ 108-124:

76 Еремян С. Т., Моисей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу.-«Записки института востоковедения АН СССР», т. VII, 1939, էջ 148-149:

77 Աճր, էջ 149:

78 К. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 48: Մովսես Կաղանկատվացի, հատ. Գ, գլ. ԻԳ:

4. Արդյո՞ք աղվանները հիշատակվում են մ.թ.ա. IV դարում

Առաջին անգամ աղվանները կարծես թե հիշատակվում են մ.թ.ա. IV դարի վերջին քառորդին՝ պարսից և հունա-մակեդոնական զորքերի միջև տեղի ունեցած **Գավգամելայի ճակատամարտի** հետ կապված⁸⁰։ Մակայն այդ հիշատակության մեջ, եթե գործողությունները վերաբերում են մ.թ.ա. IV դարին, ապա սկզբնաղբյուրը մ.թ. II դարի է։ Արրիանոսը ճակատամարտի մասնակիցների մեջ հիշատակում է աղվաններին և սակեսիններին։ Համաձայն հույն հեղինակի՝ Դարեհ Գ-ին օգնության էին եկել **բակտրիացիների** հարևան **հնդիկները**, իրենք՝ **բակտրիացիները** և **սոգդերը, սակերը**, որ սկյութական ցեղեր էին և բնակվում էին Ասիայում ու Դարեհի անմիջական դաշնակիցներն էին, **արաքոսիացիները, լեռնային հնդիկները, արիացիները, պարթևները, վրկանցիները, տապուրները, մարերը, կադուսիները, աղվանները և սակեսինները, Կարմիր ծովի ափից եկածները, սուսիանները, ուքսերը, բաբելացիները, «արտաքսված» կարիացիները, սիտակենները, կապադովկիացիները, Կելեսիրիայի և Միջագետքի ասորիները**, որոնց թիվը, համաձայն Արրիանոսին հասած տվյալների, կազմել է 40 հազար հեծյալ և մինչև մեկ միլիոն հետևակային, 100 մանգաղակիր մարտակառք և ոչ մեծ թվով փղեր՝ 15 գլուխ, որ բերել էին իրենց հետ **հնդիկները** Ինդոս գետի այս ափից⁸¹։ Արրիանոսը անդրադառնում է նաև Դարեհ Գ-ի զորքերի դասավորվածությանը Գավգամելայի ճակատամարտում. «**Նրա** (Դարեհ Գ-ի-Բ-Հ.) **զորքը շարված էր հետևյալ կերպ** (Դարեհի կողմից կազմված զորքի դասավորման պլանը, հետագայում, ըստ Արիստոբուլոսի, ընկել էր մակեդոնացիների ձեռքը). **նրա ձախ թևում կանգնած էր բակտրիացիների հեծելազորը և նրա հետ միասին դահերն ու արաքոսիացիները. նրանց կողքին էին պարսիկները՝ հեծյալներն ու հետևակայինները մեջընդմեջ. պարսիկների թիկունքում կանգնած էին սուսիանները և վերջապես՝ կադուսիները։ Չախ թևը ձգվում էր համարյա մինչև զորքի մեջտեղը։ Աջ թևում կանգնած էին զինվորներ Կելեսիրիայից և Միջագետքից, ինչպես նաև մարեր, նրանց հետևում՝ պարթևները և սակերը, ապա՝ տապուրներն ու վրկանցիները, այնուհետև՝ աղվաններն ու սակեսինները, որոնք նույնպես հասնում էին մինչև զորքի մեջտեղը։ Իսկ մեջտեղում, որտեղ գտնվում էր Դարեհ արքան, կանգնած էին արքայի բարեկամները, «սերկևիլ կրող» պարսիկները, հնդիկները, «գաղթական» կոչված կարիացիները և նետածիգ մարդերը։ Ուքսերը, բաբելոնացիները, Կարմիր ծովի մարդիկ և սիտակենները տեղավորված էին խորքում։ Առջևում՝ ձախ թևում, Ալեքսանդրի աջ թևի դիմաց, գտնվում էր սկյութական հեծելազորը, մոտ հազար բակտրիացիներ և հարյուրի չափ մանգաղավոր մարտակառքեր։ Փղերը և մոտ 50 մարտակառք կանգնած էին Դարեհի արքայական իդոսի մոտ։ Աջ թևի առջևում շարված էին հայկական և կապադովկիական հեծելազորները և 50 մանգաղավոր մարտակառք։ Հելլեն վարձկանները կանգնած էին Դարեհի մոտ՝ նրա և նրա հետ գտնվող պարսիկների երկու կողմում»⁸²։**

Աղվանների մասնակցությունը⁸³, առաջին հայացքից, շատ հավաստի է թվում,

80 Str u Arr., III, 8, 4:

81 Անդ, III, 8, 3-6:

82 Անդ, III, 11, 3-7: Թարգմանությունը վերցրել ենք Արիանոս Փլաբիոսի (Ալեքսանդրի արշավանքը, Եր., 1987) աշխատության հայերեն հրատարակությունից:

83 Անդ, III, 13, 1: Յեղիմակը աղվաններին հիշում է նաև Դարեհի շրջապատում. «...Դարեհը իրեն շրջապատող պարսիկ «սերկևիլ կրողների», հնդիկների, աղվանների, «գաղթական» կարիացիների ու նետածիգ մարդերի հետ միասին կանգնած է Ալեքսանդրի ու արքայական իդոսի դիմաց»:

սակայն որքան էլ զարմանալի լինի, նրանք տեղ չեն գտել Կուրտիոս Ռուփոսի՝ Գավգամելայի ճակատամարտին պարսիկների կողմից մասնակցած ցեղերի ցուցակում: Հեղինակի հաղորդմամբ. «Չախ թևում գնում էին բակտրիական հեծյալները՝ ընդամենը հազար ձի. այդքան էլ դահեր: Արաքոսիացիներն ու շոշեցիները չորս հազար էին: Նրանց հետևում էին հայրյուր մանգաղակիր մարտակառքեր, քառաձի մարտակառքի հետևից գալիս էր Բեսը, ութ հազար հեծյալներով՝ նույնպես բակտրիացիներ: Այս շարասյունը եզրափակում էին մասսագետները, որոնց կազմում երկու հազար ձի կար: Այդ ժողովուրդների մեծ մասի հետևակայիները չէին խառնվում հեծելագործին, սակայն ամեն մեկը ձգտում էր յուրայինների կողքին լինել: Այնուհետև պարսիկներին մարդերի ու սողդերի հետ առաջնորդում էին Արիոբարզանը և Օրոնդաբասը: ...Նրանց հետևում էին ցեղեր, որոնք քիչ էին հայտնի նույնիսկ իրենց դաշնակիցներին. նրանց հետևից գնում էր Ֆրադատը կասպիացիների (իմա՝ կասպերի- Բ.Հ.) մեծ ջոկատով, հիսուն քառաձի մարտակառքերի առջևից: Հնդիկների և Կարմիր ծովի ափերի բնակիչները քայլում էին մարտակառքերի հետևից ավելի շատ մարդաքանակի, քան որևէ իրական օգնության համար: Այս ամբողջ շարքը եզրափակում էին հիսուն մանգաղակիր մարտակառքեր, որոնց Դարեհը կցել էր օտարերկրյա զինվորներին: Նրանց հետևում էին հայերը, այսպես կոչված Փոքր Հայքից, հայերին հետևում էին բարբելոնացիները, նրանց և ուրիշներին բեյլիտները՝ Քոսեյան լեռների բնակիչները: Նրանց հետևից գալիս էին հորտուացիները Էվբեա կղզուց, որոնք ինչ-որ ժամանակ հարել էին մարաստանցիներին, սակայն այլասերվելով, մոռացել էին իրենց հայրենի սովորույթները: Նրանց Դարեհը կցել էր փռյուզիացիներին և կատաոնցիներին: Սկյութիայից գաղթած պարթևների ցեղը, որ բնակվում է այժմ պարթևների զբաղեցրած երկրում, եզրափակում էր ողջ շարժումը: Այսպիսին էր ձախ թևի կազմը: Աջ թևում կանգնած էին Մեծ Հայքի հայերը, կադուսիներն ու կապադովկիացիները, ասորիներն ու մարաստանցիները, որոնք նույնպես ունեին մանգաղակիր մարտակառքեր: Ողջ զորքի ընդհանուր թիվը հետևյալն էր. քառասունհինգ հազար հեծյալ, երկու հարյուր հազար հետևակային»⁸⁴:

Երկու հեղինակն էլ մանրակրկիտ հաղորդում են պարսկական բանակի էթնիկ կազմի մասին, բայց աղվանները, որ, ըստ Արրիանոսի, գտնվում էին այնպիսի պատվավոր տեղում, ինչպիսին Դարեհ Գ-ի շրջանակն էր, զարմանալիորեն չեն հիշատակվում Կուրտիոս Ռուփոսի կողմից: Իսկ եթե հաշվի առնենք այն իրողությունը, որ վերջինս մ.թ. I դարի պատմագիր է, ապա հասկանալի կդառնա, որ աղվանների մասին Արրիանոսի հիշատակությունը մեծ չափով կորցնում է իր հավաստիությունը: Այսուհանդերձ բացատրության կարիք ունի աղվանների հիշատակության առկայությունը Արրիանոսի երկում: Երկու հեղինակների երկերի համադրական քննությունը ցույց է տալիս, որ, մախ՝ նրանց մոտ տարբեր էր պարսկական զորքի դասավորությունը և երկրորդ՝ Կուրտիոս Ռուփոսի համեմատությամբ Արրիանոսի մոտ ավել են հիշատակված գաղթական «կարիացիները», ուրբերը, սիտակենները, սակերը, վրկանցիները, տապուրները, աղվանները և սակեսիները, իսկ Արրիանոսի համեմատությամբ Կուրտիոս Ռուփոսի մոտ ավել են մասագետները, սողդերը, կասպիացիները, բենետները, փռյուզիացիները, կատաոնները: Արրիանոսի հելեն վարձկաններին համապատասխանում են օտարերկրյա զինվորները: Այս ցանկի քննությունը առանձին ուսումնասիրության

84 Քվինտոս, Կուրցիոս Ռուփոս, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, Եր., 1987, IV, 12, 6-13:

խնդիր է, ինչը, ցավոք, մինչև օրս չեն կատարել պատմաբանները: Սակայն հստակորեն կարելի է ասել, որ Արրիանոսի կողմից հիշատակված «**գաղթական» կարիացիները, ուքսերը, սիդակենները, սակերը և տապուրները** մասնակցել են ճակատամարտին, իսկ մասնակիցների մեջ հիշատակված **վրկաններին** կամ **վրկանացիներին** համապատասխանում են **կասպերը** կամ **կասպիացիները**: Սակայն կասկած չի հարուցում, որ ճակատամարտին մասնակցել են նաև Կուրտիոս Ռուփոսի հիշատակած **մասագետները, սոգդերը, կասպ-վրկանները, փոյուգիացիները, հորտուացիները Էվբեայից, կատաոնները, բենետները**: Իհարկե, առաջին հայացքից կարող է տարօրինակ թվալ, թե ինչու՞ նշված ցեղերի՝ ճակատամարտին մասնակցությունը ոչ միայն հավանական է, այլև իրականություն, իսկ աղվանների և սակեսինների մասնակցությունը՝ կասկածելի: Խնդիրն այն է, որ, մեր կարծիքով, եթե Կուրտիոս Ռուփոսը չի հիշատակում «**գաղթական» կարիացիներին**, ապա այդ պետք է բացատրել նրանց համեստ ռազմուժով, **սիտակենները** համարվել են **բաբելոնացիների** մի մասը, **ուքսերը** դիտարկվել են **շոշեցիների** կամ **աուսիանների** հետ որպես մի ամբողջություն, **տապուրները** նույնպես աչքի չեն ընկել իրենց ռազմուժով: Սակայն շատ զարմանալի է, որ Արրիանոսի երկում չեն հիշատակվում **մասագետները և սոգդերը**, որոնց չմասնակցելը ճակատամարտին պարզապես բացառվում է: Եթե Արրիանոսը չի հիշատակում **բենետներին**, ապա դա նրանց աննշանության պատճառով միանգամայն հասկանալի է, եթե չի արձանագրում **կատաոնների** մասնակցությունը, ապա, դա էլ արդարացված է, քանի որ նրանք վաղուց ձուլվել էին **կասպաղովկիացիների** մեջ և Արրիանոսի օրերում գոյություն չունեին, եթե չեն հիշատակվում **փոյուգիացիները**, ապա՝ հաշվի առնելով մակեդոնացիների կողմից Փոքր Ասիայի նվաճված լինելը, նրանք կարող էին չարժանանալ հեղինակի ուշադրությանը փոքրաթիվ լինելու պատճառով, իրողություն, որ կարող էր նաև այդպիսին չլինել, սակայն **մասագետների և սոգդերի** հիշատակության բացակայությունը գործնականում ոչ մի բացատրություն չունի: Ուստի մենք կփորձենք, մասնավորապես, անդրադառնալ **մասագետների**՝ Արրիանոսի կողմից չհիշատակվելուն: Պատմությունը հիշատակում է **մասագետներին** որպես սկյութական ցեղ, որի գոյությունը Սիջին Ասիայում արձանագրում է Հերոդոտոսը: Պատմիչի խոսքերով՝ Կյուրոս Մեծը կամեցավ իրեն հպատակեցնել նաև **մասագետներին**, որոնք մեծաթիվ էին ու քաջարի, բնակվում էին արևելքում՝ **Արաքս գետից** այն կողմ, **խեղոններին** հանդիպակաց: Համաձայն պատմիչին հասած նյութերի՝ նրանք **սկյութական ազգ** էին⁸⁵: Արշավանքը **մասագետների** դեմ ավարտվեց պարսիկների պարտությամբ, իսկ Կյուրոսը սպանվեց⁸⁶: Ենթարկվո՞ւմ էին **մասագետները** մ.թ.ա. IV դարի վերջին Աքեմենյան տերությանը, թե՞ ոչ, դժվար է ասել: Սակայն հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ մ.թ.ա. V դարի վերջին Աքեմենյան Պարսկաստանի տարբեր կողմերում արդեն հայտնվել էին նրա իշխանությունը չճանաչող ցեղեր, պետք է ենթադրել, որ ավելի շուտ նրանք **անկախ** էին, **դաշնակից**, քան **հպատակ**:

Ամեն ինչից դատելով՝ մասագետների դեպի հարավ շարժվելը կատարվեց երկու ուղղությամբ՝ Սիջին Ասիայի և Կովկասի: Մի բան հստակ է, որ մասագետների մի մասը գոնե մ.թ. I դարում հաստատվել էր Հյուսիսային Կովկասում, որտեղ թագավորություն էր ստեղծվել Արշակունյաց տոհմի կրտսեր ճյուղերից մեկի գլխա-

85 St'u Herodotus, I, 201:
86 Անդ, I, 202—216:

վորությամբ: Համենայն դեպս, Տակիտոսը, խոսելով հռոմեական փաստական գերության մեջ գտնվող Մեծ Հայքի նախկին թագավոր Վոնոնի փախուստի մասին, նշում է, որ նա փորձեց փախչել Հայաստան, որպեսզի այնտեղից անցնի **ալբանների** և **հենիոքների** մոտ և այնուհետև՝ իր ազգական սկյուբների թագավորի⁸⁷: Որ հիշյալ **սկյուբների** անվան տակ թաքնված են **մասագետները**, պարզ է դառնում Դիոն Կասիոսի մի հետաքրքիր հաղորդումից. «**Հրեաների պատերազմն այսպես ավարտվեց. մի երկրորդ պատերազմ սկսեցին ալանները, որոնք մասագետներ են.-Փարասմանեսի դրոմամբ: Այն մեծապես վնասեց Ալբանիային**⁸⁸ և **Մեդիային, շոշափեց նաև Հայաստանն ու Կապադովկիան, որից հետո ալանները մասամբ համոզվեցին Վուրգեսոսի ընծաներից, մասամբ էլ վախեցան Կապադովկիայի կառավարիչ Փլավիոս Արրիանոսից և դադարեցրին** (պատերազմը-Բ.Հ.):

Երբ Փարասմանես Իբերացին իր կնոջ հետ եկավ Հռոմ, (Անտոնինոսը) ընդարձակեց նրա իշխանությունը...»⁸⁹: Այս հաղորդման հետ կապված ծագում են մի քանի խնդիրներ, որոնք կարիք ունեն բացատրության: Խնդիրն այն է, որ Վ. Լատիշևի թարգմանության մեջ ալանների փոխարեն հիշատակվում են ալբանները⁹⁰, որի ճիշտ լինելու դեպքում մեր պատկերացումները կարող են արմատական փոփոխությունների ենթարկվել: Գերմանացի նշանավոր պատմաբան Թ. Մոնզենը, ելնելով Ալբանիայի անվան հիշատակության բացակայությունից, այն համարել է թյուրիմացություն և գտել, որ **ալբանների երկիրը** ևս պետք է տուժեր **ալանների արշավանքից**⁹¹: Սակայն, եթե տեքստում եղել է ալբաններ, ապա Ալբանիայի անվան բացակայությունը միանգամայն տրամաբանական է: Վ. Լատիշևի թարգմանության հրատարակիչները, անդրադառնալով **մասագետների՝ ալբանների** հետ նույնացնող արտահայտությանը, ենթադրել են, որ երևի դա արդյունք է երկուսի էլ **Արաքսի մոտ** ապրելու⁹², քանի որ նրանց նույնացումը չի ապացուցվում և չի հաղորդվում այլ աղբյուրներով: Կ. Տրևերը արձանագրում է, որ XI դարի հեղինակ Քսիֆիլիոսը, որը քաղվածքներ է կատարել Դիոն Կասիոսի չպահպանված գրքերից, ալանների փոխարեն հիշատակում է ալբաններին, սակայն XI դարի և XII դարի սկզբի պատմիչ **Չոնարասը** արշավանքի մասնակիցներին համարում է **ալաններ**⁹³:

Թ. Մոնզենը Դիոն Կասիոսի նշված հատվածում հանդիպող Վաղարշին նույնացնում է պարթևական թագավոր Վաղարշ Բ-ի հետ (105-147)⁹⁴, սակայն, մեր կարծիքով, ճիշտ է Կ. Տրևերը՝ գտնելով, որ պատմիչը խոսում է հայոց Վաղարշ Ա թագավոր մասին (113/117-140), քանի որ **Մեծ Հայքի** վրա էին առաջին հերթին արշավել **ալանները**, և ավելի հեշտ էր նրա համար կաշառել թշնամուն, քան Պարթևստանում գտնվող Վաղարշ Բ-ին⁹⁵:

87 Տե՛ս Corn. Tacitus, Ann., II, 68:

88 Այսպես է Ս. Կոլյաշարյանի թարգմանության մեջ, սակայն բնագրում բացակայում է Ալբանիայի անունը:

89 Տե՛ս Dio Cassio, LI, 15, 1:

90 Տե՛ս В.В. Латышев, Известия древних писателей..., տե՛ս ВДИ, 1948, թիվ 2, էջ 277:

91 Տե՛ս Th. Mommsen, Römische Geschichte, Bd. V, էջ 405: Թ. Մոնզենի տեսակետը ճշմարտանման է համարում Կ. Տրևերը (նշվ. աշխ., էջ 137):

92 Մասագետներն Արաքսի տակ հասկանում էին ներկայիս Ամու-Դարյան (ի՛ն Յաքսարտը):

93 Տե՛ս К.В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 130: Տեղեկությունը վերցված է Թ. Մոնզենից (Römische Geschichte, Bd. V, էջ 405):

94 Տե՛ս Th. Mommsen, Römische Geschichte, Bd. V, էջ 405: Չեղիմակը Վաղարշ Բ-ին սխալմամբ կոչում է Վաղարշ Գ, որն իշխել է բավական ուշ՝ 148-192 թթ.:

95 Տե՛ս К.В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 130-131:

Ալանների կամ ալբանների արշավանքը (Էթնիկական այս կնճռին մենք դեռ կանդրադառնանք), առաջին հայացքից, կարող էր տեղի ունենալ Անտոնինոս Պիոս (138-161) կայսեր իշխանության առաջին տարիներին, որի անունը հիշվում է Դիոն Կասիոսի երկի համապատասխան բաժնում: Մակայն, եթե հաշվի առնենք, որ հրեական ապստամբությունը ճնշվեց 135 թվին, ապա վերոհիշյալ արշավանքը պետք է դնել 135 կամ 136 թվին: Դատելով արշավողների էթնիկ պատկանելությունից՝ **ալան-մասագետները** կամ **ալբան-մասագետները այդ ժամանակ** հաստատվեցին, եթե ալաններ էին, Արևելյան Այսրկովկասում, իսկ եթե **ալբաններ** էին՝ դրանից ոչ շատ առաջ: Կլավդիոս Պտղոմեոսը, որ օգտվել է ավելի հին նյութից, Ասիական Մարմատիայի նկարագրության մեջ չի արձանագրում **մասագետների** հայտնվելը **Այսրկովկասում**⁹⁶: Մակայն Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ը, որը Ասիական Մարմատիայի բաժնում նույնպես շարադրված է հին նյութերի հիման վրա, արձանագրում է, որ Արևելյան Այսրկովկասի տարածքը մինչև Կուր գետը եղել է Ասիական Մարմատիայի մաս⁹⁷: Մասագետները, որոնց հայկական աղբյուրները գիտեն **Մագրուք** կամ **Մագրուք** անունով, հայտնվեցին Այսրկովկասում, հավանաբար, ինչ-ինչ ցեղերի ճնշման ներքո և կորցնելով իրենց տարածքները Հյուսիսային Կովկասում՝ հաստատվեցին Արևելյան Այսրկովկասում իրենց պետական կառույցներով հանդերձ: Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ը արձանագրում է հենց այդ պահը, երբ **մասագետ-մագրուքները** հաստատվել էին Արևելյան Այսրկովկասում և չնայած ունեին իրենց թագավորությունը, դեռևս չէին համարվում քաղաքակիրթ աշխարհի մաս: Մակայն, շատ չանցած, նրանք տիրեցին նաև այսպես կոչված **Ալբանիա-Աղվանքի** արևմտյան մասին ևս, որից հետո նրանց պետությունը սկսեց ավանդույթի ուժով հարևանների կողմից կոչվել **Ալբանիա-Աղվանք**՝ պահպանելով, սակայն, իր **Մագրքաց թագավորություն** անվանումը: Այդ են հավաստում Փավստոս Բուզանդի հաղորդումները: Վերջինս, անդրադառնալով Գրիգորիս եպիսկոպոսի Աղվանից և Վրաց եպիսկոպոս կարգվելուն, գրում է. «...ի հնգետասանմենից եհաս յաստիճան եպիսկոպոսութեան աշխարհին Վրաց և Աղուանից, այսինքն սահմանացն Մագրքաց»⁹⁸: Դժվար չէ տեսնել, որ պատմիչը, հակառակ Ս. Երեմյանի այն տեսակետի, թե IV դարում միաժամանակ գոյություն են ունեցել Աղվանքի և Մագրքաց թագավորությունները, տալիս է միանգամայն այլ տեղեկություն՝ նույնացնելով այդ երկուսը:

Մագրքաց թագավորության նաև Աղվանք կոչվելը շփոթության մեջ է գցել Արրիանոսին, որը, իմանալով նրանց նույնության մասին, մասագետների փոխարեն Գավգամելայի ճակատամարտի մասնակից է դարձնում **ալբաններին**, ինչպես նաև **սակերին** և **սակեսիններին**: Անշուշտ, պատմիչի կողմից մնան մոտեցումը կարելի է հեշտությամբ բացատրել այն իրողությամբ, որ **մասագետները սկյուք** էին համարվում: Եվ քանի որ Ստրաբոնի «Աշխարհագրություն»-ից պարզ էր, որ Այսրկովկաս ներթափանցել էին **սկյուք-սակերը**, որոնք անգամ իրենց անունն էին թողել Հայաստանի մի արգավանդ երկրամասի՝ Շակաշենի, վրա, Արրիանոսը **մասագետների** տակ տեսնում է ոչ միայն **ալբաններին**, այլև **սակերին** ու **սակե-**

96 Տե՛ս Cl. Ptol., Geographia, V, 8, 1-3: Պտղոմեոսը, իհարկե, մահացել է 168 թվին, սակայն նրա օգտագործած նյութերը շատ ավելի հին են:

97 Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ», էջ 25-27: Աշ. Արրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 347-348:

98 Փավստոս Բուզանդ, դպր. Գ, գլ. Ե:

սիններին: Սակայն, եթե առաջինի հիշատակությունը տրամաբանական է, առավել ևս, որ Դիոն Կասիոսի մի շարք ձեռագրերում **ալբանները** նույնանուն են **մասագետներին**, ապա մյուսների հիշատակությունը, թերևս, կարող է զարմանք հարուցել: Այսպես, եթե սակեսինները համապատասխանում են Շակաշեն-Սակասենի բնակիչներին, ապա անուն կեղծ է, քանի որ ցեղի անունը **սակ** է, ոչ թե **սակեսին** կամ **սակասեն**:⁹⁹ Այլ խոսքով նրանք պետք է **սակերի** մաս կազմեին, եթե, իհարկե, IV դարի վերջերին դեռ պահպանել էին իրենց էթնիկ գիտակցությունը: Մեկ այլ խնդիր էլ է առաջանում. այդ ինչպե՞ս է, որ կովկասյան լեզուներով խոսող **աղվանները** (գոնե այդպիսին պետք է լինեին դրանք **գարգարացիների, ուդիների** և այլ ցեղերի Այսրկովկաս ներխուժելուց հետո) հանգիստ նույնանուն են իրանալեզու **մասագետ-մագրուքների** հետ: Պատճառը կարող է լինել միայն այն իրողությունը, որ Ստրաբոնի օրերում **աղվան-ալբանները** դեռևս գերակշռաբար իրանախոս ցեղեր էին և միայն մ.թ. I դարի երկրորդ կեսին Աղվանք-Ալբանիայի էթնիկ դիմագիծը վերածվելու էր գերազանցապես **կովկասյանի**: Այլ խոսքով՝ աղվանները մինչև մ.թ. I դարի երկրորդ կեսը և անգամ՝ ավանդաբար, դրանից հետո էլ համարվում էին սկյութական աշխարհի մաս: IV դարում **մասագետ-մագրուքները** իրենց Սանեսան թագավորի գլխավորությամբ հարձակվեցին Մեծ Հայքի թագավորության վրա՝ ավերելով ու կողոպուտի ենթարկելով մինչև Փոքր Հայքի Սատաղ և հայոց թագավորների Ատրպատականյան ձեռական իշխանության մեջ գտնվող Գանձակ քաղաքները¹⁰⁰: Թշնամին, ի վերջո, Օշականի ճակատամարտում (331 կամ 332 թվին) ջախջախվեց, իսկ նրանց թագավոր Սանեսան սպանվեց: Այս առնչությամբ շատ հետաքրքիր է այն փաստը, որ հայոց Խոսրով Բ Կոտակ թագավորը, տեսնելով սպանված Սանեսանին, լաց եղավ և հայտարարեց, թե «**եղբայր իմ էր ազգաւ Արշակունի**»¹⁰¹: Այլևս կասկած չի մնում, որ հայոց Վոռնո թագավորի ժամանակներից Արշակունի թագավորների կողմից կառավարվող **սկյութները** հենց նույն **մասագետ-մագրուքներն** են, որոնք արդեն մ.թ. II դարում հաստատվել էին Այսրկովկասում իրենց պետական ողջ կառույցով: Ասվածի լույսով պարզ է դառնում, թե ինչու Կապադովկիայի կառավարիչ Փլավիոս Արրիանոսը կարող էր, որպես պատմիչ, Դիոն Կասիոսի կողմից հիշատակված մասագետ-մագրուքների անվան տակ տեսնել **սկյութ-սակերին, աղվաններին** և իր կողմից հավելված **սակեսիններին**:

Այս ամենը շատ տրամաբանական է, սակայն բախվում է երկու փաստի: Դրանք են Դիոն Կասիոսի կողմից **ալբանների** նույնացումը **մասագետների** հետ և Պլինիոս Ավագի և նրան հետևող Գայոս Մոլինի հաղորդումն այն մասին, որ Ալբանական թագավորը Ալեքսանդր Մակեդոնացուն երկու հաղթամարմին շուն է նվիրել: Լատին հեղինակը գրում է, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքի ժամանակ ալբանական թագավորը նրան մի անտվոր մեծության շուն է նվիրում: Տեսնելով, թե ինչպես շունը, չնայած իր ահռելի չափերին, ոչ մի ակտիվություն հանդես չի բերում իր վրա բաց թողնված արջերի և վարազների նկատմամբ, Ալեքսանդրը կարգադրում է նրան սպանել: Երբ լուրը հասնում է ալբանական թագավորին, վերջինս ուղարկում է երկրորդ շունը՝ առաջարկելով նրա խիզախու-

99 Որոշ հետազոտողներ փորձում են Պլինիոսի հիշատակած Sacasan-ներին նույնացնել Sacasin-ների հետ, սակայն նման փորձն անգամ անհեթեթություն է, քանի որ նրանք գտնվում էին հակառակ Շակաշենում հաստատված սակերի, ճորդիի ավազանում:

100 Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, դպր. Գ, գլ. է:

101 Անդ:

թյունը փորձել **առյուծների** կամ **փղերի** վրա: Եթե հավատանք Պլինիոսին, ապա շունը հաղթում է մի **առյուծի** և մի **փղի**¹⁰²: Անկախ այն հանգամանքից, թե որքանով պետք է հավատալ այդ պատմությանը, նշենք, որ մասագետների անվան բացակայությունը Արրիանոսի՝ Գավգամելայի ճակատամարտի մասնակիցների ցուցակում հետաքրքիր է նաև այլ տեսանկյունից: Հազիվ թե կարելի է կասկածել, որ Կուրտիոս Ռուփոսը սխալմամբ է հիշում մասագետներին Գավգամելայի ճակատամարտում, ուստի առավել քան հետաքրքիր է, թե ինչպես է Արրիանոսը նրանց դուրս թողնում Գավգամելայի ճակատամարտի մասնակիցների ցուցակից, երբ նա **մասագետներին** հիշատակում է Միջին Ասիայում մղված կռիվների կապակցությամբ: Նույն ձևով Արրիանոսին ծանոթ են **սոզդերը**, որոնք նույնպես չեն հիշատակվում Գավգամելայի ճակատամարտի մասնակիցների մեջ¹⁰³: Եզրակացությունը մեկն է. Արրիանոսն, իրոք, **մասագետներ** ասելով հասկացել է և մատուցել **ալբաններին, սակեսիներին** ու **սակերին**:

Արրիանոսի մոտ մի թյուրիմացություն էլ կա: Հիշատակելով Գավգամելայի ճակատամարտի սկզբում պարսկական բանակի դասավորությունը՝ Արրիանոսը **ալբաններին** տեղադրում է **աջ թևում**, սակայն ճակատամարտի ընթացքում **ալբանները հանկարծակի հայտնվում են Դարեհ Գ Կողոմանին անմիջապես շրջապատող «սերկևիլակիր» պարսիկների, հնդիկների, «գաղթական» կարիացիների ու նեստանիզ մարդերի** հարևանությամբ¹⁰⁴: Հակառակ Արրիանոսի՝ Կուրտիոս Ռուփոսը նման մանրամասնություններ չի հաղորդում¹⁰⁵: Ավելին, ըստ Արրիանոսի՝ **Դարեհ Կողոմանը գտնվել է ձախ թևում**, իսկ **ալբաններն ու սակեսիները՝ աջ**¹⁰⁶: Իսկ եթե նկատի ունենանք, որ, համաձայն Կուրտիոս Ռուփոսի, հենց **մասագետներն** էին գտնվում ձախ թևում, ապա պարզ կդառնա, որ պարսից արքային շրջապատողների մեջ **մասագետ-սակ-սկյուրթներն** էին և ոչ թե **աջ թևում իբր թե գտնվող ալբաններն ու սակեսիները**: Ինչ վերաբերում է Արրիանոսին, ապա նա Դարեհին տեղորոշում է կենտրոնում: Ինչպես տեսնում ենք, մտածելու շատ բան կա, սակայն մի բան հստակ է, որ ճակատամարտին **ալբանները կամ սակեսիները չեն մասնակցել**:

Կա մի հարց ևս, որը շրջանցել ոչ մի կերպ չի կարելի: Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը շարադրողները, որոնք ձեռքի տակ են ունեցել զանազան վավերագրեր, ոչինչ չեն հայտնում այն մասին, թե մեծ զորավարը կամ նրա մերձավոր հետնորդները երբևէ փորձել են գրավել Հայաստանը կամ Այսրկովկասը¹⁰⁷: Ուստի միանգամայն տեղին է Կ. Տրևերի տարակուսանքը, թե ի՞նչ աղբյուրների հիման վրա է Պլինիոս Ավագը գրել, թե մակեդոնական զորքերը գրավել են Հայաստանը, **Իբերիա-Վիրքը** և **Ալբանիա-Աղվանքը**¹⁰⁸: Պլինիոսն իր աշխատությունը գրել է նշված դեպքերից գրեթե չորս դար անց, և նրա աղբյուրը հայտնի չէ, սակայն նրա աշխատությունը հիմք է ծառայել III դ. առաջին կեսի հեղինակ Հուլիոս Գայոս Մոլինին, ըստ որի՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացին նվաճել է **Հայաստանը, Իբերիան** և **Ալբանիան**¹⁰⁹: Կ. Տրևերի կարծիքով՝ Պլինիոսի նման հաղորդումը

102 Տե՛ս Plin. Natur. Hist., VIII, 149:

103 Տե՛ս Arr., IV, 16, 4-6; 17, 1-7:

104 Անդ, III, 13, 1:

105 Տե՛ս Curt. Rufus, IV, 14, 8, Arr., III, 11, 4:

106 Տե՛ս Arr., III, 11, 5:

107 Տե՛ս К.В. Тревер, նշվ. աշխ., էջ 54:

108 Տե՛ս Անդ: Plin. Nat. Hist., IV, 10, 39:

109 Տե՛ս Դուլիոս Մոլին, տե՛ս В.В. Латышев, Известия древних писателей..., տե՛ս ВДИ, 1949, թիվ 3, էջ 241 (IX, 19):

պետք է բացատրել այն իմաստով, որ նա ոչ թե նկատի է ունեցել հենց Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները, այլ **դիադոխների** և, որ շատ հնարավոր է, **սելևկյան գորավար Պատրոկլեսի** շրջայցը Կասպից ծովում, որի հաշվետվությունից օգտվել է հռոմեական գորավար Գնենո Պոմպեոսը¹¹⁰:

Հայտնի է, որ պարսկական գորավար, ազգությամբ մար **Ատրպատը** Գավգամելայի ճակատամարտից հետո հարեց Ալեքսանդրին և ստացավ Մարաստանի մի մասի կառավարման իրավունքը, որն այնուհետև նրա անունով սկսեց կոչվել **Ատրպատական**¹¹¹: Սակայն ոչինչ հայտնի չէ ո՛չ Հայաստանի գրավման և ո՛չ էլ Կուրի ձախսափնյակի կարգավիճակի մասին, որը մենք միանգամայն գիտակցաբար Ալբանիա-Աղվանք չենք կոչում: Թե ինչ կացություն է տիրել այսպես կոչված՝ հետագա **Ալբանիա-Աղվանքի** տարածքում, պարզապես հայտնի չէ: Իսկ Կ. Տրևերի բերած տեղեկությունն այն մասին, թե 1929 թ. Պարտավի շրջանում հայտնաբերվել է մ.թ.ա. II դարի մակեդոնական և սելևկյան դրամների գանձ, գրոշի արժեք չունի, քանի որ այդ տարածքը պարզապես մաս էր կազմում Մեծ Հայքի թագավորության, ուստի ոչ մի կերպ չի կարող կապվել **Ալբանիա-Աղվանքի** հետ:

Պատրոկլեսն իր Կասպից ծովի շրջայցը կազմակերպեց մ.թ.ա. 283-282 թթ. Սելևկոս Ա-ի և նրա կառավարչակից որդի Անտիոքոս Ա-ի հանձնարարությամբ: Հայտնի չէ, թե որտեղ պատրաստվեց Պատրոկլեսի տորմիդը: Ստրաբոնը և Պլինիոսը, օգտվելով Էրատոսթենեսի գործերից, որոնց համար հիմք է ծառայել Պատրոկլեսի հաշվետվությունը, կցկտուր տեղեկություններ են պահպանել Պատրոկլեսի արշավախմբի գործունեության մասին¹¹²: Պատրոկլեսի արշավախումբը ցույց տվեց, թե իբր՝ **Կասպից ծովը հյուսիսում միանում է օվկիանոսին**, իսկ **Մայոսիսը կապված չէ Կասպից ծովին**¹¹³: Ա. Հերմանի կարծիքով՝ Պատրոկլեսի ծովային շրջայցի արդյունքները արտացոլվել են Կ. Պտղոմեոսի քարտեզում¹¹⁴: Բոլորովին հաշվի չառնելով այն հանգամանքը, թե Պատրոկլեսի արշավախմբի արդյունքները ճիշտ էին, թե սխալ, վերջինս մեծ նպաստ բերեց անտիկ աշխարհագրության զարգացմանը: Ինչպես արդեն նշվեց, Ստրաբոնը և Պլինիոս Ավագը միջնորդավորված ձևով օգտվել են Պատրոկլեսի արշավախմբի նյութերից: Սակայն այդ բոլորովին չի նշանակում, թե Պլինիոսը, **Կասպից ծովը** կոչելով «mare Albanum», նշված տեղեկությունը վերցրել է Պատրոկլեսից¹¹⁵: Այն կարող էր լինել պարզապես իր ժամանակաշրջանի իրողություն:

Է՛լ ավելի ցնցող է Կ. Տրևերի և նրան հետևողների այն կարծիքը, թե իբր՝ **հայոց Արտաշես Ա թագավորը (189-160)** գրավել է **Կուրի Աջափնյակը**, որտեղ իբր ապրում էին **շակերը, ուտիները և գարգարները**¹¹⁶: Հետաքրքիրն այն է, որ եզրակացությունը կատարվում է Ստրաբոնի իբր՝ հաղորդումների հիման վրա, երբ հույն աշխարհագրագետի մոտ անգամ հեռավոր ակնարկ չկա այդ մասին¹¹⁷: Ինչ վերաբերում է **Կասպիանե-Կասպին**, ապա մենք վաղուց ցույց ենք տվել, որ Հայոց Արտաշես Ա թագավորի կողմից մարերից գրավված **Կասպիանեն** դարձել է Մեծ Հայքի թագավորության մաս և երբեք բաղկացուցիչը չի եղել **Աղվանից թա-**

110 Տե՛ս Կ.Յ. Թրեբեր, նշվ. աշխ., էջ 55: Տե՛ս նաև Գուլիոս Սոլին, IX, 56 և այլք:

111 Տե՛ս Strabo, XI, 13:

112 Տե՛ս Strabo, XI, 7, 3:

113 Տե՛ս Անո, XI, 7, 1; 6, 1: Plin. Nat. Hist., VI, 36-38:

114 Տե՛ս A. Hermann, Kaspisches Meer, PWK, էջ 2285; Kiessling, Hyrcania, PWK, էջ 465:

115 Տե՛ս Plin., Nat. Hist., IV, 15, 39:

116 Տե՛ս Կ.Յ. Թրեբեր, նշվ. աշխ., էջ 58:

117 Տե՛ս Strabo, XI, 4-5:

զավորության: Մակայն **Կասպիանե** անունով **մարզ** եղել է նաև **Աղվանքում**, որի մասին հայտնում է ոչ միայն Ստրաբոնը, այլև հայկական «Աշխարհացոյց»-ն ու Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմություն»-ը: Ուստի Ստրաբոնի երկում ոչ մի հակասություն էլ չկա, որից ձգտելով կառչել, Կ. Տրևերը հայտարարում է, թե այդ հակասականությունը արդյունք է այն բանի, որ Ստրաբոնն իբր Աղվանքը նկարագրել է Պատրոկլեսի տվյալների համաձայն, այսինքն՝ իբրև թե Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներով ստեղծված կացությունն արձանագրելով: Այս ամբողջը մատից ծծած է և ոչ մի հիմք չունի և, հասկանալի պատճառներով, չի կարող կովան ծառայել՝ ցույց տալու համար այբանների գոյությունը նշված ժամանակներում:

5. Այսպես կոչված Աղվանքի թագավորության մասին

Կ. Տրևերը Աղվանից թագավորության հիմնադրումը դնում է մ.թ.ա. I դարում¹¹⁸, չնայած չի բացատրում, որ այն ստեղծվել է մ.թ.ա. II դարի վերջին երեսնամյակում: Հենց այս պետության մասին է, որ Ստրաբոնը գրում է, թե 26 ցեղերի համադաշնություն էր: Աղվանից թագավորությունը քաղաքական կյանքում հայտնի է դառնում մասնավորապես Գնեսու Պոմպեոսի արշավանքների շնորհիվ, ուստի մինչ այդ ասել, թե այսպես կոչված աղվանները հիշատակվում են աղբյուրներում, նշանակում է կեղծել պատմությունը:

Ասվածի լույսով կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացությունների: **Մասագետներին**, որ ավանդաբար տեղորոշում են Սիջին Ասիայում, սկզբնաղբյուրները տեղադրում են Դոնի մերձակայքում: Մաքսիմոս Տյուրացիին նշում է, որ Կասպաղովկիայում պաշտում են լեռը և երդվում նրանով, **մետոների** մոտ այդ դերը խաղում է լիճը (իմա՝ **Մայոտիսը=Ազովի ծով-Բ.Հ.**), իսկ **մասագետների** մոտ՝ **Տանաիսը** (իմա՝ Դոն գետը-Բ.Հ.)¹¹⁹: Տեղեկությունն այնքան հստակ է, որ **մասագետների** գոնե մի հատվածը պետք է տեղադրել Դոն գետի, հավանաբար, ստորին ավազանի շրջանում: Նրանք սկզբում հաստատվում են Հյուսիսային Կովկասում և, դատելով հայոց Պատմահոր տեղեկություններից, մ.թ.ա. II դարի 30-ական թվականների վերջին կամ 20-ական թվականներին նրանց մի մասը ներխուժում է Այսրկովկաս և հիմք դնում մի շարք ցեղային թագավորությունների, որոնց բնակիչները միմյանց չէին հասկանում լեզվական պատմեղի պատճառով: Ցավոք, Մովսես Խորենացին նրանց անունը չի պահպանել և լոկ անվանում է «**եկամուտ**» ազգ: Ի վերջո, **մասագետները** միավորվում են և ստեղծում իրենց միասնական թագավորությունը, որն, անկասկած, կոչվելու էր նրանց անունով: Մակայն հայերը, հիմք ունենալով այն իրողությունը, որ իրենց կողմից **Աղվանից դաշտ** կոչված տափարակի հյուսիսային հատվածը զբաղեցնում են մասագետները, նոր ծնունդ առած թագավորությունը կոչում են **Աղվանից դաշտի պետություն** կամ, այլ խոսքով, պարզապես **Աղվանք** (հին ձևը՝ **Ալորանք-Բ.Հ.**), որն անցնում է հունա-հռոմեական աշխարհին աննշան փոփոխությամբ՝ **կելտական աշխարհի Ալբանիա** անվան ազդեցությամբ: Նմանությունը գուտ պատահական է:

Մասագետների գտնվելը Սիջին Ասիայում և Հյուսիսային Կովկասում ու Այսր-

118 Տե՛ս Կ.Յ. Թրեւեր, նշվ. աշխ., էջ 58-59:

119 Տե՛ս Յ.Յ. Լատիշեւ, Известия древних писателей..., տե՛ս ВДИ, 1948, թիվ 2, էջ 278:

կովկասում թյուրիմացության մեջ է գցել ոչ միայն Պլինիոս Ավագին, այլև շատ այլ հեղինակների: Եթե Միջին Ասիայի **մասագետները** ենթարկվում են Ալեքսանդր Մակեդոնացուն, ապա արբան-մասագետ նույնացումը կարող էր ծնել այն միտքը, թե մակեդոնական մեծ գորավարը գրավել է նաև **Ալբանիան**, ինչը հնարավոր էր միայն **Հայաստանի** և **Իբերիա-Վիրքի** նվաճման դեպքում: Այդ շփոթին նպաստել է նաև այն իրողությունը, որ Կովկաս անունով լեռներ գտնվում էին ոչ միայն Կովկասում, այլև Միջին Ասիայի և ներկայիս Աֆղանստանի տարածքում: Եվ երբ Վոնոնը փախչում էր, նա հույս ուներ ապավինել ոչ միայն Հյուսիսային Կովկասի Արշակունի թագավորով կառավարվող սկյութներին, այլև **արբան կոչվող մասագետներին**: Չնայած **գարգարացիների** և **մյուս կովկասալեզու ցեղերի** ներխուժմանը **Այսրկովկաս** և **Կուրի Չախսփնյակի բնակչության էթնիկ փոփոխությանը**, շատ չանցած Գարգարացվոց նոր ձևավորված թագավորությունը հարձակման ենթարկվեց **մասագետական նոր ցեղերի** կողմից, որոնք հիմք դրեցին **Մազքթագ** կամ **Մասագետների թագավորությանը**: Հատկապես հենց այս կրկին **արբան** անունը ստացած **մասագետները** հարձակվեցին մինչև **Մեդիա** և **Կապադովկիա**: Ուստի Դիոն Կասիոսի մոտ խոսքը վերաբերում է ոչ թե պաններին, ինչպես ընդունված է, այլ **արբան-մասագետներին**, և այդ է պատճառը, որ հարձակման ենթարկված երկրների շարքում բացակայում է **Ալբանիայի անունը**: **Կովկասալեզու ցեղերը մասագետ-մազքութների ճնշման տակ** շարժվեցին **Աղվանքի արևմտյան շրջանները**՝ ընդունելով, սակայն, մազքթագ Արշակունի թագավորի իշխանությունը: Իսկ երբ 387 թվին Աղվանից թագավորությունն ընկավ Սասանյան Պարսկաստանի գերիշխանության ներքո, **պարսից արքունիքը մազքութներով բնակեցված շրջանը վերածեց արքայական տիրույթի** և հանձնեց Աղվանից կամ Շորա մարզպանի կառավարմանը, ստեղծեց Լփնաց և Բաղասականի թագավորությունները, որի արդյունքում **Մազքթագ Արշակունիների իշխանությունը պահպանվեց միայն կովկասալեզու հատվածի վրա, որի գլխավոր ցեղի՝ գարգարացիների համար Մեսրոպ Մաշտոցն ստեղծեց այսպես կոչված աղվանական գրերը**:

6. Ովքե՞ր են ալարողները և արդյո՞ք կապ կա նրանց և «աղվանների» միջև

Մենք պարզեցինք, որ այսպես կոչված **արբան-աղուանները** գոյություն չունենին մ.թ.ա. IV դարում: Մակայն Հերոդոտոսը պահպանել է մի ցեղանուն **ալարողիներ** անունով, որի առաջին մասը կարծես ինչ-ինչ նմանություն ունի «**արբան**»-ի հետ: Դիշտ է, պատմագիտության մեջ **ալարողներին**, ավելի շուտ, փորձել են նույնացնել **ուրարտացիների** հետ, սակայն շուտով կտեսնենք, որ նման մոտեցումն էլ քննություն չի բռնում:

Այսրկովկասի արևելյան հատվածը էթնիկ առումով, բառիս իսկական իմաստով, հիշեցնում էր մի խառնարան, ուր ալիք առ ալիք հայտնվել են տարբեր ցեղախմբերի ներկայացուցիչներ: Վանյան քենոագիր արձանագրությունները՝ կապված Վանի թագավորության քաղաքական ազդեցության շրջանակների հետ, ըստ էության, չեն անդրադարձել նշված տարածաշրջանին՝ չնայած տարբեր էթնիկական խմբերի ներթափանցումներ Այսրկովկաս եղել են թե՛ այդ շրջանում և

Վեյ համահայկական հանդես

թե՛ դրանից էլ առաջ: Ուստի մեզ համար առավել հին վկայություններն ու տեղեկությունները պահպանել են հունա-հռոմեական հեղինակների երկերը, որոնք արձանագրում են քաղաքական և էթնիկ անցուղարձերը՝ սկսած Մարաստանի քաղաքական ասպարեզ մուտք գործելու և Աքեմենյան Պարսկաստանի հանդես գալու ժամանակներից:

Հերոդոտոսի երկի համաձայն, ինչպես արդեն վերը նշեցինք, Աքեմենյան տերությունը պարսից արքայից արքա Դարեհ Ա Վշտասպի (522-486) կողմից բաժանվեց 20 սատրապությունների: Ինչպես նշում է հեղինակը. «Յուրաքանչյուր ազգի նա կցեց մերձակա հարևաններին և, բացի այդ, հեռավոր ազգություններին միացրեց այս կամ այն իշխանությանը»¹²⁰: Այդ սկզբունքը խախտվել է փաստորեն մեկ անգամ՝ կապված կասպերի հետ, որոնք իրենց հյուսիսից հարավ գաղթի ճանապարհին հայտնվել են հատվածաբար, աշխարհագրական տարբեր և իրարից հեռու վայրերում: Այլ խոսքով, պարսից արքունիքը նպատակ չի ունեցել որևէ ժողովրդի վարչականոթն տրոհել տարբեր սատրապությունների տարածքում, այլ, որպես կանոն, մի քանիսին մտցրել է մեկ սատրապության մեջ: Հակառակ դրան, ուսումնասիրողների՝ ցայսօր քաղաքացիություն ստացած կարծիքով, պարսից արքունիքը Հայաստանի տարածքում ստեղծել է ոչ միայն XIII սատրապությունը, որտեղ հականե հանվանե հիշատակվում են հայերը և Հայաստանը, այլև XVIII-ը, որի մասին Հերոդոտոսը գրել է. «Մատինների, սասպեյրների և ալարոդների վրա սահմանված էր երկու հարյուր տաղանդ հարկ. սա տասնութերորդ նահանգն էր»¹²¹: Այսպիսով, չնայած բոլոր փաստերին և փաստարկներին, ստացվում է մի անհեթեթ վիճակ: Մի կողմից՝ բոլոր տվյալները հստակ հավաստում են հայ ժողովրդի գոյությունը Արևելյան Հայաստանում, իսկ մյուս կողմից, ըստ ուսումնասիրողների, վերջինս բնակեցված է մատիններով, սասպեյրներով և ալարոդներով: Ուստի՝ կամա թե ակամա, նրանց մի մասի մոտ ծնունդ է առել այն միտքը, թե ալարոդների տակ պետք է հասկանալ հայերին կամ էլ հայացած ուրարտացիների հետնորդներին: Նման եզրակացության հանգել է ճանաչված պատմաբան Գ. Մարգսյանը, որն անդրադառնալով այդ խնդրին, գրել է. «Արևելյան (իմա՝ Հայաստանի-Բ.Հ.) մասի վերաբերյալ այդ (հարցուփորձից, պարսիկների և հույների պատմածներից, լոգոգրափոսների գրառումներից) աղբյուրները լռել են և Հերոդոտոսը նույնիսկ չի իմացել, թե Հայաստանը (Արմենիան) տարածվում է նաև այդ հողերում: Դրանց մասին նա տեղեկացել է միայն պարսկական պաշտոնական վավերագրերից, այն էլ արամեերենից արված հունարեն թարգմանություններից, որտեղ Հայաստանը (Արմենիան) հնացած ձևով կոչվել է Ուրարտու: Այսպես է պատահել, որ նա Արևելյան Հայաստանը բնակեցրել է ալարոդներով (ուրարտացիներով), մինչդեռ այնտեղ հայերն են ապրել, ինչպես այդ բխում է Բեհիսթունյան արձանագրության մեջ այդ տարածքը Արմինա անվանելու փաստից: Ուրարտացիներն այդ ժամանակ այլևս գոյություն չունեին, նրանք հայացել էին: Ուստի Հերոդոտոսի այս հատվածում հիշատակված ալարոդների տակ միանշանակ կերպով պետք է հասկանալ հայերին և վերը մեջ բերված հատվածը (V, 94) հասկանալ այսպես. «Մատինների, սասպեյրների և արմենների վրա սահմանված էր 200 տաղանդ հարկ: Մա տասնութերորդ շրջանն

120 Herodotus, III, 90: Տե՛ս նաև Դերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի, Եր., 1986, III, 30:
121 Անդ, III, 94:

է»»»¹²²:

Այս, անշուշտ, վերին աստիճանի սրամիտ բացատրությունը, ցավոք, հանդիպում է դժվարությունների մի շարք պատճառներով: Նախ, աստրապությունների ցուցակը և աստրապությունների մեջ մտնող ժողովուրդների և ցեղերի ցանկը, անտարակույս, Հերոդոտոսի ստեղծագործությունը չէ, որի հիմքում դրված լինելն մասամբ հունական աղբյուրներ, իսկ մյուս մասով՝ պարսկական արամեագիր վավերաթղթեր: Հազիվ թե կարելի է կասկածել, որ այն ամբողջությամբ ծագում է պարսկական մի ինչ-որ փաստաթղթից: Հետևաբար ենթադրել, թե պարսիկները **հայերի մի մասին** անվանել են **արմեններ**, իսկ **մյուս մասին՝ ալարոներ**, անընդունելի վարկած է: Բացառությամբ կասպերի, որոնք հիշատակվում են երկու տարբեր աստրապությունների մեջ և, որ կարևոր է, նույն անունով ու այդ իրողությունը հատուկ քննություն է պահանջում, մյուս բոլոր դեպքերում ժողովուրդները վարչականորեն երբեք չեն բաժանվում, ուստի ավելի շուտ պետք է ենթադրել, որ **ամբողջ Հայաստանն է մտել տասներեքերորդ աստրապության մեջ**, քան վերջինիս տարածքում ստեղծվել են տասներեքերորդ և տասնութերորդ աստրապությունները:

Սակայն ամենաարտառոցն այն է, որ ասվածի լույսով և ցայսօր հայագիտության մեջ արմատացած տեսակետներով առաջնորդվելու դեպքում ստիպված ենք հանգելու մի անհեթեթ եզրակացության, թե մակեդոնական-սելևկյան շրջանում անգամ **այսրեփրատյան Արմենիան** ընդգրկել է միայն **Ծոփքը, Աղձնիքը, Տուրուբերանը, Վանա լճի ավազանը և Այրարատի մի մասը**¹²³: Եվ դա այն դեպքում, երբ վանյան թագավոր Ռուսա Ա-ի թողած **Ծովինարի արձանագրության** տվյալները հստակորեն արձանագրում են հայկական բնակչության կամ ցեղերի գոյու-

122 Գ. Սարգսյան, Պատմահայր Գերոդոտոսը, տես Գերոդոտոս, էջ 576:
123 Այսպիսի կարծիք են հայտնել այնպիսի նշանավոր հայագետներ, ինչպիսիք են Դ. Գյուբշմանը և Դ. Մանանդյանը: Ըստ առաջինի՝ այսրեփրատյան Հայաստանը պարունակել է իր հետագա 15 նահանգներից հազիվ 4-ը. «Չորրորդ Հայքը (ինձա Ծոփքը-Բ.Գ.), Աղձնիքը, Տուրուբերանը և Այրարատը» (Դ. Գյուբշման, Նշվ. աշխ., էջ 16), իսկ երկրորդը՝ ընդհանուր առմամբ ընդունելով Դ. Գյուբշմանի եզրակացությունը, գտնում էր, որ այն «ըստ իս մոտավորապես ճիշտ է, բայց կարոտ է որոշ ուղղման: Արմենները, ինչպես վերև ասացինք, դեռևս հնագույն ժամանակներում գրաված են եղել, հավանորեն, նաև մի քանի շրջաններ Վանա լճի հարավում և հարավ-արևելքում: Իսկ Այրարատ նահանգը նրանք գրավել էին այդ ժամանակ ոչ ամբողջությամբ» (Դ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 103): Շարունակելով իր միտքը զարգացնել, Գ. Մանանդյանը գտնում էր, որ հայերը կամ արմենները Երվանդյանների առաջնորդությամբ «դեռևս երրորդ դարում մեր թվականությունից առաջ գրավել էին Արարատյան դաշտը և Արմավիրը դառնել էր այստեղ Երվանդյան թագավորության արձանագիտ կենտրոնը: Ըստ երևույթին, հենց այս թագավորությունն է այն հին Արարատյան թագավորությունը, որի մասին աղոտ և խառնաշփոթված հիշողություններ պահպանված են հորենացու պատմության մեջ: Սելևկյան շրջանի արմենական այս երկիրը պարզապես այն կորիզն է, որից հետզհետե աճեց ու զարգացավ հետագայում անկախ ու հզոր մեծ Հայաստանը» (էջ 104): Այս տեսակետը պաշտպանել են այլևայլ կապակցությամբ Յ. Մարքվարթը, Գ. Խալաթյանը, Գ. Սանատլճյանը և ուրիշներ, որոնք հակված էին մ.թ.ա. III դարի երկրորդ կեսին Արմավիրը տեսնելու Ատրպատականի Արտաբազանե թագավորի իշխանության ներքո (J. Marquart, Eränsähr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci, Berlin, 1901, էջ 108: Գ. Халатяни, Очерк истории Армении, Москва, 1910, էջ 128: Sandalagian Jos., Histoire documentaire de l'Arménie, t. II, Rome, էջ 414 և այլք): Եթե մնան տեսակետը ինչ-որ մի տեղ բացատրելի է հայագիտության XX դարի սկզբի մակարդակի պայմաններում, ապա այն միանգամայն անընկալելի է մեր օրերում, երբ պատմագիտական միտքը մեծ նվաճումներ է ձեռք բերել: Ուստի պարզապես զարմանալ կարելի է, որ վերջերս ԱՄՆ-ում լույս տեսած «The Armenian People from Ancient to Modern Times» (Volume I, Edited by Richard G. Hovannisian, University of California, Los Angeles, St. Martin's Press, New York, 1997, էջ 39) աշխատության հեղինակներից Նիսնա Փարոսյանը «The Achaemenid Satrapy of "Armina", c. 550-330» (կարծում ենք, որ քարտեզի հեղինակը նա է, որովհետև համապատասխան բաժինը պատկանում է նրա գրչին) քարտեզում Այրարատից Արմինայի մեջ մտցնում է միայն Բասենի դաշտը և Երասխածորը, իսկ մնացած հատվածը հատկացնում է այլևայլ ցեղերի: Ասել է, թե հեղինակը ծանոթ չէ հայագիտության վերջին նվաճումներին կամ դրանց կարևորություն չի տարիս:

քյունը **Արցախի և Ուտիքի տարածքում մ.թ.ա. VIII դարում**¹²⁴: Հետևաբար, որքան էլ ցավազին լինի մի շարք ուսումնասիրողների համար, որոշ կարծրացած տեսակետներ պետք է վերանայվեն և նորովի լուսաբանվեն Այսրկովկասի և Հայաստանի էթնիկ պատմության որոշ խնդիրներ:

Հերոդոտոսի կողմից բերված Դարեհ Ա-ի կազմավորած սատրապությունների ցուցակը միանշանակորեն չի ընդունվում ուսումնասիրողների կողմից: Պատճառն այն է, որ Հերոդոտոսի հաղորդման տվյալները չեն համապատասխանում պարսից թագավորների արձանագրություններում տրված սատրապությունների (եթե, իհարկե, դրանք սատրապություններ են) հերթականությանը: Ըստ որում, հատկապես բարդություններ է հարուցում Այսրկովկասում և Միջին Ասիայում ստեղծված սատրապությունների թե՛ տեղադրության և թե՛ սահմանների խնդիրը: Օրինակ՝ XVI սատրապության մեջ Հերոդոտոսը հիշատակում է **Պարթևստանը, Արեան, Սոգդը և Խորեզմը**, իսկ արձանագրություններում դրանք սովորաբար հանդես են գալիս առանձին, և **Սոգդը** հաճախ հիշատակվում է **Բակտրիայի** հետ մեկտեղ¹²⁵: Նմանատիպ անհամապատասխանությունները ծնել են այն միտքը, որ Պատմահոր ցուցակն իրեն կամ նրան աղբյուր ծառայած Հեկատեոսին հայտնի երկրների և ժողովուրդների կամայական խմբավորման արդյունք է¹²⁶: Սակայն այս բոլորով հանդերձ՝ ուսումնասիրողների գերակշիռ մասը հակված է կարծելու, որ հերոդոտոսյան ցուցակը արժեքավոր է, չնայած անհամապատասխանություններին տալիս է տարբեր բացատրություններ¹²⁷: Չխորանալով խնդրիս մեջ, լույն չենք, որ, համաձայն Ի.Մ. Դյակոնովի, հերոդոտոսյան ցուցակի հիմքում պարսկական պաշտոնական աղբյուր է ընկած և որ Պատմահոր ցուցակում սատրապությունները թվարկված են նրանց՝ Մարական պետությանը և Աքեմենյան Պարսկաստանին միացվելու ժամանակագրական հերթականությամբ: Այս, անկասկած, սրամիտ եզրակացությունը, սակայն քննություն չի բռնում, քանի որ հերոդոտոսյան ցուցակում առաջինը հիշատակվում են ոչ թե կենտրոնական կամ արևելյան, այլ արևմտյան սատրապությունները: Կամ, ասենք, ինչու՞ Բարեյունը Ատրեստանի հետ կազմում է միասնական սատրապություն, երբ այն Մարական պետությանն ընդհանրապես չի միացվել: Հերոդոտոսյան ցուցակի քննությունը ցույց է տալիս, որ սատրապությունների թվարկման հերթականությունը պայմանավորված է վերջիններիս ձևավորման ժամանակագրական հերթականությամբ: Չմտնելով մանրամասների մեջ, որոնք մենք քննարկել ենք մեր «Աքեմենեան Պարսկաստանի XVIII սատրապութեան տեղադրութեան շուրջ»¹²⁸ հոդվածի մեջ, նշենք միայն, որ Դարեհ Ա-ի վարչական վերակառուցումների վերջին փուլում կազմվում են **տասնութերորդ, տասնիններորդ և քսաներորդ սատրապությունները**, որոնցից առաջինը, ինչպես նշել ենք, ընդգրկում էր **մատինեներին, սասպեյր-ներին և ալարողներին**: Տասնութերորդ սատրապությունը Հայաստանում տեղադրող գիտնականները առաջնորդվում են այն հանգամանքներով, թե, ըստ Հերոդոտոսի, **մատինեները** տեղադրվում են Ուրմիո լճի ավազանում և շրջակայ-

124 Տե՛ս մանրամասն Յովհաննես Կարազեոզեան, Սեպագիր տեղանուններ, Եր., «Մագաղաթ», 1998, էջ 133-134, 234-235 և այլն: Տե՛ս նաև Բ.Յ. Հարությունյան, Արցախի, Հայոց Արևելից կողմերի և Դարաբաղի տարածքի հարցի շուրջը, տե՛ս ՊԲՀ, 1994, թիվ 1-2, թիվ 257-259:

125 Տե՛ս Ա.Ի. Դովատյուր, Դ.Ս. Կալևոսով, Ի.Ա. Շիշովա, Народы нашей страны в «Истории» Геродота, Тексты, перевод, комментарий, изд. «Наука», Москва, 1982, էջ 191-192:

126 Տե՛ս Junge J., Saka-Studien-«Klio», 1939, Beiheft XLI, էջ 44f:

127 Բ.Ս. Տուրանը, Վ.Ս. Մասոնը, Ի.Մ. Դյակոնովը և ուրիշներ:

128 «Հանդես անսորեայ», 1999, I-XII, էջ 46-114

քում, **սասպեյրները** համարվում են քարթվելալեզու ժողովուրդ և տեղորոշվում են Սև ծովի հարավ-արևելյան անկյունի մերձակայքում՝ Երզնիսի ավազանում, իսկ **ալարողներին**, ինչպես վերը նշեցինք, նույնացնում են **ուրարտացիների** հետ: Սկզբնաղբյուրների համակողմանի և համադրական քննությունը ցույց է տալիս, որ **մատիենները** բնակվել են Աքեմենյան տերության մի քանի շրջաններում, իսկ տասնութերորդ սատրապության **մատիենները** զբաղեցրել են մի ինչ-որ տարածք՝ սասպեյրներից արևմուտք ընկած շրջանում,¹²⁹ **սասպեյրները բնակվել են Կողբի-սից մինչև Մեդիա** կամ **Մարաստան** ընկած շրջանում, այսինքն՝ **Արևելյան Վրաստանի և Կուրի Չախափնյակի տարածքներում**,¹³⁰ իսկ **ալարողները**, որ ընդամենը երկու անգամ են հիշատակվում Հերոդոտոսի կողմից, մաս են կազմել սասպեյրական ցեղերի և զբաղեցրել են **Կուրի Չախափնյակը**:¹³¹ Այլ խոսքով՝ տասնութերորդ սատրապությունը, որ հայագետների մի մեծ ծաղկաբույլ մշտապես փորձել է տեղադրել Արևելյան Հայաստանի տարածքում, **Հայաստանում չի գտնվել, այլ ամբողջությամբ մտել է XIII սատրապության մեջ: Կուրի Չախափնյակը**, այլ խոսքով, **այսպես կոչված Աղվանքի տարածքը** մտել է Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության մեջ:

Հերոդոտոսը «աղուան» կամ «ալբան» անվանմանը տեղյակ չէ և Կուրի Չախափնյակի բնակչությանը կոչում է «ալարող»: Հնարավոր է արդյոք նույնացնել **ալարողներին աղվանների** հետ: Մեր կարծիքով՝ հնարավոր չէ: Խնդիրն այն է, որ հայոց Պատմահայրը աղվաններ ասելով հասկանում է **եկամտո վայրենի ազգը**, որը մուտք էր գործել Այսրկովկաս հայոց Վաղարշակ թագավորի օրերում կամ մի փոքր դրանից առաջ: Ամեն ինչից դատելով, **ալարողները** իրանական ցեղ են և մտել են վրացականացման ուղին բռնած իրանական **ասպեյր=սասպեյր** ցեղախմբի մեջ: Ինչպես կարող է մեկնաբանվել **ալարող** էթնանունը: Բոլորովին էլ չհավակնելով վերջնական պատասխանի, մենք կամենում ենք դիմել իրանագետ Գ. Ասատրյանի մի բացատրությանը, որ նա վերջերս տվեց մեզ բանավոր զրույցներից մեկի ժամանակ: Նա գտնում է, որ «ալարող» պետք է նշանակի «**զետից այն կողմ ապրող**»: Դա, մեր կարծիքով, միանգամայն տրամաբանական է, քանի որ սասպեյրական ցեղախմբի մի մասը, որ բնակվում էր Կուրի՝ այդ մեծ գետի, Չախափնյակում, կարող էր որակվել որպես «**զետից այն կողմի բնակիչ**»:

Հերոդոտոսի երկի ողջ տրամաբանությունն ասում է այն մասին, որ **ալարողների** երկու անգամ հիշատակությունը պայմանավորված է հեղինակի սատրապությունների ցանկի պարսկական աղբյուրով, այլապես **ալարողները**՝ որպես **սասպեյրների ցեղախմբի բաղկացուցիչ մաս**, անգամ չէին հիշատակվի: Մտածելու տեղիք է տալիս նաև այն իրողությունը, թե ինչու են պարսիկները նրանց առանձնացրել: Այս հարցին հազիվ թե կարելի է միանշանակ պատասխան տալ: Մեր կարծիքով, այդ հանգամանքը պետք է բացատրել **սասպեյրների Արևելյան Վրաստանում նստակեցության անցնելով**, որի հետևանքով Կուրի Չախափնյակում հաստատված և քոչվորական կենցաղը պահպանող սասպեյրները պարսիկների կողմից առանձնացվել են որպես **Կուր մեծ «զետից այն կողմ բնակվողներ**»:

Պատմահոր մեկ այլ տեղեկությամբ, որի մասին արդեն թռուցիկ նշվեց, հույն-

129 Տե՛ս Հարությունյան Բ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապութեան տեղադրութեան շուրջ, էջ 55-67:

130 Անդ, էջ 67-83:

131 Անդ, էջ 84-85:

պարսկական պատերազմի ժամանակ **«Մարերին** (չեն նույնանուն **մեղացիների** հետ-Բ.Հ.) **և կոլխերին առաջնորդում է Տեսապիսի որդի Փառանդատեսը: Ալարողները և սասպեյրները արշավում էին կոլխերի նման: Մրանց առաջնորդում էր Սիրոմիտրեսի որդի Մասիստիասը»**¹³²: Ուշադրություն է գրավում այն իրողությունը, որ այս հաղորդման մեջ **ալարողները** հիշատակվում են **սասպեյրներից** առաջ, հանգամանք, որ թերևս հավաստում է նրանց կողմից պատերազմի ռազմադաշտ դուրս բերված ավելի մեծ թվով զորաջոկատի մասին, որն, անշուշտ, նույնպես պետք է բացատրել **ալարողների** քոչվորական կենցաղով: Ժամանակին մեր հոդվածներից մեկում ցույց էինք տվել, որ թե՛ **կոլխերը** և թե՛ **սասպեյրները** եղել են իրանախոս, հետևաբար **ալարողները** նույնպես եղել են իրանախոս, և այդ հետևավոր ժամանակներում Կուրի ձախսափնյակը բնակեցված էր առավելապես իրանական ցեղերով: Կովկասյան լեզվախմբին պատկանող եթե առանձին ցեղեր էլ եղել են, ապա նրանք տիրապետող չեն եղել, իսկ նրանց առավել նշանավոր ներկայացուցիչներ **գարգարները** և **ուդիները**, անգամ Ստրաբոնի օրերում, դեռ **շարունակում էին գտնվել Կովկասյան լեռների հյուսիսահայաց լանջերին**: Քոչվորական կյանքով ապրող ալարողների մոտ պետություն այդպես էլ, անգամ Աքեմենյան պետության շրջանակներում, չձևավորվեց: Այլ տեղեկություններ չեն պահպանվել, և Կուրի ձախսափնյա շրջանը անհայտ է սկզբնաղբյուրներին մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու դարակազմիկ արշավանքը:

Ի մի բերելով վերն ասվածը՝ կարող ենք եզրակացնել, որ **«ալարող»** անունը որևէ կապ չունի **«ալբան-աղուան»**-ի հետ, ուստի չի կարող հիմք ծառայել **այսպես կոչված աղվանների** ներկայությունը Արևելյան Այսրկովկասում հիմնավորելու համար այդ հեռավոր ժամանակներում: Միակ խոցելի տեղը Գ. Ասատրյանի բացատրության մեջ թերևս այն է, որ մ.թ.ա. VI դարում գետը պարսկերենում «*rauta*» էր, իսկ Հերոդոտոսի մոտ հանդիպում է ավելի ուշ ժամանակների «*rod*» ձևը, որը, անկասկած, նույնպես բացատրության կարիք ունի, ինչը իրանալեզվագիտական բանասիրության խնդիր է:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, **«աղուան»** և **«Աղուանք»** հասկացությունները զուտ հայկական երևույթ են և կապված են Կուրի աջափնյա տափարակի հետ: Այդ են ապացուցում ոչ միայն Պատմահոր տեղեկությունները, այլև Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացու երկի հաղորդումները, չնայած հեղինակը փորձել է ամեն կերպ կապ ստեղծել **հայկական Աղվանքի** և **այսպես կոչված Աղվանքի միջև**, որը գտնվել է **Կուրի Չախսափնյակում**:

Իրանախոս այսպես կոչված աղվանների հաստատվելը Արևելյան Այսրկովկասում տեղի է ունեցել մ.թ.ա. II դարի վերջերին, և քանի որ նրանց անունը միանգամայն այլ էր, Պատմահայրը բավարարվել է նրանց **«եկամուտ»** ազգ անվանելով: Սկզբնաղբյուրների համադրական քննությունը հնարավորություն է տալիս պարզելու, որ այդ **«եկամուտ»** ազգը հավանաբար եղել են **մասագետական-մագք-թաց ցեղերը**:

Հայերը, ելնելով այն իրողությունից, որ **իրենք Աղվանից էին կոչում Կուրի**

¹³² Գերոդոտոս, VII, 79:

Աջափնյակի դաշտը, ինքնաբերաբար այդ անունը տարածում են **Կուրի Չախափնյակում հանդես եկած պետության վրա**: Եվ քանի որ այդ հեռավոր ժամանակներում հայերը անունս հնչում էին «**Ալթրանք**», վերջինս հայերից անցավ սկզբում հռոմեացիներին, իսկ այնուհետև՝ հույներին: «**Ալթրանք**»-ի լատինականացումը, ծնելով «**Ալթրանիա**» ձևը, հռոմեացիների մոտ առաջ բերեց այն համոզումը, որ «**Ալթրանիա**»-ն ոչ այլ ինչ է, բայց եթե իրենց պետության տարբեր մասերում հանդիպող **Ալթրանիա** անունը, ուստի ինքնաբերաբար «**Ալթրանիա**»-ն վերածվեց «**Ալթրանիա**»-ի:

Ստրաբոնի հիշատակած այսպես կոչված աղվանական 26 ցեղերի համադաշնությունը հիմնականում իրանախոս ցեղերի միություն էր: Ցավոք, բացառությամբ **կասպերի**, պատմությունը նրանց անունները չի պահպանել: Չի բացառվում, որ նրանց կազմում եղել են աննշան թվով կովկասալեզու ցեղեր, սակայն նրանք եղանակ չեն ստեղծել:

Մ.թ. I դարում Հյուսիսային Կովկասում հայտնված ալանների հարվածների ներքո բազմաթիվ կովկասալեզու ցեղեր, ինչպիսիք էին **գարգարացիները, ուդինները** և ուրիշներ, գաղթում են Արևելյան Այսրկովկաս, որի արդյունքում գրավվում է **այսպես կոչված Աղվանական թագավորությունը**, և **փոխվում է վերջինիս էթնիկ կազմը**: Թագավորությունը հարևան ժողովուրդների կողմից շարունակում է կոչվել «**Ալթրանիա-Ադուանք**» ավանդական ձևով, սակայն պետք է ենթադրել և դրա համար հիմքեր կան, որ այն կոչվել է «**Գարգարացվոց թագավորություն**»: Դրա օգտին է խոսում այն հանգամանքը, որ Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից ստեղծված այսպես կոչված «**աղվանական գիր**»-ը իրականում պատրաստվել է **գարգարացիների լեզվի** համար: Հենց **գարգարացիների հարձակումների առաջն առնելու համար** Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելքում ստեղծվում են **Գարդմանացվոց, Ուտեացվոց և Ծավդեացվոց ռազմական կուսակալությունները**: **Կուրի Աջափնյակում Գարգարացվոց իշխանություն չի եղել, ինչն ապացուցվում է ոչ միայն հայ հեղինակների երկերի համադրական քննությամբ, այլև Պտղոմեոսի «Աշխարհագրությամբ», որտեղ Կուրի և Երասխի միջագետքում հիշատակվում են միայն երեք կուսակալություն՝ Սակասենեն (իմա՝ Գարդմանացվոց իշխանություն), Օտենեն (իմա՝ Ուտեացվոց իշխանություն) և Սոդուկենեն (իմա՝ Ծավդեից իշխանություն կամ Արցախ)**:

Մ.թ. II դարի 30-ական թթ. կամ մի փոքր առաջ **Արևելյան Այսրկովկաս** է ներխուժում մասագետների կամ մագքութների երկրորդ ալիքը: Սրանք, հասկանալի է, իրանական ցեղ էին: **Նրանք հաստատվում են Գարգարացվոց թագավորության արևելյան երկրամասերում՝ գարգարացիներին, ուդիններին և մյուսներին մղելով թագավորության արևմտյան հատվածը**: Շուտով նրանք գրավում են **Գարգարացվոց թագավորությունն ամբողջությամբ, որն ավանդույթի ուժով շարունակում է կոչվել Ալթրանական կամ Աղվանից թագավորություն կամ էլ պարզապես Մագքթաց թագավորություն**: Նոր իրանախոս տարրը առավելապես հաստատվում է թագավորության հյուսիս-արևելյան երկրամասերում, որոնք ստանում են **Մագքութք** անունը: **Գարգարացիները հիմնականում կենտրոնանում են Շաքի քաղաքի շրջակայքում, ինչն արձանագրված է Վարդանի «Աշխարհացոյց»-ում**¹³³:

Գ (Թ) գարի, թիվ 3 (35) հուլիս-սեպտեմբեր, 2011

Վեյ համահայկական հանդես

133 Տե՛ս Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, քննական հրատարակություն Զ. Պերպլերեանի, համեմատութեամբ 24 ձեռագրի եւ տպագրի, Բարիզ, 1960, էջ 10. «**Գուգարացիք Շաքի է**»: Գուգարացիքի օգտագործումը Գարգարացիքի փոխարեն սովորական շփոթ է, որ տեղ է գտել հայկական ձեռագրերում:

Աղվանք անվան կիրառության դեպքերը V դարից հետո խճողվում են՝ կապված մի շարք քաղաքական և վարչական իրողությունների հետ, որն առանձին քննության նյութ է: Էականն այն է, որ, ինչպես պետք էր սպասել, «**աղուան**» և «**Աղուանք**» **անունները շարունակում են պահպանել դրանք ծնած հայերը, իսկ Կուրի Չախափնյակի և ոչ մի ցեղ այն չի պահպանում:**

Summary

A FEW QUESTIONS ABOUT THE ETHNIC AND POLITICAL HISTORY OF THIS SO-CALLED AGHVANK (ALBANIA)

Part II: Political-Historical Issues in the Context of Ethnic Belonging

Babken H. Harutyunyan

The historical geography of all the Eastern part of the kingdom of Great Armenia is discussed in the article, it illustrates that **Colthene** (Κοιθηνή) Claudii mentioned by Ptolemy corresponds to the region of Great Armenia's **Kaspk'**(Կասսպք) or **Caspiene** (Κασπηνή).

The information given by Movses Khorenatsi about the governorships of **Utik'**, **Gardmanatsik'** and **Tsavdeatsik'** and about the principality of the **Gargaratsik'**(**Gargarians**) is elucidated through the source study examination. It is clearly illustrated that the rule of the **Gardmanatsik'** was to be found on the left bank of the river Kura, the name **Utik'** in Armenian simply means **Ovits** (**Ովիտք**), something which due to the development of the language became **Utik'** (**Ուտիք**) and the name **Tsavdek'** originated from the name of the Southern Armenia's region called **Tsavdek'** (**Մավդեք**).

It was also examined the issue of how many names of 26 tribes of so-called Albanians mentioned by Strabo were preserved. Comprehensive research has shown that only the name of the **Caspians** was preserved, and the purely Albanian declared **Gargarians** (**գարգարացիք**), **Udins** (**ուդիններ**) in those days lived in the Northern Caucasus, outside of the borders of Albania. It is illustrated also that **Օυλιτοι** (**ուլիտիները/վիտիները**) were not found in Armenia and have no connection with the region of **Utik'**. The Greeks knew it very well; if the **Uitis** were called **Օυλιτοι**, then **Utik'** was called **Օτινη**. Rich factual material shows that the name of **μυγκοι** has absolutely nothing to do with **Mukan** (**Մուկան**), whose old Armenian form **Movkan** is preserved in Georgian as a loan.

Through the comparative study of the dates by Curtius Rufus and Arrianus it becomes clear that these so-called Albanians did not participate and could not have taken part in the famous Battle of Gaugamela in 331 BC. Their name is simply confused with the **Massagets – Mazkuts** who had invaded the left bank of the river Kura and who had taken over the Albanian kingdom, whose fellow Mid-Asian tribesmen had participated indeed in the Battle of Gaugamela. The article shows that the **Albanian – Massaget** confusion also was to be found in the works by Plinius Secundus and Solinus.

It is proved that Ἄλαροδοί are not Albanians, they belong to the Iranian-speaking Saspeir tribes, which have taken the way to the georgianisation. It is also shown very clearly and objectively that only the Achaemenid Persia's XIII satrapy was situated in the territory of Armenia, and the XVIII satrapy occupied the territory of the Eastern Georgia and the left bank of the river Kura, and included Matiens, Saspeirs and Alarodis.

The basic conclusion of the article is that the name *Albania* given by Greek and Roman authors and the name *Aghuank'* given by Armenian historiographs has a purely Armenian origin and means "Country of fertile field". And as the left bank of the river Kura was the continuation of the Armenian fertile field, the state formed there was called by the Armenians **Alobank'** (**Ալոբանք**), which through the development of the Armenian language became **Aluank (Aghuank')**, and in the Greek – Roman world the Armenian "*Alobank'*" was associated with the Celtic toponym of **Albania**, and thus was transformed to **Albania**.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՊՐԻՆՑԻՊԱԼԻ
ՊԵՐՏՆԵՐԻ
ՊԵՐՏՆԵՐԻ

Գ. (Թ) Գրաբի, թիվ 3 (35) հուլիս-սեպտեմբեր, 2011

ՀԵԴ համահայկեպիստան հանրապետության
ՎԵՄ Կառավարության հանրապետության

Բարկեն Հ.Հարությունյան
ՀՀ ԳԱԱ քղթակից անդամ

**ԱՅՍՊԵՍ ԿՈՉՎԱԾ ԱՂՎԱՆՔԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԻ,
ՏԱՐԱԾՔԻ ԵՎ ԳԱՎԱՌԱԲԱԺԱՆՄԱՆ ՇՈՒԲՁ***

Մուտք

Այսպես կոչված Աղվանքն իբրև աղբբեջանցիների նախահայրերի կողմից ստեղծված պետություն ներկայացնելու աղբբեջանական պատմաբանների համառ փորձերը մեզ ստիպեցին անդրադառնալ Կուրի ձախսափնյակում ծնունդ առած այդ թագավորության էթնիկ և քաղաքական պատմության մի քանի հարցերի, որոնք, մեր կարծիքով, որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում ոչ միայն կովկասագիտության, այլև հայագիտության համար¹: Ելնելով հիմնախնդրի հետագա՝ ավելի խոր և համակողմանի քննության անհրաժեշտությունից, սույն հոդվածում հետազոտության ենք ենթարկում նաև նշված պետության սահմանների, տարածքի ու գավառաբաժանման հարցերը:

Այսպես կոչված Աղվանքի պատմական աշխարհագրության հարցերով զբաղվել են Ա. Յանովսկին, Բ. Դոռնը, Վ. Տոմաշեկը, Ա. Կրիմսկին, Ս. Յուշկովը, Կ. Տրևերը և ուրիշներ՝ իրենց նպաստը բերելով հարցի ավել կամ պակաս չափով քննությանը:

Հարևան Աղբբեջանի Հանրապետության պատմաբանները նույնպես անդրադարձել են քննարկվող հիմնախնդրին՝ հետապնդելով լոկ մի նպատակ. աղվաններին իրենց նախնիներ հռչակելու միջոցով՝ եկամուտ թյուրքական ժողովրդին վերածել ներկայիս Աղբբեջանի Հանրապետության տարածքի ավտոխթոնների կամ տեղաբնիկների:

Աղբբեջանական պատմաբաններից այսպես կոչված Աղվանքի պատմական աշխարհագրությանը, գավառաբաժանմանը, տեղանուններին անդրադարձել են Բ. Ալիևը², Ֆ. Մամեդովան,³ Գ. Գեյբուլանը⁴ և ուրիշներ, որոնց տեսակետների հոգևոր հայրն է եղել Ջ. Բունիաթովը: Դրանց մեջ հատկապես Ֆ. Մամեդովան

* Դոդվածն ընդունվել է տպագրության 24.05.2012:

1 Տե՛ս Բարկեն Հարությունյան, Այսպես կոչված Աղվանքի էթնիկ և քաղաքական պատմության մի քանի հարցեր, «Վեմ», 2011, թիվ 2 (34), էջ 30-64, թիվ 3 (35), էջ 34-73:

2 Տե՛ս Էձի ձե Աեթաձ, Էաձեձեթեձ Էեձձի եձ, Աձեձ, 1974.

3 Տե՛ս Օձթեձձ 1 ձի ձձի ձձ, Աձի ձձձձեձ Էձձեձեթեձ Է Էձձձի եե (IIIԱ. ձի 1 ձ. -VII ձ. 1 ձ.), Աձեձ, 1986.

4 Տե՛ս Ա.Ա.Աձեձեձաձ, Օձի 1 ձի 1 ձի եեձ Աձձձձեձեձձի ձ, Աձեձ, 1986.

հակված է կարծելու, որ իրենից առաջ եղած ուսումնասիրողները, այդ թվում նաև Ք. Ալիևը, հենվել են հարցի քննության հայկական ավանդույթի վրա: Ուստի Ֆ. Մամեդովան գովեստի խոսքեր է ուղղում հատկապես Չ. Բունիաթովի հասցեին և պնդում է, թե իբր՝ Չ. Բունիաթովն է, որ հիրավի կարողացել է ուսումնասիրել խնդիրը⁵: Մի կողմ թողնելով հեղինակի ճամարտակությունները հարցի քննության համար կիրառած իր «մեթոդի» մասին, որ շատ հեռու է նոր հռչակվելուց, ինչպես նաև զերծ մնալով աղբբեջանցի պատմաբանների տեղեկություններին առանձին-առանձին անդրադառնալուց, քանի որ նրանց մոտ, ըստ էության, ոչ մի նոր բան չկա, անցնենք այսպես կոչված Ալբանիայի կամ Ադվանքի թագավորության գավառների տեղադրությանը՝ անհրաժեշտության դեպքում, անշուշտ, դիմելով նաև հրապարակի վրա եղած նյութերին և կարծիքներին :

1. Թագավորության ստրաբոնյան նկարագրությունը

Դատելով հույն աշխարհագետ Ստրաբոնի տեղեկություններից՝ Ալբանիայի կամ այսպես կոչված Ադվանից թագավորությունը ծնունդ է առել մ.թ.ա. II դարի վերջերին կամ I դարի սկզբներին՝ իրենից ներկայացնելով նախկին 26 ցեղային թագավորությունների մի համադաշնություն, որը Ստրաբոնի օրերում կառավարվում էր մեկ միապետի կողմից: Ամասեցի աշխարհագետը այս կապակցությամբ գրում է. «...նրանց (ալբանների- Բ. Հ.) թագավորները նույնպես նշանավոր են: Այժմ, ճիշտ է, նրանց բոլոր ցեղերին կառավարում է մեկ թագավոր, այն դեպքում, երբ նախկինում յուրաքանչյուր տարբերալեզու ցեղ կառավարվում էր սեփական թագավորի կողմից: Նրանց լեզուները 26-ն են, այնպես որ նրանք դժվարությամբ են մեկը մյուսի հետ հաղորդակցվում»⁶: Անկախ այն իրողությունից, թե ինչ տարածք էին ընդգրկում այդ ցեղերը, պարզ է մի բան, որ նոր ձևավորված թագավորությունը պետք է բաղկացած լիներ առնվազն 26 վարչական շրջաններից: Դժբախտաբար, Ստրաբոնը բոլորովին տեղեկություններ չի պահպանել Ալբանիայի թագավորության վարչական բաժանման վերաբերյալ, իսկ Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյցի»-ի ընդարձակ և համառոտ խմբագրությունները արտացոլում են բոլորովին այլ ժամանակների վարչական վիճակը: Միաժամանակ՝ ավելորդ չենք համարում նշել, որ Ստրաբոնի ժամանակներից մինչև մ.թ. III դարի վերջերն ընկած ժամանակահատվածում էապես, առնվազն երկու անգամ, փոխվեց հիշյալ տարածքի էթնիկական պատկերը:

Ստրաբոնը, նկարագրելով Ալբանիայի թագավորությունը, հայտնում է հետևյալը. «Մեջտեղում կա մի դաշտավայր՝ ոռոգված գետերով, որոնցից մեծագույնն է Կուրը, որ սկիզբ է առնում Հայաստանից, մտնում է անմիջապես հիշյալ դաշտավայրը, ընդունում է իր մեջ Արագոսը (իմա՝ ներկայիս Արագվի գետը- Բ.Հ.), որ բխում է Կովկասից, ինչպես և ուրիշ ջրեր, և մի նեղ հովտի միջով մտնում է Ալբանիա: Այս երկրի և Հայաստանի միջև հոսելով անցնում է բազմաթիվ հույժ մարդաշատ դաշտավայրերով, ընդունում է իր մեջ նաև ուրիշ շատ գետեր, ինչ-

5 Տե՛ս Օձեթա՛ Ի՛ օձ օձի՛ օձ, նշվ. աշխ., էջ 87:

6 "The Geography of Strabo", with an English Translation by Horace Leonard Jones, in eight volumes, Cambridge, Massachusetts, London, 1969, XI, 4, 6. Տե՛ս նաև՝ Страбон, География в 17 книгах, перевод, статьи и комментарии Г.А. Страгановского, Ленинград, 1964. Թարգմանությունները տրված են ըստ Յր. Աճառյանի՝ որոշ փոփոխություններով: Տե՛ս նաև՝ Ստրաբոն, քաղեց և թարգմանեց Յ. Աճառյան, Եր., 1940:

այսիք են Ալագոնիոսը, Սանդոբանեսը, Ռոյտակեսը և Քանեսը, բոլորն էլ նավարկելի, և թափվում է Կասպից ծովը: Առաջ այս գետը կոչվում էր Կորոս»⁷:

Սույն հաղորդումը մեր առջև մի շարք խնդիրներ է դնում: Տարակույս չկա, որ, ինչպես արդեն նշել ենք տեքստում, Արագոսը Արագվի գետն է, սակայն բացառությամբ Ալագոնիոսի, որ Ալագանն է, մյուս գետերի տեղադրության հստակեցումը կապված է բարդությունների հետ: Խնդիրն այն է, որ համաձայն աշխարհագրի՝ դրանք Կուրի ձախափնյա վտակներն են, սակայն մյուս կողմից՝ նավարկելի, ինչն այսօր դժվար է վերագրել Կովկասյան լեռներից հոսող Կուրի ձախափնյա վտակներին: Խնդիրն էլ ավելի է խճողվում, երբ ծանոթանում ենք Ալբանիայի պտղոմեոսյան նկարագրությանը, որին կանդադառնանք ստորև, իսկ այժմ փորձենք տեղորոշել Կուրի՝ Ստրաբոնի հիշատակած վտակները:

Փորձենք տեղադրել Ալագոնիոսից, այսինքն՝ Ալագանից հետո հիշատակված մյուս վտակները: Մեր կարծիքով, հիշատակված հաջորդ վտակը, որ անվանված է **Սանդոբանես**, ամենայն հավանականությամբ, **Սարդոբանեսի** կամ **Չարդոբանեսի** աղավաղված գրությունն է: Անունը պահպանել է ներկայիս Տուրիան-չայ գետի գետաբերանի շրջանում գտնվող **Չարդոբ** բնակավայրը: **Տարծոթանից**-ը կամ **Շարծոթանից**-ը արտագրությունների ժամանակ վերածվել է **Տանծոթանից**-ի, իսկ տեղանունն առաջացել է **Չարդոբ** գետանունից, որ նշանակում է **Գեղին ջուր**, այլ խոսքով՝ **Տղմուտ գետ**: Գետանունն ավելի ուշ փոխանցվել է հիշյալ վտակի գետաբերանում ծնունդ առած բնակավայրին:

Ալագանի և **Տուրիան-չայի** միջև գտնվող **Ալիջան-չայ** վտակն իր փոքրության պատճառով տեղ չի գտել Ստրաբոնի հիշատակության մեջ: **Կուր** գետը **Չարդոբ-Տուրիան-չայ** վտակից արևելք ունի քիչ թե շատ նշանակալից ընդամենը երկու վտակ՝ **Գյոբ-չայը** և **Գիրդիման-չայը**: Առաջինը, անտարակույս, համապատասխանում է Ստրաբոնի հիշատակած **Ռոյտակեսին**, իսկ երկրորդը՝ **Քանեսին**: Փոքրության պատճառով Ադ-սու վտակը ևս չի հիշատակվել կամ դուրս է մնացել Ստրաբոնի տեսադաշտից: Ներկայիս **Փիրսահաթ**, **Մումգայիթ** և **Սամուր** գետերը չէին կարող վերաբերել **Ռոյտակեսին** կամ **Քանեսին**, քանի որ դրանք **Կուրի** վտակներ չեն: Միակ խանգարիչ հանգամանքը մնում է հիշյալ գետերի նավարկելի լինելը, որովհետև այսօր թե՛ **Տուրիան-չայ**, **Գյոբչայ** և **Գիրդիման-չայ** վտակները և թե՛ անգամ անհամեմատ ջրառատ **Ալագանը** բոլորովին էլ նավարկելի չեն: Միակ հնարավոր եզրակացությունն այն է, որ կլիմայի փոփոխության պատճառով պակասել է նրանց հորդառատությունը, իսկ Ստրաբոնն էլ, նավարկելի ասելով, նկատի է ունեցել դրանց նավարկելիությունը նավակների համար:

Կարծում ենք, որ **Ռոյտակես** անվանումը ևս անադարտ մեզ չի հասել: Վերջինս հագիվ թե նշանակեր գետակ կամ փոքր գետ: Առավել հավանական է, որ անվանումը եղել է **Ռոստակես**, այսինքն՝ **Ռոստակ** կամ **արքունի տիրույթ**, քանի որ այդ վտակի վերին հոսանքի շրջանում էր գտնվում երկրի **մայրաքաղաք Կապադակը**: **Քանեսի** համար դժվարանում ենք որևէ բացատրություն տալ, սակայն հիմք ունենալով Ստրաբոնի հիշատակությունը սկյութական Ալագան ցեղի վերաբերյալ⁸, կարելի է ենթադրել, որ անունը իրանական ծագում ունի և ոչ թե վրացական:

Ստրաբոնը հետաքրքիր տեղեկություններ է պահպանել Ալբանիայի սահման-

⁷ Անդ, XI, 3, 2-3:

⁸ Տե՛ս Strabo, XII, III, 21.

ների ու տարածքի վերաբերյալ, որոնց լուսաբանումը ներկայացնում ենք ընթերցողի դատին: Հաղորդումներից մեկի համաձայն՝ «...այնուհետև արևելքից հենց մույն ծովը (իմա՝ Կասպից ծովը -Բ.Հ.) ընդհուպ Ալբանիայի և Հայաստանի սահմանը, որտեղ ծովի մեջ են թափվում Կուրը և Արաքսը. Արաքսը հոսում է Հայաստանի միջով, իսկ Կուրը՝ Իբերիայով և Ալբանիայով...»⁹: Այս հաղորդման մեջ դժվարություն է հարուցում լոկ Կուրի՝ Ալբանիայով հոսելու փաստը, որովհետև իրականում Կուրը հանդիսացել է Ալբանիայի հարավային սահմանը, ինչը ցույց են տալիս աշխարհագետի մյուս վկայությունները: Կամ այստեղ հեղինակը նկատի է ունեցել Կուրի սահմանային գետ լինելը, կամ էլ **Ալբանիա** ասելով հասկացել է **Արգավանդ դաշտի երկիր**, որը կարող էր տարածվել գետի երկու ափերին: Մակայն հաշվի առնելով մյուս հաղորդումները՝ մենք ավելի հակված ենք առաջին կարծիքին:

Ստրաբոնը, հենվելով Էրատոսթենեսի մի հաղորդման վրա, գրում է. «Լեռը (Կովկասյան լեռը - Բ.Հ.) հարավից բաժանում է Ալբանիան և Իբերիան, իսկ հյուսիսից՝ սարմատական հարթությունները...: Էրատոսթենեսի խոսքերով, տեղացիները Կովկաս [լեռը] անվանում են Կասպիոն, հավանաբար կասպերի [ցեղի] անունով»¹⁰: Հստակ է, որ Ստրաբոնը **Ալբանիայի** հյուսիսային սահմաններն անցկացնում է **Կովկասյան լեռնաշղթայով**:

Ստրաբոնի խոսքերով Արտաշեսը և Ջարեհը մարերից գրավում են **Կասպիանեն, Փավնիսիսը և Բասորոպեդան**, սակայն մեկ այլ հաղորդմամբ՝ «Ալբանների մարզին է պատկանում **Կասպիանե** երկրամասը, կոչված ներկայումս անհետացած ցեղի անունով, որի անունով կոչված է նաև ծովը: Իբերիայից Աղվանք անցքն անցնում է անջուր և քարքարոտ Կամբյուսենե (իմա՝ Քամբեճան- Բ.Հ.) մարզով և [դուրս գալիս դեպի] Ալագոնիոս գետը»¹¹: Այս տեղեկությունը շփոթության մեջ է գցել շատ ու շատ ուսումնասիրողների, ի մասնավորի՝ պատմական աշխարհագրության հմուտ մասնագետ ակադ. Ս. Երեմյանին: Նա անվերապահորեն **Մեծ Հայքի Փայտակարան** աշխարհի կամ Արտաշեսի ու Ջարեհի կողմից մարերից գրավված **Կասպիանեի** տարածքը մտցրել է Ալբանական թագավորության սահմանների մեջ՝ իր կազմած բոլոր քարտեզներում և «Հայաստանը ըստ “Աշխարհացոյց”-ի» աշխատության մեջ¹²: Ավելին, նա զարմանալիորեն ուշադրություն չի դարձրել այն իրողության վրա, որ ալբաններին պատկանող **Կասպիանեն** չի կարող նույնանալ մարերից գրավված **Կասպիանեի** հետ: Խնդիրը հստականում է Մովսես Կաղանկատվացու տեղեկությունների լույսով. «Մի ոմն ի նախեղեղոցն վարդապետաց, որ ի հոգւոյն սրբոյ խնամոցն նշանագիր երից ազգացն առնէր՝ Հայոց, Աղուանից և Վրաց. նա այնուհետև և ի սուրբն երթայր յԵրուսաղէմ մատուցանել ուխտադրութիւն: Անտի դարձեալ աշակերտօքն. ընդ ինքեան ունելով զխաչն արծաթեղեն՝ ոսկեխաղաց տեսակաւ յորում ի տէրունեան խաչէն էր մասնավորեալ: Անցանելով ընդ Հայաստան՝ ճանապարհորդէ հասանել ի սահմանս արևելից՝ ի գաւառն Ուտիական: Եւ մտեալ բնակէին ի ճախճախոտ տեղիս և ի լոռաբոյս մօրսն առ տեղեան, որում **Պիսն** կոչեն. և յայնժամ նորոգեալ զեկեղեցւոյ հաստատէ զհաւատս: Եւ ձգէր զքարոզութիւն անտարանին, յաշ-

9 Անդ, XI, I, 5:

10 **Strabo**, XI, II, 15.

11 Անդ, XI, IV, 5:

12 Տե՛ս **Ս. Երեմյան**, «Հայաստանը ըստ “Աշխարհացոյց”-ի, Եր., 1963, էջ 34, 88:

խարին Ուտիացոց և յԱղուանս և Լփինս, և ի Կասպս եւ մինչև ի դուռն Չորայ»¹³:

Դժվար չէ տեսնել, որ գոյություն է ունեցել ևս մեկ **Կասպիանե** կամ **Կասպք**, որը մտել է Ալբանական թագավորության մեջ և այն չի կապվում մարերից գրավված **Կասպիանեի** հետ:

Այս հետաքրքիր տեղեկությունից կարելի է թերևս ենթադրել, որ Կամբյուսենեն կամ Քամբեճանը գոնե մի մասով պատկանել է Իբերիային, ինչը ցույց է տալիս աշխարհագետի մյուս հաղորդումը: Ստրաբոնի խոսքերով՝ «... Հայաստանը մասամբ հարթավայր է ներկայացնում, մի մասով՝ լեռնային երկիր Կամբյուսենեի նման, որտեղ հայերը սահմանակցում են միաժամանակ իբերների և ալբանների հետ»¹⁴: Քամբեճանի մի մասն էլ, բնականաբար, պատկանել է ալբաններին, ինչի վերաբերյալ, բացի այժմ բերված հաղորդումներից, հավաստում է աշխարհագետի մեկ այլ տեղեկությունը, թե «...անցումը Ալբանիայից սկզբում գնում է ժայռերի մեջ փորված արահետով, իսկ հետո Ալազոնիոս գետի ողողադաշտով»¹⁵:

Վերջապես, կամենում ենք մեջբերել ամասեցի աշխարհագետի աշխատությունից մի հաղորդում ևս՝ կապված զարգարների նախասկզբնական տեղադրության հետ. «Ինչպես ասում են, Ալբանիայից վերև լեռներում բնակվում են ամազոնուհիները: Թեոփանեսը, որ ուղեկցում էր արշավանքի ժամանակ Պոմպեոսին և այցելեց ալբանների երկիրը, պատմում է, որ **գեղերի** և **լեզերի** սկյութական ցեղերը ապրում են ամազոնուհիների և ալբանների միջև, և որ այդ երկրում հոսում է Մերմադալիս գետը այդ ցեղերի և ամազոնուհիների միջև: Մյուս հեղինակները, նույնպես քաջաձանոթ այդ վայրերին (նրանց մեջ Մեթրոդորոս Սկեպսացին և Հիպսիկրատեսը), պնդում են, սակայն, թե ամազոնուհիները բնակվում են **զարգարների** հետ հարևանությամբ՝ Կովկասյան լեռների այն մասերի հյուսիսային նախալեռներում, որոնք կոչվում են Կեռավնյան»¹⁶: Այս տեղեկությունը հատկապես կարևոր է այն առումով, որ Ստրաբոնի ժամանակներում զարգարները, որոնց համար հետագայում Մեսրոպ Մաշտոցը գրեթե ստեղծեց¹⁷ և որոնք սովորաբար պատմիչների մոտ կոչվում են **առվանից**, դեռևս գտնվում էին հյուսիսային Կովկասում և մուտք չէին գործել Այսրկովկաս: Մեզ մնում է պարզել **Կերավնյան լեռների** տեղադրությունը:

Ոչ միայն ամասեցի աշխարհագետը, այլև Կլավդիոս Պտղոմեոսը և հայկական «Աշխարհացոյց»-ը Մեծ Հայքի թագավորության և Ալբանիայի միջև սահմանագիծ են ցույց տալիս **Կուր** գետը: Ստրաբոնը, օրինակ, այդ կապակցությամբ գրում է. «Արաքսենեի դաշտը, որով Արաքս գետն է հոսում մինչև Ալբանիայի ծայրը և թափվում է Կասպից ծովը, և նրա հետ Սակասենեն (իմա՝ Շակաշենը- Բ.Հ.) սահմանակից Ալբանիային և Կուր գետին, հետո Գոզարենեն (իմա՝ Գուզարքը- Բ.Հ.): Շակաշենը, որ դուրս էր գալիս Ալբանիայի սահմանը և Կուր գետ»¹⁸, Հայոց թագավորության մաս էր կազմում, հետևաբար՝ Կուրը ծառայում էր որպես բնական սահմանագիծ Ալբանիայի և Մեծ Հայքի թագավորությունների միջև:

Եթե բերված տեղեկությունների լույսով մատուցենք Ալբանիայի սահմանները, ապա դրանք ներկայացնում են ներքոհիշյալ պատկերը: Հյուսիս-արևմուտքում

13 Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Եր., 1983, էջ 95:

14 Strabo, XI, IV, 1.

15 Անդ XI, III, 5:

16 Անդ, XI, V, 1:

17 Տես Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1913, գիրք Բ, գլ. ԾԴ:

18 Strabo, XI, XIV, 4 .

Ալբանիայի սահմանն անցել է **Կովկասյան լեռներով** մինչև վերջիններին մաս կազմող **Կերավկյան լեռները**, հյուսիս-արևելքում՝ **Կերավկյան լեռներով**, որոնք ձգվում էին **Մամուր** և **Մուլակ** գետերի ջրբաժանից մինչև **Գերբենդի** հյուսիսակողմը: Արևելքում Ալբանիան տարածվում էր մինչև **Վրկանից** կամ **Կասպից ծովը**՝ հյուսիսում սահման ունենալով **Գերբենդի** հյուսիսակողմը, իսկ հարավում՝ **Կուր գետի գետաբերանը**: Հարավային կամ Մեծ Հայքի թագավորության հետ սահմանն անցնում էր ամբողջ երկարությամբ **Կուր գետով**, իսկ արևմուտքում՝ **Իբերիայով**, որը, սակայն, մինչև վերջ հատակեցները հնարավոր չէ ստույգ տեղեկությունների բացակայության պատճառով: Ստրաբոնի օրերում **Քամբեճանի** հարավը պատկանել է Մեծ Հայքի թագավորությանը, հյուսիս-արևմտյան մասը՝ **Իբերիային**, իսկ հյուսիս-արևելյան մասը՝ Ալբանիային: Սահմանի մնացած մասը անորոշ է, և ստորև այն կփորձենք ճշգրտել Պլինիոս Ավագի, Կլավդիոս Պտղոմեոսի և Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ի հաղորդումներով:

2. Թագավորության նկարագրությունն ըստ Պլինիոս Ավագի, Կլավդիոս Պտղոմեոսի և Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ի

Պլինիոս Ավագը հետևյալ կերպ է նկարագրում Ալբանիան. «Կյուրոսից այն կողմ գտնվող ամբողջ հարթավայրը զբաղեցնում է արբանների ցեղը, հետո՝ Հիբերների, որը բաժանված է նրանցից Կովկասյան լեռներից Կյուրոսի մեջ թափվող Ալագոն գետով: Ալբանիայի կարևոր քաղաքներից են Կաբալական, իսկ Հիբերիայում՝ գետի վրա տեղադրված Հերմաստոսը և Նեորիսը: Այսպիսով, բնակեցված են և հարթավայրերը, և՛ սարալանջերը: Վերադառնալով Ալբանիային՝ նրան սահմանակից լեռների ողջ երկայնքով ապրում են Սիլվերի վայրի ցեղերը, մերքևում՝ Լուպենները, այնուհետև՝ Գիդուրները և Սոդերը»¹⁹:

Այնուհետև պարզվում է, որ, «Մուտքի այ կողմից. բերանի հենց սկզբում բնակվում է սկյութական ուղիներ ժողովուրդը, հետո ափի երկայնքով՝ արբանները, որոնք, ասում են, ծագում են Յատոնից, այդ պատճառով այդ հատվածը կոչվում է Ալբանական ծով:

Այս ցեղն, անցնելով Կովկասյան լեռները, իջնում է մինչև Կյուրոս գետը, որն, ինչպես արդեն ասվել է, սահման է կազմում Հայաստանի և Հիբերիայի միջև: Նրա (Ալբանիայի) ծովամերձ շրջաններից և ուղիների ցեղերից վերև տարածվում են սարմատները, ուտիդրսները, արոտերները, որոնց թիկունքում արդեն նշված ամազոնուտիներն են և սավրոմատիդները: Ալբանիայի տարածքով դեպի ծովն են հոսում Կասսոս (իմա՝ Կասիոս- Բ.Հ.) և Ալբանոս գետերը, այնուհետև Կովկասյան լեռներում սկիզբ առնող Կամբյուսեսը և, ինչպես արդեն ասել ենք, Կորաքսյան լեռներում սկիզբ առնող Կյուրոսը (իմա՝ Կուր գետը-Բ.Հ.): Ագրիպպան հաղորդում է, որ Կասսոսից սկսած 425 մղոն երկայնքով ամբողջ ափն անմատչելի է չափազանց բարձր ժայռերի պատճառով, Կյուրոսից սկսած ծովը կոչվում է Կասպից ծով, այստեղ բնակվում են կասպերը:

Այստեղ պետք է ուղղել այն սխալը, որ գործում են շատերը, նույնիսկ նրանք, ովքեր մասնակցել են վերջերս Հայաստանում մղած Կորբուլոնի պատերազմին:

19 Plinius Secundus C., Naturalis historiae, vol. 1-10, Cambridge, Mass., London, 1950-1962 (Loeb Classical Library), VI, 11.29.

Քանի որ նրանք Կասպիական են անվանում Հիբերիայի դռները, որոնք, ինչպես ասացինք, կոչվում են Կովկասյան, և գծագրված և այդտեղից ուղարկված այդ շրջանների [քարտեզների] վրա գրված է այդ անվանումը: Եւ ասում են, որ Ներոն կայսեր արշավանքը վերաբերում էր Կասպից դռներին, այնինչ այն ուղղված էր այն դռներին, որոնք Հիբերիայի միջով անցնում են դեպի Սարմատիա, քանի որ Կասպից ծովին մոտենալու հագիվ թե ուրիշ ճանապարհ կա առջևում հառնող լեռների միջով: Կան թերևս Կասպյան ցեղերը միացնող այլ [դռներ], որոնք չի կարելի տարբերակել [առաջիններից] ոչ այլ կերպ, բայց եթե Ալեքսանդր Մեծի արշավանքների ուղեկիցների [հաղորդումներով]»²⁰:

Դժվար չէ տեսնել, որ Պլինիոս Ավագի տեղեկությունները շատ բան չեն ավելացնում Ստրաբոնի հաղորդումներին: Կրկին արձանագրվում է Իբերիայի և Ալբանիայի սահմանակցությունը արևմուտքում, հիշվում են հայկական աղբյուրների **ճիղբերը՝ սիլվեր** անունով, **լփինները՝ լուպեններ** գրությամբ, հետո **դիդուրները և սողերը**: Հեղինակը սխալմամբ **ուդիններին** համարում է սկյութական ժողովուրդ և նրանց չի վերագրում այսպես կոչված ալբանական էթնիկ խմբին: Այլ խոսքով, **ուդինները** դեռ գտնվում էին **Հյուսիսային Կովկասում** և միայն **ալանների** ճնշման տակ՝ մ.թ. I դարի 70-ական թվականներին, պետք է մուտք գործեին **Այսրկովկաս**: Պլինիոս Ավագը հիշատակում է **Կասսոս** և **Ալբանոս** գետերը, որոնց մենք կանոդրադառնանք Կլավդիոս Պտղոմեոսի հաղորդումների կապակցությամբ: Հիշատակվում է Կովկասյան լեռներից սկիզբ առնող **Կամբյուսեաը**, որը հավանաբար հնչել է **Քամբեճ** ձևով՝ ծնունդ տալով **Քամբեճան** գավառանվանը:

Պլինիոս Ավագը սխալի մեջ է մեղադրում բոլոր նրանց, ովքեր **Կովկասյան դռները** կամ մի փոքր ուշ ժամանակների՝ **Ալանաց դուրները** կոչում են **Կասպիական դռներ**: Սակայն իրականում սխալվում է լատին հեղինակը, քանի որ **Կովկասյան դռները** իրոք կոչվել են նաև **Կասպիական** (Կասպիոն) կամ **Կասպից դուրներ**, և դրա վառ ապացույցն է այն իրողությունը, որ **կասպերի** մի մասը ներխուժել է **Վիրք** կամ **Իբերիա** և հիմնել է **Կասպի** քաղաքը:

Ալբանիայի թագավորության մասին հետաքրքիր ու արժեքավոր տեղեկություններ է պահպանել ալեքսանդրացի հույն մեծ աշխարհագրագետ Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրություն»-ը: Վերջինս, անդրադառնալով Ալբանական թագավորությանը, նշում է հետևյալը. «Ալբանիան սահմանափակվում է հյուսիսից, Սարմատիայի նկարագրած մասով, արևմուտքից՝ Իբերիայով նշված գծով, հարավից՝ Մեծ Հայքի մի մասով, որը ձգվում է Իբերիայի սահմաններից մինչև Հյուրկանյան (իմա՝ Վրկանից- Բ. Հ.) ծով և Կուր գետի գետաբերանը, որ գտնվում է 79° 40′-44° 30′-ի տակ, արևելքից՝ Հյուրկանյան ծովի մի մասով, որը տարածվում է այդտեղից մինչև Սոանաս գետը հետևյալ նկարագրությամբ»²¹:

Նկարագրությունը միանգամայն ընկալելի է, սակայն խնդրական է մնում այն հարցը, թե **Սոանասը** ներկայիս ո՞ր գետին է նույնանում: **Սոանասից** դեպի արևմուտք հիշատակվում է **Գերրոս** գետը, այնուհետև՝ **Կասիոսը** և **Ալբանոսը**, որոնք, ինչպես վերը տեսանք, հանդիպում են Պլինիոս Ավագի Ալբանիայի նկարագրության մեջ, սակայն որոնց տեղադրությունները նույնպես հստակ չեն: Ըստ աշխարհագրագետի նշանակած կոորդինատների՝ **Սոանասը** գտնվում է 86°-47° -ի

20 Անդ, VI, 15. 38, 39, 40:

21 Claudii Ptolemaei Geographia, e codicibus recognovit, prolegomenis annotatione indicibus, tabulis, instruxit Carolus Mßillerus. Vol. primi, pars II, Parisii, 1901, գիրք V, գլ. 11.7.

տակ, որից արևմուտք **Տելեբա** քաղաքն է 85°- 46° 40' -ի տակ, այնուհետև **Գերրոսի** գետաբերանը 84° 30'-46° 30'-ի տակ, հետո **Ալբանա** վայրը 81° 40'-45° 50'-ի տակ և **Ալբանա** գետի գետաբերանը 80° 30'- 45 °-30'-ի տակ: Հետո հիշատակվում է **Գանգարա** (համաձայն այլ տարբերակների՝ Gaitara - Բ.Հ.) բնակավայրը 79° 40'-44° 30'-ի տակ²²: Տեղադրության առումով կարևոր է նաև այն տեղեկությունը, որ **Ալբանից դրուները** գտնվել է 80° -42° -ի ներքո²³:

Արդ, ի՞նչ եզրակացությունների կարելի է գալ հիշյալ տեղեկությունների հիման վրա: Նախ և առաջ, կամենում ենք, թե ոչ, պետք է ընդունենք, որ այսպես կոչված Ալբանիայի մի մասը գտնվել է Ալբանական դրուներից հյուսիս, ինչը մեր առջև դնում է մի շարք տեղագրական խնդիրներ:

Քննության շահեկանությունից ելնելով՝ հարկ ենք համարում մեջբերումներ կատարել նաև Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ և համառոտ խմբագրություններից և Մովսես Կաղանկատվացու աշխատությունից: Այսպես, ընդարձակ խմբագրության մեջ ասված է. «ԻԱ. Աշխարհ Աղբանիա, այսինքն Աղուանք, յելից Վրաց, յերի Սարմատիոյ առ Կաւկասով. մինչեւ ցՀայոց սահմանաւ, առ Կուր գետով. թէպէտ եւ աստի ցԿուր գամենայն սահմանս հանեալ է ի Հայոց: Բայց մենք ասասցուք զբուն աշխարհն Աղուանից որ ընդ մէջս է մեծի գետոյս Կուրայ յւ Կովկաս լերինն»²⁴:

«Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության տվյալներն ավելի համեստ են. «Քսան և վեցերորդ Աղբանիա է, այսինքն Աղուանք, յելից կարով Վրաց առ երի Սարմատիոյ առ Կաւկասաւ մինչև ի Կասբից ծովն եւ ցՀայոց սահմանն առ Կուր գետով: Եվ ունի Աղուանք դաշտս արգավանդս, եւ գետս բազումս եւ եղեգունս հզարս եւ քաղաքս, եւ բերդս եւ գեղաքաղաքս»²⁵:

Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացին հետևյալ խոսքերով է ներկայացնում Աղվանքը, որը նրա մոտ Առանի կամ Ռանի մարզպանությունն է. «Բարեվայելոյ և ցանկալի է աշխարհն Աղուանից ամենագիտ շահիւք և բարձրաբերձ կոհակօք Կաւկասայ: Եւ գետն մեծ Կուր հեգասահ գնացիւք բերելով յինքեան ձկունս մեծամեծս և մանունս՝ ճեմելով գայ անցանէ անկանի ի ծովն Կասպից. եւ որ շուրջ գնովաւ են դաշտք, գտանի ի նոսա հաց և գինի շատ, նաւթ և աղ, ապրեշում և բամբակ, անբաւ ձիթենիք: Եւ հատանի ի լերանցն ոսկի, արծաթ, պղինձ և դեղնախումկ: Եւ որ ինչ վայրենիք՝ առիւծ, ինձ, յովագ, ցիւռ: Եւ ի թռչնոց յոլովից՝ արծուիք և բազէք և նմանք նոցին: Եւ մայրաքաղաք ունի զմեծն Պարտաւ»²⁶:

Կլավդիոս Պտղոմեոսի և «Աշխարհացոյց»-ի տվյալներին մենք դեռ կանոդադառնանք, իսկ ինչ վերաբերում է Մովսես Կաղանկատվացու հաղորդմանը, ապա նշենք, որ կարելի է սոսկ ենթադրել, որ **Կովկասյան լեռները** գտնվում են Ալբանիայի հյուսիսային սահմանագլխին, որ **Կուրը** դանդաղ հոսում է Առանի մարզպանության տարածքով և թափվում է Կասպից ծովը, որ մարզպանության կենտրոնն է **Պարտավ** քաղաքը և Աղվանից մարզպանությունը հարուստ երկրամաս է:

Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» և Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ի ուսումնասիրությունը, որի որոշ տվյալներ դեռ կներգրավենք մեր

22 Անդ, գիրք V, գլ. 11.2:

23 Անդ, գիրք V, գլ. 11.5:

24 «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ յաւելուածովք նախնեաց», Վենետիկ, 1881, էջ 28-29:

25 Պրոֆ., դր. **Ա.Գ.Աբրահամյան**, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Եր., 1944, էջ 348:

26 **Մովսես Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, էջ 9:

քննության մեջ, բերում է հետաքրքիր և անգամ անսպասելի եզրակացությունների: Ալբանիայի արևմուտքում՝ Իբերիայի սահմաններից դեպի արևելք, հիշվում է մի **Անանուն** գետ, որը, դատելով ամեն ինչից, պետք է համապատասխաներ Ստրաբոնի հիշատակած **Ալագոնիոսին** կամ ներկայիս **Ալագանին**, քանի որ դա միակ գետն է, որ ըստ ալեքսանդրացի աշխարհագրագետի՝ հոսում է **Կովկասից** և թափվում **Կուրի** մեջ: Սակայն նման եզրակացությունը, այնուամենայնիվ, աշխարհագրագետի մյուս տվյալներում հիմնավորում չի գտնում:

Խնդիրն այն է, որ Պտղոմեոսը **Իբերիայի** և **Անանուն** գետի միջև տեղադրում է Niga-ն, որը պահպանվել է մինչև մեր օրերը և կոչվում է **Նիժ**: Բոլորովին նպատակ չունենալով անդրադառնալու աշխարհագրագետի հիշատակած բոլոր բնակավայրերի տեղադրությանը, որը մեծ ծավալի աշխատանք է և չի մտնում սույն ուսումնասիրության շրջանակների մեջ, լոկ նշենք, որ Պտղոմեոսի հիշատակած Sanua-ն թերևս կարելի է տեղադրել «Աշխարհացոյց»-ում²⁷ հիշատակված **Սանի** գետի ավազանում, որի տեղադրությանը ստորև կանդրադառնանք:

Հնարավոր եզրակացությունը, թե ո՞րն է **Կուրի Անանուն վտակը**, այն է, որ վերջինս նույնանուն է **Չյոք-չայ** գետին, որը, ինչպես տեսանք, համապատասխանել է Ստրաբոնի հիշատակած **Ռոյտակեսին** կամ, որ ավելի հավանական է՝ **Ռոստակեսին**: Ուշադրություն է գրավում մի իրողություն ևս: Հիշյալ տարածքում պետք է, կարծես թե, հիշատակվեր Ալբանիայի մայրաքաղաք **Կապադակ-Կabalaca-ն**, սակայն զարմանալիորեն այդ անունը նշված հատվածում բացակայում է²⁸: Պտղոմեոսի տեքստի քննությունը բացահայտում է, որ հիշյալ տարածքից ավելի արևելք մեծ աշխարհագրագետը տեղադրել է Chabala քաղաքը, որը, առավել քան հավանական է, որ համապատասխանում է **Կապադակ-Կabalaca-ին** և գուտ թյուրիմացաբար է հայտնվել ոչ իր տեղում, եթե, իհարկե, բոլորովին այլ բնակավայր չէ:

Կլավդիոս Պտղոմեոսը **Անանուն գետից** հետո հիշատակում է Albana գետը²⁹, որը թափվում է **Կասպից ծովը**: Չուտ տեսականորեն կարելի է կարծել, որ **Ալբանան** պետք է համապատասխանի աշխարհացոյցյան **Ադուան** գետին, սակայն վերջինս նույնանուն է **Ալագանին**, իսկ պտղոմեոսյան Albana-ն, ամեն ինչից դատելով, նույնական է ներկա **Փիրսահաթ** գետին, որն այսօր անգամ **Կասպից ծով** չի հասնում: Չարմանալի է մի ուրիշ իրողություն ևս: Ինչո՞ւ պետք է գետը և քաղաքներից մեկը կոչվեին **Ալբանա**, երբ երկիրը **Ալբանիա** են կոչել հայերը և հայերի միջնորդությամբ հունահռոմեական աշխարհը, իսկ իրենք՝ երկրի բնակիչները, այն երբեք **Ալբանիա** չեն կոչել:

Որ Albana-ն, անկախ բոլոր խնդրահարույց հանգամանքներից, նույնանուն է **Փիրսահաթ** գետին, գալիս է հաստատելու **Կուրի Անանուն վտակի** և **Ալբանայի** միջև հիշատակվող Camechia-ն³⁰: Թռուցիկ ծանոթությունն անգամ հուշում է, որ այն Շամախին է, որը, անտարակույս, ալեքսանդրացի աշխարհագրագետի մոտ, մեզ անհայտ ինչ-ինչ պատճառներով, վերածվել է Camechia-ի կամ էլ անվան աղավաղումը տեղի է ունեցել Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» արտագրու-

27 Տե՛ս «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ...», էջ 29. «... առ որով հոմանուն գավառ՝ առ Սանի գետով»:

28 Տե՛ս Claudii Ptolemaei Geographia, V, 11.4.

29 Աճդ:

30 Camechia-ի հնարավոր նույնացումը Samachia- Շամախիին նկատել են В.В. Латышев-ի «Известия древних писателей о Скифии и Кавказе»-ի վերահրատարակիչները: Տե՛ս ВДИ, 1948, N 2, с. 480.

թյունների ժամանակ:

Հետևաբար, որ տվյալ հատվածում խոսքը գնում է **Փիրսահաք գետի** մասին՝ կասկածից վեր է, սակայն առավել քան հավանական է, որ Պտղոմեոսի նկարագրության մեջ ինչ-որ բան խառնված է: Այն իրողությունը, որ հայկական «Աշխարհացոյց»-ը **Իբերիայի** սահմանում հիշատակում է **Աղուան**, այսինքն՝ **Ալբան** գետը, հստակ ցույց է տալիս, որ անգամ հայերի կողմից **Աղուան** կոչված գետը նույնանուն է **Ալազանին** և դուրս է մնացել Պտղոմեոսի տեսադաշտից, իսկ պտղոմեոսյան Albana-ն, իրականում, մեկ այլ գետանվան կամ անգամ երկրամասի անվանման աղավաղումն է:

Մեր կարծիքով, պտղոմեոսյան Albana-ն աղավաղումն է **Լփինք** կամ **Լբինք** տեղանվան: Իսկ որ նման եզրակացությունը միակ հնարավորն է, հավաստում է Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ը, քանի որ այսպես կոչված Ալբանիայի կամ Աղվանքի աշխարհագրությունը հայերն ավելի լավ գիտեին, քան լաբրասնորացի մեծ աշխարհագրագետը: Մեր կարծիքով, գետը կոչվել է **Լփնաց** կամ **Լբնաց** գետ, որը Albania երկրանվան ազդեցությամբ հույների կողմից վերածվել է [A]lb[a]na-ի : Նույն ձևով **Լփնաց քաղաքը** վերածվել է Albana-ի:

Albana գետից դեպի արևելք գտնվել է **Կասիոս** գետը կամ Պլինիոս Ավագի հիշատակած **Կաստուր**, որը, մեր համոզմամբ, նույնանուն է **Սուսգայիթ** գետին: Albana կամ **Լփնաց գետի** հյուսիսային ջրբաժանի շրջանում էլ գտնվել է **Ալբանական** կամ **Ալբանից դրունք** լեռնանցքը, որը համապատասխանում է Եղիշեի հիշատակած **Պահ դրանք**³¹:

Հասկանալի է, որ նման տեղադրություններից ելնելով, **Գերրոս** գետը պետք է նույնանա կամ **Սամուրին**, կամ էլ մինչև այն Կասպից ծով թափվող գետերից մեկին: Համենայն դեպս, ելակետ ունենալով նախորդ գետերի իրարից մոտավոր հեռավորությունները, առավել հավանական է, որ այն համապատասխանել է ներկայիս **Կողիալ-չայ** գետին, որի ափին ներկայումս գտնվում են **Ղուբա** և **Խաչմաս** քաղաքները: Չի բացառվում, որ մերձակա տեղանքում հիշատակված Chabota բնակավայրից էլ ծագած լինի **Ղուբա** քաղաքի անունը: Սակայն այդ դեպքում պետք է ընդունենք, որ Պտղոմեոսը կրկին սխալվել է տեղադրության խնդրում: Իսկ եթե նման նույնացումը հնարավոր չէ, ապա ներկա **Ղուբա** և **Խաչմաս** քաղաքները կարող են համապատասխանել Thiauna-ին և Thabilaca-ին: Համենայն դեպս, ոչ մի դեպքում չի կարելի Thiauna-ն նույնացնել **Թիոնեթի** հետ:

Գերրոսի նման տեղադրության դեպքում **Սոանասը** անվերապահորեն պետք է համապատասխանի **Սամուրին**: Նման տեղադրության դեպքում պտղոմեոսյան Thilibis-ը կարող է նույնանալ հետագա **ճորա** կամ **Չողա** քաղաքին:

Ալբանիայի վերաբերյալ պտղոմեոսյան նկարագրության քննությունն ամբողջացնելու համար հարկ ենք համարում անդրադառնալ կովկասագետ Սերգեյ Մուրավյովի «Птолемеева карта Кавказской Албании и уровень Каспия» հոդվածում արժարժված որոշ խնդիրներին³²:

*Հեղինակը պատմաաշխարհագրական քննության միջոցով փորձում է ցույց տալ, որ Կասպից ծովի մակարդակը Պտղոմեոսի օրերում շար ավելի բարձր է եղել, և Կասպից ծովը հասել է մինչև ներկայիս **Եվլախի** մերձակայքը³³: Դրա հետևանքով*

Գ. (Ժ) Գարեթիկ 2 (38) ամբի-հունիս, 2012

Վեյ համալսարանի հանդես

31 Տե՛ս Եղիշե, Վան Վարդանյա և Չայոց պատերազմին, Եր., 1957, էջ 9, 19:
32 Տե՛ս С.Н. Муравьев, Птолемеева карта Кавказской Албании и уровень Каспия, տե՛ս ВДИ, 1983, N 1, с. 117-147.
33 Անդ, էջ 134-135: Տե՛ս հեղինակի կազմած քարտեզները:

Կուրի շարժումը վրասկեր պարզապես վերածվել են անմիջապես Կասպից ծովը բախվող գետերի: Անդարակույս, հարցադրումը հեղափոխում է, սակայն դժբախտաբար այն ունի խոցելի կողմեր: Չնոռանանք, որ Ալբանիայի պրոդումեոսյան նկարագրության բաժնում, որը կազմում է Ասիայի երրորդ քարտեզի մի մասը, Մեծ Հայքի նկարագրության մեջ ցույց է տրված, որ **Երասի-Արաքս** մի բազուկով բախվում է **Կուրի** և մյուսով՝ **Կասպից ծովի** մեջ³⁴: Եթե ճիշտ է Ս. Մուրավյովը, թե **Կասպից ծովը** հասել է մինչև **Եվրասի** մերձակայքը, ապա նա պետք է իմանա, որ այդ դեպքում պարզապես բացառվում է **Երասի-Արաքսի** թափվելը **Կուրի** մեջ և միաժամանակ՝ **Կասպից ծովի** մեջ: Հերևաբար՝ Կասպից ծովի մակարդակը քննության առնել միայն Կովկասյան Ալբանիայի նկարագրությանը և վերջինիս մեջ հիշարակված տեղանունների կամայական սրբագրումներով, բոլորովին էլ հիմնավոր չէ: Փորձենք անդրադառնալ հեղինակի մի քանի սրբագրումներին:

Բակիխան նա հակված է համարելու ավելի շուր *Bakria* և փորձում է նույնացնել **Բակուրցիսիս** կամ էլ **Բակիրիս**՝ **Սղնախի** մուրակայքում: **Սանուան** նա սրբագրում է **Սանուա** և նույնացնում **Յնորի** (իմա՝ Յնորի- Բ.) հետ (կրկին՝ Սղնախի մերձակայքում): Դեզլանեն, ըստ նրա, Չիգասանեն է՝ նույնական **Չուգասանի** (Յնորից՝ հարավ-արևելք): Չնայած **Կիժի** գոյությունը՝ հեղինակը **Կիզան** սրբագրում է **Կագա** և նույնացնում **Անագային**: Այս շարքը կարելի է շարունակել, սակայն դրա անհրաժեշտությունը բոլորովին չկա: Միայն հիշենք **Տագոդայի** սրբագրումը **Լագոդայի** և վերջինիս նույնացումը **Լագոդեի**: Մի՞թե հեղինակին բվում է, թե ուզած փառք ուզած փոփոխությունների կարող է ենթարկվել արագությունների ժամանակ: Եթե **Ταγοδά** է ապա **Τ-**ի կարող է շփոթվել **Γ-**ի և **Լ-**ի և հետ. բայց ոչ վերածվել **Δαγοδά**-ի: Վերջինիս հնարավորության մասին կարելի էր խոսել, եթե տեքստում լիներ **Δαγοδά**³⁵: Այս հարցը, ինչպես տեսնում ենք, փարոդունակ է և առանձին քննություն է պահանջում: Դրան մենք, ամենայն հավանականությամբ, կանդրադառնանք մեր առաջիկա հետազոտություններից մեկում: Այժմ լոկ նշենք մի իրողություն, որը մի քիչ էլ փարոսինակ է բվացել հեղինակին: Ալբանիայի արևմտյան հարվածը, որն ընկած էր **Իբերիայի** և **Կուրի Անանուն վրակի** միջև, Պրոդումեոսի նկարագրության մեջ հանդես է գալիս փոքրաթիվ բնակավայրերով: Սա մենք կապում ենք **Մասագերական** կամ **Մագքթական** ներխուժման հետ, որը նախորդել է Ալբանիայի պրոդումեոսյան նկարագրությանը: Պետության կենտրոնը տեղափոխվել է արևելք և հենց արևելյան հարվածում են հիշվում առավել մեծ բվով բնակավայրերը: **Գարգարացիները, ուղինները** և կովկասախոս մյուս ցեղերը իրանական **Մագքթաց** ցեղերի կողմից ըշվել են արևմուտք, և Ալբանիայի արևելյան մեծ հարվածը զբաղեցրել են **մագքթները**:

Եվ վերջապես՝ մի խնդիր ևս, որ, կարծում ենք, դուրս է մնացել հեղինակի տեսադաշտից: Մի՞թե Ս. Մուրավյովին բվում է, թե Սյրաբունից հետո, մինչև Կլավդիոս Պրոդումեոսի ընկած ոչ մեծ ժամանակահատվածում, Կասպից ծովը հասցրել է այնքան բարձրանալ, որ ծածկել է **Կուր-Արաքսյան դաշտավայրը**՝ մինչև **Եվրասի** ընկած հարվածում: Սյրաբունը (65 ք. մ. ք. ա. - 21 ք. մ. ք.) ապրել է Կլավդիոս Պրոդումեոսից (90-168) շուրջ մեկ ու կես դար առաջ, և սրացվում է , որ այդ ընթացքում Կասպից ծովը հասցրել է բարձրանալ 2,5 րասնյակ մետրով և գրեթե հավասարվել համաշխարհային օվկիանոսի մակարդակին: Ընդունենք, որ դա հնարավոր է՝ իր ամբողջ անկարելիությունը հանդերձ, սակայն միաժամանակ մենք բախվում ենք մեկ այլ լուրջ դժվարության

34 Տե՛ս **Claudii Ptolemaei** Geographia, V, գլ. 11.17.

35 Տե՛ս **С.Н. Муравьев**, Птолемиева карта..., с. 132-135.

հեղ, որը, գոնե մեր կարծիքով, գործնականում անլուծելի է: Պլինիոս Ավագը (23-79), որ ծնվել է Սիրաբունի մահվանից ընդամենը երկու փարի անց, իր «Բնասպարմոքյան» մեջ հսկայական հիշատակում է Ալբանս և Կասսոս (ինս' Կասիոս- Բ.Հ.) գետերը, որոնք հանդիպում են Պարդոնոսի նկարագրության մեջ և գրկվում են Գերրոս և Սոանաս գետերից արևմուտք: Եթե Ալբանան և Կասսոսը թափվում են անմիջականորեն Կասպից ծով, ապա սրացվում է, որ արդեն գոնե մ.թ. 79 թվականին, այսինքն Սիրաբունի մահվանից ընդամենը 58 փարի հեղտ Կասպից ծովը հասցրել էր փարածվել մինչև Եվլախ և հավասարվել կամ գրեթե հավասարվել համաշխարհային օվկիանոսի մակարդակին: Իհարկե, ո՛չ և ո՛չ: Այսօր, երբ մեր աչքերի առաջ Կասպից ծովը սկսել է բարձրանալ, մի քանի փասնյակ փարիների ընթացքում այն հասցրել է ծածկել միայն ու միայն աննշան փարածքներ:

3. Այսպես կոչված Աղվանքի գավառաբաժանման նախկին փորձերը

Այժմ անցնենք գավառաբաժանման խնդրին: Ալբանիայի կամ Աղվանքի գավառների մասին «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության մեջ ասված է. «... Նախ առ Վրոք: Եխնի գաւառ առ Աղուան գետովն, եւ Քամբէճան առ Կուրաւ. եւն ըստ հարաւոյ նորա բերդն Վարագմանավառ, հանդերձ Կուրաք գեղաքաղաքաւ, եւ վայրքն անապատ միչև ցԿուր գետ. յորոց յելից կողմանէ Գւգաւ քաղաք առ Աղուան գետով, եւ Բիխ գաւառ առ Կաւկասաւ, եւ ելից նորա»³⁶, Շաքէ և Դեգառու գետ. առ որով հոմանուն գաւառ՝ առ Սանի գետով: Այս ամենայն հոսին ի Կովկասայ և խառնեալ ի յԱղուան գետ՝ անկանին ի Կուր գետ, իսկ ի յելից կուսէ Քաւաղակ քաղաք Աղուանից մերձ ի Կակաս. ընդ որոյ մէջ գետն Սէբոջ դեպի հարաւոյ ըստ Փոքր (?) Հայոց»³⁷:

Զննությունը միանգամից համակողմանիորեն կատարելու համար հարկ ենք համարում մեջ բերել նաև պրոֆ. Աշ. Աբրահամյանի կողմից հրատարակված Երևանի Մատենադարանի թիվ 582 ձեռագրի «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության հաղորդումը Առանի կամ Աղվանքի մարզպանության Կուրի ձախափնյակում գտնվող գավառների վերաբերյալ. «... Եւ գաւառք են այտոքիկ. Եխնի, Բեխ, Քամբէճան, Հողմագ, Շաքէ, Դեգառու, Ոստան, Հաբանդ, Իմարծ, Պանան, Քաղաց դաշտ, Իբազկան. եւ այլ գաւառք, զոր ի»³⁸ Հայոց հանեալ է: Շակաշէն, Գարդման...»³⁹:

«Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրությունը, դժբախտաբար, պահպանվել է ընդամենը մեկ օրինակով, ուստի տարրնթերցումներ, բնականաբար, չկան: Սակայն համառոտ խմբագրության ձեռագրական քննությունը ցույց է տալիս, որ այսպես կոչված բուն Աղվանքի գավառների անվանումներն ունեն հետևյալ տարրնթերցումները.

Եխնի, Եխնիք, Նիբախ, Խենի	Եխնի
Բեխ, Բիխ, Բիդ, Նի(բուխ)	Բեխ,Բեդ
Քամբեճան, Քամբէճան	Քամբէճան
Հողմագ, Հողմաղ, Խողմախ, Խողմագ	Հողմաղ

36 Ձեռագրում իրականում գրված է «Յելին Շաքէ»:
37 «Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ...», էջ 29:
38 Առանի մարզպանությանը կցված հայկական գավառներին չենք անդրադառնում:
39 Ա.Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 348:

Շաքէ, Շաքի
Գեգաւու, Դեգաւու, Դեռաւր, Դեգաւուղէ,
Դեգաւուզէ, Դեռոռ, Գեռոռ, Գէգաւու
Ոստան Խաբանդ (Հաբանդ, Համբասի, Համբադի,
Համբանդ, Հաբանք, Խամբանդ)
ի Մարծպանան (Ի Մարծ, Պանան, Մարծպան,
Մարգպանան, Մարծպանան)
Քաղաց, Քաղա, Քաղաղաշտ
Քաղա (ղաշտ), Քաղաց դաշտ
Դաշտ-ի-Բաղասական (Բաղական, Բէլական, Բալասական,
Բէլական, այ Բաղականք, Պալասական)

Շաքէ
Գէգաւու , Դէգաւու
Հաբանդ
ի Մարծպանան
Քաղա (ղաշտ)
Քաղաց (ղաշտ)
Դաշտ-ի-Բաղասական⁴⁰:

Կուրի ձախափնյակի գավառների մասին հետաքրքիր հաղորդում է պահպանել Ղևոնդ պատմիչը: Խոսելով Ռամթարխան գորավարի դեպի Այսրկովկաս կատարած արշավանքի մասին, նա գրում է. «Որոյ սփռեալ զասպատակս իւրեանց ըստ հիսիսոյ գետոյն հօրագունի որ կոչի Կուր առնուին բազում գավառս, զՀէջար, զՔաղա, զՈստանի, զՄարծպանեան, զՀաբանդ, զԳեղաւու, զՇաքէ, զԲեխ, զԽենի, զԿամբեխճան, զԽողմաղ: Այս գաւառք աշխարհին Աղուանից: Առին և զցանկալի դաշտն Բաղասական, յորում անթիւ բազմութիւն հոտից եւ նախիրք անդեոց բազմաց, զորս առին յաւարի... Եւ հաւաքեալ զբազմութիւն զերեստանեացն և աւար բազում դարձան ի բնակութիւնս իւրեանց»⁴¹: Ավելացնենք միայն, որ Ղևոնդի «Պատմութեան» ձեռագրերում հանդիպում են լոկ մի քանի տարբերություններ՝ զՈստան Մարգպանեան, Ոստանի Մարգպանեան, զԽողմաշ⁴², որոնք գործնականում ոչինչ չեն տալիս մեր քննությանը:

Այսպիսով՝ մենք հարազատորեն տվեցինք բոլոր տարբերությունները և փորձեցինք ի մի բերել ավանդական անվանումները, որոնք, սակայն, մեր կողմից վերջնական տեսքի կբերվեն միայն քննության ավարտից հետո:

Հարկ է նշել, որ «Աշխարհացոյց»-ի Աղուանքին վերաբերող հատվածը որոշ սրբագրությունների է ենթարկել ակադ. Ս. Երեմյանը: Ավելորդ չենք համարում նշված հատվածը մեջբերել Ս. Երեմյանի սրբագրություններով՝ բացառությամբ Առանի մարգպանության մեջ մտցված Արցախի և Ուտիքի գավառների.

«Յաղագս Աղուանից»

Աշխարհ Աղբանիա, այսինքն՝ Աղուանք, յելից Վրաց, յերի Սարմարիոյ առ Կաւկասաւ մինչև [ի Կասպից ծովն եւ] ցՀայոց սահմանն, առ Կուր գետով, թէպէտ եւ աստի ցԿուր զամենայն սահմանս հանեալ է ի Հայոց: Բայց մեք ասասցուք զբուն աշխարհն Աղուանից, որ ընդ մէջս է մեծի գետոյն Կուրայ եւ Կովկաս լերինն:

Նախ առ Վրոք՝ Եղնի (Խենի) գաւառ առ Աղուան գետովն եւ Կամբեճան առ Իւրաւ. եւ ըստ հիսիսոյ նորա բերդն Վարազմանավառ, հանդերձ Կուղբաթ զեղաքաղաքաւ, եւ վայրքն անապատ մինչև ցԿուր գետ. յորոյ յելից կողմանէ Գըւգաւ քաղաք՝ առ Աղուան գետով, եւ Բեղ գաւառ առ Կաւկասաւ, եւ յելից նորա՝ Շաքէ և Գետառու գետ. առ որով հոմանուն գաւառ՝ առ Սանի գետով: Այս ամենայն հոսին ի Կովկասայ, եւ խառնեալ ի յԱղուան գետ՝ անկանին ի Կուր գետ. իսկ ի

40 Մեր կողմից օգտագործվել են Երևանի Մատենադարանի թիվ 582, 696, 1267, 1459, 1486, 1717, 1748, 1893, 1898, 2019, 2191, 2231, 3100, 3301, 3502, 3941, 4284 5013, 5120, 7993 ձեռագրերում պահպանված «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրությունները:

41 «Պատմութիւն Ղևոնդեայ Մեծի վարդապետի Յայոց», Ս.Պետերբուրգ, 1887, էջ 132-133:

42 Անդ, էջ 132:

յեղից կուսէ Հողմագ, Գեղաու, Համբասի (=Հաբանդ?). [Ոստան-ի Մարգպան գաւառ] եւ Կապաղակ [մայրա]քաղաք Աղուանից մերձ ի Կաւկաս. ընդ որոց մէջ գետն Մէրոջ, եւ դէպ ի հարաւոյ. [ցԿուր գետ] ըստ [որում] Քաղաղաշտ, Գաշտ-ի Բագկան, [որ է Հէջերի], եւ այլ քսան գաւառս գորս ի Հայոց հանեալ է...»⁴³:

Ալբանիայի կամ Աղվանքի գավառների տեղադրության առաջին փորձը կատարել է քերես Մակար եպիս. Բարխուդարյանցն իր «Աղուանից աշխարհի և դրացիք» աշխատության մեջ: Հեղինակը **Փիր-Սհաթ** (իմա՝ **Փիրսահաթ-Բ.Հ.**) և **Աղսու** գետակների, դաշտաբերանի և **Կուր** գետի միջև տեղադրում է **Հեջար**, **Համբասի** կամ **Հեճարի** գավառը, որ, ըստ նրա, համապատասխանել է իր ժամանակվա **Ղոշունի գավառին**⁴⁴: Նման տեղադրության համար նա հենվում է Ղևոնդի վերը բերված հաղորդման վրա: Անտարակույս, Ղևոնդ պատմիչի հայտնած տեղեկությունն առավել քան հետաքրքիր է, սակայն, ցավոք, բոլորովին էլ հեշտ ու միանշանակ տեղադրությունների համար հիմք չի կարող ծառայել: Հեղինակը **Կուրի Աղ-սու** և **Կոկիսոն** (ներկայիս **Գյոք-չայ** գետը-Բ.Հ.) վտակների, դաշտաբերանի և **Կուրի** միջև տեղադրում է **Քաղա**, **Քաղաղաշտ** կամ **Քաղաեառ** և **Շրվան** կոչվող գավառը, ինչը նրա ժամանակներում կոչվում էր **Քարկուշառ**⁴⁵: **Կոկիսոն** կամ **Գյոք-չայ** գետի, **Քոզղաղի** հարավահայաց լանջերի և **Կուրի** միջև տեղադրվում է **Հաբանդ**, **Հաբանք**, **Աղբերդ**, **Աղղաշ** կամ **Արեշ** գավառը, որը, նրա խոսքերով, իր ժամանակներում կոչվում էր **Արաշի գավառ**⁴⁶: **Աղ-սու** և **Սուղայիդ** կամ **Սուբման** գետակների, դաշտաբերանի և **Կովկասյան լեռնաշղթայի** գագաթնագծի հարավահայաց լանջերի միջև նա տեղադրում է **Ոստանի**, **Ոստան**, **Հաշու** կամ **Շամախի** գավառը, որը ուշ շրջանում կոչվում էր **Կապրիստանի** գավառ (իմա՝ **Գոբիստան-Բ.Հ.**)⁴⁷: Ըստ հետազոտողի՝ **Աղ-սու** և **Գիրդման-չայ** (իմա՝ **Գարդման-Բ.Հ.**) գետակների, դաշտաբերանի և **Քաբա-ղաղ** լեռնաշղթայի հարավահայաց լանջերին գտնվող գավառը կոչվել է **Մարգպանեան**, **Մարձպանեան**, **Գարդման** կամ **Գաւասն**, որը նրա օրերում կոչվել է և՛ **Լահիճ** գավառ, և՛ **Գիրդիման** գավառ⁴⁸: Այս հարցում նա կրկին հենվում է Ղևոնդ պատմիչի տեղեկության վրա և եզրակացնում, թե այդ գավառում էին բնակվում Միհրանյան մեծ իշխանները, որոնք պարսկերեն կոչվում էին մարգպան: Ըստ որում՝ հեղինակը նախապատվություն է տալիս **Մարգպան** գրությանը և մերժում **Մարձպան** ձևը⁴⁹: Այնուհետև նա **Քեխ** գավառը տեղադրում է **Գիրդիման-չայ** և **Կոկիսոն (Գյոք-չայ)** գետակների, դաշտաբերանի և **Կովկասյան լեռնաշղթայի** հարավահայաց լանջերի շրջանում: Ըստ հեղինակի՝ **Քեխը** կոչվել է նաև **Քեթ**⁵⁰, **Կոկիսոն** ու համապատասխանել է իր ժամանակների **Գյոք-չայ** գավառին⁵¹: **Կոկիսոն** կամ **Գյոք-չայ** և **Օրաբան** գետակների, **Քոզղաղի** հյուսիսահայաց և Կովկասի հարավահայաց լանջերի միջև, **Չերգունի դաշտակի** վրա նա տեղադրում է

43 **Ս.Տ.Երեմյան**, Գայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 105:
44 **Տե՛ս Մակար եպս. Բարխուդարյանց**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Տե՛ս «Գանձասար» աստվածաբանական կենտրոն, Եր., 1999, էջ 60:
45 Անդ:
46 Անդ:
47 Անդ:
48 Անդ, էջ 60-61:
49 Անդ, էջ 61:
50 Անդ:
51 Անդ: **Մովսես Կաղանկատացի**, էջ 90: Բնական բնագրում հեղինակի **Քեթ** անվան փոխարեն գրված է **Քեդ**: Գայոց Արևելից կողմերի պատմիչի աշխատության ձեռագրերում հանդիպում են նաև **Մաթե**, **Աղբերդու** տարրըթերցումները:

Գեղաու, Գեղաուէ և Կապաղակ կոչված գավառը, որն ուշ ժամանակներում կոչվում էր **Ղապալա** (իմա՝ **Ղաբալա, Գաբալա-Բ.Հ.**)⁵²: **Օրաբան, Արջկան** և **Կախավան** գետակների, **Կովկասյան լեռնաշղթայի** հարավահայաց լանջերի և **Զարդունի** (իմա՝ **Զերգունի-Բ.Հ.**) հարավային դաշտաբերանի միջև հայ մշակույթի երախտավորը տեղադրում է **Շաքէ, Շաքէ Ոստան** կամ **Շաքի** գավառը, որը համապատասխանել է **Նուխիի շրջանին**⁵³: **Կախավանի** և **Զաքաթալայի** արևմտյան կողմի գետակների, **Գարբանդի** պարսպի շարունակության և **Բաղասականի** դաշտաբերանի միջև նա տեղադրում է **Կամբեխճան, Կամբէճան, Կապիճան, ճար** կամ **Ջար** գավառը, որ նրա օրոք հայտնի էր **Զաքաթալա** անունով⁵⁴: Հաջորդ՝ **Բաղասական, Բաղասական դաշտ, Ջարո-Բելոկան** անունները կրող գավառը Մ. Բարխուդարյանցը տեղադրում է **Ջարի** սահմանի, պարսպի շարունակության, դաշտաբերանի և **Ալազան** գետի միջև⁵⁵, որը հեղինակի օրերում կոչվում էր **Բալաքան** (իմա՝ **Բելական, Բելոկան-Բ.Հ.**): Տասնմեկերորդ գավառը նա տեղորոշում է **Բոզդաղի** հյուսիսային և հարավային շղթաների միջև, **Կոկիսոն (Գյուր-չայ)** գետակից սկսած և մինչև **Արջկան** գետակը ձգվող մի գեղեցիկ դաշտակում, որը կոչվել է **Խաչմաղ, Հողմաղ, Հողի** և **Գաշտակ**: Մ. Բարխուդարյանցի օրերում հիշյալ Գաշտակի միջին մասը կոչվել է **Սարուջա**⁵⁶: Հեղինակի օրերում այն միացված է եղել **Արեշի գավառին**⁵⁷: **Բոզդաղի** վրա, **Արջկան** և **Ալազան** գետակների, **Զարդունի դաշտակի** (իմա՝ **Զերգունի դաշտակ-Բ.Հ.**) և **Աղուանից դաշտաբերանի** միջև նա տեղադրում է **Խենի** գավառը⁵⁸:

Անկեղծ ասած, հակառակ այն բանին, որ Մակար Բարխուդարյանցը ոտքով անձամբ շրջել է նշված վայրերում, նրա տեղադրությունները առավել քան կասկածելի են ու վիճահարույց:

Մույն հարցով զբաղվել է ակադ. Ս. Երեմյանը, որի տեղադրությունների մի մասի հետ կարելի է համաձայնել, բայց մյուս մասի հետ՝ ոչ: Հարցի քննության շահեկանությունից ելնելով՝ տալիս ենք վաստակաշատ գիտնականի կողմից տրված տեղադրությունները ևս: Հետագոտողը այսպես կոչված բուն Աղվանքի **Եղնի** (իմա՝ **Եխնի** կամ **Խենի -Բ.Հ.**) գավառը տեղադրում է **Զաքաթալայի** շրջանում և նրան հատկացնում է 1722 քառ կմ տարածք: Հաջորդ՝ **Քամբեճան** կամ **Կամբեճան** գավառը տեղադրում է ներկայիս **Շիրակի** կիսաանապատային անջուր տափաստանում⁵⁹, որի միջով հոսում է հնում **Կամբեճ** և ներկայումս **Խորա** կամ **Խորի** կոչվող գետը: Ուսումնասիրողը բնագրային «առ **Կուրա**»-ը սրբագրում է «առ **Խորա**»-ի (հեղինակի մոտ՝ « **Խլրա**»- Բ.Հ.) և այն նույնացնում **Խորա** կամ **Խորի** գետին: Սակայն «առ» նախդիրը չի նշանակում գետի երկու ափին, այլ ընդամենը՝ այս կամ այն տարածքի հարևանությունը այս կամ այն գետին⁶⁰: Եվ

52 Տե՛ս Մակար եպս. Բարխուդարյանց, նշվ.աշխ., էջ 61:

53 Անդ:

54 Անդ:

55 Անդ:

56 Անդ, էջ 61-62:

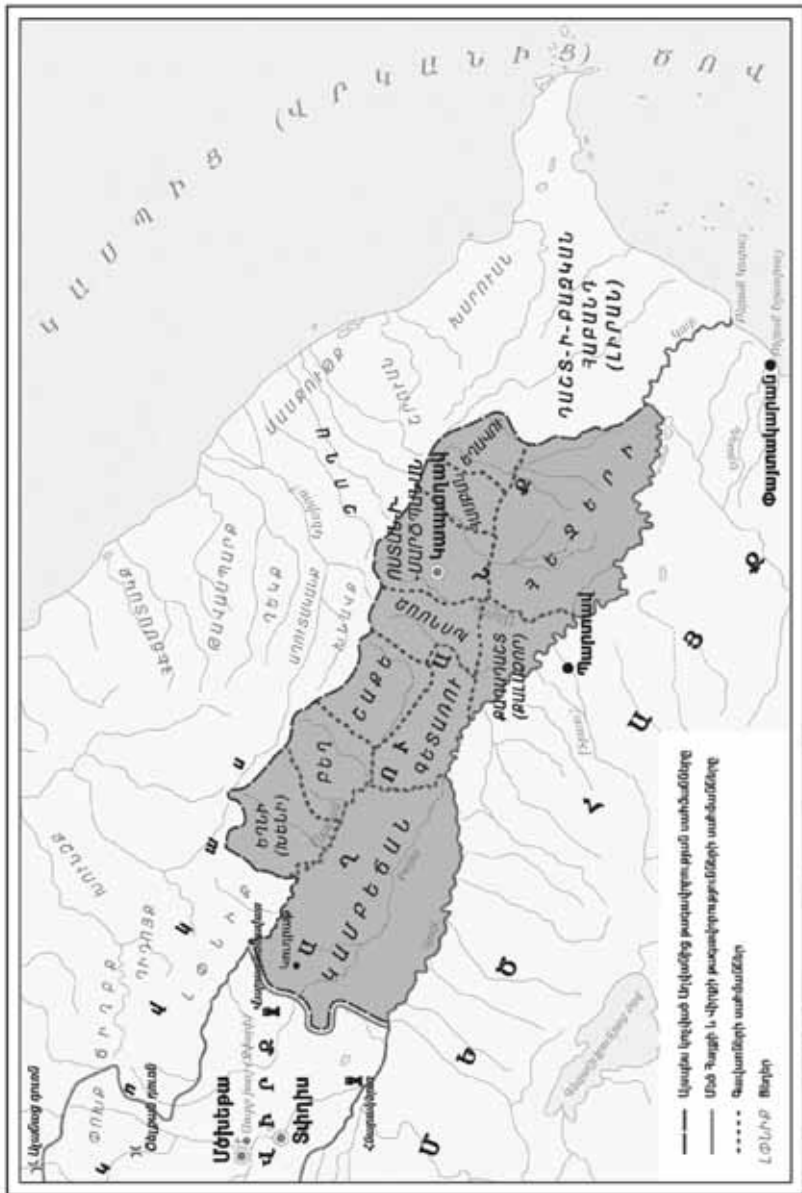
57 Անդ, էջ 62:

58 Անդ:

59 Չչվորթել Դայաստանի Դանրապետության Շիրակի հետ:

60 Ս.Երեմյանը նույն սխալը թույլ է տվել նաև Փայտակարան աշխարհի տեղադրությունը որոշելիս: «Աշխարհացոյց»-ի տեղադրությունը, թե Փայտակարանը գտնվել է «առ **Երասխա**», նրան հիմք է ծառայել, որ **Փայտակարան** աշխարհը տեղադրի Երասխի երկու ափերին, իսկ **Փայտակարան քաղաքը** տեղորոշի **Երասխի** ձախափնյակում: Տե՛ս «Դայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի», էջ 88: Տե՛ս նաև քարտեզը:

ԱՅՄՊԵՏ ԿՈՇՎԱԾ ԱՂՎԱՆՔԻ ԳԱՎՈՒՄՔԱՐՄԱՆՈՒՄՆ ԸՏՏ Ս. ԵՐԵՄՅԱՆԻ

Քարտի վրա ներկայացված է մեծ Դավթի և Վիրի թաղավայրային սահմանները և ԼՂԱԻՔ Թերթի սահմանները:

վերջապես՝ չգիտես ինչու, հեղինակի տեղադրությունից դուրս է մնում մի այնպիսի իրողություն, թե ինչպես գետը կարող է **Իորի** կոչվել, երբ գոնե այսպես կոչված **Աղվանքի** տարածքում այն պետք է կոչվեր **Կամբեծ**⁶¹: Ս.Երեմյանը **Քեխ** գավառի անունը սրբագրում է **Քեղ** և տեղադրում **Մուղա** ու **Կարաչայ** գետերի միջև, ներկայիս **Կախի** շրջանում՝ գավառին հատկացնելով 1000 քառ. կմ տարածք: Հեղինակի կարծիքով՝ գավառանունը պետք է առնչություն ունենա «Բեղ» բառի հետ: Հետագոտողը միանգամայն հասկանալի պատճառով, հաջորդ՝ **Շաքե** գավառը տեղադրում է **Նուխի** շրջանում՝ վերջինիս հատկացնելով 800 քառ կմ տարածք⁶²: **Գեգառու** կամ **Գեգառու** գավառանունը հեղինակը սրբագրում է **Գետառու**՝ հենվելով Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» մեջ հանդիպող Γαταρά անվան վրա: Գավառը նա տեղադրում է այժմյան **Աջինուրի-Էլզարի** տափարակ տարածքում **Ադրի-չայ (Ագրի-չայ), Ալազան, Ալջիրան-չայ** և **Կուր** գետերի միջև՝ 1575 քառ. կմ տարածքով: Նրա կարծիքով՝ **Գեգառուն** և **Գեգառուն** գրչագրի մեջ տեղ գտած աղավաղումն է **Գետառուի**⁶³: Ս. Երեմյանը **Հողմաղ** կամ **Հողմաղ** գավառը դնում է սրանից հետո, սակայն, չգիտես ինչու, չի տալիս դրա բացատրությունը: Հետագոտողի սրբագրած տեքստում, բացի **Գեգառուից** և **Գեգառուից**, հանդիպում է նաև **Գեղաու** ձևը, որը, սակայն, չի արտացոլված տեքստում: Հեղինակի համաձայն՝ հաջորդ գավառը **Համբասին** է, որը, նրա կարծիքով, հավանաբար, նույնանուն է **Հաբանդին**⁶⁴: Նա հակված է կարծելու, որ **Համբասին** գտնվել է **Գարդան (Գիրդիման-չայ-Բ.Հ.)** և **Կոկիսոն (Գյոք-չայ)** գետերի վերին հոսանքի շրջանում և վերջինիս հատկացնում է 700 քառ. կմ տարածք⁶⁵: Գավառը, հեղինակի համաձայն, հիշատակվում է **Հաբանդ** անունով միայն Վարդան պատմիչի մոտ⁶⁶: **Շամախի** մոտ գտնվող **Մարագի** գյուղը, ըստ ուսումնասիրողի, առաջացել է **Ամարաս** անունից: Գրան հետևում է այն ենթադրությունը, թե այստեղ էր **Մաղքաս** կրոնական կենտրոնը, որ հետագայում հայտնի էր **Մաղիանու վանք** անունով: Վերջնական եզրակացությունն այն է, որ **Հաբանդ** գավառը մտել է **Քազկան** կամ **Քազկանք** երկրամասի մեջ⁶⁷: Ս. Երեմյանը գտնում է, որ **Հաբանդ** անունը թյուրիմացաբար է հայտնվել **Ոստանի** և **Մարգպանանի** միջև, որը նա սրբագրում է **Մարգպան**: Այնուհետև նա **Ոստան-ի-Մարգպան** գավառը համարում է **Կապադակ քաղաքի** մերձքաղաքային տարածքը: Նրա կարծիքով՝ 387 թվականից հետո այս վայրը դառնում է Սասանյան փոխարքայի աթոռանիստը, իսկ Փայտակարան քաղաքում շարունակում են թագավորել Աղվանքի Արշակունի թագավորները⁶⁸: Գավառին նա հատկացնում է 1550 քառ. կմ. տարածք⁶⁹: Հաջորդ գավառանունը նա տալիս է **Քաղաղաշտ (Քալաձոր)** ձևով և գավառը տեղադրում **Տուրիան-չայ** և **Ալջիրան-չայ** գետերի ստորին հոսանքների տափարակային տարածքում՝ վերջինիս հատկացնելով 1270 քառ. կմ. տարածք ներկայիս **Աղդաշի** և **Մինգչաուրի** շրջաններում:

61 Աճղ, էջ 57:

62 Աճղ, էջ 44:

63 Աճղ., 47:

64 Աճղ, էջ 105:

65 Աճղ, էջ 62:

66 Ստորև կտեսնենք, որ հեղինակն այդ հարցում պարզապես սխալվում է:

67 Տե՛ս Ա.Տ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 62:

68 Իհարկե, Փայտակարան քաղաքում աղվանից Արշակունի թագավորների իշխելը ոչնչով հիմնավորված է, իսկ Կապադակը ոչ մի դեպքում չէր կարող դառնալ Աղվանքի պարսից մարզպանի նստատեղի:

69 Տե՛ս Ա.Տ. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 75:

Հեղինակը ենթադրում է, որ գավառի կենտրոնը պետք է գտնվեր **Քաղերդ** ամրոցում, որն իբր հետագայում հայտնի էր **Աղբերդ** անունով, որը վերածվել էր **Աղդաշի**⁷⁰: Շարունակելով զարգացնել իր միտքը՝ հեղինակը նշում է, որ **Քաղերդը** կամ **Քաղաբերդը** վարչական տարեգրություններում կոչվում էր **Քաղաձոր**: Եվ վերջապես՝ Ս. Երեմյանը գտնում է, որ **Քաղաձորը** միաժամանակ պետք է **Տուրիան-չայ** գետի անունը լիներ⁷¹: Հեղինակը այսպես կոչված բուն Աղվանքի գավառների ցանկը եզրափակում է **Քազկանք** կամ **Քազկան** ազգագավառով, որը, նրա կարծիքով, նույնական է **Հեջարիին**: Նա հայտնում է, որ **Քազկանք** կամ **Քազկան** ազգագավառի անվանումը ձեռագրերում հիշատակվում է **Քաքանք**, **Քայգանք**, **Քայկանք**, **Դաշտի-ի-Քազկան** ձևերով, և ճիշտը վերջինն է: Հետազոտողը գտնում է, որ Քազկանը համապատասխանում է Չաքարիա Հռետորի Bazgun երկրին, որը բանասիրության մեջ համարվում է անբացատրելի: Այս անունը, ըստ հեղինակի, հավանաբար, նույնացնում են **Բալասագուն-Քաղասական** (Balasagun-Balasakan) անվան հետ՝ այն համարելով վերջինիս աղճատված ձևը: Շարունակելով հարցը զարգացնել, նա գրում է, որ **Քազկան** երկրի արևմտյան մասն իբրև առանձին գավառ՝ «**Դաշտի Քազկան**» անունով, հիշատակվում է բուն Աղվանքի գավառների շարքում: Նրա կարծիքով՝ այդ ճիշտ ձևը պահպանվել է միայն Երևանի Մատենադարանի թիվ 582 ձեռագրում, իսկ մնացած ձեռագրերում տեղ է գտել շփոթ **Քաղասական** անվան հետ, և առաջացել են **Դաշտ-ի-Քաղասական**, **Դաշտ-ի-Քաղական**, **Իբալական**, **Իբաղական** տարբերակները: Իսկ վերջինն առաջացել է այն բանից, որ **Դաշտ-ի-Քազկան** գավառին նախորդել է **Քաղաղաշտը**: Տարբերությունների աղավաղումը թողնելով հետագա քննությանը, լոկ նշենք, որ, հեղինակի կարծիքով, **Քազկան** երկիրը համապատասխանում է արաբապարսկական աղբյուրների ElIran երկրին, որի անունը կարդացվում է նաև Liran: Այդ երկիրը հեղինակը տեղադրում է Ալշերոնի թերակղզուց մինչև **Շամախի քաղաքը** և **Աղ-սու** գետն ընկած դաշտավայրում՝ շուրջ 9980 քառ.կմ. տարածքով: Նա հակված է կարծելու, որ այս երկրանունը, հավանաբար, համապատասխանում է Եղիշեի հիշատակած **Հերան-ին**: Սակայն, Ս. Երեմյանի կարծիքով, ճիշտ պետք է լիներ **Քազկան** անունը: Տեղադրությունն էլ ավելի ճշգրտելով՝ նա գրում է, որ հիշյալ գավառը հյուսիսից եզերվում է Կովկասյան լեռնաշղթայով, որտեղից (ներկայիս **Վել-Վելիչայ** գետի ակունքների շրջանից) սկսվում էր **Ապգուտ-Կավաստ** պարիսպը⁷²:

4. Գավառների մեր տեղադրությունը

Սկսենք գավառների տեղադրությունն ըստ Մովսես Խորենացու «Աշխարհացոյց»-ի նկարագրության հերթականության: Առաջին՝ **Եխնի** գավառը, որի անունը «Աշխարհացոյց»-ի և ոչ մի ձեռագիր՝ հակառակ Ս. Երեմյանի, չի տալիս **Եղնի** գրությամբ, գտնվել է Իբերիայի կամ Վրաց աշխարհի սահմանակցության վրա և, ինչպես վերը տեսանք, Ս. Երեմյանը տեղադրում է **Չաքաթալայի** շրջանում: Սակայն դատելով ինչ-ինչ հանգամանքներից, գավառը պետք է գտնվեր ավելի արևմուտք: Ս. Մուրավյովը կարծում է, որ **Ταγοδᾶ**-ն համապատասխանում է

70 Աճղ, էջ 89:

71 Աճղ: Գեղինակը **Տուրիան-չայը** որպես կանոն տալիս է **Դուրիան-չայ** ձևով:

72 Աճղ, էջ 42-43:

ներկայիս **Լազողեխի** բնակավայրին⁷³: Հեղինակը, սակայն, չի էլ փորձում բացատրել, թե **Խաչօծ**-ն ինչպես է վերածվել **Լազողեխի**: Գրչական հիմքի վրա դա հնարավոր չէ, քանի որ **Խ**-ն կարող էր արտագրողների կողմից առաջանալ **Դ**-ից կամ **Ի**-ից, բայց ոչ մի դեպքում **Լաչօծ** -ից, որն աղավաղվելու դեպքում կարող էր ծնել միայն **Լաչօծ**: Մեր կարծիքով՝ անվան ծագումը հնդեվրոպական է, իսկ հնդեվրոպական լեզուներում **Խ**-ն կարող է վերածվել **Լ**-ի: Ներկայիս **Լազողեխի** անունը կարծես հուշում է, որ այն իր վերջնաստում ունի **ն**-ի անկումով **Եխնի**: Այսինքն՝ կարծես թե նշվում է ոչ միայն բնակավայրը, այլև գավառը, որոնց անունները միանալով տվել են **Լազողեխի** անվանումը: Հիմք ունենալով այս ամենը՝ մենք **Եխնի** գավառը տեղադրում ենք **Լազողեխի** շրջապատող տարածքներում: Անշուշտ, կարելի է վիճարկել գավառի արևելյան ու արևմտյան սահմանների հստակությունը, սակայն կասկածից վեր է, որ այն հյուսիսում դուրս է եկել **Կովկասյան լեռներ**, իսկ հարավում՝ **Ալազան գետ**: Պայմանականորեն գավառի արևմտյան սահմանն անցկացնում ենք **Ղվարեկի** արևմտակողմով հոսող **Ալազանի** վտակով, իսկ արևելյանը՝ Վրաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների միջև ներկա սահմանի **Կովկասյան լեռներից** դեպի **Ալազան գետ** ձգվող հատվածով: Հաջորդ տեղորոշումը, կարծում ենք, լիովին հիմնավոր է դարձնում նման տեղադրությունը:

Հաջորդ՝ **Քեխ** գավառը, որը Ս. Երեմյանը սրբագրում է «**Քեղ**»-ի, ինչը մենք կհամարենք, չնայած «Աշխարհացոյց»-ի ձեռագրերում երբեք «**Քեղ**» կամ «**Քեղ**» տարբերակներում չի հանդիպում, անտարակույս պետք է տեղադրել ներկայիս **Քեղկան** կամ **Քեղական** բնակավայրին հարակից տարածքներում: Գծվար չէ տեսնել, որ **Քեղկանը** կամ **Քեղականը** անմիջականորեն ծագում է **Քեղ** կամ **Քել** գավառի անունից և նշանակում է **Քեղ** գավառի բնակավայր: Հասկանալի է, որ գավառի հյուսիսային սահմանն անցել է **Կովկասյան լեռներով**, իսկ հարավայինը՝ **Ալազան** գետով: Ինչ վերաբերում է գավառի արևմտյան և արևելյան սահմաններին, ապա արևմուտքում այն պետք է անցկացնել Վրաստանի և Ադրբեջանի հանրապետությունների՝ **Կովկասյան լեռներից** դեպի **Ալազան գետ** ձգվող հատվածով, իսկ արևմուտքում՝ **Ալազանի Թալա-չայ** վտակով:

Հաջորդ՝ **Քամբեճան** կամ **Կամբեճան** գավառը տեղադրվում է **Ալազան** գետից մինչև **Կուր գետն** ընկած կիսասանապատային և անապատային շրջանում՝ ընդգրկելով **Կամբեճ (Կամբյուսես)** կամ ներկայումս **Իորի** կոչվող գետի ավազանի ստորին շրջանը: Ամեն ինչից դատելով՝ **Կամբեճը** եղել է ցեղանուն (հմմտ. **Քաղասիճ, Լահիճ** և այլն-Բ.Հ.), իսկ **Կամբեճանը** պարզապես նշանակել է **Կամբեճներ** (=Կամբեճ+իրանական հոգնակիակերտ-ան-Բ.Հ.): Հայերը **Կամբեճը** դարձրել են **Կամբեճք** և **Կամբեճս**, ինչն արտացոլված է Մովսես Կաղանկատվացու աշխատության մեջ⁷⁴: Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչը գավառը հիշում է նաև **Կապիճան**⁷⁵, և **Կամբիճան**⁷⁶ ձևով ևս: «Աշխարհացոյց»-ում ասված է, որ գավառը գտնվում է «առ **Կուրա**», որը ոչ մի դեպքում չի կարելի սրբագրել «առ **Իրա**», ինչպես կարծում է Ս. Երեմյանը, և դրա տակ հասկանում ներկայիս **Իորի** անունը:

Եթե գետի անունը **Կամբեճ** էր, ապա ավելի քան զարմանալի կլիներ, որ գետը ալբանական հատվածում կոչվեր **Իորի**: Գավառը հյուսիսում և արևելքում սահման

73 Տե՛ս Ռ.Ի . 1 ὁδὰ ἀαῖά, Ἴ οἱ εἰλί ἀαῖα εἰδοῖα Ἐαῖεαῖνεῖ εἰ Ἀεῖαῖ εἰ εἰ ὀδοῖ ἀαῖ ὕ Ἐἄνι εἰ, c.135:

74 Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 50:

75 Անդ, էջ 178:

76 Անդ, էջ 305:

ուներ **Ալազան** գետը, որը «Աշխարհացոյց»-ում հանդես է գալիս **Աղուան** անունով, իսկ հարավում՝ **Կուր** գետը: Արևմտյան սահմանը հստակեցնելու համար հարկ է հստակեցնել **Վարազմանավառ բերդի** և **Կուղրաթ** գյուղաքաղաքի տեղադրությունը: Մենք կիսում ենք Ս. Երեմյանի տեսակետը **Վարազմանավառ** բերդը **Մանավի** գյուղի մոտ տեղադրելու հարցում⁷⁷: Կարծում ենք, որ ընդունելի է ճանաչված հայագետի տեսակետը նաև **Կուղրաթի** տեղադրության խնդրում, երբ նա գյուղաքաղաքը տեղադրում է այժմյան **Կաճրեթ** գյուղի տեղում՝ **Կախեթիայի** տարածքում⁷⁸: **Ալազան** կամ **Աղուան** գետի արևելյան կողմում՝ Կուրի ջրախառնուրդի շրջանում, ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, գտնվել է **Գւգաւ** քաղաքը, որը, մեր կարծիքով, թերևս համապատասխանում է Ալբանիայի պտղովետոսյան նկարագրության մեջ հանդիպող **Տօչա** բնակավայրին: **Դ**-ն, ամենայն հավանականությամբ, աղավաղումն է **Դ**-ի, իսկ «-աւ»-ը, որ ավելի ուշ վերածվել է «-ըւ»-ի Պտղովետոսի ժամանակներում ընկալվել է որպես «օ»: Այս բացատրության դեպքում **Toga**-ն սկզբնապես ունեցել է **Gauga** տեսքը, որն իրականում պետք է լիներ **Gaugau**, որի վերջին «ա»-ն ինչ-ինչ պատճառով արտագրողի կողմից բաց է թողնվել:

«Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության մեջ **Քեխ** գավառին հաջորդում է արևելքից՝ **Շաքեն**, իսկ համառոտ խմբագրության մեջ՝ **Հողմաղը** և այնուհետև **Շաքեն**, ինչը մտածել է տալիս, որ **Հողմաղը** կամ ըստ այլ ձեռագրերի՝ **Հողմազը** կամ **Խողմազը** սկզբնապես մաս է կազմել **Շաքեի**:

Շաքեն, որ համապատասխանել է **Նուխի** քաղաքին և վերջերս կրկին վերականգնել է իր անունը, տեղադրվում է **Ալազանի** արևելյան վտակ **Ագրի-չայ** կամ **Աղրի-չայ** վտակի վերին հոսանքի շրջանում: **Շաքեի** հյուսիսային սահմանը կազմել են **Կովկասյան լեռները**, արևելյան սահմանը՝ **Ագրի-չայի** արևելյան ջրբաժանը, իսկ հարավային սահման է հանդիսացել **Ագրի-չայ** գետը: Հասկանալի է, որ **Շաքեից** արևմուտք տարածվել է **Հողմաղ** կամ **Հողմազ** գավառը, որը զբաղեցրել է մինչև **Ալազան գետն** ու նրա վտակ **Ագրի-չայի** ստորին հոսանքի շրջանը: **Ագրի-չայը** կամ **Աղրի-չայը** «Աշխարհացոյց»-ում անվանվում է **Գեգաու** կամ **Գեգաու** և Ս. Երեմյանի կողմից սրբագրված է **Գետառու**, սակայն ճանաչված հայագետի սրբագրումը քննություն չի բռնում, քանի որ **Γαιταρο**-ի նման տեղադրության համար հիմք ծառայած **Γαγγαρο** քաղաքանվան տարբերություն **Γαιταρο**-ն վերաբերում է մի բնակավայրի, որը գտնվել է մոտավորապես **Մունգալիթի** կողմերում: Ուստի **Ալազանի** վտակը ոչ թե կրել է հայերեն **Գետառու** ձևը, այլ ունեցել է **Գեգաու** կամ **Գեգաու** հնչումը:

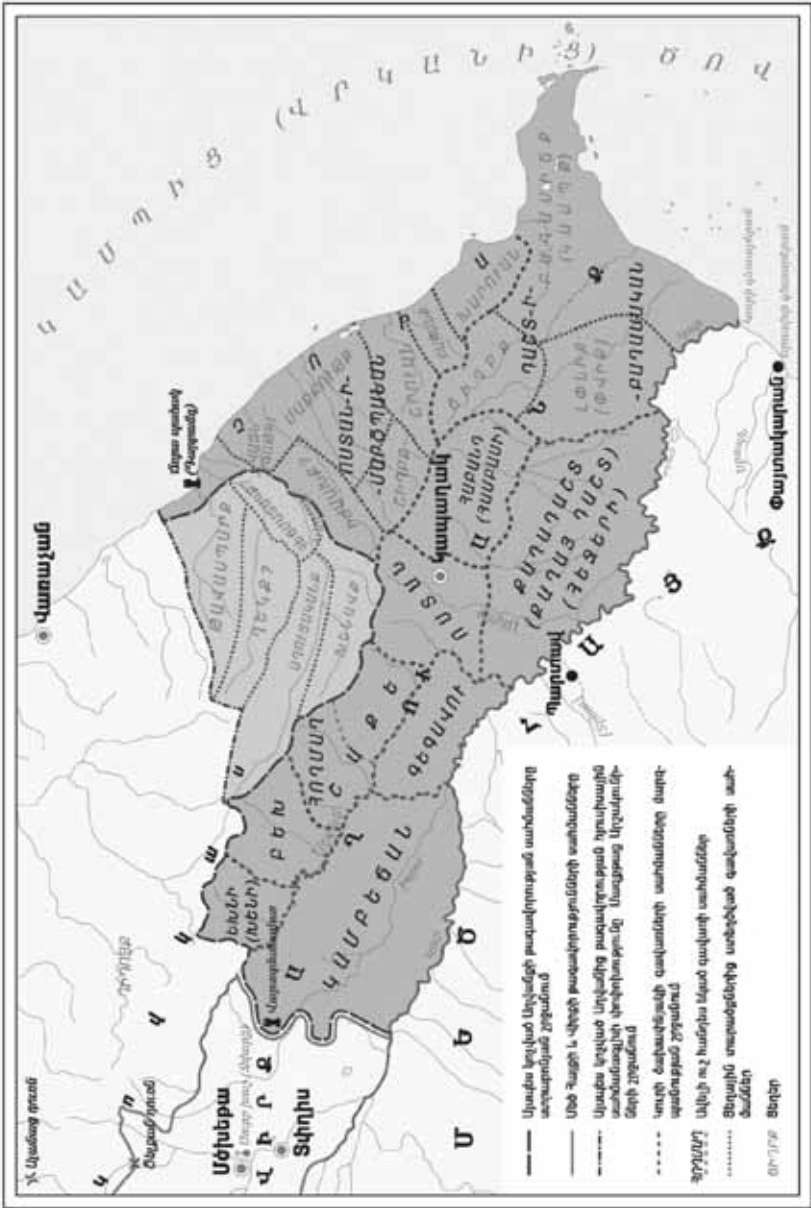
Գժվար չէ տեսնել, որ նման տեղադրությունից հետո **Գեգաու** կամ **Գեգաու** գավառը պետք է գտնվեր **Գեգառու (Գեգաու)** կամ **Գեգառու (Գեգաու)** գետի երկայնքով մինչև **Կուր գետը**, արևելքում սահման ունենալով **Սանի գետը**, որն անվերապահորեն կարող է նույնանալ միայն ու միայն ներկայիս **Ալիջան-չայ** գետակին:

Սրանից հետո Ալբանիայի կամ Աղվանքի գավառացանկը ենթարկվել է աղավաղման: **Գեգաուից** կամ **Գեգաուից** հետո հիշատակվում է **Ոստան** գավառը, որը կարող է տեղադրվել **Կապադակ** կամ **Cabalaca** մայրաքաղաքին շրջակա տարածքներում: **Ոստան** կամ հին արտասանությամբ՝ **Օստան** գավառը եղել է արքունական, և նրա արքունական տիրույթ լինելը արտացոլվել է անվան մեջ:

77 Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 82:

78 Անդ, էջ 61:

ԱՏՆԱԿԱՆ ԿՈՇԻՉԱՍ ՓՈԽՈՒՄԻ ԳՆԱԿԱՄՈՒՄԺԱՆՈՒՄԸ

Քարտի և Գ. Մ. Մարտիրոսյանի
 Քարտի և Գ. Մ. Մարտիրոսյանի
 Քարտի և Գ. Մ. Մարտիրոսյանի

Գավառիս հյուսիսային սահման են հանդիսացել **Կովկասյան լեռները**, արևելքում՝ **Տուրիան-չայ** կամ Ստրաբոնյան **Սանդրանես** (իրականում՝ **Սարդորանես** կամ **Չարդորանես**) գետի արևելյան ջրբաժանը: Արևմուտքում **Ոստան** գավառը տարածվել է մինչև **Դեգառու** կամ **Ագրի-չայ** գետի արևելյան ջրբաժանը, իսկ հարավում՝ մինչև Կուր-Արաքսյան դաշտավայրը հյուսիսից եզերող բլրաշարքը:

Ոստան գավառից կամ **Կապադակի** արքունական տիրույթներից արևելք տարածվում էր **Հաբանդ** գավառը, որը «Աշխարհացոյց»-ի որոշ ձեռագրերում հանդիպում է նաև **Համբասի** տարրնթերցումով: Ուշադրություն է գրավում մի օրինակավորություն ևս: Եթե գավառանունը ձեռագրերում հանդիպում է **Հաբանդի** կամ **Համբասի** գրությամբ, ապա հաջորդ գավառանունը գրվում է ոչ թե **Իմարծպանան** կամ **Իմարծ**, **Պանան**, այլ **Մարծպանան**, այսինքն՝ «ի» նախդիրը արտագրությունների ժամանակ կցվել է **Հաբանդ** անվանը: Ինչ վերաբերում է **Համբասի** անվանը, ապա այստեղ ևս «ի» նախդիրը նրան է անցել **Իմարծպանանից** կամ **Ի Մարծից**, այսինքն՝ անունը կարծես թե եղել է **Համբաս**: Սակայն այս անվանաձևը հուշում է, որ ձեռագրերում եղել է նաև **Հաբանդք** ձևը, որը հայցականում վերածվել է **Հաբանդս**-ի և հայցականի «ս»-ի ազդեցությամբ կորցրել է «նդ»-ն և վերածվել **Համբաս**-ի, իսկ այնուհետև՝ «ի» նախդիրի կցումով՝ **Համբասի**-ի: Հասկանալի է, որ գավառը հյուսիսում սահման է ունեցել **Կովկասյան լեռները**, արևմուտքում՝ **Ոստան** գավառը, արևելքում՝ **Փիրսահաք** և **Աղ-սու** գետերի ջրբաժանը, իսկ հարավում՝ **Կուր-Արաքսյան** դաշտավայրը հյուսիսից եզերող բլրաշարքը:

Կուրենայինք կանգ առնել ձեռագրերում տեղ գտած մի հետաքրքիր փաստի վրա ևս: Սովորաբար ձեռագրերում հերթականությունը տրվում է «**Ոստան, Համբանդի** (կամ **Համբասի**), **Մարծպանան** (կամ **Մարզպանան**)» ձևով, սակայն Մատենադարանի թիվ 2370, 4284 ձեռագրերում՝ «**Հաբանդ, Ոստան, ի Մարծպանան**» ձևով: Սա իր մեջ իրականում մեծ գաղտնիք է պարունակում: «Աշխարհացոյց»-ը արտագրող գրիչները, հանդիպելով երկու անգամ **Ոստան** գավառանվանմանը, ենթադրել են, որ դրանցից մեկն ավելորդ է: Հիշյալ և դրան նախորդած ձեռագրերում դեն են նետվել **Ոստան** գավառանունը, որով փաստորեն ցուցակից անհետացել է **Կապադակի Ոստանը**, իսկ մյուս ձեռագրերում պահպանվել է **Կապադակի Ոստանը**, սակայն ցուցակից «**Ոստան ի Մարզպանան կամ Մարծպանան**» գավառանվան **Ոստան** կապակցությունը համարվել է սխալ և դեն է նետվել: Այլ խոսքով, սկզբնական բնագրում եղել է «...**Ոստան, Հաբանդ, Ոստան ի Մարծպանան** (կամ **Մարզպանան**)»»: Հետևաբար հաջորդ վարչական շրջանը, որ, ինչպես ստորև կտեսնենք, կոչվում է նաև **Ճորա** կամ **Չողա**, եղել է պարսից մարզպանների **Ոստանը** և այդ պատճառով էլ կոչվել է «**Ոստան ի-Մարծպանան** (կամ **Մարզպանան**)»: Այս գավառի սահմաններն էին հյուսիսում **Սամուր** գետի հարավ-արևելյան ջրբաժանը՝ իր մեջ առնելով **Ճորա պահակի** կամ **Դերբենդի** ամրությունների շրջանը, հարավում՝ **Կովկասյան լեռների** դեպի **Կասպից ծով** ձգվող բազուկը, որի վրա գտնվում էր **Ալբանական** կամ **Աղվանից դրունք** լեռնանցքը, իսկ արևելքում՝ **Կասպից ծովը**:

Մյուս գավառներն էին **Քաղաղաշտը** կամ **Քաղաց դաշտը** և **Դաշտ-ի-Քաղասական** կամ **Դաշտ-ի-Քազկանը**, ըստ որում՝ «Աշխարհացոյց»-ի ձեռագրերում զարմանալիորեն **Դաշտ-ի-Քազկան** ձևը չի հանդիպում: **Քաղաղաշտ** կամ **Քաղաց դաշտ** անունը կապվում է այստեղ հանդիպող քաղ կոչված եղջերուների

հոտերի գոյության հետ: Ըստ որում, այստեղ ևս սկզբնապես գրված է եղել «... **Քաղաղաշտ (Քաղաց դաշտ), Դաշտ-ի-Քաղասական**»: Արտագրողներին կրկին թվացել է, թե դրանցից մեկը՝ նկատի ունենք **դաշտ** բառը, ավելորդ է, ուստի այն բաց են թողել արտագրությունների ժամանակ: **Քաղաղաշտը** կամ **Քաղաց դաշտը** հարավում սահմանակցել է **Կուր գետին**, արևելքում՝ **Աղ-սու** գետի արևելյան ջրբաժանին և **Աղ-սու գետին**, իսկ հյուսիսում տարածվել է մինչև **Կուր-Արաքսյան** դաշտավայրը եզերող բլրաշարքը: **Հաբանդ** և **Քաղաղաշտ** կամ **Քաղաց դաշտ** գավառներից ու **Կուր գետից** արևելք, **Կովկասյան լեռներից** հարավ մինչև **Ապշերոնյան** թերակղզին ու **Կասպից ծով** տարածվել է **Դաշտ-ի-Քաղասական** կամ ըստ Ս. Երեմյանի՝ **Դաշտ-ի-Քազկան** գավառը: Մրանով ավարտվում է այսպես կոչված **Ալբանիայի** կամ **Աղվանքի** գավառների ցանկը:

Մենք փորձեցինք տեղադրել այսպես կոչված Ալբանիայի կամ Աղվանքի գավառները մարզպանության շրջանում, որն, անշուշտ, պարսից արքունիքի կողմից իրականացված վարչական բաժանում է: Հասկանալի է, որ անկախության շրջանում չէր լինի **Ոստան-ի-Մարծպանան** կամ **Մարզպանան** անունով վարչական միավոր: Ուստի հարցն ամբողջացնելու առումով հարկ ենք համարում անդրադառնալ ևս մի քանի հաղորդումների:

5. Այսպես կոչված Աղվանքի ցեղային կազմը որպես վարչական բաժանման սկզբնաղբյուր

Մի փոքր տարօրինակ և զարմանալի է «Աշխարհացոյց»-ի **Ասիական Սարմատիայի** նկարագրությունը, որտեղ **Կովկասյան լեռների** և **Կուր գետի** միջև ընկած տարածքների մասին ասված է.«...Լէկք, ապա Տապոտարանք, ապա Յաղուտականք, ապա Խենաւք, ապա Շիղայք, ապա Ծիղրք, ապա Փիլք: Եւ ապա Կաւկաս բաժանի յերկուս բազուկս, մինն՝ գնայ դէպ ուղիդս կոյս, յորում Շրւան եւ Խարվան ազգ՝ մինչև ցեղորսվէմ. եւ միս բազուկն արձակէ նախ վտակ մի զԱրմ գետ, որ է դէպ ուղեղ ի հիւսիսի՝ յԱթլ գետ, եւ ապա նոյն բազուկն հիւսիսոյ Թաւասպարք, Հեճմատակք, Իժմախք, Փասխք, Փուսխք, Փրքանակք, Բագանք: Ուստի առնու պարիսպն երկայն, որ կոչի Ապգուտկաւատ, մինչև ցԱլդմիճն մօրս (ձեռ. Մուրա) եւ ցծով: Որոյ ըստ հիւսիսոյ՝ Մասքութան ազգն բնակեալ են, ի Վարդանեան դաշտին, մինչեւ ցԿասքից ծովն, յոր բազուկն Կաւկասայ հայի, յորմէ ածեալ է զպարիսպն Գարբանդայ, այսինքն Կապ եւ դուռն. քաղաք պահակին Ծորայ. աշտարակ ահագին ի ներքս ի ծովուն կացուցեալ: Իսկ ի հիւսիսոյ նորա՝ թագաւորութիւն Հոնաց հուպ ի ծով. եւ ի մտից նորա առ Կաւկասով Վարաջան քաղաք նոցին Հոնաց եւ Չունդարս եւ Մարնդո: Եւ յարեւելից բնակեն Սաւիթք ցԹալդ գետ, որ մեկնէ ընդ Ասիական Սարմատք եւ ընդ Սկիւթիա աշխարհք, որ են Ապախթարք, այսինքն Թուրքաստանք եւ Խաքան թագաւոր նոցա, եւ խաթունն՝ ղշխոյ նոցա կին Խաքանայ»⁷⁹:

Ասիական Սարմատիայի տվյալ բաժնի նկարագրությունը «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության մեջ ունի հետևյալ տեսքը. «...Դեկք, Տապաստաւանք, Աղուտականք, Խենաւկք, Շիղայք, Ծիղայք, Խեղայք, Կասքք, Փուխք, Շրուանք, Խարանք, Թաւասպարտոք, Հեճմատակք, Իժմախք, Փասխս, Քոսխ, Փոքոնակ,

79 «Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացոյ», էջ 27:

Բարանք, Մագրութք, մինչև Գասարից ծովն՝ յորս բազուկն Կովկասու հայի, ուր ածեալ զպարիսպն Դարբանդայ՝ աշտարակ ահագին՝ ի ծովուն կացուցեալ: Իսկ ի հիւսիսոյ նորա՝ Հոնք. եւ քաղաք նոցա Վառաշան, և այլք ընդ նմա. եւ թագաւորն հիւսիսոյ է Հականն՝ որ է տէր Խազրաց. և դշտոյն թագուիի է, Խաթունն, որ է կին Հականայ ի Բարսլաց ազգէն»⁸⁰:

Ավելորդ չենք համարում մեջքերել սույն բաժինը Կլավդիոս Պտղոմեոսի «Աշխահագրոթյան» Ասիական Սարմատիայի նկարագրութունից: «Այնուհետև սահմանը Ալքանիայի երկայնությամբ մինչև Հյուրկանյան ծովը, որտեղ Մոանա գետի գետաբերանն է 86⁰- 47⁰-ի տակ:

...Արևելքում [Ասիական Սարմատիան սահմանափակվում է] այստեղ սկսվող Հյուրկանյան (իմա՝ Վրկանից ծով-Բ.Հ.) ծովի [ափի] մի մասով, որտեղ Մոանա գետի գետաբերանից այն կողմ գտնվում են.

Ալոնո գետի գետաբերանը 86⁰ 31՝ 47⁰ 40՝,

Ուրոն գետի գետաբերանը 87⁰ 48⁰ 20՝

Ռ-ա գետի գետաբերանը 87⁰ 30՝ 48⁰ 50՝:

...Կասպից ծովի ափին բնակվում են Ուդերը, Օլոնդները, Իսոնդները և Գերրերը.

...Ալքանիայից այն կողմ Սանարները»⁸¹:

Արդ, ի՞նչ եզրակացությունների կարելի է գալ բերված տեղեկություններից: Փորձենք տալ ցեղանունների համադրական ցանկերը⁸²:

Կլավդիոս Պտղոմեոս	Մովսես Խորենացու Ընդարձակ խմբագր.	«Աշխարհացոյց» Համառոտ խմբագր.
Տուսկեր	Դուրծկք	Դուրցուկք
Դիդուրներ	Դիդոյք	Դիդոյք
Ուդեր		
Օլոնդներ		
Իսոնդներ		
Գերրեր		
	Լեկք	Դեկք
	Տապոտաւանք	Տապաստաւանք
	Յադուտականք	Ադուտականք
	Խենաւք	Խենաւկք
	Շիդքք	Շիպդք
	Ճիդքք	Ճիդաք (Ճիդաք)
		Խեդաքք
	Փլիք	Կասաքք
		Փախք

80 Ա.Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 347-348:

81 Claudii Ptolemaei Geographia, V, 8. 5, 6, 13.

82 Ցեղանունները տրվում են առանց փոփոխության՝ ձեռագրերում պահպանված տարրընթերցումներով, որոնց մի մասը, անշուշտ, գրիչների կողմից աղավաղված է:

Շրուան	Շրուանք
Խարան	Խարանք
Թաւասպարք	Թաւասպարոտք
Հեճմատակք	Հեճմատակք
Իժմախք	Իժմախք
Փասխք	Փասխս
Փուխք	Քոխս
Փլքանակք	Փոքոնակ
Բագանք	Բաքանք
Մասքութան ազգ	Մագքութք
Հոնաց թագաւորութիւն	Հոնք

Նախ՝ դժվար չէ տեսնել, որ Պտղոմէոսի «Աշխարհագրոյցան» մեջ հիշատակված **Տուակերը Գուրծուկներն** են, որոնց անունը «Աշխարհագրոյց»-ը պահպանել է **Գուրծք** և **Գուրցուկք** աղավաղված ձևերով: **Գիդուրները**, անտարակոյս, **դիդոյներն** են: Պտղոմէոսի կողմից **Ուղերի** հիշատակութիւնը **Ասիական Սարմատիայում** թերևս հավաստում է, որ նրանք դեռ չէին մուտք գործել **Այսրկովկաս**, ինչն առավել քան տարօրինակ է, կամ էլ հիշյալ **Ուղերը** չեն նույնանում **Ուղիններին** և բոլորովին այլ ցեղեր են, ինչը, իհարկէ, բացառվում է: **Օլոնդները** և **Խոնդները** գտնվել են **Հյուսիսային Կովկասում**, իսկ **գերրերի** (թերևս **գելեր-Բ.Հ.**) մասին հիշողութիւնը, հավանաբար, խոսում է այն մասին, որ նրանց մի մասը շարունակել է բնակվել **Սոանաս** գետից դեպի հյուսիս ընկած շրջանում:

«Աշխարհագրոյց»-ի **Տապոտարանքը** կամ **Տապաստուանքը**, անտարակոյս, նույնական է փոքր անց հիշատակվող **Թաւասպարքին** կամ **Թաւասպարոտքին**: **Աղուտականքը**, **Խեճավքը**, **Շիդալը**, **Ճիդը** գտնվել են **Թավասպարանի** մերձակայքում կամ նրանից հարավ: Ս. Երեմյանը **Փիքը** սրբագրում է **Լփնիք**⁸³, որը միանգամայն ընդունելի է՝ հաշվի առնելով այն իրողութիւնը, որ **Լփնիքը** հյուսիսում սահմանակցել է **Ճիդալին**⁸⁴: «Աշխարհագրոյց»-ի ընդարձակ խմբագրոյցան մեջ ինչ-ինչ պատճառներով արտագրողների կողմից դուրս են մնացել **Խեղայքը**, **Կասպքը**, **Փախքը** ցեղերը: Սրանցից հյուսիս և արևելք գտնվել են **Շրվանը** և **Խարվանը**:

Տապոտարանքի հիշատակութիւնը երկրորդ անգամ **Թավասպարք** գրութայամբ մտածել է տալիս, որ սկզբնապէս **Թավասպարքից** մինչև **Բագանք** կամ **Բաքանք** ցեղանունները ավելի ուշ են մտել տեքստերի մեջ, կամ էլ հեղինակը սխալ է տեղադրել դրանք, որովհետև **Մագքութան** ազգը իրոք գտնվել է **Շրվանից** ու **Խարվանից** հյուսիս, բայց ոչ՝ **Թավասպարանից**: Վերջապէս՝ **մագքութներից** հյուսիս հիշատակվում են **հոնները**:

Այսուհանդերձ, անհասկանալի է մնում մի իրողութիւն. ինչո՞ւ այսպէս կոչված **Ալքանիայի** կամ **Աղվանքի** արևելյան մասը հայտնվել է **Ասիական Սարմատիայի** նկարագրոյցան մեջ: Հնարավոր է, որ դա շատ հին իրողութիւն է՝ կապված

83 Տե՛ս Ս.Տ. Երեմյան, Գայաստանը ըստ «Աշխարհագրոյց»-ի, էջ 54: Սակայն անընդունելի է հեղինակի կողմից Լփնիքի տեղադրութիւնը, որը պարզապէս հնարավոր չէ:

84 Տե՛ս Մովսէս Կաղանկատվացի, էջ 239:

մագքութենքի Այսրկովկաս ներխուժելու հետ, երբ վերջիններս դեռ չէին ստեղծել իրենց թագավորությունը, և նրանց նվաճած երկրամասերն այդ պատճառով համարվում էին **Ասիական Սարմատիայի** մաս: Մովսես Խորենացին «Աշխարհացոյց»-ը գրելիս, հավանաբար, իր ձեռքի տակ է ունեցել մի շատ հին փաստաթուղթ, որն իր ժամանակներին փաստորեն չէր համապատասխանում, սակայն մտցվել է «Աշխարհացոյց»-ի մեջ որպես **Ասիական Սարմատիայի** նկարագրություն:

Ընդհանրական քննություն կատարելու համար հարկ ենք համարում մեջբերել նաև Փավստոս Բուզանդի հաղորդումը մագքթաց Սանեսան թագավորի դեպի Մեծ Հայք կատարած արշավանքի և Եղիշեի տեղեկությունը՝ **Արևելյան Այսրկովկասի** ցեղերի վերաբերյալ:

Փավստոս Բուզանդը գրում է.«Յայնմ ժամանակի թագաւորն մագքթաց Սանէսան անհնարին նիւթեաց գորտմութիւն ռխութեան ընդ իւրում ազգակցին Խոսրովու արքային Հայոց, և գումարեաց ժողովեաց զամենայն զօրս Հոնաց և Փոխաց, Թաւասպարաց, Հենճատակաց, Իժմախաց, Գաթաց և Գղուարաց, Գուգարաց (իմա՛ Գարգարաց-Բ.Հ.), Շչբաց և Ճղբաց և Բաղասճաց և Եգերսուանաց և այլոց խառնադանճ բազմութեամբ անթիւ անբնակն վաչկատուն գօրութեանց, որում միանգամ ինքն իշխէր զօրացն բազմաց»⁸⁵: Փավստոս Բուզանդի հաղորդումը լավ հասկանալու համար միանգամայն տեղին է մեջբերել Եղիշեի հաղորդումներից մեկը՝ գործնականում նույն ցեղերի մասին. «Քանզի ոչ տայր դարար ամեննին թագաւորին Պարսից, այլ յղէր և կոչէր զգունդս բազումս ի Պահակն Ճորայ, և զՎրաց աշխարհն բովանդակ անդ գումարէր, զգօրսն Լփնաց և զՃղբաց, և զՎատն, զԳաւն և զԳղուարն և զԽրսանն և զՀենճատակն, զՓասխան և զՓոսխն և զամենայն զօրսն Թաւասպարանն, զԼեռնայինն և զդաշտայինն և զամենայն ամրակողմն լերանցն»⁸⁶:

Այժմ, եթե հիշատակված այս ցեղանունները դասավորենք, կստանանք հետևյալ պատկերը.

Ըստ Փավստոս Բուզանդի	ըստ Եղիշեի
Հոնք	-----
Փոխք	8. Փասխն 9. Փոսխն
Թաւասպարք	Թաւասպարան ⁸⁷
Հենճատակք	7. Հենճատակք
Իժմախք	
Գաթք	3 Վատն, 4. Գաւն?
Գղուարք	5 Գղուար
Գուգարք (իմա՛ Գարգարք)	
Շիչբք	
Ճիղբք	2. Ճիղբք
Բաղասիճք	~1. Լփինք
Եգերսուանք	6. Խրսանք (?) ⁸⁸

85 «Փավստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն Զայոց», ի չորս դպրութիւնս, Վենետիկ, 1832, դպր Գ., գլ. Է:
 86 Եղիշե, էջ 94:
 87 Փավստոս Բուզանդը Թաւասպարք ցեղանունը տալիս է «ք»- հոգնակիակերտով, իսկ Եղիշեն պարսկական «ան» հոգնակիակերտով:
 88 Քանի որ ցեղանունների հերթականությունը Եղիշեի ցանկում չի համապատասխանում Փավստոս Բուզանդի տված հերթականությանը, ապա, ըստ Եղիշեի ցեղանունների դիմաց՝ նշում ենք նրանց զբաղեցրած համարը թվարկման ցանկում:

Երկու ցուցակների համադրությունը ցույց է տալիս, որ Մանեսանի արշավանքի ժամանակ (331 թ.) ցեղերը հիշատակվում են ընդհանուր առմամբ հյուսիսից հարավ հերթականությամբ, իսկ Եղիշեի ցանկում՝ կրկին ընդհանուր առմամբ հարավից հյուսիս հերթականությամբ: Ըստ երևույթին, հոները հրավիրվել են Մանեսանի կողմից, սակայն նրանք Վարդան Մամիկոնյանի դաշնակիցներն էին, ուստի տեղ չեն գտել Եղիշեի ցեղացանկում:

Փասխերը, որոնց անունը աղավաղված է Փավստոս Բուզանդի երկում և վերածվել է **Փախքի**, **Փախքերի**, **Թավասպարները**, **Հեճմատակները**, **Իժմախները**, ամենայն հավանականությամբ, եղել են կովկասյան ցեղեր, **գաթերը**, որոնց անունը, շատ հնարավոր է, եղել է **Վատն**, **Գավերը** և **Գոուարները** եղել են մագքբաց ցեղեր, **Գուգարների** կամ ավելի ճիշտ՝ **Գարգարների** անվան տակ հանդես են գալիս ոչ միայն **Գարգարները**, այլ նաև **Ուդինները** և այլ կովկասյան ցեղեր, որոնք մագքուքների ճնշման տակ շարժվել են Ալբանիայի արևմտյան շրջանները: **Շիչերը** և **Ճիդերը**, ամեն ինչից դատելով, կովկասյան ցեղեր են, **Քաղասիճները**՝ իրանական, **Եգերավանները**՝ թերևս նույնպես իրանական: Ըստ որում չի բացառվում, որ **Սվանների** անունը հայտնվել է Եղիշեի ցուցակում **Խրսան** անունով (=Խր?+սվլան-Բ.Հ.) մի փոքր աղճատված գրությամբ: Ավելին, շատ հնարավոր է, որ **Խրսանի** առաջնամաս «Խր»-ն աղավաղումն է **Եգերի**: **Քաղասիճները**, դատելով այլ սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից, ներկայացնում են «Աշխարհացոյց»-ի նկարագրության **Դաշտ-ի-Քաղասականը** կամ **Դաշտ-ի-Քաղականը**: **Լփինները**, անտարակոյս, նույնպես ներկայացնում են **Դաշտ-ի-Քաղասականը**, սակայն Մանեսանի արշավանքներին չմասնակցելու հետևանքով տեղ չեն գտել Փավստոսի ցեղացուցակում: **Ճիդերը**, որոնց տարածքում գտնվում էր **Յոի** քաղաքը, որ, հավանաբար, նույնական է ներկայիս **Շամախի** քաղաքին կամ մի ինչ-որ վայրի՝ վերջինիս շրջակայքում, նույնպես պետք է գտնվեին **Դաշտ-ի-Քաղասականի** հյուսիսային լեռնային հատվածում, **Շիդերը** կամ **Շիչերը** գտնվում էին **Ճիդերից** հյուսիս՝ Կովկասյան լեռների հյուսիսահայաց լանջերին: **Գարգարական** ցեղերը, ինչպես և պետք է ենթադրել, իրենց ազգակից մյուս ցեղերի՝ **Ուդինների** և այլոց, ինչպես նաև իրանական **Կամբեճների** հետ զբաղեցրել են **Եխնի** կամ **Խենի**, **Քեխ** կամ **Քեղ**, **Հողմաղ**, **Շաքի**, **Ոստան**, **Հաբանդ**, **Կամբեճան**, **Գեգառու** և **Քաղաղաշտ** կամ **Քաղաց դաշտ** գավառների տարածքը, թվով 9 հատ: **Գաթերը** կամ թերևս՝ **Վատները**, **Գոուարները**, **Իժմախները**, **Հեճմատակները**, **Թավասպարները** և **Քոսխերը** կամ **Փասխերն** ու **Փոսխերը** գտնվել են **Ոստան-ի-Մարծպանան** կամ **Մարգպանան** գավառում, որն այդ հեռավոր ժամանակներում պետք է կոչվեր **Ճորա**, **Չորա** կամ **Չողա**: Այլ խոսքով, **Ալբանական** թագավորության շրջանում գավառների թիվը, անկասկած, ավելի շատ է եղել, և պարսից արքունիքը շատ գավառներ վերացրել է՝ միավորելով դրանք **Ոստան-ի-Մարծպանան** և **Դաշտ-ի-Քաղասական** գավառներին:

Հենվելով Փավստոս Բուզանդի և Եղիշեի հաղորդումների վրա՝ կարելի է ենթադրել, որ թագավորության շրջանում գավառների թիվը կազմել է արևմտյան 9 գավառների հետ 23: Այսինքն՝ պարսից արքունիքը ցեղային 14 գավառներից ձևավորել է ընդամենը 2 գավառ՝ **Ոստան-ի-Մարծպանանը** կամ **Մարգպանանը** և **Դաշտ-ի-Քաղասականը**: Սակայն արևմտյան 9 գավառների թիվը թերևս կարող է պակասել մեկով, որովհետև դատելով «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ և համառոտ խմբագրությունների համեմատությունից, **Հողմաղ** կամ **Հողմազ** գավառը ստեղծվել

է ավելի ուշ: Վարչական այդ վերափոխություններին մեծապես նպաստեց այն իրողությունը, որ երկրի արևելյան շրջանները հիմնականում բնակեցված էին իրանական ցեղերով, որոնք մեծ մասամբ հիշատակվում են ընդհանրական մագրութներ անունով:

6. Մովսես Կաղանկատվացու տեղեկությունները գավառների վերաբերյալ

Այժմ փորձենք անդրադառնալ **Կուրի** ձախափնյակի գավառների վերաբերյալ Մովսես Կաղանկատվացու տվյալներին և դրանով ավարտենք մեր քննությունը, չնայած վերջինս ավելի ուշ ժամանակների հեղինակ է և ըստ այդմ էլ՝ տուրք է տվել իր ժամանակաշրջանի իրողություններին: Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչն իր տեսադաշտում ունեցել է ամենից առաջ **Կուրի** աջափնյակը: Ավելին, նա իր առջև աշխարհագրական նկարագրության խնդիրներ չի դրել, բայց, եթե **Կուրի** աջափնյակում հիշում է 13 կամ 14 գավառ **Արցախի** և **Ուտիքի** 20 (սկզբում 19 - Բ.Հ.) գավառներից, ապա **Կուրի** ձախափնյակում հիշում է ընդամենը 4(9) գավառ և դրանք էլ՝ կապված ինչ-ինչ իրադարձությունների հետ⁸⁹: Մովսես Կաղանկատվացին **Կուրի** ձախափնյակում հիշատակում է **Կամբեճանը** կամ **Քամբեճանը**, **Կամբեճան**, **Կամբեճք** և **Կապիճան** գրությամբ⁹⁰: Հավանաբար այս գավառանվան հետ կապ ունեն **Կամիճիկ** (հավանաբար՝ **Կամբիճիկ-Բ.Հ.**) հեփթաղները և ժամանակի ընթացքում **Կամբեճիկ Հեփթաղը** արտագրությունների հետևանքով վերածվել է **Կամիճիկ Հեփթաղք-ի**⁹¹: Դրա օգտին է վկայում այն փաստը, որ Կաղանկատվացու երկի որոշ ձեռագրերում հանդիպում են **գԳ-ամբե-ճիկ** և **գԳամբիճիկ** և **Կամիջիկ** տարբերությունները⁹²: Հաճախակի են հիշվում **Լփինքը**, **Շաքին** և **Չողը** կամ **Չորը**:

Շատ հետաքրքիր է Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչի վերը բերված հաղորդումը՝ կապված Մեսրոպ Մաշտոցի գործունեության հետ **Կուրի** աջափնյակում և ձախափնյակում⁹³: Այս տեղեկությունը հստակ ցույց է տալիս, որ մինչև 428 թիվը պետական առումով **Ուտիական աշխարհը** Մեծ Հայքի արևելյան հատվածի թագավորության, իսկ 388-408 թթ. Մեծ Հայքի վերամիավորված թագավորության մաս է կազմել: Իսկ դրանից այն կողմ ընկած է եղել **Աղվանքը** կամ **Աղվանից** թագավորությունը, որից էլ այն կողմ՝ **Լփինքը**, **Կասպքը** և **Չորա դուռը**, որը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե **ճորա դուռը** կամ **ճորա պահակը**: Առաջին տպավորությունն այն է, որ Աղվանքից արևելք ընկած **Լփինքը**, **Կասպքը** և **Չողը** կամ **Չորը** Աղվանից թագավորությունից անջատված երկրամասեր էին, որոնք պարսիկներն արդեն 387 թվին վերածել էին **Առանի** մարզպանության երեք վարչական շրջանների, որոնք թագավորության մեջ չէին մտնում: Հարցիս քննության մեջ հստակություն է մտցնում Կորյունի հաղորդումներից մեկը. «Եւ ապա յետ այնորիկ (Մեսրոպ Մաշտոցը-Բ.Հ.) հրաժարեալ գնալ ի կողմանս Աղուանից: Եւ երթեալ իջանէր յաշխարհն և հասեալ ի թագաւորական տեղիսն տեսանէր գտորք եպիսկոպոսն Աղուանից,

89 Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, նշված ամբողջ աշխատությունը:

90 Աճղ, էջ 50, 178, 305:

91 Աճղ:

92 Աճղ, էջ 95:

93 Աճղ:

որում անուն Երեմիա կոչելին և գնոցին թագաւոր, որում Արսվաղ էր անուն, ամենայն ազատօր հանդերձ... Եւ նոցա երկոցունց զուգակցելոց եպիսկոպոսին և թագաւորին, յանձն առեալ դպրութեանն հնազանդելոյ. տային ևս հրաման ի գաւառաց և ի տեղեաց իշխանութեանն իւրեանց բազմութիւն մանկանց յարուեստ դպրութեանն ածել և ռճիկս կարգել ի դարմանս... Եւ յորժամ զայն արարեալ հաւասարութեամբ և լցեալ զպիտոյն իւրեյանց և զկամացն յօժարութիւն, ձեռնատու ևս եղեալ նմա սրբամատոյց վարդապետութեանն ի Քաղասական կողմանս սրբոյ եպիսկոպոսին, որում անուն Մուշեղ կոչելին, և յամենայն եկեղեցւոյն Աղուանից»⁹⁴:

Այս տեղեկութիւնը, որի հեղինակը ժամանակագրորէն ավելի մոտ է կանգնած կամ ավելի ճիշտ՝ ժամանակակիցն է այդ իրադարձության, ցույց է տալիս, որ **Քաղասականի** շրջանը, որի մեջ պետք է գտնվելին նաև **Լփինքը** և **Ճիղքը**, ամենայն հավանականությամբ, շարունակում էին գտնվել Աղվանից թագավորության մեջ, սակայն թերևս ինչ-ինչ ներքին ինքնուրույնությամբ: **Քաղասականը** մեկ վարչական շրջան չէ, քանի որ պատմիչը այն կոչում է **Քաղասականի** կողմեր: Ուշադրություն է գրավում մի հանգամանք ևս: Կորյունը հիշատակում է Աղուանից թագավորությունը, նրա մաս կազմող **Քալասականի** կողմերը, սակայն ոչինչ չի ասում **Չորա** կամ **Ճորա** երկրամասի մասին, ինչը մեզ բերում է այն եզրակացության, որ արդեն 387 թվին պարսից արքունիքն այն անջատել էր Աղուանից թագավորությունից՝ վերածելով պարսից մարզպանին ենթակա տարածքի **Ոստան-ի-Մարծպանան** կամ **Մարզպանան** անունով, ինչը պայմանավորված էր առաջին հերթին երկրամասի ռազմավարական դերով՝ որպես պատվարի հյուսիսային **Կովկասի** լեռնականների դեմ:

«Աշխարհացոյց»-ը **Առանի** մարզպանության արևելյան կողմերում հիշում է երկու վարչական շրջան՝ **Ոստան-ի-Մարծպանանը** կամ **Մարզպանանը** և **Գաշտ-ի-Քաղասականը**, սակայն Մովսես Կաղանկատվացին հիշում է երեք շրջան՝ **Լփինքը**, **Կասպը** և **Չորան**: Թերևս պետք է ենթադրել, որ պարսից արքունիքն առավել ուշ **Գաշտ-ի-Քաղասականը** բաժանել է երկու վարչական շրջանի՝ **Լփինքի**, որի բնակիչները կովկասալեզու էին, և **Կասպի**, որի բնակիչները պատկանում էին **Կասպերի** ցեղախմբին, որոնց մեջ, թերևս, առանձնանում էին **Քաղասիճները**: Մաշտոցը գիր է ստեղծել կոկորդախոս **գարգարների** համար, հետևաբար՝ այն պետք չէր լինի **Քաղասականի** բնակիչներին, որոնք գերազանցապես իրանախոսներ էին: Կարծում ենք, որ Մաշտոցի գործունեությունը ծավալվել է **Քաղասականի** կողմերի մեջ մտնող **Լփինքում** և **Ճիղքում**, որոնց բնակիչները կովկասալեզու էին: Եթե Մաշտոցը զուտ հետաքրքրության համար է գնացել **Չորա դուռն**, ինչպես հավաստում է Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչը, թերևս հնարավոր է, սակայն գրերի հետ կապված նա անելիք չուներ իրանախոս այդ տարածքում: Առավել հավանական է, որ նա **Քաղասական** կողմերից այն կողմ չի էլ գնացել: Լփինք անունն ավելի երկարակյաց եղավ, և դրա պատճառը վերջինիս՝ եկեղեցական առանձին վիճակ լինելն էր:

Չնայած Մովսես Կաղանկատվացին այս հաղորդման մեջ խոսում է միայն **Չորա դուռն** կամ պահակի մասին, ըստ էության դա **Չորան** է, **Չողան** կամ **Ճորան**, ինչպես այդ կարելի է տեսնել նրա մյուս հաղորդումներից և այլ պատմիչների տեղեկություններից: 387 թվից սկսած այն **Ճորա** մարզպանների տիրույթն էր:

94 Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, Եր., 1981, էջ 118-120:

Շաքիի մասին Մովսես Կաղանկատվացու տեղեկությունները առանձնապես աչքի չեն ընկնում մանրամասներով: **Շաքին** եպիսկոպոսանիստ է ⁹⁵, հետևաբար և՛ թեմական շրջան:

Նույնը կարելի է ասել **Կապաղակի**՝ որպես եպիսկոպոսանիստ գավառի մասին: Ինչպես տեսանք, ըստ «Աշխարհացոյց»-ի՝ այն կոչվել է **Ոստան**: Հետագայում գավառը կոչվել է **Կապաղակ**, թե ոչ, հայտնի չէ: Քանի որ եպիսկոպոսի նստավայրը **Կապաղակ** քաղաքն էր⁹⁶, ապա, անկախ գավառի անունից, եպիսկոպոսը կարող էր կոչվել **Կապաղակի**:

Եթե չհաշվենք **Մազքթաց** և **ճղբաց** աշխարհների բավականին անորոշ հիշատակությունները⁹⁷, **Կասաքի** և **Լփինքի** բազմաթիվ հիշատակությունները⁹⁸, վերջին գավառը **Հեջերին** է, որի անունը կարող էր ծնունդ առնել միայն արաբական նվաճումներից հետո՝ **Եգերների** անունից: Կաղանկատվացին հիշում է **Հեջերվաց** տունը⁹⁹, որը և հավաստում է գավառի գոյության մասին:

Ֆ. Մամեդովան կարծում է, որ Մովսես Կաղանկատվացին Կուրի ձախափնյակում հիշատակում է 4 գավառ¹⁰⁰, սակայն, ինչպես դժվար չէ համոզվել, իրականում ներկայացվում է 9 վարչական միավոր, միայն թե դրանք տարբեր ժամանակաշրջանների արդյունք են:

Եզրակացություն

Մրանով, կարծում ենք, ավարտվում է այսպես կոչված Ալբանիայի կամ Ադվանքի գավառների տեղադրությունը: Քննությունը ցույց է տալիս, որ թագավորության շրջանում այդ երկիրը բաժանված է եղել 23 գավառների՝ **Եխնի (Խենի)**, **Բեխ (Բեղ)**, **Քամբեճան (Կամբեճան)**, **Հողմաղ**, որը հավանաբար, հետո է ստեղծվել, **Շաքե (Շաքի)**, **Գեգաու (Գեգաու)**, **Ոստան**, **Հաբանդ (Համբասի)**, **Քաղաղաշտ** կամ **Քաղաց դաշտ**, **Մազբուքք** (ամենայն հավանականությամբ՝ վերջինիս մեջ են մտել նաև **ճղբը**, **Փախերը**, **Փոսխերը** և **Գղուարներն ու Վատերը (Վատք)**), **Ղեկք**, **Թավասպարք**, **Հեճմատակք**, **Աղուտականք**, **Խենավք**, **Իժմախք**, **Շիղպք**, **Շրուան**, **ճիղքք**, **Բաբանք (հավանաբար Փվքանակքի հետ)**, **Խարուան**, **Լփինք** և **Բաղասիճք (Կասաք)**, իսկ **Քաղաղաշտը** կամ **Քաղաց դաշտը** ավելի ուշ կոչվել է **Հեջերի**:

95 Տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 122, 213, 344, 345:

96 Անդ, էջ 89, 122 և այլք:

97 Անդ, էջ 10, 16, 38, 56, 64, 119, 238:

98 Անդ, էջ 95, 115, 161, 166, 232, 238, 342, 343, 351:

99 Անդ, էջ 212:

100 Տե՛ս Փ.Мамедова, նշվ. աշխ., էջ 89:

Summary

ON THE BOUNDARIES, TERRITORY AND DISTRICT-DIVISION OF SO-CALLED ALBANIA

Babken H. Harutyunyan

The so-called Albanian or Aghvan Kingdom was formed at the end of the second century B.C. or beginning of the first century. It was a confederation of 26 tribes and undoubtedly was composed of 26 administrative units in the beginning.

According to the dates of **Strabo**, **Plinius Secundus**, **Claudius Ptolemaeus** and as well as of “**Ashkharatsuyts**” (Armenian geography) by **Movses Khorenatsi**, the borders and territory of the latter are illustrated and an attempt is made to clarify the names of rivers and ascertain their current names. For example, Strabo’s mentioned **Sandobanes** is corrected to become **Sardobanes** or **Zardobanes** and is identified with Turyan-chay; **Roitakes** is corrected to become **Rostakes** and identified with **Gyok-chay** and **Xanes** with **Gardman** or **Girdiman-chay**. The river name **Albanos** and the city **Albana** are not connected to the name **Alban**, these emerged from the name, **Lpnats River** or **Lpnats City**, and from the influence of the country name **Albania**, which was accepted in the Greco-Roman world.

The district-division of so-called Albania or Aghvank, which has reached us through the “**Ashkharatsuyts**”, refers to the period of **Aran’s** or **Ran’s** marzpanate, when the Persian court merged the 19(20) districts Great Armenia’s Artsakh and Utik into the latter.

Archbishop M. Barkhudaryants and academician S. Yeremyan were engaged with the issue of the district-division of the **Left Bank of Kura** in so-called Aghvank, using the dates provided in the “**Ashkharatsuyts**”, in the work of the historiograph of the Eastern lands of Armenia **Movses Kaghankatvatsi**, reports by historiograph **Ghevond (Levond)** and other sources. M. Barkhudaryan’s locations are discussable, mainly incorrect, while S. Yeremyan’s locations are notably acceptable.

The district-divisions of so-called **Aghvank** or **Albania** are presented using the materials of public sources on the subject and the results of former researchers’ studies. The district **Ekhni** is located in the territory adjacent to the present-day settlement of **Lagodekh**; **Bekh** in the area of present-day **Belokan** or **Belakan**; **Kambejan** in the lower part of the basin of present-day river **Iori** all the way to the River **Kura**; **Shake**, currently **Shaki** in the area surrounding the city **Shaki**, which incorporated at different times the province of **Hoghmagh** to the west of the district **Shaki**; **Vostan** in the area surrounding the capital city of **Kapaghak**; **Haband**, whose name in different manuscripts was known as **Hambasi** (distorted version); to the east of **Kapaghak**, and **Vostan-i-Martspanan** is identified with **Jora Pahak** and the territories south of it. **Kaghadasht** or **Kaghats Dasht** (field) and **Dasht-i-Baghasakan**, were located near the river **Kura** and fields north of the **Caucasus** mountain range all the way to the **Caspian Sea**.

It is necessary to note that due to the incorrect annotations made by transcribers in the “**Ashkharatsuyts**”, in one case the name of the district of **Vostan** is omitted and in another case the word vostan in **Vostan-i-Martspanan** or **Marzpanan** is omitted,

which has caused a misunderstanding. In this same vein, transcribers have omitted the word **dasht** from **Kagha (Kaghats) dasht** (field) or **Dasht-i-Baghasakan**, thinking that it was a repetition. Because of this, the number of provinces on the left bank of **Kura** number 11.

Nonetheless, the number of districts in so-called **Albania** or **Aghvank** during the reign of the **Mazkut** kingdom was much numerous and later reduced by the Persian court during the marzpanate when tribal districts were united in the districts of **Vostan-i-Marzpanan**, **Kaghats Dasht** and **Dasht-i-Baghasakan**. Using the description by Asian Sarmatia of “Ashkharatsuyts”, it is possible to disclose that until the establishment of Persian rule, **Shighpk**, **Jighpk**, **Kaspk**, **Pakhk**, **Paskhk**, **Khsrvank** and **Mazkutk** and other districts existed. The research reveals that the number of provinces during the kingdom’s reign numbered 20/21 and even 21/22. They were **Ekhni**, **Bekh**, **Kambejan**, and **Hoghmagh**, which was most probably created later, **Shake**, **Geghavu**, **Vostan**, **Haband**, **Kaghadasht** or **Kaghats Dasht**, **Jor**, **Pakhk** (probably **Paskhk** – B.H.), **Tavaspark**, **Hejmatakk**, **Izhmakhk**, **Gatk** (probably **Vatn** – B.H.), **Gghuark**, **Shighpk**, **Jighpk**, **Lpink**, **Baghasjik** (also **Kaspk** – B.H.) and **Kaghadasht** or **Kaghats Dasht** , later called **Hejeri**.

ՊՆՍՄԱՆԹՅՈՒՆ

Չ. (Ժ) դարի, քիչ 2 (38) ասպիտ-հունիս, 2012

ՎԷՎ համահայկական հանդես

Б. А. АРУТЮНЯН

К ВОПРОСУ О ЛОКАЛИЗАЦИИ СТРАНЫ ЛПИНК

Согласно сообщению Страбона, на заре своей истории Албанское царство объединяло 26 племен, которые говорили на разных языках. К сожалению, названия большинства этих племен не сохранились в письменных источниках и, по всей вероятности, навсегда утрачены для истории. О некоторых племенах первоисточники донесли кое-какие сведения, которые дают возможность в какой-то степени составить представление об этническом составе Албанского царства. Одним из наиболее известных племен, проживавших на территории Агванка-Албании, были лпины, границы расселения которых по сей день вызывают споры. Исследователи, исходя из одних и тех же данных, локализовали и локализуют их совершенно по-разному.

Еще во второй половине XIX в. кавказовед И. Шопен высказал убеждение, что в названии «Лпинк-Лбния» нельзя не усмотреть искаженное syllabическое слово «Алпани», «Албания» или «Алания»¹. В 30-е годы нашего столетия, будучи неизвестным с точки зрения И. Шопена, подобную же мысль высказал С. Юшков. По поводу Лпинка и его локализации он пишет: «... рассказ о посольстве (князя Вараз-Трдата—Б. А.) содержит чрезвычайно ценное для решения вопроса об Албании сообщение о том, что Агвания в это время непосредственно примыкала к Лбнии, стране лбинов или лпнийцев. Вопрос о Лбнии кажется, никем не был поставлен в исторической литературе, но можно полагать, что Лбния есть один из осколков древней Албании, а название Лбния есть модификация слова Албания. Лбния или страна лбинов находилась севернее Агвании. Столица Лбнии находилась в глубине страны, примерно в 12 днях пути, т. е. она была расположена в верховьях Самура или в цент-

¹ И. Шопен, Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей, СПб., 1866, с. 373.

ральном его течении»². По мнению видного деятеля армянской культуры М. Бархударяна, племя лпинов проживало в междуречье Суганта и Давачи на северных склонах Кавказского хребта³. Что касается столицы лпинов, то М. Бархударян помещает ее к северу от Шемахи—в Кыз-мейдане⁴. Немецкий ученый Германи попытался поместить лпинов в устье Куры⁵, что, по мнению К. Алиева, противоречит данным первоисточников⁶. По мнению акад. С. Т. Еремяна, Лпинк упоминается в «Ашхарацуйце» в искаженной форме «Пвик»⁷ и является сокращенным вариантом названия Albap или Alowan⁸. Согласно С. Еремяну, «...страну лпинов (Лпинк) следует искать к северо-востоку от Марзпанской Картли, у подножия Главного Кавказского хребта, именно в верхнем течении реки Алазань, в районе с. Албани, Аранта и Шилда, т. е. в левобережной части Кахетии, нераздельной частью которой она становится позже»⁹. Локализует Лпинк в Потусторонней или Гахма (*Գաղմա*) Кахети, С. Т. Еремян отождествляет Лпнийский город с *Λοῦβίου κώμης* (Ptol. V, 10, 2), располагая его на месте нынешней деревни Лапанеби, возле устья притока речки Лопота. Автор склонен полагать, что название лпинов сохранилось в третьем наименовании реки Агуан-Алазань—Либань¹⁰⁻¹¹. Указанная точка зрения С. Т. Еремяна нашла отражение в опубликованных им многочисленных исторических картах¹². К. В. Тревер, высоко оценивая историко-географические исследования С. Т. Еремяна, все же не соглашается с отождествлением названия «албан» и «лпин», находя, что

² С. В. Юшков, К вопросу о границах древней Албании.—Исторические записки, т. I, изд. Института истории АН СССР, 1937, с. 138—139.

³ Մ. Բարխուդարյանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Ղաղստան), Թիֆլիս, 1893, с. 76, 145; См. также: Մ. Բարխուդարյանց, Պատմութիւն Աղուանից, հատ. 1, Շաղարշապատ, 1902, с. 26:

⁴ Մ. Բարխուդարյանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք..., с. 147.

⁵ Hermann, Lupenii, RE, 1927, с. 1815.

⁶ К. Алиев, Кавказская Албания, Баку, 1974, с. 104.

⁷ Ս. Տ. Երեմյան, Հարաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, с. 54, 105.

⁸ С. Т. Еремян, Мосей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Али-Илитверу.—Записки Института востоковедения АН СССР, т. VII, 1939, с. 149.

⁹ С. Т. Еремян, Торговые пути Закавказья в эпоху Сасанидов. По Tabula Peutingeriana.—ВДИ, 1939, № 1, с. 86.

¹⁰ См.: «Книга Большому чертежу», М.—Л., 1950, с. 89. с. 54—55. См. также карту.

¹¹ Ս. Տ. Երեմյան, Հարաստանը ըստ Աշխարհացոյց-ի, с. 54—55. См. также карту.

¹² С. Т. Еремян, Атлас к книге «История армянского народа, часть первая (изд. 1951 г.)», 7 карт, Ереван, 1952; «Атлас Армянской ССР», Ереван-Москва, 1961, карты №№ 103, 104. «Արշակունիների թագավորությունը 298—387 թթ.», см. Армянскую Советскую энциклопедию, т. 3 и т. д.

«...этой точке зрения противоречат как указания Плиния, который... различает территориально эти два племени, так и титулатура албанского католика, которая, начиная с VI в., гласит: «католикос Албании, Лпинии и Чора». Здесь, несомненно, упомянуты три основных различных албанских области, поэтому едва ли может быть речь о тождестве Албании и области лбинов»¹³. Вместе с тем удивительно, что ее мнение совпадает с мнением С. Т. Еремяна в вопросе локализации Лпинка в Алазанской долине¹⁴. Подробно рассмотрев вопрос топонимов «Албания», «Агванк» и «Аран», интересную гипотезу выдвинул Б. Улубабян, согласно которой «те наши летописцы, которые под Агванком подразумевали правобережье Куры, для левобережья часто использовали названия Лпинк и Страна мазкутов (или Чол). Например, в Истории Каланкатуацци вместо «Албании» употребляется «Лпинк», «Лпнийская страна», которая охватывает западную часть страны Албании за Курой и на юге граничит с Агванком вдоль реки Куры. Враги Агванка, переправившись через Куру и вступив в Утик, «возвратились и расположились лагерем в долине у пределов Лпинка» (Мовсэс Каланкатуацци. История страны Алуанк. Ереван, 1984, с. 121). Посланцы из Агванка «перешли великую реку Куру» (с. 123), «пересекли границу своей страны и шли двенадцать дней, через страну Лпинк, пока не достигли их столицы»¹⁵.

Рассмотрим, что сообщают о лпинах первоисточники, и на основании их данных попытаемся локализовать Лпинк. Наиболее древним, по-видимому, является сообщение о лпинах Плиния: «...С другой стороны, начиная от границ Албании, по всему челу гор (живут) дикие племена сильвов, а ниже лупении (лубиении) — затем дидуры и соды (... guzsus ab Albaniae confinio tota montium fronte gentes Silvorum ferae et infra Lupeniorum (Lubienorum) tox Diduri et Sodi). На основании данного краткого сообщения, разумеется, можно составить приблизительное представление о месте проживания лпинов, поскольку Silvorum соответствует «ճիղբբ»-у армянских источников, Lupeniorum — «Լիբինբ»-у, Diduri — «Դիդուրբ»-у¹⁷.

Дидуры или дидойцы существуют и доныне и проживают в вер-

¹³ К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н. э.—VII в. н. э.), М.—Л., 1959, с. 48.

¹⁴ Там же, с. 48.

¹⁵ Ք. Ա. Աղաբաբյան, «Արաբիա», «Աղվանք» և «Առան» տեղանունները, — Կոմիտասի փոփոխական օրագրի 1971 թ. № 3, с. 123.

¹⁶ Plinii Naturalis Historia, Liber VI, XI, London, 1969.—“The Loeb Classical Library”.

¹⁷ Других сведений о содах не имеется, поэтому судить о месте их проживания трудно.

ховьях Андийского Койсу, следовательно, исходя из внутренней логики приведенного сообщения, лпинов и чилбов следует искать к востоку от дидойцев, вероятно, на северных склонах Кавказских гор.

Более полными являются сведения о Лпинке в армянских источниках. В «Истории» Агафангела, в рассказе о падении царства парфянских Аршакидов и убийстве Артавана Аршакуни сообщается; «Итак, в начале следующего года царь Хосров стал составлять армянскую дружину и собирать войско, присоединив к нему албанские и грузинские войска и открыл Аланские ворота и ворота Чора, вывел войско гуннов, неся разоренные в персидскую страну и двинулся в сирийские края до ворот—Тизбона. Разграбив всю страну, разрушил богатые города и благоустроенные села, всю плодородную страну оставил опустошенной и разоренной [стремясь] совсем стереть, уничтожить, разрушить до основания и погубить персидское государство. Тогда же дал он обет великой мезью отплатить за лишение его рода власти. Старался отомстить за все, потому что питал великую злобу и горел желанием исполнить обет. Серьезно грозил, опираясь на многочисленность своего войска и рассчитывая на его храбрость. Скоро на помощь подоспели албанцы, лпины, чилбы и каспы с многочисленной резвой и храброй конницей и сильным снаряжением, а также из иных краев, чтобы отомстить за кровь Артавана»¹⁸. Сокращенное начало и конец приведенного отрывка соединены в «Истории Армении» Ухтанэса: «А в начале года, после убийства Артавана и воцарения сына Сасана—Арташира, армянский царь Хосров начал собирать войско. И собрал войска—алуанское и грузинское, и лпинское, и чилбов, и касбов, и весьма сильное войско гуннов, а также многочисленное войско из других племен, и получил известие от римского императора Филиппа, что и он поможет ему, послав войско»¹⁹.

Сокращая и комбинируя данные Агафангела, Ухтанэс, как будет показано ниже, перечисляет страны, пославшие войско, с запада на восток. Исключение составляет Албания, которая, являясь, по-видимому, более могущественной и военном отношении, находится перед Грузией. Поменяв местами Агванк и Вирк

¹⁸ Ագափանգեղայ, Պատմութիւն Հայոց, աշխատութիւնք Գ. Տեր-Ավրանշան և Ատ. Շանաշանց, Տիֆլիս, 1909, с. 16—17:

¹⁹ Ուխտանէս Եսփիկոսոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, гл. 50, с. 70. Отрывок, касающийся императора Филиппа, Ухтанэс позаимствовал у Хоренаци (см. История Армении Моисея Хоренского, М., 1893, кн. II, гл. 71, с. 118: «... (царь Хосров) немедленно извещает о том римского императора Филиппа, прося его помощи». Ошибается К. В. Тревер, полагая, что Ухтанэс в данном случае использовал не дошедшие до нас материалы (см. К. В. Тревер, Очерки..., с. 132).

(Албанию и Грузию) получим следующий список: Вирк—Агванк—Лпинк—Чилбк—Каспк—Хонк (Онк). Крайней на северо-востоке оказывается страна гуннов (Хонк), южнее ее—Каспк на побережье Каспийского моря, на западе расположена Грузия, а восточнее ее—Албания, следовательно, логично предположить, что Лпинк и Чилбк находились восточнее Албании и западнее Каспка.

То, что в приведенном отрывке из Агафангела упоминаются дважды албанские войска, на наш взгляд, следует считать результатом смешения топонимов «Агванк» и «Аланк». Агванк, упоминаемый в начале отрывка, соответствует Албании, а в конце—Алании (Аланку).

Нам представляется, что локализации Лпинка к востоку от Албании свидетельствует и следующее сообщение Фавстоса Бузанда: «В то время маскутский царь Санесан, сильно разгневавшись, проникся враждой к сородичу своему, армянскому царю Хосрову, и собрал он все войска,—гуннов, похов, таваспаров, хечматаков, ижмахов, гатов и глюаров, гугаров, шичбов и чилбов, и баласичев, и егерсванов, и несметное множество других разношерстных кочевых племен, все множество войск, которым он повелевал»²⁰. Несмотря на отсутствие в перечне племен лпинов, место в нем чилбов—рядом с баласичами—косвенно свидетельствует о том, что лпины располагались к востоку от собственно Албании, поскольку баласичи населяли район побережья Каспийского моря и низовья Куры. Отсутствие упоминания лпинов можно объяснить либо упущением историка, что маловероятно, либо тем, что они не подчинялись власти маскутов. Рассмотрение этой проблемы, однако, выходит за рамки нашего исследования.

Значительный интерес для определения местонахождения Лпинка представляют сведения Елишэ. Выясняется, что в середине V в. Лпинк являлся царством²¹, подвластным Сасанидской Персии, где, как и в Армении, в Грузии и в Албании, был получен приказ персидского царя Азкерта прислать войско в страну Ачар. «Такого образца послание получено было в стране Армян, стране Иверов и стране Албанов, и стране Лбинов, и стране Цавдеев, и стране Кордуев, и стране Алдзник, и во многих других отдаленных местностях, которым в прежнее время не было положено следовать по этому пути. Рать составлялась в Великой Армении из азатов и сыновей азатов и остаников из царского удела; по этому же примеру (набрали) из Иверии и Албании и из страны Лбинов, а также из различных краев юга, близ границы

²⁰ История Армении Фавстоса Бузанда, Ереван, 1953, с. 15.

²¹ Егишэ, О Вардане и войне армянской, Ереван, 1971, с. 78: «... (Аршавир Аршаруни) убил храброго Вурка, брата царя Лпинов...»; Միգրա Փարսեցի, с. 66: «...убил Вурка, брата царя Лпинов...».

Тачкастана, и страны Ромеев, и из Кордуев и Дасна, и из Цавдэ и из Арзнарзюна, которые все были верующими и крещенными в единой соборной апостольской церкви»²².

Если приведенные выше отрывки еще ничего не сообщают о географическом положении Лпинка, и говорят лишь о его подчинении Сасанидской Персии, то ниже приведенные два свидетельства, содержат интересный материал по занимающему нас вопросу. Рассказывая о шагах, предпринимаемых Васакком Сюни для предотвращения вторжения в Закавказье союзников армян Гуннов, Елишэ пишет: «Но и против них он собрал многочисленную конницу Ариев, закрыл и запер ворота их прохода, и вовсе не давал покоя царю Персидскому, но посылал и призывал многочисленные отряды в пограничную крепость Чора, провел полный набор в стране Иверов, составил войска Лпинов и Чилбов, (провел набор) в Вате, Гаве и Глуаре и Хрсане и hЕчматаке, Пасхе и Посхе, и Пюкуане, (собрал) все войско Таваспарана—горного и равнинного, и крепостной стороны гор»²³. Большой интерес представляет и второе сообщение Елишэ: «А Мушкана Нисалавурта со всеми оставшимися войсками снарядил в страну Албанов, Лбинов и Чилбов, и (в страну) hЕчматаков и (в страну) Таваспаров, и (в страну) Хибиован, и во все крепости, которые были разорены войсками hОнов по уговору с Армянами»²⁴.

Итак, рассмотрим эти данные. Перечень стран, народов и племен в первом отрывке представляет следующую картину: страна Грузия—Лпинк—Чилбк—Ватн—Гозн—Глуарн—Хрсани—Хечматакн—Пасхн—Посхн—Пюкван—горный и равнинный Таваспаран. Грузия расположена на западе. Албании в списке нет, потому что эта страна восстала против персидского ига, иначе ее название следовало бы за Грузией. Восточнее Албании должны лежать Лпинк и Чилбк. Ватн следует располагать в поле Ватнеан²⁵, а Таваспаран расположен по соседству с Дарбандом, значит места обитания остальных племен—Говн, Глуарн, Хрсани, Хечматакн, Пасхн, Посхн, Пюкван, следует искать вблизи поля

²² Египшэ, с. 30 см. также с. 59—60: «Ибо было получено от дворца общее повеление как об Армянской стране, так и об Иверской и об Албанской, и о стране Лбинов, и об Адзнике и о Кордуке, и о Цавдэке, и о Дасне и относительно других, которые в различных местах Персидской державы тайно держались христианства».

²³ Египшэ, с. 92.

²⁴ Египшэ, с. 117.

²⁵ Մտնիքի Կիւնիւնից, Աճուխոյ գաղափարն Հին Հայաստանի, Վիւրճաշախ, 1914, с. 11: Автор вполне обоснованно считает, что чтение «поле Вардания» вместо «поле Ватнеан»—искажение, произошедшее в более позднее время.

Ватнеан и к югу от Таваспарана. Нетрудно убедиться, что страны, народы и племена перечисляются в определенной географической последовательности— с запада на восток. Перечень стран во втором отрывке носит такой же характер. В ряду Агванк—Лпинк—Чилбк—Хечматакк—Таваспарк—Хибиован²⁶. Албания располагается на крайнем западе, Тавспаран—на северо-востоке, следовательно, Лпинк, Чилбк и Хечматакк следует искать в пространстве между ними.

Наконец, чрезвычайно ценный материал о Лпинке содержит сочинение Мовсэса Каланкатуаци, позволяющий при сопоставлении с данными уже упомянутых источников, а также «Ашхарауцца», на наш взгляд, с большой точностью определить место проживания не только лпинов, но и чилбков. Мовсэс Каланкатуаци, используя произведение Корюна и другие источники, повествует о просветительской деятельности Месропа Маштоца в Албании: «Вернувшись в Армению, он отправился в Восточный край, в гавар Ути. Здесь они стали жить близ местечка Гис, на болотистом, сплошь покрытом мхом месте. Он возобновил и укрепил веру христианскую, распространив проповедование Евангелия в гаваре Ути, в Алуанке, в Лпинке, в Каспии, до ворот Чора, а также среди других племен, плененных (в свое время) Александром Македонским, который привел и поселил их близ великой Кавказской горы,—гаргаров и камичиков-эфталитов. Обратил их в веру (христианскую), обучил порядкам богопочитания, которому они были обучены прежде, но к тому времени позабыли»²⁷.

Анализ этого отрывка показывает, что несмотря на стремление приспособить свой рассказ к современным ему политическим требованиям, к местнической идеологии Араншахиков и Михранянов, Мовсэс Каланкатуаци все же не смог скрыть или даже замолчать те обстоятельства, которые отражали политическую ситуацию начала V в. Пытаясь непременно представить Утик как часть Албании, он пишет: «Вернувшись в Армению, пройдя Армению (Месроп Маштоц) отправился в Восточный край, в гавар Ути», а через несколько строк он вынужден признать, что Утик—не Албания: «...в гаваре Ути, в Алуанке, в Лпинке, в Каспии, до ворот Чора...». Более того, упоминание страны Утик, по всей вероятности, является реминисценцией, связанной с провинцией Утик Великой Армении. Если бы Утик рассматривался как часть Албании, то он не фигурировал бы в перечне стран и краев, следовательно, остается предположить, что по крайней мере во времена Месропа Маштоца Утик и Албания были несвязанными понятиями и одно не включало другое. Ряд Утик—Албания—Лпинк—Каспк—Чора показывает, что как у других авторов, так и у Мовсэ-

²⁶ Местоположение Хибиована пока выяснить не удается.

²⁷ Мовсэс Каланкатуаци, История страны Алуанк, Ереван, 1964, с. 60.

са Каланкатуаци, перечень стран являет некую географическую последовательность: Утик находится на юго-западе упомянутых стран, к северу, от Утика—Албания, в прибрежной полосе Каспийского моря—Каспк, а к северу от него—Чора. Исходя из этой последовательности, следует принять, что Лпинк был расположен между Албанией и Каспком, и это не только не противоречит другим приведенным здесь сведениям, но и дополняет их.

В сочинении Корюна те же события, как и следовало ожидать, представлены несколько иначе. Месроп Маштоц прежде отправляется в Албанию к царю Арсвалу, а оттуда в область Баласакана, затем в Гардман и в Грузию, где царствовал тогда Ардзюл²⁸. Сведения Мовсэса Хоренаци по существу совпадают с рассказом Корюна, согласно им Месроп Маштоц отправился в Албанию, где предстал перед царем Арсваленом²⁹, затем он боролся с язычеством в баласаканских краях и потом в Гардмане³⁰. Если сравнивать эти данные со сведениями Мовсэса Каланкатуаци становится ясным что рассказу о деятельности Месропа Маштоца в Гардмане у Каланкатуаци соответствует рассказ о его деятельности в Утике, а сообщению о борьбе с ересью в Баласакане—о деятельности в Каспке, Чоре и, вероятно, в Лпинке. Вновь обращаясь к деятельности Месропа Маштоца по другому поводу, Мовсэс Каланкатуаци касается его борьбы с языческой ересью в Гардмане, но не упоминает о событиях в Баласакане³¹.

Опираясь на данные только Мовсэса Хоренаци, можно заключить, что Баласакан находился в районе, прилегающем к Каспийскому морю, поскольку, проповедуя в Баласакане, он «многих (еретиков) наставил на путь истинный и немногих безвозвратно изгнал в страну гуннов»³², т. е. изгнал в расположенное к северу от Дарбанда царство гуннов. Елишэ упоминает Баласакан дважды, при этом становится очевидным, что Баласакан—небольшое царство, находящееся под властью Сасанидской Персии, расположенное вблизи царства гуннов, что позволило его царю породниться с гуннами³³. На наш взгляд, Баласакан следует отождест-

²⁸ Корюн, Житие Маштоца, Ереван, 1962, с. 106—108.

²⁹ История Армении Моисея Хоренского, пер. Н. О. Эмина, М., 1893, с. 193 (кн. III, гл. 54).

³⁰ Там же, с. 201 (кн. III, гл. 60).

³¹ Мовсэс Каланкатуаци, с. 70. О локализации Баласакана см.: статью Б. Улубабяна в Вестнике ЕрГУ, 1971, № 1, с. 178—182 (на арм. яз.); а также Б. А. Арутюнян, Административное деление вакавказских владений Сасанидского Ирана согласно труду Егишэ, «Кавказ и Византия», вып. 1, Ереван, 1979, с. 30—34.

³² История Армении Моисея Хоренского..., с. 201, кн. III, гл. 60.

³³ Егишэ, с. 78, 121.

влять с упоминаемым в Ашхарацуйце» в описании Албанского марзпанства гаваром «Дашт-и-Базкан» или «Дашт-и-Баласакан»³⁴ и с встречающимся у Захарии Ритора Базгуном, который находился на побережье и тянулся до Каспийских ворот, по другую сторону которых жили болгары³⁵.

В свое время мы высказывали мнение, что Баласакан должен быть расположен между собственно Албанией и Каспийским морем³⁶, поскольку были согласны с версией, по которой Лпинк помещался в бассейне реки Алазань. Однако сведения источников делают невозможной такую локализацию и заставляют предположить что Лпинк должен был находиться к востоку от собственно Албании, а значит Баласакан следует помещать между Лпинком и Каспийским морем. Иными словами, Каспк в сочинении Мовсэса Каланкатуаци отождествляется с Баласаканом. Баласакан упоминается в списке административных районов Капкохского куста: «Куст-и-Капкох, что в краю Кавказских гор, в которых тринадцать стран: Атрпатакан, Арми, он же Армения, Варджан, он же Грузия, Ран, он же Албания, Баласакан, Сисакан³⁷, Арэ, Гелан, Шанчан, Длмунк, Дмбаванд, Тапрстан, Рван, Амл, о чем нам предстоит поведать»³⁸. По всей вероятности, Баласакан входил в Капкохский куст как отдельный шахр, но административно подчинялся Албанскому марзпанству. То, что Баласакан находился в пределах Албанского марзпанства, точнее, на левобережье Куры, явствует из «Книги посланий», согласно которой Баласакан являлся одной из епископских епархий албанской церкви³⁹. Пайтакаран, согласно всем первоисточникам, по крайней мере с 428 г. находился в составе Атрпатакана, следовательно, южная граница Баласакана должна была проходить по реке Куре.

Хотя Лпинк и Баласакан не одно и то же, все же, как явствует из первоисточников, и один и другой топоним употреблялись для обозначения общей территории обонх. Исходя из логики сочинения Елишэ, можно заключить, что пространство между собственно Албанией и Каспийским морем было известно под названием Лпинк или страна лпинов. А на основании данных «Ашхарацуйца» можно прийти к другому заключению, что это

³⁴ Ա. Գ. Աբրահամյան, Անտիկա Չիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, с. 348; К. П. Патканов, Армянская география VII века, СПб, 1877, с. 17.

³⁵ Н. Пигулевская, Сирийские источники по истории народов СССР, М.—Л., 1941, с. 165.

³⁶ Б. А. Арутюнян, Ук. соч., с. 32.

³⁷ Сисакан был добавлен к списку позднее, поэтому перечислено 14 стран.

³⁸ Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ լատնումովք նախնեաց, Վենետիկ, 1881, с. 40.

³⁹ «Գիրք թղթոց», Թիֆլիս, 1901, с. 81.

пространство официально рассматривалось как Баласакан. В пользу этого заключения говорит и сообщение Захарии Ритора. Как бы то ни было, в местной среде более употребительной, видимо, была форма Лпинк. Согласно данным Мовсэса Каланкатуаци, Албанское марзпанство включало в себя страны Албанию, Лпинк и Чола. Так, хазарский царевич Шат, сын Джебухакана, рассматривал упомянутые страны как вечную наследственную собственность своего отца: «ибо получил отец мой во владение эти три страны—Алуанк, Лпинк и Чора навечно»⁴⁰. С начала VI в. албанские католики официально именовали себя «католикосами Алуанка, Лпинка и Чола». Историк Восточных краев Армении сообщает, что при католикосе Абасе, когда патриарший престол был перенесен из Чора в Партав, «в начале грамот стали писать «католикос Алуанка, Лпинка и Чора»⁴¹. Конечно, традиция была настолько сильна, что историк был склонен считать такое административное деление существующим со времен ученика апостола Фаддея Елиша, который будто бы «стал просветителем трех краев—Чора, Лпинка и Алуанка»⁴².

В сочинении историка Восточных краев Армении сохранились еще два интересных сообщения, которые в сущности не оставляют сомнений в том, где располагался Лпинк. Согласно первому сообщению, хазары якобы с целью отомстить за смерть Дживаншира вторглись в Албанию: «...великий князь гуннов Алп-Илитуер... вторгся в страну Алуанк и стал опустошать (области) у подножия великих Кавказских гор и поселения гавара Капалак, как бы мстя за кровь Джуаншера. Сам он во главе своей многочисленной дружины пролетел через долины и, переправившись через реку Куру, перешел в гавар Ути, и стал сгонять людей и скот из того гавара, грабил и угонял всех в полон. Затем все они (гунны) возвратились и расположились лагерем в долине у пределов Лпинка»⁴³. Насколько нам известно, хазары как правило совершали набеги на Закавказье через Дарбандское ущелье, следовательно, можно представить их путь таким образом: Дарбанд—(Конахкендское ущелье)—южное предгорье Кавказских гор—гавар Капалак—река Кура—гавар Ути—долина Куры возле пределов страны Лпинк. В то же время, если предположить, что вторжение хазаров в Утик было предпринято ради завоевания и разграбления Партава (хотя историк и не говорит об этом прямо), то окажется, что события происходили в восточной части собственно Албании и прилегающих к ней на востоке районах. Таким образом, Лпинк, на подступах к которому

⁴⁰ Мовсэс Каланкатуаци, с. 89.

⁴¹ Там же, с. 171.

⁴² Там же, с. 171.

⁴³ Там же, с. 120—121.

остановились хазары, действительно находился к востоку от Албании.

Другое сообщение касается маршрута, по которому двигалось посольство князя Восточных краев Вараз-Трдата, возглавляемое епископом Исраэлом, к хазарскому хакану Алуверу или Илутверу в 684 г. и который исследователями интерпретировался по-разному. Приводим это сообщение целиком: «...и восемнадцатого числа месяца меканка отправили в путь. Выступив с миром из города Пероз-Кавата, они перешли великую реку Куру, пересекли границу Алуанка и на двенадцатые сутки (достигли) города лпинов, откуда навстречу ему вышли все жители города и приняли его с радостью и почестями, которые подобали его епископскому сану, тем более, что приближался праздник богоявления Господня. Прибыв в город, они остановились на отдых и совершили там вечером праздник. Оттуда они перешли в страну Чилбов, что у склона великой горы. Там, на склонах Кавказских гор, дующие с севера холодные зимние ветры подняли страшную вьюгу. Трое суток они не могли даже глаз открыть, чтобы отыскать дорогу. Крайне утомленные, они (путники) были встревожены борьбой дьяволов, поднявших вой и гром, но не сумевших напугать все же мужа Божьего. Взяв в руки крест, он (Исраэл) велел всем опуститься на колени (и помолиться). (Затем) они вместе с ним поднялись на гору, называемую Вардегруак. Силою божественного Креста и молитвами великого епископа утихли ветры, усмирилась вьюга, и они перевалили через вершину громадной горы. Но еще много дней после этого не было видно ни звезд, ни солнца и держались крепкие морозы. Так, утомленные и обессиленные они шли еще много дней, пока не прибыли в древнюю царскую резиденцию, в ту самую, где был удостоен венца мученика католикос Алуанка святой Григорис, внук великого Григора. Выйдя оттуда, через несколько дней они достигли ворот Чора, вблизи Дарбанда.

Там горожане с большими почестями приняли их, а затем и провоздили дальше. (Наконец) накануне сорокадневного поста они прибыли в великолепный город Варачан»⁴⁴.

Акад. С. Т. Еремян, прослеживая путь посольства, находит, что оно следовало не по маршруту Партав—Мингечаурская переправа—Агдаш—Гёг-чай—Шамахи (Шемаха)—Марази—Хизи—Даваги—Куба—Самур—Дарбанд—прибрежный район Каспийского моря—хазарские города, а по направлению Партав—Евдах—Мингечаурская переправа—(Агдаш—Капалак—Хачмаз)—Нухи—Ках—Закаталы—Лагодехи—Кварели—Напареули—Кодор-

⁴⁴ Там же, с. 123—124.

ское ущелье—хазарские города⁴⁵. Он полагает, что «данные об этой дороге противоречат направлению через Дербент. Расстояние, для преодоления которого потребовалось указанное в тексте время, должно быть гораздо больше, а географическая среда иная: если это так, тогда противоречие имеем в самом тексте. Указание на «место, где сподобился умереть св. Григорис», и Дербент являются механически присоединенными к основному тексту с целью упомянуть и показать одну из главных святынь албанской церкви. Для того, чтобы осведомленный читатель не недоумевал и чтобы лучше замаскировать искусственность, эту несуразность он объясняет тем, что «изнуренные и утомленные они (послы) против воли свернули на другую сторону», откуда «после долгодневного пути прибыли в древнюю резиденцию царей, в то место, где сподобился умереть св. Григорис»⁴⁶. Основными доводами уважаемого арменоведа являются длительность пути и природно-климатические условия. По его мнению, чтобы достигнуть лпнийского города, посольство должно было преодолеть по крайней мере 250 км за 12 дней, а в таком случае переход через Кавказский хребет был возможен только по Кодорскому ущелью. Что касается пути, пройденного от лпнийского города до Варачана за 40 дней, то автор считает это невозможным, поскольку даже в зимних условиях дорога по Каспийскому побережью, имеющему теплый климат, не заняла бы так много времени⁴⁷. Далее автор, приводя топографические⁴⁸ и другие материалы⁴⁹, пытается обосновать свою гипотезу.

Мы не можем согласиться с мнением арменоведа. Нам представляется неверным, исходя из количества дней делать столь далеко идущие заключения. Во-первых, не исключено, что по причине преклонных лет епископа Исраэла посольство двигалось медленно и с частыми остановками. Во-вторых,

⁴⁵ С. Т. Еремян, Моисей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Гараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу.—ЗИВАН СССР, т. VII, с. 137—139.

⁴⁶ Там же, с. 138—139.

⁴⁷ Там же, с. 138—139.

⁴⁸ По С. Т. Еремян название Лпник — Λιπννοι' родственно названию Lupones (Tab. Peut. Segm., XI, 5), Patria Lepou (Anonymi Ravennatis, Cosmographia, ed. M. Pinder et Parthey, Berolini, 11, 12, p. 68), с Λον'βιον κω'μη

⁴⁹ В 1586 г. послы Кахетинского царства в Москве заявили, что дорогу от берегов Терека до Кахетии через Кодорское ущелье можно пройти в 15 дней (М. А. Полиевктов, Экономические и политические разведки Московского государства XVII в. на Кавказе, Тифлис, 1932, с. 31). Если за 15 дней этот путь мог быть пройден при благоприятных обстоятельствах, то, как пишет С. Т. Еремян, в зимних условиях это потребовало бы гораздо больше времени (см. указ. статью С. Т. Еремяна, с. 147—148).

вполне вероятно, что количество дней явилось плодом творческой фантазии историка, поскольку приводимые им числа—12 дней (дюжина), 3 дня (святая троица) и 40 дней (священное число)—слишком сомнительны. Но даже если признать все данные соответствующими действительности, то целый ряд фактов исключает прохождение посольства по Кодорскому ущелью. Районы верхнего течения Алазани, как, впрочем, и верховий Пирикительской Алазани, Тушетской Алазани и Андийского Койсу, никогда не входили в состав Албанского царства или Албанского марзпанства. Не включены в Албанию эти районы и на составленной С. Т. Еремянном карте «Армения по «Ашхарацуйцу». Но, помещая лпинов в верховьях Алазани, а чилбов в бассейне Пирикительской и Тушетской Алазани и Андийского Койсу, как это делает С. Т. Еремян, мы тем самым были бы вынуждены считать эти области составной частью Албании. Так, согласно данным, сообщаемым Мовсэсом Каланкатуаца, епископ Грузии и Албании Григорис увёз мощи великого архиерея и мученика Захарии, а также увенчанного в городе Никомидии святого Пандалиона «в Цри, в большой город княжества Алуанк, построил (там) небольшую церковь и с великими предосторожностями поместил в ней толику крови Захарии и часть мощей святого Пандалиона. И поставив там священника одного по имени Даниел служителем и блюстителем мучеников Христа...»⁵⁰. Отсюда он отправляется в страну маскутов, где после безуспешного проповедывания оказывается убитым в поле Ватнеан⁵¹. Как видим, город Цри, куда отправился епископ Григорис, находился в Албании, граничащей со страной маскутов. Из одного довольно неопределенного сообщения историка Восточных краев Армении можно заключить, что город Цри находился в стране чилбов: «В то самое время укрепленный город Цри восстал против царя Алуанка и подчинился персидскому царю. Пришли аргесцы и взяли город. Нашли там священника Даниела, служителя святых, рукоположенного св. Григорисом и отрока одного, чилба, найденного священником и возрожденного христианским крещением. Этот, слушая (проповеди) о вере Христовой, уверовал в Христа, принял христианское крещение и стал учеником священника, желая вести жизнь, достойную христианства.

Бросив обоих в темницу, (аргесцы) пытками стали принуждать их поклониться пеплу и поганым дэвам. И когда не смогли насильем добиться своего, стали уговаривать отрока чилба, говоря: «Ты же человек из нашей страны, исполни нашу волю, и мы будем почитать тебя под нашей властью». И блаженный ответил: «Лучше мне умереть во имя Христа раньше священника

⁵⁰ Мовсэс Каланкатуаца, с. 87.

⁵¹ Там же, с. 38.

(сего), чем жить под кровом грешников». Оба они немедленно были обезглавлены мечом и приняли венец блаженства и торжество победы прекраснейшего мученичества вслед за своим духовным отцом, отроком Григорисом»⁵². В главе XIX первой книги истории Мовсэса Каланкатуаци ясно сказано, что отрок Григорис увез мощи святого Захарии и блаженного Пандалиона в страну чилбов: «Явление мощей святого Захарии—отца Иоанна и блаженного Пандалиона, увенчанного (венцом мученика) в городе Никомидии увезенных отроком Григорисом в страну чилбов»⁵³; и что эти мощи находились в городе Цри: «Много совершилось знамений и чудес в городе Цри, где находились мощи блаженных подвижников Христа. Однако никому не было известно точное местонахождение мощей святых. И хотя жители страны были язычниками, однако страдающие лихорадкой и другими недугами ходили в церковь, где лежали мощи святых и получали полное исцеление»⁵⁴. В той же главе еще раз подтверждается, что город Цри находился в стране Албании, а правитель города—албанский нахарар: «Пойди в Цри к правителю города Хочкорику, нахарару алуанскому и расскажи о видении»⁵⁵.

Сведя воедино все данные, сообщаемые Мовсэсом Каланкатуаци, мы убедились, что Чилбк следует располагать недалеко от страны маскутов, на территории Албании, что не только не противоречит сведениям о маршруте посольства епископа Израэла, но и проливает свет на кажущиеся неясными данные. Наконец, даже невзирая на это, трудно поверить, что такой большой город, как Цри мог появиться в почти незаселенном районе верховья Андийского Койсу, где даже в наши дни селения, насчитывающие несколько сот жителей,—большая редкость. Таким образом, все данные первоисточников исключают локализацию Лпинка в долине Алазани, а Чилбка—в верхнем течении Андийского Койсу.

Попробуем определить географическое положение Лпинка и его границы. Как было показано выше, Лпинк располагался к востоку от собственно Албании, следовательно, определив восточные границы последней, что вполне возможно сделать, опираясь

⁵² Там же, с. 38.

⁵³ Там же, с. 45.

⁵⁴ Там же, с. 45.

⁵⁵ Там же, с. 45. Цри еще раз упоминается в главе 23: «Как-то в полдень муж тот, по имени Хочкорик, которому в Цри явились блаженный Захария и святой Пандалион, уснул» (с. 53).

⁵⁶ С. Т. Еремян вместо «шп Члрш» склонен читать «шп Члрш», но даже если оставить вариант «шп Члрш», смысл не меняется (см. его «Հիշատակը րաւ Աշխրհագրութի», с. 105).

на данные «Ашхарацуйца», мы тем самым выясним, где проходила западная граница Лпинка.

В пространной редакции армянского «Ашхарацуйца» о стране Албании, или собственно Албании, сказано следующее: «21. Страна Албания, т. е. Агуанк, к востоку от Иберии (Грузии), смежна с Сарматией у Кавказа, до армянских пределов по реке Куре: хотя и отсюда до Куры все эти пределы отторгнуты от Армении. Но мы говорим о собственно стране Албании, которая (расположена) между большой рекой Курой и Кавказскими горами. Сначала у (границ) Грузии (расположены) гавар Ехни на реке Агуан и Камбечан у реки Куры и южнее него замок Варазманавор с (небольшим) городком Кудрат и местности пустынные до реки Куры, к востоку от которой (находился) город Гывгав на реке Агуан и чавар Бих возле Кавказа, а к востоку от него Шаке, и река Дэгару, возле которой на реке Сани—одноименный гавар. Все они берут начало с Кавказа и, соединившись с рекой Агуан, впадают в реку Куру. А с восточной стороны город Кавалак албанский у Кавказских гор, через который протекает на юг к Малой Армении река Себодж»⁵⁸.

Описание Албании в списках краткой редакции «Ашхарацуйца» в значительной степени отличается от пространной. Для сравнения приводим ниже два примера: «26. Албания, т. е. Агуанк, к востоку от Иверии, смежна с Сарматией у Кавказа и простирается до Каспийского моря и до пределов армянских на Куре. Она заключает в себе плодородные поля, города, крепости, поселения, множество рек и сильные тростники.—Албания заключает в себе следующие провинции: 1. Иехни, 2. Бех, 3. Камбечан, 4. Шаке, 5. Востани-Марцпан, 6. Дашти-Баласакан. Кроме того, албанцы отторгли у армян области Шакашен, Гардман, Колт, Заве и еще 20 областей, лежащих до впадения Аракса (Ерасха) в реку Куру»⁵⁹.

«Двадцать шестая—Албания, т. е. Агуанк, к востоку от Иверии (Грузии), смежна с Сарматией у Кавказа и простирается до Каспийского моря и пределов армянских на Куре. И имеет Албания плодородные поля и множество рек, и тростники, и города, и крепости, и поселения. И есть у нее гавары Ехни, Бех, Камбечан, Омгаз, Шаке Гегаву, Востан, Хабанд, Имарц, Панан поле, Кагац, Ибазкан; и другие гавары, которые она отобрала у Арме-

⁵⁷ С. Т. Еремян, связывая выражение «ըստ հարաւոյ» с Камбечаном, исправляет его на «ըստ Բիւիւիոյ» (см.: «Հարաւոյնը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, с. 105). Однако, если автор «Ашхарацуйца» связывает эти слова с гаваром Ехни, то никаких исправлений текста не требуется.

⁵⁸ Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ լատինաժողովք նախնեաց, Վենետիկ, 1881, с. 28—29. Не понятно выражение: «ի հարաւոյ ըստ փոքր Հարոց».

⁵⁹ К. П. Патканов, Армянская география VII века, СПб, 1877, с. 40—41.

нии—Шакашен, Гардман, Кустипарнес, Колт, Алуэ, Тучкатак, Паростак, Ротпаеак, Мец Куанк, Мец Иранк, Пианк, Арчланк, Пацанк, Моханк, Вакуник, Малый Хабанд, Сисакан, Ротастак, Бердзор, Асрот, до впадения Ерасха в реку Куру»⁶⁰.

Сравнение процитированных текстов позволяет сделать целый ряд интересных выводов.

Согласно пространной редакции «Ашхарацуйца», территория собственно Албании простиралась до города Капалак, до восточной границы гавара Капалак, иными словами, автор «Ашхарацуйца» не считает земли, лежащие восточнее гавара Капалак, частью собственно Албании. В первой версии краткой редакции, в перечне гаваров по сравнению с пространной редакцией недостает названия Капалак, вместо которого вставлены гавары Востан-и-Марцпан и Дашт-и-Баласакан, что позволяет автору, редактирующему описание Албании, довести ее границы до Каспийского моря. Редактор второй версии, обнаруживающий весьма скудные знания в сфере административных делений, внося названия новообразованных гаваров в перечень албанских гаваров, произвольно искажает некоторые названия. Не вдаваясь в подробности, отметим лишь, что в результате такого «творчества» название гавара hАбанд вклинилось в название «Востан-и-Марцпанан», разбив его на «Востан» и «Имарцпанан». Если в пространной редакции определенно дается описание собственно Албании, то обе версии краткой редакции отражают определенную политическую ситуацию, когда административная власть Албанского марзпанства распространялась до Каспийского моря.

Собственно Албания в том составе, в каком она представлена в пространной редакции «Ашхарацуйца» и неоднократно фигурирует в сочинении Мовсэса Каланкатуаци, на западе граничила с Иверией (Грузией), на севере ее граница проходила по главному Кавказскому хребту, на юге—по реке Куре, отделяющей ее от Великой Армении, на востоке, скорее всего проходила, по реке Гардман (Гирдиман-чай),—восточная граница, по-видимому, от горы, ныне называемой Бабадаг, от Кавказского хребта по его протянувшейся к югу ветви до реки Гардман, затем по ее течению до Куры. Судя по сообщениям греко-римских источников, в древности реки, стекающие с Кавказского хребта, были гораздо многоводнее. Это подтверждают и геологические исследования. В раннее средневековье воды реки Гардман как видно, достигали Куры, в районе их слияния и находился один из населенных пунктов Албании, который и по сей день носит название Алвенд или Алванд, происходящее, по-видимому, от названия Агван (Алуан).

Как было показано выше, территория Албанского марзпанства состояла из трех частей: Албании (=собственно Албания+

⁶⁰ Ա. Գ. Արշահանյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Եր., 1944, с. 348.

армянские провинции), Лпинка и Чола. Теперь попытаемся определить границы Чола. На севере граница шла от Каспийского побережья, севернее склона Дербента, затем тянулась вдоль ветви горного хребта, огибая с севера Табасаран (в армянских источниках—Таваспаран), до водораздела притока реки Сулак Гули (Кули), где резко поворачивала на юго-восток, по горе Алахундаг и хребту Самур, далее возле нынешней деревни Филья опять поворачивала на юго-восток, доходила до главного Кавказского хребта в районе горы Базар-Дюзи, на юге шла вдоль Кавказских гор, отделяя Чола от собственно Албании, и подходила к Каспийскому морю приблизительно в районе селения Хи-зи. Данные сочинения анонимного автора из Равенны свидетельствуют, что зачастую понятие Чола равнозначно стране маскутов. По поводу этих стран у равеннца сказано следующее: «...item patria Albania item patria Masageton, item patria Caspiae, item patria Lerop...»⁶¹, то есть Албания — страна маскутов — Каспк—Лпинк. У Мовсэса Каланкатуаци перечень стран, связанных с деятельностью Месропа Маштоца, выглядит так: Утик—Албания—Лпинк—Каспк—Чола. Если сопоставить эти два свидетельства, то окажется, что Masageton-у равеннского анонима соответствует в труде Каланкатуаци Чола, Caspiae—Каспк, а Lerop—у Лпинк. Следовательно, Чола на юге должна была граничить с Каспком и, судя по географическому положению, также с Лпинком. Такая граница естественна и сомнений не вызывает, а значит, если нам удастся установить, как проходила граница Каспка на западе, то тем самым определим восточную границу Лпинка.

По данным Мовсэса Каланкатуаци, епископ Израэл, выйдя из Перозапата (Партава), через двенадцать дней достиг Лпнийского города, а затем перешел в страну Чилбов, пересек Кавказский хребет и оказался в стране Чола⁶². Степан Канаянц, пытаясь определить местонахождение страны Чилбов, пришел, как нам кажется, к верному заключению, что «страна Чилбов упоминается на южных склонах «большой горы», т. е. Кавказа»⁶³. Если страна Чилбов располагалась на южных склонах Кавказского хребта, то епископ Израэл мог вступить в страну Чола через Комахкендский перевал, через который обычно горцы Северного Кавказа совершали набеги на Албанию, или же по пути ведущему из Шамахи в Алтыгач и Кызыл-Бурун. Судя по тому, что посольство вынуждено было подняться на гору Вардегруак и пе-

⁶¹ Anonymi Ravennatis, *Cosmographia*, II, 12, p. 68.

⁶² Мовсэс Каланкатуаци, с. 123—124.

⁶³ Ստեփան Կանայանց, Անհալտ գաղափարն ինն Հայաստանի, վաղարշապատ, 1914, с. 11.

ресечь горный хребет, нам представляется более вероятной первая версия, т. е. путь по Конахкендскому перевалу, соответствующему, по мнению акад. С. Еремяна, воротам Пах у Егишэ. Если наше заключение правильно, то страна Чилбов находилась в районе города Шемахи. М. Бархударян помещает город Цри на месте развалин города Шихар-ери, который находился в четырех часах пути от села Килвар⁶⁴. Наше исследование делает невозможной такую локализацию. Большой город Цри, как нам кажется, находился либо на месте Шемахи, или в его окрестностях⁶⁵. Выше уже говорилось, что М. Бархударян помещает Лпнийский город или, как он пишет, Лпнийскую столицу в местности Кыз-мейдан⁶⁶. Однако в случае локализации Цри на месте Шемахи эта гипотеза, по нашему убеждению, полностью отпадает. Скорее всего он находился на месте нынешнего поселка Ахсу, где, по свидетельству М. Бархударяна, сохранились остатки городской стены.

Исходя из вышесказанного, западную границу Каспка следует проводить следующим образом: Кавказский хребет (в районе села Алтыагач)—оттуда по горам к восточной оконечности села Сюндю—Мараза—гора Гиджак—по холмам, лежащим к западу от реки Пирсагат—река Кура; на юге—по реке Куре.

Остается выяснить еще один важный вопрос: упоминается ли Лпинк в «Ашхарацуйце», так как по логике вещей он должен упоминаться там наряду с названием Чилбк. В «Ашхарацуйце» название Лпинк отсутствует. В описании Сарматин автор «Ашхарацуйца», после дурцукв упоминает дидойцев, затем леков, тапасаранцев, алутаканов, хновов, далее—шилпов, чилбов и пвинов: «Дурцки, затем Дидои, затем Леки, затем Тапотараны, затем Алутаканы, затем Хеновы, затем Шилпы, затем Чилбы, затем Пвии»⁶⁷. Академик С. Т. Еремян, нам кажется, вполне обоснованно указал, что «Пвии» (пвины)—искаженное название «Лпи-

⁶⁴ Մ. Բարխուդարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք, с. 143—144.

⁶⁵ Очень часто разрушенные города отстраивались и получали новые имена. Известно, что город Шемаха, который был построен в эпоху арабского владычества, был назван по имени малика Ширвана аш-Шаммаха ибн Шуджи. Впоследствии Иазидиды, по-видимому, именно на месте Шемахи восстановили город Иазидию. Как справедливо отмечает В. Ф. Минорский, вероятно, что и сам Шаммах построил город Шемаху на месте существовавшего еще раньше поселения (В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербенда X—XI веков, Москва, 1963, с. 106). Мы полагаем, что Шемаха была построена на развалинах большого города Цри.

⁶⁶ Մ. Բարխուդարեանց, Աղուանից երկիր..., с. 98—99.

⁶⁷ Աշխարհացոյց Սոփսեի Խորեհացոյ, с. 27.

ны»⁶⁸. А упоминание Лпинка в описании Сарматии еще раз подтверждает то обстоятельство, что эта страна не имела никакого отношения к собственно Албании. Они, как правило, упоминаются параллельно, а значит считать Лпинк частью Албании или усеченной формой ее названия неверно. В греческой версии труда Агафангела Лпинку, соответствует форма λῑφ'υνοί, которая наряду с встречающейся у Плиния формой Лирепіі свидетельствует о том, что уже с I века н. э. употреблялось название Лпинк⁶⁷.

⁶⁸ С. Т. Еремян, Моисей Каланкатуйский о посольстве..., с. 148, U. S. Երեմյան, Հայաստանը րաւ «Աշխարհագր»-ի, с. 54.

⁶⁹ Возникает вопрос: если Лпинк первоначально имел форму Лбинк и является усеченным вариантом от Албана-Агвана, то почему Албан закономерно превратился в Агван, а Лбинк—в Лпинк, а не в Лвинк? Ведь логично предположить, что в родственных языках фонетические чередования должны быть одинаковыми.

ԲԱԺԻՆ Գ.

**ԸՆԴԴԵՄ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՆԵՆԳԱՓՈԽՄԱՆ**

КОГДА ОТСУТСТВУЕТ НАУЧНАЯ ДОБРОСОВЕСТНОСТЬ

Каждое новое исследование, посвященное политической истории, развитию социально-экономических отношений и вопросам культуры Алуанка или Кавказской Албании, вызывает определенный интерес особенно у закавказских историков. Недавно издательство «Элм» Азерб. ССР выпустило в свет монографию Ф. Дж. Мамедовой¹. Именно таким интересом объясняется наше обращение к книге Ф. Мамедовой. Однако первое же знакомство произвело на нас удручающее впечатление. Сразу стало ясно, что автор руководствовалась в своих исследованиях уже готовыми «научными» схемами, к которым старалась приспособить и первоисточники, и свои доводы. «Исследование» автора преследует одну цель—всеми, даже недозволенными средствами «доказать», что историческая Албания охватывала территорию, которую сейчас занимает Азербайджанская ССР, и что армяне Сюника, Арцаха и Утика—албанцы по происхождению. Знак равенства ставится между названиями «Албания» и «Азербайджан», между понятиями «албанец» и «азербайджанец», а Албания провозглашается историческим Азербайджаном. Естественно, при таком предвзятом подходе работа в сущности потеряла свое научное достоинство, большая часть выводов автора не что иное как декларативные заявления, которые лишены необходимой аргументации. Отвергая положение того или иного исследователя, Ф. Мамедова зачастую не утруждает себя обосновать свою точку зрения, просто называет чужой довод ошибочным, неточным или малоубедительным. Первой нашей мыслью было игнорировать эту работу, как недостойную серьезного внимания. Однако, уловив ее тенденциозность, мы поняли, что это результат не научных заблуждений, а определенной продуманной линии, которая справедливо осуждена, потому что наносит удар по международной дружбе закавказских народов и оскорбляет национальные чувства армянского и грузинского народов.

Автор поставила перед собой задачу убедить читателя в существовании развитой албанской цивилизации, которая во всех

¹ Ф. Дж. Мамедова, Политическая история и историческая география Закавказской Албании (III в. до н. э. — VIII в. н. э.), Баку, 1986, под редакцией З. М. Буниятова, 284 с.

своих компонентах и во все периоды якобы была равноценна армянской и грузинской цивилизациям². Для нее Албания представляется единым этническо-политическим целым, которое располагалось на территории от Кавказских гор до реки Аракс и от Нахчавана (ныне Нахичеван) до Каспийского моря и Талыша³.

«Албанская цивилизация» Ф. Мамедовой не может не иметь своей письменности, и она, проводя «источниковедческие изыскания», приходит к мысли, что еще до принятия христианства Албания, возможно, имела какие-то письмена, а по всей стране был распространен албанский язык как средство межплеменного общения⁴. Высказывая эту сомнительную мысль и уверовав в нее, автор заключает, что в начале V в. не создается, а реставрируется и реформируется албанское письмо⁵, появление которого, к удивлению «исследовательницы», местная (т. е. албанская) и армянская традиции связывают с именем Месропа Маштоца⁶. По ее мнению, расцвет албанской литературы происходил в V—VII вв., в период существования самостоятельного албанского государства, когда там властвовали албанские Аршакиды и затем сменившие их албанские Михраниды⁷. Затем, опираясь в основном на мнение З. Буниатова, Мамедов высказывает мысль, что албанская литература по X в. включительно создавалась на албанском языке, а затем на грабаре—древнеармянском. Причем армянская церковь, подвергнув албанцев с помощью арабов григорианизации, постепенно арменизировала албанцев⁸, армяне же, переводя албанские литературные памятники, уничтожили их оригиналы. Конечно, «богатая» албанская культура должна была иметь и своих многочисленных деятелей, и свои памятники. И пораженный читатель монографии узнает, что «к местной албанской традиции относятся дошедшие до нас нарративные источники: «История албан» Моисея Каланкатуйского, труды Мхитара Гоша—«Албанская хроника», «Житие-мученичество Хосрова Гандзакского»; сочинение Киракоса Гандзакского «История», а также албанские правовые источники—церковные каноны (каноны Агуэнского собора V в. и каноны Партавского собора 705 г., именуемые также канонами албанского католикоса Симеона) и светские законы («Судебник» Мхитара Гоша)»⁹.

Вот оно что! Одним росчерком пера ценнейшие памятники

² Там же, с. 5—42.

³ Там же, с. 85—151. См. также карты, приложенные к книге.

⁴ Там же, с. 5.

⁵ Там же, с. 6—7.

⁶ Там же, с. 7.

⁷ Там же.

⁸ Там же, с. 38—39.

⁹ Там же, с. 8.

многовековой культуры армянского народа объявляются албанскими, а поскольку, по мнению Мамедовой, албанцы—это сегодняшние азербайджанцы, то и азербайджанскими, несмотря на то, что их большая часть была создана задолго до нашествия турок-сельджуков в Закавказье. Знакомство с использованными Ф. Мамедовой первоисточниками и применяемый ею при этом метод исследования вызывают недоумение. В указанном ею¹⁰ сочинении Евтропия нет ни слова о существовании албанских письмен: «Помпей вскоре пошел войной на албанов и трижды победил царя Орода, но, наконец, умиловленный письмами и дарами, даровал ему прощение и мир¹¹. Если даже допустить, что албанская письменность существовала, то без сомнения албанский царь Ород посылал бы Помпею письма на понятном или приемлемом для него языке—греческом или, может быть, арамейском. Значит вышеприведенное свидетельство никоим образом не подтверждает предположения автора работы о существовании албанской письменности. Если бы Ф. Мамедова действительно провела анализ источников, она была бы вынуждена констатировать, что в сочинении Корюна и речи нет о восстановлении албанской письменности: А что касается выражения Псевдо-Корюна—«И он отправился в Алуанк и там обновил таким же образом буквенные знаки»,— то оно лишь осмысление нижеприведенных свидетельств оригинала Корюна: «В это самое время приехал к нему некий иерей, алуанец по имени Бениамин. Он (Маштоц) расспросил его, расследовал варварские слова алуанского языка, затем своей обычной пронизательностью, ниспосланной свыше, создал письмена (для алуанцев) и милостью Христа успешно взвесил, расставил и уточнил¹² и «И затем после этого он простился (с католикосом Сааком и царем армянским Артешесом), чтобы отправиться в страну Алуанк. И поехал он в тот край, и прибыл в местопребывание царей, повидался со святым епископом Алуанка, звали которого Иеремией, а также с их царем Арсвалом и всеми азатами. Все они именем Христа покорнейше приняли его. И когда они спросили его, он изложил им цель приезда своего. И они оба равные—епископ и царь, согласились принять эту письменность и издали приказ привести из разных гаваров (провинций) и местностей владычества своего отроков для обучения письменности, собрать их, распределить по группам в школах, в удобных и надлежащих местах и назначить содержание на (их) пропитание»¹³.

¹⁰ Там же, с. 5.

¹¹ Eutrop., Brev., VI, 14.

¹² Корюн, Житие Маштоца, Ереван, 1981, с. 211.

¹³ Там же, с. 212.

Нетрудно заметить, что сочинитель Псевдо-Корюна просто попытался соединить эти два сведения. По-видимому, распространение албанских письмен Бениамином не имело успеха, и Месроп Маштоц был вынужден сам отправиться в Албанию и вдохнуть жизнь в созданную им албанскую письменность. Не случайно говорится, что в Албании у Маштоца приняли готовые письмены, иначе говоря, он обновил или восстановил применение созданных им буквенных знаков. Если бы действительно албанды до этого имели письмо, Корюн не считал бы их «варварскими, празднобродящими и дикими нравов»¹⁴. Насколько был распространен албанский как средство общения среди албанских племен, явствует из свидетельства Страбона о том, что объединенные в Албанском государстве 26 племен говорили на разных языках и с трудом общались между собой¹⁵. Более того, когда тем не менее Месроп Маштоц изобрел письмо для албанцев— алфавит, по словам Мовсеса Хоренаци, это были письмены гаргарского языка, «богатого горловыми звуками, бессвязного, варварского, в высшей степени нескладного»¹⁶, а не всеобщего албанского. Как бы странным это ни показалось, существование единого албанского этноса отрицает в одной связи сама его приверженница Ф. Мамедова¹⁷.

Ф. Мамедова безуспешно пытается обосновать, что вторая группа рукописей сочинения Мовсеса Каланкатваци «История страны Алуанк» якобы сохранила следы албанской редакции. Доводы, приводимые автором, свидетельствуют о ее некомпетентности как источниковеда. Известно, что если какое-либо произведение переводится, то как бы опытен и искусен ни был переводчик, некоторые особенности переводимого языка сохраняются в переводе. Известно также, что все прежние попытки (В. Гукасян и др.) найти албанизмы в сочинении Мовсеса Каланкатваци были основательно отвергнуты исследователями. Значит, если Ф. Мамедова хочет представить это сочинение армянского историка албанским, она должна «обнаружить» в нем несуществующие албанизмы. Задавался ли автор вопросом, почему «албанец» Мовсес Каланкатваци, проводя этимологию, обращается не к албанскому, а к армянскому (например, *աղու*—кроткий, мягкий). «История страны Алуанк» в основном компиляция из трудов других армянских авторов и написана на армянском языке армянским автором, который по заказу некоторых представителей княжеского сословия Восточных краев Армении, исходя из требова-

¹⁴ Там же.

¹⁵ Strabo, XI, 4, 6.

¹⁶ «История Армении Моисея Хоренского», новый перевод Н. О. Эмина (с примечаниями и приложениями), М., 1893, III, 54.

¹⁷ Ф. Дж. Мамедова, Указ. соч., с. 244.

ний юридического обоснования их права на создание отдельного царства, связал историю приобретших название Албания армянских Восточных краев с собственно Албанией. Если бы сочинение было переведенным, то известные нам отрывки из сочинений других армянских авторов, которые использовал Мовсес Каланкатвацци (Мовсес Дасхуранци), при повторном переводе неузнаваемо изменились бы—явление, которого мы не наблюдаем. А если бы автор не обошла исследования А. Манандяна, Гр. Ачаряна, Н. Акиняна, Н. Адонца, Г. Свазяна, К. Каграманяна, А. Акопяна, Ш. Смбацяна относительно использованных первоисточников и метода их использования Мовсесом Каланкатвацци, то увидела бы, что это произведение не представляет собой албанской реалии. Если бы она обратилась к противоречиям этого источника, то убедилась бы, что Мовсесу Каланкатвацци не всегда удается перекроить данные древних армянских источников в ракурсе географических понятий своего времени. Во многих случаях одна часть сообщения сохраняет нетронутой старую реалию, а другая до неузнаваемости меняется в согласии с политикой, которой он придерживается. Труд Мовсеса Каланкатвацци подвергнут подробному источниковедческому анализу А. Акопяном¹⁸, однако Ф. Мамедова, будучи знакома с его работами, по-видимому, опасаясь ввязаться в научный спор и избегая попытки опровергнуть признанные положения и точку зрения исследователя, просто обошла его имя молчанием. Не вдаваясь в разного рода подробности, скажем, что сохранившийся в произведении Мовсеса Каланкатвацци «Плач» армянского поэта VII в. Давтака, который написан акростихом по армянскому алфавиту, лучшее свидетельство тому, что это не перевод. Как показывают А. Мнацаканян и П. Севак, если бы сочинение было переведенным, акростих не сохранился бы, как это произошло с другими переводами¹⁹. Как акростих, составленный из 52-х букв албанского алфавита, мог быть превращен в акростих армянского 36-и значного, если даже и отвлечься от разницы в объемах и различий в последовательности знаков в этих алфавитах,— для нас по крайней мере останется загадкой. Обобщая нашу мысль, скажем также, что ставший с легкой руки Ф. Мамедовой албанцем Киракос Гандза-

¹⁸ См. А. Акопян, Термины «Албания» и «албанцы» в греко-латинских и древнеармянских источниках (семантический анализ) (автореферат канд. дисс., Ереван, 1984).

¹⁹ Асатур Мнацаканян, Паруйр Севак. По поводу книги З. Бунятова «Азербайджан в VII—IX вв.» («Историко-филологический журнал», 1967, № 1, с. 183—184).

реци упоминает Мовсеса Каланкатваца в ряду армянских историографов²⁰.

«Всевидящий» глаз Ф. Мамедовой повсюду ищет и «находит» албанских деятелей, как ни пытались армяне «скрыть» это. Однако таинственным образом от ее внимания ускользают все те сведения, которые показывают принадлежность Мхитара Гоша, Киракоса Гандзакеци и других к армянскому народу. Может быть, еще восемь веков назад Мхитар Гош предвидел появление Ф. Мамедовой и чтобы предотвратить недоразумения, неоднократно подчеркивал в своем «Судебнике» и других трудах, что он армянин. Касаясь армянского царя Абгара, он в «Судебнике» пишет: «Наш царь Абгариос»²¹. Обращаясь к грузинам, он писал: «Не слушайте наших врагов, ибо в Армении нет еретиков», а обращаясь к Закарэ и Иване Закарян, сообщает, что не скрывает от них «недостатки нашей нации»²².

Действительно, в названии труда Мхитара Гоша нет слова «армянский», однако это отнюдь не дает право Ф. Мамедовой объявлять последний албанским правовым документом. Вместо пустых разглагольствований и поисков несуществующих реалий и предпосылок ей бы лучше прочесть «Судебник», в самом начале введения к которому говорится: «Глава первая, содержащая ответ тем, которые злословят на нас, что нет суда в Армении»²³. Смешно и даже комично звучат мысли автора о том, что поскольку у армян были и «Книга канонов» и «Судебник» Смбата Спарапета, не было нужды в «Судебнике» Мхитара Гоша; или, если уже существовал «Судебник» Гоша, зачем надо было создавать век спустя «Судебник» Смбата Спарапета. На эти надуманные измышления не надо было бы и отвечать, но если автор действительно хочет получить ответ на этот вопрос, то мы можем сказать, что будь она более или менее знакома с историей права, ей было бы известно, что «Книга канонов» не может претендовать на роль «Судебника», поскольку выраженные или нашедшие в ней место правовые нормы касаются лишь некоторых отраслей права, а «Судебник» Гоша в этом плане всеобъемлющ. Тот факт, что после армянского «Судебника» Мхитара Гоша в Армении появился «Судебник» Смбата Спарапета, ясно свидетельствует о том, что свод законов Гоша не мог удовлетворить об-

²⁰ Киракос Гандзакеци, *История Армении*, Ереван, 1961, с. 7 (на древнеарм. яз.).

²¹ Мхитар Гош, *Судебник*. Сводный критический текст, предисловие и комментарии Хосрова Торосяна, Ереван, 1975, с. 28 (на древнеарм. яз.).

²² «Арагат», 1900, с. 497—498.

²³ Мхитар Гош, с. 1.

ественные потребности Киликийской Армении, не соответствовал ее общественному строю, который переплетал в себе черты, свойственные византийскому, крестоносному и частично сельджуцкому феодализму. С такой же легкостью Ф. Мамедова объявляет Киракоса Гандзакеци албанцем, «забывая», что последний в своей «Истории» не раз подчеркивает, что он армянин, «наш армянский народ», «наша страна Армения», «о племени стрелков и разорении нашей армянской страны»²⁴ и т. д.

Разве после всего этого не кощунственно заявлять, что «назревали предпосылки возрождения албанской государственности в лице возвышающегося Хаченского княжества, что, очевидно, связано с общим культурно-политическим подъёмом всей страны. Вообще период XII—XIII вв. считают периодом азербайджанского ренессанса»²⁵.

Для Ф. Мамедовой вопросом вопросов является проблема политических границ Албании. По ее мнению, от III в. до н. э. до VIII в. н. э., то есть в течение 1000 лет, границы Албании с незначительными отклонениями оставались неизменными, охватывая как в античный период, так и в эпоху раннего феодализма территорию от Дербента до р. Аракс, от Иберии до Каспийского моря²⁶.

Автор находит, что южная граница Албании всегда проходила не по реке Куре, а по реке Аракс, а армянские области Арцах и Утик принадлежали Албании²⁷. Причем читателю преподносится мысль, что подобное заключение вытекает якобы из сведений Мовсеса Каланкатвази и Мовсеса Хоренаци. Одним росчерком пера зачеркивая результаты исследований М. Чамчяна, С. Еремяна, К. Тревер, А. Мнацаканяна Б. Улубабяна и других ученых, игнорируя работы последних лет в этой области, в частности ценную статью А. П. Новосельцева²⁸, отражая в кривом зеркале сообщаемые первоисточниками сведения, Ф. Мамедова пытается доказать недоказуемое. Делая «источниковедческий анализ», автор монографии «забывает» о существовании целого ряда важных источников, открыто фальсифицирует другие, выдвигая свое мнение, больше занимается поисками и критикой мало важных ошибок отдельных исследователей, чем многосторонним, существенным, опирающимся на свидетельства первоисточников анализом поставленных вопросов. Несомненно, она права,

²⁴ Киракос Гандзакеци, с. 6, 7, 9, 30 и т. д.

²⁵ Ф. Дж. Мамедова, указ. соч., с. 32.

²⁶ Там же, с. 116; см. также карты.

²⁷ Там же, с. 116—127.

²⁸ А. П. Новосельцев, К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период («Кавказ и Византия», вып. 1, Ереван, 1979, с. 10—18).

когда вопреки мнению К. Тревер и С. Еремяна находит, что Арцах и Утик не завоевывались армянскими царями Арташесом I и Тиграном II. Поначалу кажется, что на основе сообщаемых источниками сведений при здравом рассуждении неизбежен вывод, что упомянутые области и до правления этих царей составляли часть Великой Армении. Но не тут-то было! Автор, исходя из сообщаемого Страбоном факта о завоевании Арташесом I Каспианы, заключает—поскольку греческий географ ничего не говорит об Арцахе и Утике, значит эти области не входили в Великую Армению²⁹. Ф. Мамедова не просто ошибается, а сознательно искажает факты, потому что они свидетельствуют об обратном.

В арменоведческой литературе четко доказано, что северо-восточные границы царства Ервандидов еще до появления Албанского царства проходили по реке Кура. Однако будь автор чуть внимательнее и добросовестнее при использовании армянских первоисточников, ей и без этих изысканий стало бы ясно, что северо-восточные границы Великой Армении в столь интересующий ее период проходили по реке Кура. Так, касаясь борьбы между Ервандом Последним и Арташесом I, Мовсес Хоренаци сообщает: «В области Ути доходит до Еруанда весть, что царь парсийский собрал множество войска и под начальством Смбата отправляет на тебя, для возведения молодого Арташеса на царство. Еруанд, услышав это, тут же оставляет многих из своих нахараров для охраны страны, а сам немедленно отправляется в свой город, стягивает к себе войска армянские, иверийские, месопотамийские и стран кесарийских—одним (обещая) дары, других (склоняя) просьбами»³⁰.

Не требуется большой проницательности, чтобы заметить, что Утик, северной и северо-восточной границей которого является река Кура, составляет часть царства Ервандидов. Особенно интересен тот факт, что царь Ерванд собрал вокруг себя армянские и грузинские войска, но об албанском войске не сказано ни одного слова. Вывод недвусмысленен: Албанское царство еще не сформировалось, и правобережье Куры—неотъемлемая часть царства Великой Армении. Интересна другая постановка вопроса Отцом армянской истории: «Между тем Смбат с юным Арташесом спешил прибыть в пределы Утицев. Ему навстречу вышли войска той страны, равно и нахарары, оставленные (там) Еруандом. Другие армянские нахарары, узнав о приближении Смбата, упали духом и начали замышлять (как бы) отложиться от Еруанда»³¹. Ясно, что *наместники Утика—армянские нахара-*

²⁹ Ф. Дж. Мамедова, указ. соч., с. 118—124.

³⁰ Мовсес Хоренаци, II, 44.

³¹ Там же, II, 45.

ры, которые перешли на сторону Арташеса, а другие армянские нахарары задумали покинуть царя Ерванда. О том, чего стоят так называемые албанские реалии Мовсеса Каланкатваца, ясно видно из того, что, не имея под рукой иных источников, он переиначил сведения Хоренаца, полностью перекроил и приурочил к географическим представлениям позднего периода, вследствие чего данные события у него выглядят так: «Когда же Арташес напал на Еруанда, последний находился в пределах Алуанка, в гаваре Ути. Оставив там свои войска (Арташэс)³², отправился в свой город. Прибыв туда, он присоединил к себе войска алуанские, вышел на берег Геламского озера, где вместе с ними прогнал Еруанда и завладел Арменией»³³. Основу³⁴ этого и подобных искажений найти нетрудно. Если во времена Каланкатваца Утик рассматривался как часть Алуанка (армянского), то Ерванд должен был находиться в пределах Алуанка, а стоявшие в Утике войска тоже должны были быть алуанскими. И это в том случае, когда в сообщении Мовсеса Хоренаца, касательно указанных событий, как мы видели выше, понятия «албанец» вообще нет. Это сообщение армянского первоисточника могло вызывать сомнения, если бы оно не нашло подтверждения в греко-римских источниках, однако последние, к сожалению Ф. Мамедовой, единодушно свидетельствуют о том же. Конечно, в труды греко-римских авторов проникли и явные ошибки, искажения фактов, однако многосторонний анализ первоисточников позволяет выяснить, когда мы имеем дело с фактической ошибкой, искажением или недоразумением. Тем не менее, удивительно, автор монографии, как правило, опирается именно на дающие повод к недоразумению сообщения. Но ведь известно—на ошибочной основе не придешь к правильным выводам.

Албанское царство возникло на исторической арене в начале I в. до н. э.³⁵ Так, волнуемая Ф. Мамедову южная граница Албании, как показывают исследования С. Еремяна, С. Юшкова, К. Тревер, А. Мнацаканяна, Б. Улубабяна, И. Новосельцева и других, проходила по реке Куре. Но из «источникововедческого анализа» автора выясняется, что вышеупомянутые ученые пребывали в счастливом заблуждении—граница проходила не по реке

³² Издатель ошибся, должен быть Ерванд.

³³ Мовсэс Каланкатуаца, История страны Алуанк, перевод с древнеармянского, предисловие и комментарии Ш. В. Смбацяна, Ереван, 1984. I, 8.

³⁴ Считаю нужным посоветовать Ф. Мамедовой критически подходить к труду Мовсеса Каланкатваца, так как среди армянских историков он отличается особенно произвольным переработыванием, переосмыслением, а иногда и перекраиванием использованных первоисточников.

³⁵ Б. Улубабян, О границах древнего Агванка («Вестник Ереванского университета», 1977, № 1, с. 109) (на арм. яз.); А. Акопян, указ. соч., с. 4.

Кура, а по реке Аракс,— точка зрения, которую в недалеком прошлом выдвинул К. Алиев³⁶ и теперь «блестяще обосновывает» Ф. Мамедова. Касаясь проведения К. Алиевым армяно-албанской границы по Араксу, А. П. Новосельцев в свое время писал: «В книге К. Алиева использованы разнообразные источники, в первую очередь античные. Однако некоторые наиболее красноречивые свидетельства греко-римских писателей, не соответствующие его заключению, не приводятся, а на основании других, как представляется, порой делаются не совсем точные выводы»³⁷. Этот вывод признанного арменоведа и кавказоведа полностью относится и к работе Ф. Мамедовой. Хотя последняя отлично знакома с указанным исследованием А. Новосельцева, она сознательно избегает обращения к авторитетному мнению этого ученого и упоминания его имени в связи с этим вопросом.

По мнению Ф. Мамедовой, сообщение Страбона о том, что Сакашена—армянская область³⁸, противоречит другим его сведениям, согласно которым Кура протекает через Албанию³⁹. Занимая идею у К. Алиева, но, предпочитая не ссылаться на его работу, она находит, что, поскольку Кура протекала через Албанию, то логически оба ее берега должны были принадлежать Албании⁴⁰. Считаю нужным напомнить автору, что прежде чем объявлять об ошибочности или неточности того или иного сообщения греческого географа, необходимо было провести многосторонний сопоставительный анализ всех его сведений.

Страбон несколько раз свидетельствует о том, что Кура протекает по Албании: «Аракс протекает через Армению, а Кир— через Иберию и Албанию...»;⁴¹ «(Река Кир) затем через узкую долину течет в Албанию, между этой долиной и Арменией река мощно проносится по равнинам, весьма богатым пастбищами, принимает еще больше рек, в том числе Алазоний, Сандобан, Ретак и Хан (все судоходные), и, наконец, впадает в Каспийское море»⁴²; «Река Кир, протекающая через Албанию, и остальные реки, наполняющие ее, увеличивают плодородие земли, но зато отдаляют ее от моря. ...Поблизости впадает Аракс, бурно текущий из Армении»⁴³.

Уже беглое ознакомление с этими сообщениями показывает, что они не однозначны, а значит не могут послужить основанием

³⁶ К. Алиев, Кавказская Албания, Баку, 1974, с. 121—122.

³⁷ А. П. Новосельцев указ. соч., с. 10.

³⁸ Strabo, XI, 8, 4.

³⁹ Там же, XI, 4, 2.

⁴⁰ Ф. Дж. Мамедова, указ. соч., с. 119.

⁴¹ Strabo, XI, 1, 5.

⁴² Там же, XI, 3, 2.

⁴³ Там же, XI, 4, 2.

для далеко идущих выводов и проведения армяно-албанской границы по реке Аракс. Если из первого сообщения следует, что Албания располагалась по обоим берегам реки Куры, иными словами, и на ее правобережье, то с тем же успехом можно заключить, что и Армения находилась по обе стороны от реки Аракс, причем в районе ее нижнего течения. Следовательно, Аракс никоим образом не могла быть южной границей Албании. Однако, если иметь в виду, что в указанном сведении Албания упоминается вместе с Иберией, через которую действительно протекала Кура, то логично предположить, что мысль о протекании Куры через Албанию механически возникла под влиянием географического расположения соседней страны. Что касается второго сообщения, то обстоятельство протекания Куры через Албанию, о котором говорится в неопределенной форме в его первой части, полностью отрицается его продолжением. Становится ясным, что якобы протекающая через Албанию Кура в действительности является пограничной между Албанией и Арменией, значит Албанию локализовать и на правобережье Куры невозможно. Интересно, что 4 упомянутых притока Куры, как в свое время отмечала К. Тревер⁴⁴, относятся к левобережью реки и перечисляются по порядку от запада на восток. С географической точки зрения в пользу такого вывода говорит и тот факт, что все они в отмеченный период были судоходны,— обстоятельство, которое не может касаться не отличающихся многоводием правобережных притоков. Думаем, что в пользу этого мнения говорит и название поселения Зардоб, которое сохранило название упомянутой Страбоном реки Ζαρδοβανης. По всей вероятности, в «Географии» Страбона первоначально было Ζαρδοβανης, что и отождествляется с рекой, называемой ныне Туриан или Туриан-чай, которая именно у Зардоба впадает в Куру. Если наша локализация верна, то реки, ныне называемые Гекчай и Гирдыманчай, это соответственно 'Ροστακης (возможно 'Ροστακης) и Χανης. Теперь, если в свете этого анализа обратиться к третьему сообщению Страбона, становится очевидным, что «Река Кир, протекающая через Албанию», в действительности протекала по ее южной пограничной линии, а выражение «и остальные реки» касается только левобережья Куры. Но ведь именно на этих фрагментах построена установка Ф. Мамедовой, которая полностью опровергается, когда обращаемся к другим сведениям Страбона. Так, о плодородии армянских земель он пишет: «В самой Армении много гор и плоскогорий, где с трудом растет

⁴⁴ К. В. Тревер, Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, IV в. до н. э.—VII в. н. э., М.—Л., 1959, с. 41.

даже виноградная лоза; много там и долин, причем одни из них не отличаются особенным плодородием, другие же, напротив, чрезвычайно плодородны, например, равнина Аракса, по которой река Аракс течет до границ Албании, впадая в Каспийское море. За этой равниной идет Сакасена, тоже граничащая с Албанией и с рекой Киром; еще далее идет Гогарена»⁴⁵. Какой отсюда можно сделать вывод? Прежде всего, что Сакасена—Шакашен—составная часть Армении, которая граничит с Албанией по реке Куру⁴⁶. Затем, может быть, не осмысляя, Страбон свидетельствует о двух рукавах Аракса, один из которых течет до границы Албании, иными словами, впадает в Куру, пограничную реку, а другой впадает в Каспийское море. Притом долина Аракса—Араксена является одной из плодородных областей Армении и граничит с армянской Сакасеной, по ту сторону которой находится Гугарк—тоже армянская область. Принадлежность Сакасены—Шакашена и Араксены Армении греческий географ подтверждает и по другим поводам: «То же имеет место и в области Матиане в Мидии и в Сакасене и Араксене в Армении»⁴⁷. «Так они (саки—Б. А.) захватили Бактриану и завладели лучшей землей в Армении, которой они оставили название от своего имени—Сакасена»⁴⁸.

Более того, греческий географ имеет четкие сведения о том, что армяно-албанская граница в одном месте проходила по находящейся к северу от Куры территории: «Провинцией Армении являются Фавена, а также Комисена и Орхистена (правильно, конечно, *Орсихтена*—Б. А.), выставляющая наибольшее число всадников. Хорзена и Камбисена—самые северные и больше всех покрыты снегом, они находятся на границе с Кавказскими горами, с Иберией и Колхидой»⁴⁹ и «а последнюю сторону (Албании—Б. А.) образует Армения, граничащая с ней; Армения частично представляет равнину, частью же—гористая страна, подобно Камбисене, где армяне граничат одновременно с иберийцами и

⁴⁵ Strabo, XI, 14, 4.

⁴⁶ Если следовать «логическим» принципам Ф. Мамедовой, то нетрудно объявить, что Армения занимала территорию по обе стороны от реки Куры и «обосновать» это следующим сообщением Страбона: «В стране (Армении—Б. А.) течет несколько рек. Самые известные из них—Фасис и Лик—впадают в Понтийское море (Эратосфен неправильно пишет вместо Лика Фермодонт), тогда как Кир и Аракс—в Каспийское море, а Евфрат и Тигр—в Красное» (XI, 14, 7). Если Кура течет по Армении, значит и ее правобережье и левобережье входят в Армению. Но ведь это сведение противоречит другим данным и фактам.

⁴⁷ Strabo, XI, 7, 2.

⁴⁸ Там же, XI, 8, 4.

⁴⁹ Там же, XI, 14, 4.

албанцами»⁵⁰. То, что страбоновская Орхистена—это область Арцах Великой Армении и в данном сообщении тоже считается частью Армении, у исследователей не вызывало сомнений. Даже Ф. Мамедова отождествляет их: «Историческая провинция Арцах (у армянских авторов), Орхистена (у антич.)», хотя считает Арцах частью Албании⁵¹. Но ведь нахождение Арцаха в Армении исключает прохождение армяно-албанской границы по Араксу.

Камбисена—это Камбечан армянских источников (в том числе и в труде Мовсеса Каланкатваца), Камбечовани—грузинских источников и находилась к северу от Куры, следовательно, армяно-албанская граница по крайней мере на местности между слиянием рек Куры и Агстев, Куры и Алазани проходила по территории к северу от Куры. Понятно, что в таких условиях не может быть и речи о расположении Албании по правобережью Куры и принадлежности ей Утика и Арцаха.

Пытаясь провести границу Албании по Араксу, Ф. Мамедова, если бы имела элементарные исследовательские историко-географические навыки и не прибегала к надуманным трактовкам, обратила бы внимание на еще одно свидетельство Страбона: «Эта крепость (Вера—Б. А.) находится в 2400 стадиях от реки Аракса, отделяющей Армению от Атропатены...»⁵², которое дополняет его сообщение—«Наконец, на западе Мидия (Великая— Б. А.) граничит с атропатийцами и частью армян»⁵³.

Соседство Великой Мидии с Арменией было возможно только в районе Каспка, причем при условии нахождения Гелан-Гелайка в границах Великой Мидии. В остальных отрезках Армянское царство граничило с Атропатеной или Малой Мидией. Естественно, если руководствоваться только приведенными выше двумя свидетельствами Страбона, то Армения только между реками Аракса и Куры могла связываться с Каспком. Оставив в стороне выяснение всех вопросов, касающихся армяно-атропатенской пограничной линии, и, в частности, то обстоятельство, что она большей частью проходила по протянувшимся к югу от Аракса Армянским и Каспийским горам, отметим, что река Аракс не могла быть южной границей Албании, поскольку, согласно Страбону, по ней проходила часть армяно-атропатенской границы. Значит, прав или греческий географ, или «исследователь» XX века Ф. Мамедова, которая, делая свои выводы, тем не менее вынуждена обращаться к сообщениям античных авторов, в том числе и Страбона. Спор, конечно, независимо от чьего-либо же-

⁵⁰ Там же, XI, 4, 1.

⁵¹ Ф. Дж. Мамедова, указ. соч., с. 104.

⁵² Strabo, XI, 13, 3.

⁵³ Там же, XI, 13, 6.

лания решается в пользу амасийского географа, достоверность сообщений которого подтверждают другие греко-римские авторы.

Как бы неприятно это ни было Ф. Мамедовой, Кура оставалась армяно-албанской границей до падения Армянского царства Аршакидов. В хронологическом отношении следующим, кто свидетельствует об армяно-албанской границе по Куре, был Плиний Старший, согласно которому «всю равнину, начиная от реки Кира, заселяет племя албанцев» и «Это племя, расселившееся по Кавказским горам, доходит, как сказано, до реки Кира, составляющей границу (и) Армении и Иверии»⁵⁴. Во II в. это показывает и Клавдий Птоломей: «Области Армении в части, заключающейся между Евфратом, Киrom и Араксом, суть следующие: у Мосхийских гор—Катарзена, выше так называемых бохов, вдоль реки Кира Обарена (т. е. Гогарена—Б. А.) и Отена; вдоль реки Аракс Колтена и ниже ее Содукена; у горы Париадра Сиракена и Сакасена...»⁵⁵; «Великая Армения ограничивается с севера частью Колхиды, Иберией и Албанией по вышесказанной линии, проходящей по реке Кир»⁵⁶. Данным упомянутых авторов относительно Куры как пограничной реки между Арменией и Албанией идентичны также сообщения Аппиана⁵⁷, Плутарха⁵⁸, Диона Кассия⁵⁹, Квадрата, Стефана Византийского⁶⁰ и др. Плиний, Квадрат и Стефан Византийский также упоминают Утик в качестве области Армении. В этой связи абсолютно прав и А. П. Новосельцев, когда пишет: «...у всех античных авторов I—II вв. граница между армянским и албанским царствами проходит по реке Куре...»⁶¹.

После всего этого чего стоят заявления Ф. Мамедовой относительно договора, заключенного между Тиграном Великим и Помпеем в 66 г. до н. э., или вокруг политического положения Армении в период от 66 г. до н. э.—38 г. н. э., которые направлены на «обоснование» ее мнения о существовании армяно-албанской границы по реке Аракс. Если даже следовать логике автора, по которой Армения была подвластна Риму или Риму и Парфянскому государству одновременно, а Албания управлялась местными царями, то возникнет не менее логичный вопрос—почему римляне, вместо того, чтобы оставить столь волнующие Ф. Мамедову территории подчиненному им государству, должны были

⁵⁴ Plin., Nat. Hist., VI, 28—29, 39.

⁵⁵ Ptol., Geogr., V, 12, 4.

⁵⁶ Там же, V, 12, 1.

⁵⁷ App., Mithr., 103.

⁵⁸ Plut., Pomp., XXXIV.

⁵⁹ Dio Cass., XXXVII, 53, 54.

⁶⁰ Steph. Byzantii Ethicorum. см. Ωβαρηνη и Ωτητη.

⁶¹ А. П. Новосельцев, указ. соч., с. 16.

отдать их неподвластному им государству и тем самым усилить его, как склонна думать Ф. Мамедова. Следует сказать, что очень часто эта двойная зависимость страны была более близка к независимости, чем так называемая формальная зависимость Албании от парфян. Наконец, как ясно свидетельствует Страбон, статус Албании или Иверии в глазах римлян был не выше, чем Армении⁶², а если последней занимались больше, чем другими закавказскими странами, то это объясняется величиной территории и населения Армении, военным потенциалом и стратегическим положением, когда переход Армении на сторону Рима или Парфянского государства существенно нарушал стратегическое равновесие в пользу одного или другого.

Сообщения армянских первоисточников не только дополняют, но и заново подтверждают свидетельства греко-римских авторов. Ф. Мамедова, с одной стороны, высоко оценивает их роль в деле изучения истории Албании, с другой—старается приписать им тенденциозность, которая якобы «четко проявлялась при описании ими истории смежных стран, соседних народов—Иберии, Албании»⁶³. И автор воодушевленный успешным «логическим» разгромом сообщений греко-римских первоисточников или просто заявлением об их «неправильности», приступает к развенчанию достоверности данных армянских первоисточников. По поводу труда Фавстоса Бузанди она пишет: «Фавстос Бузанди (правильно Бузанд—Б. А.) писал свой труд, как известно, в конце V в., после потери Арменией своей государственности и ликвидации власти армянских Аршакидов (428 г.). Чтобы идеологически подготовить население к антиперсидскому восстанию (450—451 гг.), необходимо было создать труд, гиперболизированно изображающий мощь Армении, ее территориальную целостность».

А восстановить территорию в ее исконных пределах было невозможно, ибо территория исторической Армении была поделена между двумя крупными империями того времени—Византией и Персией. Неубедительно звучит точка зрения армянских историков, которые считают, что в этих условиях возможно увеличение пределов Армении за счет соседних стран, вассальных от Византии и Персии, т. е. за счет Иберии, Атропатены и Албании. С этой целью Фавстос Бузанди включает в состав Армении (в 371 г.—авт.) наряду с другими землями и албанские области правобережья Куры—Ути, Арцах и Пайтакаран»⁶⁴.

Читаем и удивляемся. Как должен был Фавстос Бузанд в конце V в. (точнее 70-е годы V в.) идеологически подготовить

⁶² Strabo, VI, 4, 2.

⁶³ Ф. Дж. Мамедова, указ. соч., с. 42.

⁶⁴ Там же, с. 125.

антиперсидское восстание армян 450—451 гг., по крайней мере для нас остается загадкой? Или же как готовящиеся к восстанию армяне претендовали на земли дружественных и союзных народов, территории, которые никогда не входили в состав армянского государства—просто не поддается никакому объяснению. Наконец, о какой точке зрения армянских историков может идти речь, когда тот или иной автор, описывая события IV—V вв. дает сведения и о политических границах Великой Армении. Автор обвиняет их, причем совершенно безосновательно, в таких грехах, каковые характерны как раз для ее монографии. И если к этому прибавить тенденцию автора отметить неугодные первоисточники, выдвигать суждения, ссылаясь на того или иного исследователя или на его давно признанные ошибочными мнения,—станет ясным, какова цена «анализа» Ф. Мамедовой.

Ф. Мамедова опосредованно преподносит мысль, что в вопросе армяно-албанской пограничной линии следует опираться на сведения Мовсеса Каланкатваца и Мовсеса Хоренаци и, наоборот, не доверять данным Фавстоса Бузанда и «Ашхарацуйца» (Армянская география), которые якобы являются единственными аргументами в пользу проведения этой границы по Куре. Автор попросту скрывает истину, потому что сведения Фавстоса об армяно-албанской границе по Куре и о ее восстановлении армянским спарпетом Мушегом Мамиконяном в 371 г. находят свое подтверждение в трудах Агатангелоса, Корюна, Мовсеса Хоренаци, Ухтанеса, в «Разрядной грамоте», «Воинской грамоте» и, конечно, в «Ашхарацуйце». Более того, об этом сохранил свидетельство и Мовсес Каланкатваца, которому не всегда удавалось приспособлять старые реалии к современным ему административно-политическим понятиям. Приведем один пример. «Он (Месроп Маштоц) возобновил и укрепил веру христианскую, распространив проповедование Евангелия в гаваре Ути, в Алуанке, в Лпинке, в, Каспии, до ворот Чора»⁶⁵. Комментарии излишни. Здесь ясно сказано, что географически Албания и Утик—разные единицы. Эта политическая ситуация четко засвидетельствована современником событий Корюном: «...отбыл (Месроп Маштоц) из краев Алуанка, чтобы прибыть в страну Иверию. И когда доехал он до Гардманского ущелья, вышел ему навстречу ишхан Гардмана по имени Хурс...»⁶⁶. Перевод приблизительный, т. к. в оригинале ясно отмечается, что Маштоц возвращался из Албании с намерением отправиться в Иберию (Вирк), иными словами, на отрезке Гардманского ущелья двигался по Армении. Мовсес Хоренаци, которому Ф. Мамедова отвела роль утвердителя

⁶⁵ Мовсес Каланкатваца, I, 27.

⁶⁶ Корюн, с. 213.

своей версии, прямо или косвенно подтверждает, что Кура—пограничная река Великой Армении. По поводу нашествия аланов на Армению он сообщает, что армянское войско закрепилось на южном берегу Куры, а аланское—на северном. Судя по содержанию сообщения, армянская армия достигла границы Армении, а аланы покинули армянскую территорию и после захвата в плен своего царевича были готовы начать мирные переговоры⁶⁷. По другому поводу великий армянский историк сообщает о походе кавказских горцев под предводительством некоего Внасепа Сурхапа на Армению, во время которого они перешли на правый берег Куры, где навстречу им выступил армянский царь Вагарш, рассеял их полчища, преследуя до ущелья Чора⁶⁸. Другое сообщение Отца армянской истории, с которым так много надежд связывает Ф. Мамедова с целью показать, что река Аракс являлась пограничной для Албании, в сущности отрицает ее точку зрения, Мовсес Хоренаци пишет: «На восточной стороне, на окраине армянского говора (назначает Вахархасак) заместникам родоначальников двух родов—Сисака и Кадмоса, имена которых приведены нами в Первой Книге.

За сим царь назначает Арана, мужа именитого, первого в деле мудрости и разума, заместником страны северо-восточной, великой, славной и густонаселенной, близ большой реки, прорезывающей великую равнину и называемой Куром. Но знай, что я забыл в Первой Книге упомянуть об этом великом именитом роде, т. е. о роде Сисака, которому выпала в наследство Ах'ванская равнина с ее горной частью, начиная от реки Ерасх до крепости Хнаракерт'ом, и что страна эта по кротости нрава Сисака названа Ах'ванк, так как ему самому название было Ах'у. Из рода последнего парфянин Вах'аршак назначает именитого, храброго Арана правителем страны с десяти тысячной (дружиной). Говорят, от потомков Арана происходят племена—Утицы, Гардманцы, Цодэцы и княжество Гаргарское»⁶⁹. Надо ли говорить, что это сообщение Хоренаци, по крайней мере не относится к известной, вернее желанной Ф. Мамедовой Албании, потому что заместничество Арана находилось в междуречье Куры и Аракса «на окраине армянского говора», простиралось до крепости Хнаракерт, иными словами, на севере имело границей реку Куру. Аран—обычный сановник армянского царя, заместитель, значит, видеть в нем родоначальника албанцев, как в лице Хайка—прародителя армян,— никак невозможно. В труде Хоренаци, как и у использовавшего его Мовсеса Каланкатваци, Аран происходит из рода Хайка, однако Каланкатваци, занима-

⁶⁷ Мовсес Хоренаци, II, 50.

⁶⁸ Там же, II, 65.

⁶⁹ Там же, II, 8.

ясь компиляцией, не заметил, что в другой связи он считает албанцев происходящими не от Торгома, а от киттийцев⁷⁰. Более того, как ясно видно из книги Мовсеса Каланкатваца, он переделал и одновременно искажил сообщение Хоренаци, вследствие чего оно приобрело следующий вид: «*Образование Валаршаком княжества Алуанк*—Здесь начинается (история) княжества страны Алуанк. От начала сотворения человеческого рода до царя армянского Валаршака о проживающих близ высоких гор Кавказа мы не можем ничего достоверного рассказать слушателям. При установлении порядка у жителей северных он созвал (представителей) пришлых диких племен, живущих в северной равнине и у подножия Кавказских гор, в долинах и ущельях к югу, до того места, где начинается равнина, и приказал им прекратить разбой и вероломство, платить покорно царские подати. Затем (царь) назначил им вождей и правителей, во главе которых по приказу Валаршака был поставлен некто из рода Сисака, одного из потомков Иафета, по имени Аран, который унаследовал долины и горы страны Алуанк, от реки Ерасх до крепости Хнаракерт [Հնարակերտ]. Из-за его (Арана) мягкого нрава страна эта была названа Алуанк, ибо из-за мягкого нрава звали его Алу. Многие храбрые и знатные из потомков этого Арана, говорят, были назначены Валаршаком Партевом наместниками и тысячниками. От его (Арана) сына произошли племена Утийского, Гардманского, Цавдейского, Гаргарского княжеств»⁷¹. По собственному признанию, у Мовсеса Каланкатваца под рукой не было достоверных источников относительно периода до воцарения Вагаршака в Армении, а сведения о нем он просто почерпнул из труда Хоренаци, частично—из VI главы I книги, в другой части—из VIII главы. Причем, вследствие эклектического соединения двух элементов, не связанных между собой событий, изложение Мовсеса Каланкатваца стало противоречивым. Исходя из административных реалий позднего периода, а также центробежных устремлений части княжеского сословия Восточных краев Армении, пытаясь объявить правобережье Куры Албанией, историк, не осознавая, отделяет ее жителей от диких пришлых племен собственно Албании, выражая в сущности отношение армян правобережья к пестрому населению левобережья Куры. Затем, с одной стороны, показывая расположенность Албании по обеим сторонам Куры, он вынужден констатировать, что наместничество Арана включало территорию от Аракса до крепости Хнаракерт и что именно на этой территории позднее появились княжества Утийское, Гардманское, Цавдейское и Гаргарское. Мовсес Каланкатвац написал историю Албанского

⁷⁰ Мовсес Каланкатвац, I, 2.

⁷¹ Там же, I, 4.

марзпанства, в которое по понятным причинам не входил Сюник, и потому желая приспособить сведения Хоренаци к событиям марзпанства, в отличие от Мовсеса Хоренаци, мягкий нрав (*շղև*) приписывает не Сисаку, а Арану. После всего этого говорить о Мовсесе Хоренаци как об авторе VIII века и о каких-либо албанских реалиях, якобы сохранившихся по этому вопросу в произведении Каланкатвази,—просто смешно.

Но нет! Выясняется, что именно с их помощью Мамедова пытается подвергнуть сомнению сведения «Ашхарацуйца». Она пишет «К данным Фавстоса Бузандаци восходит и «Армянская география VII в.» Анания Ширакаци, в которой говорится: «Исконная страна Албания та, которая между р. Курой и горой Кавказом»⁷². «Ашхарацуйц», который несомненно не причастен к сочинению Фавстоса Бузанда, отразил положение, когда название Албания распространилось на правобережье Куры, однако в нем четко различаются собственно Албания и входящие в состав Албанского марзпанства армянские области.

Ныне, благодаря doskonaльному анализу первоисточников, доказано (Б. Улубабян, Б. Арутюнян, А. Акопян)⁷³, что Арцах и Утик вошли в Албанское марзпанство не в 387 г. (значит, напрасны старания Ф. Мамедовой обнаружить какой-либо документ, отражающий переход этих областей к Албании в 387 г.), а после 428 г., т. е. между 428—451 гг. И, следовательно, притворная неосведомленность при утверждении «Кажется неточным утверждение, что при разделе Армении между двумя империями окраинные области ее отдали соседним странам—Иберии, Албании... Если эти области были армянскими, то какая же была необходимость у этих держав заботиться об Албании и Иберии?»⁷⁴, говорит о научной недобросовестности автора и искажении фактов. А если она действительно не поняла этой «необходимости», мы можем объяснить ей весь механизм этой политики. Прежде всего надо бы знать, что римско-персидский договор 387 г., по которому царство Великой Армении было поделено между двумя державами, прежде всего относился к проходящей

⁷² Ф. Дж. Мамедова, указ. соч., с. 126.

⁷³ Б. Улубабян, К вопросу об административно-политическом положении северо-восточной Армении в домарзпанский период («Вестник Ереванского университета», 1975, № 2, с. 149—164); Б. Арутюнян, Административно-политическое состояние северо-восточных областей царства Великой Армении в 387—451 годы («Вестник Ереванского университета», 1976, № 2, с. 77—95); его же. К вопросу о датировке «Гаґнамака» («Историко-филологический журнал», 1976, № 2, с. 57—74) (все на арм. яз.); его же, Административное деление закавказских владений Сасанидского Ирана согласно труду Елишэ («Кавказ и Византия», вып. I, Ереван, 1979, с. 19—35); А. Акопян, указ. соч.

⁷⁴ Ф. Дж. Мамедова, указ. соч., с. 126—127.

через Армению персидско-римской пограничной линии, следовательно, он не мог касаться вопросов административного урегулирования отошедших к Риму или Персии областей. Считаю нужным отметить также, что раздел Великой Армении в 387 г. не был чисто политическим событием армянского значения, но являлся определенным политическим актом, который в аспекте международного права окончательно устанавливал владычество Сасанидской Персии также и над Иберией и Албанией. Единственным преимуществом последних было то, что они полностью подпали под власть Персии. Сасанидские правители, которые отнюдь не заботились ни об армянах, ни о грузинах и албанцах, провели, причем не сразу, крупные административные изменения, вследствие которых ряд армянских областей был присоединен к созданным ими же Иберийскому и Албанскому марзпанствам. Считаю нелишним отметить, что роль и значение Иберийского и Албанского царств, которые Ф. Мамедова склонна преувеличивать, были намного скромнее, чем лишенной царской власти Восточной Армении. Даже лишенное своих окраинных провинций Армянское марзпанство в глазах персидских владык представляло большую опасность и значительную силу, а отношениями с ним определялась прочность их гегемонии в Восточном Закавказье⁷⁵. Постоянный страх, что армяне могут с помощью византийцев попытаться сбросить персидское иго, вынуждал персидский двор предпринимать шаги в направлении разобщения административной целостности Восточной Армении, что стало возможным после упразднения царства армянских Аршакидов. Вводя армянские области в Албанское марзпанство, персы одним ударом попадали в две мишени—с одной стороны, обессиливали армянский народ, лишали его административной цельности, с другой—в корне меняли этническую однородность этого марзпанства (если, конечно, можно говорить об этнической однородности Албанского царства, которое персы раздробили на Албанское, Лпинское и Баласаканское царства). Поэтому и армянские области со своим однородным армянским населением, спустя некоторое время, превратились в экономический, политический и культурный центр Албанского марзпанства.

Ф. Мамедова или пребывает в блаженном неведении, или сознательно искажает факты, когда пытается объявить Пайтакаран частью Албании. По ее мнению, Пайтакаран—Каспк, который якобы соответствовал Баласакану, будучи захвачен армянским царем Арташесом I оставался в составе Армении до 55 г. до н. э., а затем перешел к Албании или Атропатене и в IV в. окончательно превратился в албанскую провинцию. Подобно другим исследователям она отождествляет город Пайтакаран с

⁷⁵ Лазар Парпеци, История Армении, Тбилиси, 1904, I, 2.

Байлаканом и находит, что в 336—338 годах в Пайтакарне правил мазкутский царь Санатрук. Якобы опорная точка Сасанидов—Пайтакаран—со времен Вачагана Благочестивого (488—510) окончательно превратилась в Албанскую область, а Себеос ошибался, указывая на его нахождение в составе Атропатены⁷⁶. Если основанием для ее заключения является сообщение Страбона—«К области албанцев принадлежит и область Каспиана, названная по исчезнувшему теперь племени, именем которого названо и море»⁷⁷,—то ей следовало бы знать, что существовала и албанская Каспиана, о которой сохранились сведения в краткой редакции «Ашхарацуйца», у Мовсеса Каланкатваца и у Анонима Равенского. Она находилась на левобережье Куры, на границе с Лпинком и Чолой, на берегу Каспийского моря⁷⁸. Косвенно это подтверждают и сведения Себеоса и Левонда о том, что Каспийские ворота находились к северу от Куры, в районе Чора⁷⁹. Эта Каспиана, которая, может, и отождествляется с Баласаканом, потому что Пайтакаран—Каспк, согласно «Ашхарацуйцу» находился к югу от Ерасха и после падения Армянского царства был присоединен к Атропатене: «Пайтакаран, к востоку от Ути, на Араксе имеет 12 областей, которыми владеет ныне Атропатакан»⁸⁰. То, что Пайтакаран не входил в Албанское марзпанство, засвидетельствовано и Мовсесом Каланкатваца, согласно которому владения Джуаншира не распространялись на находящиеся к югу от Аракса земли⁸¹. Что же касается действительной административно-политической истории Пайтакарана, то будучи завоевана Арташесом I во II в. до н. э. у мидян, эта область составляла с незначительными перерывами часть Великой Армении до ее падения,—факт, который констатируют Страбон, Плиний Старший, Птоломей, Фавстос Бузанд, Мовсес Хоренаци, «Воинская грамота», «Разрядная грамота», «Ашхарацуйц»⁸².

Сочтя вопрос принадлежности Утика, Арцаха и Пайтакарана решенным, Ф. Мамедова из подверженных албанизации областей

⁷⁶ Ф. Дж. Мамедова, указ. соч., с. 97—100.

⁷⁷ Strabo, XI, 4, 5.

⁷⁸ К. П. Патканов, Армянская география VII века, СПб., 1877, с. 16; *Анонимі Ravennkatis, Cosmographia, Berolini*, II, 12 я. 68; Мовсес Каланкатваца, I, 27.

⁷⁹ «История Себеоса», Ереван, 1979, с. 173; «История великого Левонда армянского вардапета», СПб., 1877, с. 40, 160.

⁸⁰ К. П. Патканов, указ. соч., с. 50, 16.

⁸¹ Мовсес Каланкатваца, II, 28.

⁸² На этой основе было бы правильно, чтобы Ф. Мамедова вместо заявления—«Б. Арутюнян дает иную локализацию области Пайтакаран—южнее р. Аракс. Попытки аргументации его представляются нам малоубедительными (с. 260)»,—сама бы привела несколько аргументов, доказывающих обратное.

превращает в мишень область Сюник исторической Армении и входящие в Васпуракан провинции Нахчаван и Голтн. Особенно не вдаваясь в многостороннее изучение первоисточников,— обстоятельство, которое представляется ей мелочью в ее системе источниковедческого исследования,— искажая некоторые факты и ссылаясь на мнения Г. Гюбшмана, И. Маркварта, Н. Адонца, Гр. Ачаряна, Ст. Малхасянца и других, она пытается убедить читателя, что Сюник принадлежал Албании⁸³. Между тем, когда обращаешься к работам указанных авторов, выясняется, что они не содержат таких мыслей, которые приписывает им Ф. Мамедова. Даже Н. Адонц, который ошибочно предполагал существование в Сюнике рядом с армянами и албанцев, никогда не ставил под сомнение политическую принадлежность Сюника Армении⁸⁴. Так что, если бы автор работы обратилась к первоисточникам, то убедилась бы, что они не содержат никаких фактов о том, что Сюник входил в состав Албании или об этнической общности Сюника и собственно Албании. Значит, безосновательно, неаргументированно мнение автора о том, что «Этнически, культурно и политически он (Сюник) больше был связан с Албанией и Атропатеной, чем с Арменией»⁸⁵. Эта точка зрения Ф. Мамедовой так абсурдна, что мы считаем бессмысленным опровергать ее всеми первоисточниками, которые свидетельствуют, что Сюник до 428 года был неотъемлемой частью царства Великой Армении, в 428—571 гг. являлся важной областью Армянского марзпанства, в 571—640 гг.—шахром Атропатенского марзпанства, после чего вошел в наместничество «Арминия» Арабского халифата, Месроп Маштоц, распространяя армянскую письменность, провел большую работу в Сюнике, сюникские князья были постоянными участниками всех важнейших мероприятий Армянского царства, марзпанства и армянской церкви, занимали высокие государственные должности в царстве, а Васак Сюни стал армянским марзпаном. Если бы автор была знакома с последними исследованиями, она бы знала, что в надписи Кааба-Зардушта Шапура I (III в.) в парфянском варианте упоминается не «Сюник», а «Сикан», который соответствует «Махелонии» греческого варианта, что убедительно показали А. Марик и Г. Меликишвили⁸⁶.

Касаясь сведения Себеоса об административном включении в 571 г. Сюника в Атропатенское марзпанство, Ф. Мамедова пытается заключить, что Сюник «зависел то от Албании, то от Ат-

⁸³ Ф. Дж. Мамедова, указ. соч., с. 105—108.

⁸⁴ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, с. 299 и т. д.

⁸⁵ Ф. Дж. Мамедова, указ. соч., с. 106.

⁸⁶ См. Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959, с. 353—354.

ропатены»⁸⁷. Для Ф. Мамедовой является вопросом чести любой ценой показать принадлежность гаваров Нахчаван и Голтн Албании. То, что эти гавары в определенные периоды истории составляли часть Сюника,— не секрет для арменоведов⁸⁸. Но брать этот факт в качестве отправной точки и утверждать, что будучи составной частью Сюника, они автоматически входили в Албанию, значит идти на прямой подлог, потому что все первоисточники отрицают даже административную связь Сюника с Албанским марзпанством. Если руководствоваться усвоенными Ф. Мамедовой принципами, надо будет заключить, что не армянские гусаны Голтна воспевали армянских героев, царей и языческих богов, а албанские, что Фавстос Бузанд ошибался, свидетельствуя о существовании в городе Нахчаване армян и насильственно переселенных евреев, что не надо верить сообщению Корюна о том, что Месроп Маштоц, проповедуя в Голтне, понял необходимость создания армянских письмен и т. д. Даже те периоды, на протяжении которых Ф. Мамедова отмеченные гавары «великодушно» признает частью Васпуракана, не отражены на картах, приложенных к монографии. Если бы эти территории сейчас не находились в составе Нахичеванской АССР, то автор не дошла бы до такого абсурда.

После всего этого возникает вопрос об этнической принадлежности этих краев и распространении понятия Албания на Утик и Арцах. Как уже было сказано, во времена Страбона в Албанском царстве были объединены 26 племен, которые говорили на разных, непонятных друг другу языках. Этноним «Алуйан» или «Албан» не относился к какому-либо племени и по-видимому, имел географически-территориальное происхождение. Первоначально это царство доходило до Каспийского моря и занимало территорию нынешнего южного Дагестана⁸⁹, однако, когда в начале III в. Албания потеряла приморские области, жители последних уже никогда не назывались албанцами и их этническое развитие проходило под их племенными названиями (лезгинь, удины, табасаранцы, агулы, рутулы, цахуры и т. д.). Этнической консолидации албанских или так называемых албанских племен не отмечалось в III в., не происходило также в дальнейшем,— обстоятельство, которое один раз вынуждена была констатировать

⁸⁷ Ф. Дж. Мамедова, указ. соч., с. 106.

⁸⁸ Б. А. Арутюнян, Область Васпуракан Великой Армении по «Ашхарацуйцу» («Армянской географии») («Вестник Ереванского университета», 1983, № 3, с. 125—126) (на арм. яз.).

⁸⁹ Б. Улубабян, О границах древнего Агванка («Вестник Ереванского университета», 1979, № 1, с. 109—124); А. А. Акопян, указ. соч.

и сама Ф. Мамедова⁹⁰. Во всяком случае даже письменна были созданы не для какого-то общеалбанского языка, а для гаргарского.

А какова была этническая картина Восточных краев Армении?

Как мы видели из сведений Мовсеса Хоренаци, северо-восточные провинции Великой Армении имели армянское население. Сисак и Аран, которые представляют население Сюника, Арцаха и Утика, согласно Хоренаци, происходят от Хайка, от прародителя армянского народа⁹¹, значит, бесспорно, что уже во времена Хоренаци и до того их население было армянским. Другое свидетельство историка о том, что наместничество Арана было создано «на окраине армянского говора»⁹², свидетельствует, что междуречье Куры и Ерасха имело армянское население с древнейших времен⁹³. Наконец, если к этому прибавить ценное свидетельство Страбона о том, что при Арташесе I, когда армянские земли были объединены, «...все эти народности говорят на одном языке (на армянском)»⁹⁴, картина станет полной. Даже Мовсес Каланкатвази, который вообще не говорит об этнической принадлежности, очень определенно подчеркивает, что араншахики армяне: «древний род в Айказеан-Ераншабики»⁹⁵.

О том, что население Сюника, Арцаха и Утика было армянским, ясно свидетельствует и Степанос Сюнеци (VIII в.). Удивительно, что этот факт Ф. Мамедова использует для доказательства обратного. Согласно ей, «сюнийский автор VIII в. Стефан Сюнийский отмечал, что и в его время в Сюнике и Арцахе говорили на сюнийском и арцахском языках»⁹⁶. Если допустить, что автор прочитала сведение Степаноса Сюнеци в оригинале и поняла его, то она попросту фальсификатор. Степанос Сюнеци говорит не о языках, а об окраинных диалектах: «И также (следует) знать все окраинные диалекты (*գրաւսն եզերականս*) своего языка (*գրո լեզուիդ*), кон суть корчайский и тайский и хутский и Четвертой Армении, сперский и сюнийский и арцахский (*գՍրւննն, եւ գՍրըշխաշխնն*), а не только срединный центральный (*ալլ ճի ճիալն գճիշերկրեալսն եւ գուտանիկան*), ибо (и диалекты) эти пригодны для стихосложения, а также для (сочинения) истории полезны, дабы не упустить (что-то) из-за незнания язы-

⁹⁰ Ф. Дж. Мамедова, указ. соч., с. 244.

⁹¹ Мовсес Хоренаци, II, 8.

⁹² Там же.

⁹³ Там же.

⁹⁴ Strabo, XI, 14, 5.

⁹⁵ Мовсес Каланкатвази, II, 17.

⁹⁶ Ф. Дж. Мамедова, указ. соч., с. 106, 108.

ков»⁹⁷. Нет никакого сомнения в том, что здесь речь идет о диалектах армянского языка, следовательно опираться на авторитет Гр. Ачаряна и настаивать на обратном, недостойно ученого, тем более, что точка зрения признанного арменоведа убедительно опровергнута Г. Джаукяном, доказана ее ошибочность⁹⁸. Излишне также обращение автора к Захарии Ритору, потому что у последнего наличие в Сюнике или Аране собственного языка в свете вышеотмеченного сведения свидетельствует об армянских диалектах и не удивительно, что и тот и другой упоминаются в составе Армении.

После падения Армянского царства, вследствие создания Албанского марзпанства, когда к нему были присоединены в 428—451 гг. Арцах и Утик, название Албания административно начало постепенно распространяться на правобережье Куры, чему существенно способствовал переход церковных епархий названных краев в Албанский католикосат. Распространение названия Албания в Правобережье было длительным процессом. Так, согласно Агатангелосу, город Халхал гавара Ути был зимовьем армянских царей. Елишэ считает его зимовьем албанских царей, однако строго различает Арцах и Албанию, отмечая принадлежность первого к армянскому марзпанству⁹⁹. Как уже отмечалось, Мовсес Каланкатвацци также различает Утик и Албанию¹⁰⁰. Считаем нужным напомнить, что этот переходный период обусловил необходимость различения собственно Албании и приобретших название Албания армянских краев в «Ашхарацуйце». Закрепление названия Албания за правобережьем Куры ускорилось особенно с того момента, когда для противопоставления армянских князей Восточных Краев Армении Армянскому марзпанству персидский двор пожаловал им царский статус и вследствие чего их стали называть араншахиками, т. е. царями Арана. Получается интересная путаница. С первого взгляда упраздненное в 462 г. Албанское царство вновь восстанавливается в конце века. В действительности же первое представляло собой царство, находящееся на левобережье Куры, к которому персидский двор присоединил некоторые земли правобережья Куры за персидскую ориентацию последнего, а второе было уже армянским царством, которое охватывало армянские области Арцах и Утик и с течением времени вовлекло в сферу своего влияния остальную территорию Албанского марзпанства. Восточная часть давно уже сформировавшие-

⁹⁷ Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, с. 187.

⁹⁸ Г. Джаукян, Введение в армянскую диалектологию (статистическая диалектология), Ереван, 1972 (на арм. яз.).

⁹⁹ Егише, О Вардане и армянской войне, подготовка к печати и предисловие Е. Тер-Минасяна, Ереван, 1957, с. 93 (на древнеарм. яз.).

¹⁰⁰ Мовсес Каланкатуаци, I, 27.

гося армянского этноса, заняв главенствующее положение в марзпанстве, начинает даже арменизировать жителей левобережья Куры. То, что административные названия при определенных политических условиях могут географически распространяться, доказывает история средневековья. Так, арабы дали название «Арминия» возникшему в Закавказье наместничеству и для них Иберия и Албания (Аран) были областями Арминии. Северная Армения, которая в XII—XIII вв. входила в Грузинское царство, рассматривалась Рашидом-эд-Дином как Гюрджистан (Грузия). Вот так и административное название Албания распространилось по всему правобережью Куры, а с того момента, когда достигшие царской власти араншахики Арцаха и позднее арменизированные Михрянны достигли также марзпанской власти, они могли считать себя князьями Албанского марзпанства или просто Албании, что и отразилось в сведениях, сообщаемых первоисточниками. Возникнув как Албанский католикосат, но превратившись в особый армянский епископат после перенесения на правобережье Куры, с сохранением традиционного названия так называемая Албанская церковь также способствовала распространению названия Алуанк на край.

Заглавие работы Ф. Мамедовой обещает читателю преподнести политическую историю III в. до н. э.—VIII в. н. э., однако автор позволяет себе ограничиться историей IV—VIII вв. Историю утверждения парфянских (почему-то автор называет их персидскими) Аршакидов Ф. Мамедова представляет в кривом зеркале. Если М. Броссе, С. Еремян, К. Тревер, А. Крымский, Н. Акинян, Б. Улубабян и другие исследователи, пусть даже иногда и ошибаясь, внесли определенный вклад в решение вопроса, то Ф. Мамедова только запутала его. Излишне даже подчеркивать, что упомянутый Мовсесом Хоренаци Аран—сановник армянского царя, является потомком Хайка и не имеет никакой связи с Албанским царством. В сущности то же самое говорит и заимствовавший данные Хоренаци Мовсес Каланкатвази. Из очень интересного свидетельства Тацита выясняется, что парфянский Аршакид Вонон (I в.), который правил сначала в Парфянском царстве, а потом в Армении, находясь под надзором римлян в Киликии, пытается «...перебежать в Армению, чтобы перебежать оттуда и албанам и гениохам и далее к своему родичу царю скифов»¹⁰¹.

Очевидно, что Аршакиды властвовали над скифами, так что их с большой уверенностью можно отождествлять с мазкутскими Аршакидами. В последующий период вследствие частых набегов северных кавказских горцев и, в частности, мазкутов, Албанское

¹⁰¹ Tacitus, Ann., II, 68.

царство переживает упадок, а мазкутам удается утвердиться в Закавказье, в прибрежном краю Каспийского моря. «Ашхарацуйц», отражая древние реалии, восточную границу доводит до ныне называемой Ахсу реки, иными словами, автор «Ашхарацуйца» вводит утвердившееся в Закавказье Мазкутское царство в Азиатскую Сарматия, различая от собственно Албании¹⁰². Эта ситуация, по-видимому, сложилась в III в., а в конце III в. или начале IV в. мазкутам удается овладеть всей Албанией. В этой связи интересны данные Фавстоса Бузанда: «...иверской и албанской странами, то есть пределами мазкутов (в переводе ошибочно—«до пределов мазкутов»)¹⁰³; «он (епископ Григорис) прибыл в стан аршакидского царя мазкутов, имя которого было Санесан, ибо и их цари и армянские цари были одного и того же происхождения и рода»¹⁰⁴. Фавстос с определенностью отождествляет Албанию со страной мазкутов, значит мазкутские Аршакиды только в силу традиции называются также албанскими, потому что вся территория Албании составляет часть мазкутского царства Аршакидов. Следовательно, Санесан является фактически царем Албании, а воюющие против армян в его войске «аланы»—в действительности «албанцами». Это часто встречающаяся в источниках того периода путаница. На этом фоне становится ясным, что история Албанского царства IV—V вв.—это история царства мазкутских Аршакидов. Автор, следуя К. Тревер, по ошибке царя Санесана отождествляет с армянским наместником Пайтакарана Санатруком¹⁰⁵. Причем, рассматривая этот вопрос, ей не следовало слишком прельщаться данными Мовсеса Каланкатваца, потому что последний, пытаясь обобщить сведения Фавстоса и Мовсеса Хоренаци, осмыслить их, запутал упомянутые события.

Если бы автор работы чуть углубила свой источниковедческий разбор, она бы поняла, что сведения Фавстоса Бузанда и Мовсеса Хоренаци дополняют друг друга, что провозгласивший себя царем в Пайтакаране Санатрук—армянский князь, который для распространения своей власти в Армении склоняет кавказских горцев к набегу на Армению тогда, когда сам он находился в Персии, приютившись у Шапура II. Мамедова должна была задать вопрос, почему Санатрук будучи мазкутским царем, должен был чинить козни против Григориса, тогда как известно, что Санесан просто приказал убить Григориса. Эти многочисленные почему обсуждены в последних арменоведческих исследова-

¹⁰² К. П. Патканов, указ. соч., с. 16.

¹⁰³ «История Армении Фавстоса Бузанда», перевод с древнеармянского и комментарии М. А. Геворгяна, Ереван, 1953, III, 5.

¹⁰⁴ Там же, III, 6.

¹⁰⁵ Ф. Дж. Мамедова, указ. соч., с. 172—185.

ниях, в них четко и убедительно показывается, что Санесан и Санатрук разные личности. Однако Ф. Мамедова, зная об этих исследованиях, не сочла нужным даже упомянуть о них в своей монографии.

Мы остановились лишь на некоторых установках автора, между тем, в действительности ошибки, недостатки и фальсификации в ее работе этим не исчерпываются.

Перечислим некоторые из них. Не имея под рукой ничего, ни одного факта или даже косвенного свидетельства, она осмеливается заявить, что древнегреческие книги переводились не с древнегреческого языка, а с сирийского и что грекофильская школа в Албании была слабо развита¹⁰⁶. Албанское царство, входившее в подвластное Сасанидской Персии Албанское марзпанство, и княжество Михранянов, достигшее позднее марзпанской власти, она считает самостоятельными государствами¹⁰⁷. По мнению автора, Армения после Тиграна Великого потеряла независимую государственность, а в Албании она, наоборот, развивалась¹⁰⁸. Причем к этому заключению она приходит посредством несуществующих албанских «реалий», игнорируя все те сведения, которые указывают на то, что Великая Армения была третьей могущественной силой в Передней Азии после Рима и Персии. Увлеченная целью всячески принизить Армению, Ф. Мамедова доходит до абсурда, объявляя, что якобы Тигран Великий участвовал в триумфе Помпея¹⁰⁹.

Действительно или притворно, не понимая смысла и содержания названия «Великая Армения», она высказывает по крайней мере недружелюбные суждения в ее адрес, находя, что после Тиграна Великого она якобы перестала существовать. Мало-мальски сведущему в древней истории полагается знать, что Великая Армения—официальное название армянского царства, которым оно отличалось от Малой Армении, как Великая Мидия от Малой Мидии или Атропатены.

Разделы, посвященные экономике и городам Албанского марзпанства, мало отличаются от учебного изложения, а в строках, посвященных так называемой Албанской церкви, автор проявляет полную неосведомленность. Опираясь на легенду Елишая утверждать об апостольском происхождении Албанской церкви, значит еще раз расписаться в собственном дилетантстве. Вымышленный список 72 толкователей, который канонизирован еще в раннем средневековье и встречается в ряде армянских рукописей, имя Елишая, к несчастью Ф. Мамедовой, не содержит. Оспари-

¹⁰⁶ Там же, с. 6, 8.

¹⁰⁷ Там же, с. 7.

¹⁰⁸ Там же, с. 121—124.

¹⁰⁹ Там же, с. 121.

вается автором и общеизвестный и бесспорный факт, что Албанская церковь подчинялась Армянской церкви. Автору из-за отсутствия надлежащих знаний и навыков не удалось определить границы отдельных провинций и их локализацию. На помощь призываются бесосновательные суждения З. Буниатова, которые подверглись серьезной и основательной критике в специальной литературе и в свое время принципиально были осуждены ЦК Компартии Азербайджана. Подобные отмеченные и неотмеченные постановки вопросов на первый взгляд вызывают улыбку, заставляют думать о недостаточной специальной подготовленности автора монографии. Однако затем они вызывают беспокойство, потому что часть их удивительно созвучна воззрениям некоторых турецких историков, которые с пеной у рта пытаются «обосновать» отсутствие государственности у армян, их пришлость на армянской земле и т. д.

Суждения и выводы Ф. Мамедовой, если вовремя не указать на их антинаучность, чреватые опасными последствиями. В дальнейшем нужно будет удесятерить усилия, чтобы избавить историографию и, в частности кавказоведение, от причиненного ею ущерба. Так как вследствие логического продолжения всего этого объявляются албанскими известные памятники армянской архитектуры¹¹⁰, которые создавались в Восточных краях Армении, то делаются попытки приписать албанцам создание армянских хачкаров этого края. Ф. Мамедова и ее единомышленники оказывают медвежью услугу своему народу, который не нуждается ни в искусственном удревнении своей истории, ни в присвоении культурных ценностей соседних народов, потому что культурные ценности, созданные азербайджанским народом, процветающим во всех областях при Советской власти, неоспоримы и давно вошли в сокровищницу общечеловеческой культуры.

Ф. Мамедова представила этот свой брак в качестве докторской диссертации, а член-корр. АН Азерб. ССР И. Алиев пишет хвалебную рецензию, присоединяясь «ко всем основным выводам, сделанным автором». Более того, по его мнению, «...наш автор имеет смелость высказать свои убеждения, хотя противостоят ей нередко ученые с мировым именем. Однако немалая часть ученых грешит против истины. Это и маститый С. Т. Еремян, вопреки исторической истине на манер Павлостоса Бузанда и Мовсеса Хоренаци конструировавший «централизованное рабовладельческое государство Великой Армении», когда такового не было, и такие фальсификаторы истории не только Албании, но

¹¹⁰ Результатом такого подхода следует считать объявление церкви деревни Кюкю, находящейся на территории Нахичеванской АССР, албанской (см.: «Нахичеванская АССР, Туристская карта», М, 1985).

и Армении, как А. Мнацаканян, Б. Улубабян, Ш. Смбатян, Г. Свазян и другие, каждый из которых в меру своих «способностей», измышляет свои «истории» Албании. Все они получили от Ф. Мамедовой по заслугам. Она, не оставляя камня на камне от гигантской лжеконцепции, авторы которой полагают, что Албания,— это «Восточная Армения», «Восточный край Армении», «Армения Глубинная» и т. д.¹¹¹. Комментарии излишни. Народная мудрость гласит, что слеп не тот, кто слеп, а тот, кто не хочет видеть. В лице Ф. Мамедовой и других, к сожалению, мы имеем дело именно с такими людьми, которые с большей строгостью выступили бы против настоящих албанцев, если бы каким-то чудом сегодня они объявились на левобережье Куры. Настоящих албанцев нет, и в этом плане им «повезло», их можно объявить и предками азербайджанцев и выступать с защитой их «интересов». Но вот есть армяне «Восточных Краев Армении» в Нагорном Карабахе и соседних районах, а также на остальной территории Азерб. ССР, насчитывающие несколько сотен тысяч, которых хотят называть албанцами. Пути таких фальшивых и модернизированных теорий следует пресечь, ибо, как это ни странно, что об этом говорит и И. Алиев, они «сбивают с толку широкую читательскую массу, внушают ей всевозможные вредные и вздорные идеи»¹¹².

¹¹¹ Иггар Алиев, Серьезный вклад в албанистику («Известия АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права», 1986, № 4, с. 112—113).

¹¹² Там же, 1986, № 1, с. 127.

Рауф Меликов, Этническая картина Азербайджана в период Ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н.э.)

Изд. «Мурлан», Баку, 2003, 197 стр.

Буквально несколько дней тому назад мои друзья передали мне книгу Рауфа Меликова "Этническая картина Азербайджана в период Ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н.э.)", опубликованную издательством "Мурлан" (Баку, 2003 г.). В введении автор критикует официальную государственную идеологию СССР – марксизм-ленинизм, которая, якобы, практически исключала "возможность объективного, непредвзятого анализа исторических событий. Более того, попытки такого рода квалифицировались как "политические ошибки" и нередко вызвали преследования, широкие кампании по выявлению инакомыслящих, вплоть до репрессий. В силу этого изучение исторического процесса в бывшем СССР в той или иной мере стало утрачивать научную объективность, критическую оценку исторических фактов" (стр. 3). Развивая свой подход к историческим исследованиям, автор, приветствуя образование независимой Азербайджанской республики, открывшей широкие возможности для развития свободного творчества в научной области, в первую очередь, в исторической науке, одновременно отмечает, что "... некоторые ученые-историки, а также и вовсе не имеющие исторического образования лица решили, что, наконец, наступило время полного пересмотра древнейшей истории нашей Родины и этногенеза азербайджанского народа вне зависимости от исторических фактов, имеющихся в источниках, а также вне зависимости от данных таких вспомогательных исторических дисциплин, как компаративная лингвистика, топонимика, ономастика и археология, в угоду своим желаниям, политическим устремлениям и т.п. В последнее время вышло много так называемых "научных трудов", в которых этническая история Азербайджана рассматривается искаженно или с позиций весьма далеких от научно-го изучения истории" (стр. 3). Подытоживая вышесказанное, автор добавляет, что он "... руководствовался стремлением прежде всего объективно и непредвзято описать этническую ситуацию в Азербайджане в период Ахеменидского владычества (VI-IV вв. до н.э.), опираясь на общеисторическую ситуацию того времени, а также на данные топонимики, ономастики, археологии и сведения древнейших разноязычных и разновременных источников по указанному периоду" (стр. 3-4).

Приветствуя стремления автора объективно исследовать свою тему, тем не менее хотелось бы обратить его внимание на то, что так остро критикуемый им марксизм-ленинизм, а точнее официальная идеология никак не мешала азербайджанским историкам искажать и фальсифицировать историю, выдвигая гипотезы и точки зрения, преследующие политические цели. Этим вопросам мы не коснемся, потому что небольшой объем рецензии не дает таких возможностей. Также нереально детальное рассмотрение всей монографии, и потому мы подвергнем анализу лишь несколько вопросов, касающихся этнического состава определенных сатрапий Ахеменидской Персии с целью показать читателю, насколько придерживался автор выбранного им курса объективного исследования.

Скажем прямо, в научном плане вызывает недоумение само заглавие монографии. О какой этнической картине Азербайджана может идти речь, когда само понятие Атурпатакан или Атропатене, и то в чисто географическом значении, появилось только после падения Царства Ахеменидов. А как иначе можно охарактеризовать данный подход, если не преследующим политические цели? Даже при арабском владычестве, когда под влиянием арабского произношения Атурпатакан превращается в Азербайджан или Азербайджан он не представляет никакого этноса и имеет, как и прежде, только географический смысл. Даже в наши дни, когда на политической карте появилась республика Азербайджан и несколько останов Ирана носят наименование Азербайджан, они не охватывают той территории, какую склонен приписывать Азербайджану автор.

А теперь рассмотрим проблему локализации XI сатрапии Ахеменидской Персии. Общеизвестно, что Отец истории Геродот Каспиев упоминает в XI и XV сатрапиях Ахеменидской державы. Согласно Геродоту "... каспии же, павсики, пантимафы и дариты (дарейты – А.Б) вместе платили 200 талантов. Это – одиннадцатый округ" (Herod. III, 92). По другому сообщению Отца истории, "Саки и каспии платили 250 талантов. Это – пятнадцатый округ" (Herod. III, 93). Автор склонен считать, что упомянутые в XV сатрапии саки – это закавказские скифы (саки), создавшие в первой половине VII в. до н.э. в районе Ганджа-Казуха Скифское царство,

позднее именуемое греками Сакасеной (стр. 103). Данная точка зрения, а также попытки локализации Каспиев в Закавказье в эпоху Ахеменидов, которые давно бытуют в историографии и не являются "открытием" автора, ничем не аргументированы. Большинство исследователей справедливо локализируют саков XV сатрапии в Средней Азии. Вполне ясно, что при таком толковании геродотовского сообщения XV сатрапия окажется в пространстве к востоку от Каспийского моря.

Пожалуй, нет необходимости подчеркнуть, что каспии XI сатрапии не отождествляются с каспиями XV сатрапии. То обстоятельство, что они упоминаются в разных сатрапиях, следует объяснить той реальностью, что две части одноименного этноса обитали в регионах, не соседствующих друг с другом. Безусловно, Каспии представляли доминирующий элемент в XI сатрапии, судя по очередности упоминания, но не подлежат сомнению также и то обстоятельство, что они были достаточно многочисленными и в XV сатрапии, позволившими им отразиться в геродотовском описании. Ряд исследователей, такие как Г.Штейн, А.Герман (Hermann), И.Дьяконов, авторы книги "История Дагестана", Е.Кузьмина, Е.Херцфельд и другие каспиев локализовали к северо-востоку от Атропатенской Мидии, на юго-западных берегах Каспийского моря, к югу от Апшеронского полуострова. На первый взгляд, данная точка зрения безупречна, так как основывается также на сообщениях Страбона, Клавдия Птолемея и ряда других авторов, локализовавших каспиев действительно на данной территории. Прямо скажем, как будто этому не противоречат также и армянские источники, определяя местоположение каспиев на Каспийском побережье Царства Великой Армении и Алуанка (Кавказской Албании).

Детальное изучение первоисточников легко вызывает кажущийся, на первый взгляд, очень сложным этот узел. Еще в свое время У.Хау и Дж.Уэльс предполагали, что в сохраненном в труде Геродота списке сатрапий область каспиев заменяет страну Гиркания или Вркан, вызывая этим удивление у некоторых исследователей, потому что в "Истории" Геродота известно существование гирканов. По сообщению историографа: *"Есть в Азии долина, окруженная со всех сторон горой, а через эту гору ведут пять узких проходов. Эта долина принадлежала некогда хорасмиям и лежит на границе земель хорасмиев, гирканов, парфян, сарангов и фаманеев"* (Herod.III, 117). В другой связи Геродот сообщает, что *"также и гирканы были вооружены по-персидски"* (Herod.VII, 62). Вполне логично, что одновременное упоминание каспиев и гирканов ставит под сомнение отождествление Страны Кас-

пиев и Гиркании. Однако отсутствие в списке персидских сатрапий наименования страны Гиркания также необъяснимо, потому что в территориальном плане образовывается вакуум. По крайней мере можно предположить, что в административном плане Гиркания была включена в состав другой страны. Даже можно прийти к заключению, что это можно аргументировать данными трехязычной надписи Дария из Багистана, где среди подвластных царю царей 23 стран не упоминается Гиркания. Однако в другой связи в той же надписи Гиркания упоминается как восставшая страна. Так как в надписи количество подвластных Дарию стран четко ограничивается 23-мя, то приходится заключить, что Гиркания административно подчинялась какой-нибудь соседней стране. Немаловажен также тот факт, что багистанская надпись отражает административную ситуацию, предшествовавшую формированию сатрапий. В свете сообщений первоисточников нетрудно прийти к логичному заключению, что предположение У.Хау и Дж.Уэльса не только не лишено здравого смысла, но и единственное рациональное объяснение вопроса, связанного с отсутствием гиркании или гирканов в Геродотовском списке сатрапий.

Среди племен XI сатрапии наиболее точно локализируются *Дарейты*, которых "География" Птолемея помещает к югу от Каспийского моря, в районе нынешнего города Рей (исторический Рага – Б.А.). Если геродотовское описание XI сатрапии дано по направлению с северо-запада на юго-восток, то каспии идентичны с каспиями греко-римских авторов и армянских первоисточников, а если с востока на запад, то вне всякого сомнения, они отождествляются с гирканами. Вопреки точке зрения многих исследователей описание в действительности начинается с востока, и Каспии идентифицируются с гирканами, а павсики и пантиматы локализируются между каспиями и дарейтами. Что касается каспиев, обитавших на юго-западном побережье Каспийского моря, то они в эпоху Государства Ахеменидов занимали Каспийское побережье к северу от Кавказского хребта, следовательно никоим образом не могли отразиться в списке сатрапий Геродота. Движение каспиев на юг осуществлялось двумя путями: с Северного Кавказа в Закавказье и через Среднюю Азию. И если в эпоху Ахеменидов они прочно осели на территории Средней Азии и северо-восточного Ирана, то, вне всякого сомнения, вторглись в Закавказье после знаменитой экспедиции Помпония Мелы. "Ашхарацуц" или "Армянская география" Мовсеса Хоренаци Иберию или Грузию называет также *Варджаном*, происходившим от первоначального *Варган* или *Варкан*. "Ашхарацуц"

называет Варканом также Гирканию. Данное сходство далеко не случайно. По нашему мнению, грузинский *Варджан* тесно связан с наименованием *Гиркания* или *Вркан*. Интересно также то обстоятельство, что один из городов Грузии носил имя *Каспи*, а Кавказские горы назывались также *Каспийскими*. *Варкан*, точнее первоначальная *Варкана* переводится как 'волки', а волк, судя по всему, являлся тотемом племен каспиев. Получается, что каспии-гирканы обосновались не только в Гиркании в эпоху Ахеменидов, но и в Алуанке, Великой Армении и Восточной Грузии после знаменитой экспедиции Помпония Мелы. Каспии никак не могли обосноваться в Цискавказье при Геродоте, так как, по сообщению Отца истории, племена саспейров граничили с Мидией, северной границей которой являлась река Аракс, а точнее Ерасх. Понятно, что, исходя из сообщений Геродота, никак нельзя локализовать какую-нибудь сатрапию между Мидией и Саспейрами.

У нас есть определенные претензии к автору в связи с его трактовкой армянского Утика. По мнению Р.Меликова, "Утии – одно из древнейших племен на территории Азербайджана, известное нам из аккадских, шумерских, урартских и античных источников, из работ раннесредневековых армянских авторов и албанского (? – Б.А.) историка Моисея Каланкатуйского, а также из сочинений арабских географов" (стр.111). Автор склонен считать, что "... в вопросе об этническом происхождении и территории обитания утиев достаточной ясности все еще нет" (стр.111). Касаясь истории вопроса, он, вопреки мнению И.М.Дьяконова о том, что внешнего сходства термина *kuti* с этнонимом *uti* недостаточно для определенных выводов, он соглашается с теми, которые считают кутиев предками утиев. Развивая свою теорию, он заявляет, что и кутии, и утии относились к ветви (или семье) северо-восточных кавказских языков. Мы даже не ставим под сомнение данное, далеко не обоснованное сопоставление, даже готовы согласиться с тем, что так называемых утиев в некоторых рукописях античных авторов именуют *куити*, однако никак не можем согласиться с отождествлением утиев с наименованием армянской области *Սուխր* или *Ստիլի*. Если когда-то Б. Тураев попытался связать утиев с этиуниями, а И.И. Мещанинов считал утиев-удин потомками этиуниев, то это вовсе не значит, что мы имеем дело с незыблемыми истинами. Начнем с того, что греческий географ Страбон страну так называемых утиев передает словом *Οὐτία*, которое должно было бы произноситься не как *Утия*, а *Вития*. Утии, или вернее *витии* амасийским географом локализованы между *амардами* и *анариакми*, территория обита-

ния которых ничего общего не имеет с армянским Утиком. В другой связи Страбон *утиев* или *витиев* помещает к северу от *албанов* и *каспиев*, то есть на территории Северного Кавказа. Геродот упоминает утиев в районе Эритрейского моря, следовательно они тоже никак не связываются с армянской областью Утик. И если И.И. Хлопину даже хочется объявить упоминание Геродота Эритрейского моря ошибочным вместо Гирканского, то это не более чем заявление, которое ничем не аргументировано. Ниже постараемся доказать, что в районе Эритрейского моря обитали не только *утии*, но и *мюки* и другие племена. Насколько связаны *удины* с *витиями* трудно сказать. Ясно одно, если *удины* встречаются у Плиния Старшего под именем *Udini* и в соседстве со скифскими племенами, у Птолемея – под названием *Օժալ*, то армянская область *Սուխր* (*Utik*) упоминается греческими авторами как *Ստիլի*, которая у Плиния локализуется к северу от Атропатены, отделенной от нее рекой Аракс, а у Клавдия Птолемея – на правобережье реки Куры. В отличие от Р.Меликова и многих других исследователей, старающихся во что бы то ни стало провести параллели между *утиями*, *витиями*, *удинами* и наименованием армянской области *Утик*, греческие авторы четко отличали эти этнические и географические понятия. Во-первых, ни один первоисточник не считает Утик областью утиев, а правописание *Ստիլի* коренным образом отличается от правописания тех племенных имен, которые стараются связывать с Утиком.

Наш "объективный" автор, вопреки всем первоисточникам, заявляет, что Отена-Утик, являющаяся частью Великой Армении, граничит на западе с Арменией и причем при армянском царе Арташесе I-ом, по-видимому, попадает в зависимость от Албании, а при Тигране II-ом захватывается на короткий срок Арменией. Спрашивается, на основании каких материалов и первоисточников он приходит к такому "открытию". Если Р. Меликов хоть сотни раз будет цитировать "Историю древнего мира", она не превратится в первоисточник. Таких данных нет ни в одном первоисточнике, и если автор поставил перед собой цель – сфальсифицировать историю соседнего народа, то высказывание того или другого исследователя никак не могут стать для этого подспорьем. И не надо приписывать Отцу Армянской истории Мовсесу Хоренацци такие слова, что от потомков Арана "... произошли племена ути, гардманы, цодэ, и княжество гаргарское." Речь идет не о племенах, а княжеских родах, называющихся у армян "шққ"-ами.

Не обращая внимания уже на другие искажения и фальсификации, ничем не обоснованные и лже-

научные, хочется лишь добавить, что наименование Утик имеет сугубо армянское происхождение и произошло от слова "Овит" (долина). Первоначально топоним произносился "Ուտիք", то есть 'долины'. Греческий язык армянское 'пц' обычно передавал буквой "Ω", тем самым породив форму "Ωτιρι". Таким же образом "Դաւա" в армянском превращается в Δαυα, а Κατταδαξια - в "Чшцшлццш". В восточных диалектах армянского языка, в частности, в арцахском и утицком, а также сюникском 'пц' со временем превращается в "пц", а "Ուտիք" в итоге перемещения местами "п" и "л" становится *Плутр*-ом. Что касается сообщений Мовсеса Каланкатавца, кстати, армянского, а не албанского автора, то он повторяет лишь данные Мовсеса Хоренаца, искажая их настолько, насколько требовали интересы князей Восточных краев Армении. И нечего голословно отвергать точку зрения А. Аюпяна, не представляя читателю и научным кругам ничего нового. Безусловно, 'д' в армянском языке, обозначающее множественное число, может придать топониmu этническую принадлежность. Однако это не всегда. Кроме Утика можно привести много примеров, где 'д' придает слову географическое или просто территориальное значение: Норик, Еремк, Бнуник, Лицк, Кицк, Аколк, Юготамарк, Капуйтк, Аджолк, Хорк, Елегик, Ктронк, Ацик, Гркик, Такк, Кацки, Друнк, Айрк и много других.

Околонаучностью отличаются также другие разделы монографии. Рассмотрим еще проблему мюков. Автор, как и многие из его предшественников название мюков сопоставляет с наименованием области Муган. На первый взгляд, как будто не в чем обвинять исследователя. Однако сообщения первоисточников никак не подтверждают правильность заключений автора. Если автор думает, что греческие авторы знают в Азии только одну реку с названием Аракс, то он явно ошибается, потому что кроме армянского Аракса еще несколько рек носили наименование Аракс. Следовательно искажено и неполное сообщение Гекатея Милетского "... от Мюков (Мюков – А.Б.) до реки Аракса" вовсе не означает, что он имел в виду армянский Аракс. Более того, если мюки действительно были обитателями степи Муган, то Гекатей не написал бы "... от мюков до реки Аракса", так как данное сообщение отмечает существование определенной территории между мюками и рекой Аракс, что невозможно при локализации мюков в степи Муган. Общеизвестно, что Геродот широко пользовался трудом Гекатея, следовательно его данные вряд ли могут противоречить сообщению милетского автора. Детальное ознакомление с "Историей" Геродота подтверждает данную точку зрения. Греческий автор локализует

мюков в районе Эритрейского или Красного моря, тем самым подтвердив сообщение Гекатея, что от мюков до реки Аракса, в данном случае, видимо, до Амударьи или Инда, простиралась огромная территория. Второе сообщение Геродота, гласившее о том, что "Утии, мюки (мюки – А.Б.) и парикании вооружены были подобно пактиям", вносит ясность и дает возможность мюков определенно локализовать между Эритрейским морем и страной Пактике, находившейся на территории нынешнего Афганистана, а не Азербайджана. Обращаясь к вопросу о соседстве мюков и утиев, Р. Меликов пишет: "Геродот сообщает, что мюки, также и утии, находились в составе ахеменидского войска: "Утии, мюки и парикании вооружены были подобно пактиям [туземными луками и мечами – Р.М.]. Начальником их был Арсамен, сын Дария [брат ахеменидского царя Ксеркса – Р.М.] (Herod., VII, 68). Как видно из приведенного отрывка утии и мюки не только называются рядом, но у них к тому же общий начальник, по знатности которого можно судить о роли, отводимой мюкам и утиям в ахеменидском войске."

Данное сообщение означает также то, что утии и мюки входили в состав одной военно-административной единицы и были соседями. И действительно области обитания утиев и мюков лежали рядом и в определенные периоды непосредственно соприкасались. Северо-западной границей области Муган являлась река Аракс..." (стр. 113).

Читаешь и диву даешься. Буквально в нескольких предложениях автор сумел исказить сообщение и "осветить" нужные ему проблемы соответственно поставленным перед ним политическим целям. Хорошо мы согласны, что утии и мюки были соседями, но нельзя забывать, что они были соседями и париканиев и пактиев, о которых автор замалчивает. Хотим или не хотим, ни один здравомыслящий человек не может исходить только из соседства утиев и мюков и оставить открытым вопрос их соседства с париканиями и пактиями. Точная локализация последних исключает, вопреки стараниям Р.Меликова, нахождение утиев и мюков в районе треугольника Куры и Аракса. В свете данных второго сообщения Геродота нетрудно догадаться, что Гекатей Милетский под Араксом имел в виду прежде всего реку Инд. Как и в других частях, здесь также автор проявляет не только свои политические цели и интересы, но и свою полную некомпетентность. Автор знает, что в грузинских источниках Муган или Муган известен в форме *Мовакан* (*Мовакан*), *Мовкан* (*Мовкан*) и *Мовканк* (*Мовканк*). Судя по армянскому переводу "Картлис-Цховреба", гру-

зинская историография сохранила более древнюю форму наименования области Муган, которое известно в армянских источниках как Ալշի՛ն (Мукан). Должно быть известно автору, что название племени *мюков* в армянском не может превратиться в *муки*. Греческий "υ" закономерно в армянском передается как "իւ" (ю) или со временем превращается в "ի" (и). Как и выше было отмечено "նւ" (ов) по закономерностям восточных армянских диалектов переходит в "ն" (у), тем самым превращая *Мовкан* в *Мукан*. Так что сходство наименований степи *Муган* и племени *мюков* просто случайное.

На этом пожалуй, можно и остановиться, потому что монография просто кишит подобными околонучными сентенциями автора. Безусловно, к монографии необходимо будет еще раз обратиться по другим аспектам, а сейчас лишь отметим, что азербайджанская историография действительно обогатилась еще одним макулатурным произведением, представленном в научной обложке. И в самом деле, возникает вопрос: для чего все это делается.

Если речь идет об ираноязычных племенах, то к чему нынешний тюркоязычный этнос связывать с ними. Ахеменидская держава была государством персов, в которой этнически доминировали персы и ираноязычные народности и племена. По крайней мере, в эпоху Ахеменидов это есть история ираноязычного этноса, а нынешняя Исламская Республика Иран занимает практически преобладающую часть тех территорий, которые автор старается представить как некий единый Азербайджан. На наш взгляд, данная монография должна вызвать своими фальсификациями не только внимание арменоведов, но и иранских историков и лингвистов, а интересы истинной науки должны объединить их усилия в борьбе с фальсификаторами истории.

Проф.-доктор ист.наук
Бабкен Арутюнян

i 3 nčY»nčY 3 U»Y ČYa 3 ni»ó U3 n½Ç žĀYČI 3 I 3 Y ž 3 i I»nĀ ÷ aĒ»Ēáo N3 U3 n:
 2 1 ħp»ç 3 Y 3 I 3 Y ČBĒ3 YáoĀUáoY»nč Ā»Ā Ġ Ó»euar 3 1 ħp»ç 3 Y 3 I 3 Y pY 3 I ááoĀU3 Y
 ú3 Y 3 I Ā N3 e3 i 25 i aÍ aēČē 3 3 YĀ3 uáoúó . 3 ŌáoĀ3 óáoU ž ħ, aňČY ½áo. 3 N»é
 . aňÍ ááoU ž ħ Y3 Ġ U3 ĒČç Ġ YČ N3 U»nč I nĪ ČY U3 ĒČç Ġ Y Ĳ n3 13 nŌČ Ĳ n3
 3 1 ħp»ç 3 Y 3 I 3 Y ČBĒ3 YáoĀUáoY»nč 1 ħ3 Í 3 n. »ĒUĀ: 2 N3 3 Uē aē»é ž ČY N3 n. ááoU
 2 1 ħp»ç 3 YČ ČBĒ3 YáoĀUáoY»nĀ Č ħ»Yó ēi 3 YÓY3 Í ž 3 ni 3 I aňáoĀUáoY»nĀ: °Ā»
 è. Ø»NĀČ Ġ ČY ĀÍ ááoU ž, Ā» N3 U»nĀ Uáé3 ó»é »Y U3 ĒČç Ġ YČ ĀYUÝ3 Ĳ 3 ħ
 Ø3 Y ħ3 ž Ĳ i ááoĀU3 Y N3 U pY 3 I ááoĀU3 YĀ 1 áoňe ŪŌ»Ēáo Ġ Ē»éY3 ŪČY Ō3 ħ3 p3 ŌČ
 ĀYUÝ3 Ĳ 3 ħ Ø3 n½Ā. 3 ŌáoĀ3 óY»Ēáo 3 1 ħp»ç 3 Y 3 I 3 Y ú3 Ō3 ú3 I 3 YáoĀUáoYĀ, 3 ž 3
 ž 3 ħ3 ž 3 n ēĒ3 Ĳ i ááoU »Y

2 Uē N3 U3 i »uēi ááoU ž Y3 Ġ Y ħ Ĳ I 3 ŪČē Ø3 Ū3 ēi 3 YČ Ø3 Y ħ3 ž Ĳ i ááoĀUáoYĀ
 YáoUÝ ž »é 3 1 ħp»ç 3 YóČY»ňáí . 3 ŌáoĀ3 ó i 3 I i »éY»Ēáo » ħ3 ½3 YUĀ ÷ 3 Ū ÷ 3 Ūáo Ē.
 Ø»NĀČ Ġ ČY 3 ŪY ž Y 1 ááoUĀ, Ā» Ø3 Ū3 ēi 3 YĀ (ÇU3 ° Ø3 Ū3 ēi 3 YČ Ø3 Y ħ3 ž Ĳ i ááoĀUáoYĀ
 – Ġ.Đ.) U»Í ááoé3 ó i 3 I Ġ Ġ 1»ž Č Ĳ í »Ēú ááoYČ, ČēĲ Y ħ3 pY 3 I ááoĀUáoY»YĀY 1 N3 i
 ž 3 I 3 eáoU ž, aňáí N3 i Ġ N3 U»nĀ... »Ĳ i aňY» ħ »Y: ° i áí ž 3 Ū I U3 eČY. ħáoU, U3 ħ I,
 aňČ Y 3 ĒYČY»nĀ »Ĳ i »Y 2 ĒĀ3 ŪČó: è. Ø»NĀČ Ġ ČY 3 e3 ç 3 Ĳ i ááoU »YU Ĳ 3 YĀ á3 Y3 Ĳ
 Øáoň3 1 2 ČČÇ ŠДревняя история тюрков и Великой степи (Москва, 2007)
 (ĀUáoňu»nč Ġ Ø»Ĳ i 3 ÷ 3 ēi 3 YČ NČY ž 3 i UáoĀUáoYĀ, ØáēĲ i 3, 2007) 3 BĒ3 i áo-
 ĀU3 YĀ, aňČ N3 ŌČY3 I Č N3 U aČY»ĒĀ I 3 ēi 3 I Čó 1 áoňe ž: ° i 3 Ū I . ħuČY aňž »é
 pY 3 p3 YĀY Ĳ i Ĳ i 3 »Y N3 i Ġ Ū3 Ē Ēáe»nĀ° ŠНаша родина-степь, а колыбель-
 Алтай; (SØ» ħ N3 Ū ħ»YČUĀ i 3 ÷ 3 ēi 3 YČ ž, ČēĲ pYU ħ ħ3 YĀ 2 ĒĀ3 ŪĀ!): ØČYĀ 1 »é
 Č ħ3 I 3 YáoĀUáoY» 3 ŪY ž, aň NY 1 » í ħ á ž 3 I 3 Y ĀáoĀí áoň 1 Y»nč Y 3 Ē3 N3 Ū ħ»YČUĀ
 . i Y i »Ē ž ž Ø3 Ū I 3 I 3 Y Ē»éY3 BĒ3 ħ NáoU áo B ħ3 I 3 i 3 ħ3 í ŪY»ňáoU, Ġ N3 U»nĀ
 ŪČYĀ Ġ 21- Ĳ i 13 ħ N3 e3 I 3 ŪY ŪČ3 i ĀáoĀí áoň 1 Y »Y, aňĀ áČ N3 e3 ó»Ē Ĳ ħ
 Y 3 Ē3 N3 Ū ħ»YČUČó:

2 ŪY ž »é aň, »Ā» »Ĳ i aňáoĀUáoY» ž 3 ni 3 . Y 3 óáoĀU3 Y ž 3 i x3 eĀ, 3 ž 3 è.
 Ø»NĀČ Ġ ČY N3 Ĳ i ž áoB3 1 ħáoĀUáoY 13 nŌY»Ē í »nčČY i 3 eY3 ŪU3 I Y»ňáoU Ō Ġ 3 í aň-
 í 3 I eáoé3 ēi 3 YČ 3 B YáoĀU3 Y Báo ħč 3 ŪČĒČáY I 3 ½Uáo 3 1 ħp»ç 3 Y 3 I 3 Y
 N3 U3 ŪYUČ Ĳ 3, aňČ š... N3 Ū ħ»YČUĀ i 3 ÷ 3 ēi 3 YČ ž, ČēĲ pYU ħ ħ3 YĀ 2 ĒĀ3 ŪĀ! ;

è. Ø»NĀČ Ġ Ā N3 U»nčY Nēá 3 I ááoU ž »Ĳ i aňY» ħ, ČēĲ Y ħ3 Yó N3 Ū ħ»YČUČ 3 ħ Ġ »ĒU3 Y
 Ū3 eĀ 2 ħ Ġ Ū i 3 Y 2 1 ħp»ç 3 Y, ŪČYĀ 1 »é Y ħ Ĳ i 3 ŪČē 2 1 ħp»ç 3 YČ Ø3 Y ħ3 ž Ĳ i ááoĀU3 Y
 i 3 ħ3 í ŪČ Ĳ i »ĒĀ N3 Ū I 3 I 3 Y ž 3 i Ū3 I 3 Y Náo» ħ »Y: ĀYĀ í ħ ħ3 p»ňáoU ž Ĳ áoňČ
 Ō3 Ē3 ÷ Ū3 I ČY, 3 ž 3 . aY» Ū.Ā. I 13 ħČó 3 ŪY Ĳ i ħ3 í »Ē ž ž Ĳ i aň I 3 ē Ū3 Y-Ē»½- ČY3-
 Ĳ 3 Y ĀáoĀí áoň 1 Y»nč » Ĳ i ħ3 Ū3 eČ, aňáYU 3 Ū 1 ž »é ž Ĳ ŪČ3 eY3 I 3 Y žĀYáeČ
 aĲ ħ3 í Ĳ i »óČY, p3 Ūó 3 Ūēu Ĳ i pY 3 I ááoU »Y Y ħ Ĳ i 3 2 1 ħp»ç 3 YČ NŪáoēČáoU Ġ
 eáoé3 ēi 3 YČ 3 B YáoĀU3 Y Ū3 eĀ I 3 ½Uáo 3 Ōēi 3 YáoU Ġ páfá Ĳ ħ3 í áoYUÝ» ħY
 áoY»Y N3 i 3 I Y»Ēáo »Ĳ i aň Ááoňu-3 1 ħp»ç 3 YóČY»nč Ĳ áoUČó Ū í ááoé3 ó i 3 I Č ħ»Yó
 ž 3 i Ū3 i 3 Y Náo»nčYĲ

áoň»ŪY° Č ħ3 I 3 YáoU è. Ø»NĀČ Ġ ČY ½3 Ū ħ3 óYáoU ž 3 ŪY ŪČ i ŪĀ, aň N3 U»nĀ
 i »Ø3 pYČI Ĳ i Ū 3 Ĳ i i aĒĀáY ĀáoĀí áoň 1 »Y, ČēĲ Ááoňu-3 1 ħp»ç 3 YóČY»nĀ »Ĳ i aň
 i 3 ħn: Ĳ 3 Ūó 3 Y. 3 Ū YŪ3 Y »Ĳ i »i 3 ŪČY ž 3 ŪU3 Y Y»ňáoU N3 Ū i 3 I 3 Y Ĳ áoŪĀ
 N3 Y 1 »é ž . 3 ĒČē 3 ½. »nč ČYUÝá ħáBŪ3 Y 1 Č ħu»nČó, 3 ŪēČYU» Ĳ ČYUÝ ááoU ž áá Ā»
 ž 3 i Ū3 I 3 Y, 3 Ūē ŪČç 3 ½. 3 ŪČY Č ħ3 i áoYUČ Yá ħU»nč Ĳ 3 : °Ā» N3 Ū i 3 I 3 Y Ĳ áoŪĀ
 3 e3 čYá Ĳ i Ĳ i Ĳ i »NĀČ Ġ Y»nč ó»Ø3 ž 3 B i 3 I 3 Y Ĳ i 3 i ». aňČ 3 Y»ňáí, 3 ž 3 ž »i Ū ž
 3 e3 ç 3 Ĳ i Ĳ i Ĳ i aň 3 1 ħp»ç 3 YóČY»nčY 2 ĒĀ3 Ū Ĳ i Ĳ i 13 nŌY»Ēáo ĒY 1 Č ħĒĀ ĒēĲ i Ā»

ađç 3BE3 nñy 3e3 çyanıfıñ YÜ3Y Üi 3ı »f3ı »ñđafı, đđı ü ç ÷fəo%ı »çY
ıñçı 3Y3 ı3Y ı3ÜenəoÄÜaoYÁ ı3Ü ÊeĐØ-A, ı 2ıñp»ç3YÁ YáoUÝđ»e 3Yı3 Ê
đıı ăoÄÜaoY ı3eY3fao Çñ3ıáoYü ađñ ăoY»Y3: ı3Üo 2ıñp»ç3YÇ ănđ»e đ
ı ăoÄÜaoY ı3e3 NÜ3YÝ»ñÁ f». Çı ÇÜ ăY 3Y. 3Ü ÊeĐØ-Ç ÷fəo%Ü3Y N3Ü3ı »üei ăoÜ,
ănáfı N»ı ı ı3 Çñ»Y Neă3ı f» f. Ááoñu3ı3Y p3Y3ıÇ İáoÜçó ei »Đıfıfı
Ş2ıñp»ç3Y3ı3Y ı ıUáıñ3ı ı3ı3Y Đ3Yñ3 đıı ăoÄÜaoYı Çñ3ıfıÁ3e3Y. ănıÁ,
ăñç ı3ı ıUáoÜ ăı3 ıÜçY Ö3ñ3 p3ÖY ăo Ü3 ÊÇç ı3YÁf

2Üe 3Ü»YÁ ıfı3ÜáoÜ ç, ăñ NÇBaĐáoÄÜ3Y İáñei Ç 3ıYñ3Üı 3Êı 3YB3YÝ»ñ
ıñe ı ănáo 2ıñp»ç3YÇY3Ê3. 3NÇ 3BE3ı ı3ı3ıUÇ Öı3ıfıñÁ İ3Ü 3ÜYÜ3ñıÇı,
ănáfı. ñ»f ăo Yñ3Y »Y N3YÓY»f Şıfıñçe-2010. 3peăoñıÇ Á3ı ăáfçı ı 3ñ»ñç3YÁ;
ı»Öf3. ÇñÁ, ı 3e3đáoÜ »Y e»÷ı3ı3Y 3ñ3ıY»ñÁ ăoñçBıY»ñçY ıñ3. ñ»făo
NÇı 3YıáoÄÜ3Üp, ÇYÁ ă3ı Ü3ü3Ö3üı3ı3Y Á»ñ3ñÁ»úáoÄÜ3Y p3ó3N3Üı
Êăei ăf 3YáoÄÜaoY ç:

2. ä3ı Ü3. Çı ı3ı3Y 3eă3ı ı3ıáoÄÜaoYÝ»ñç eıÇıpÁ

Đ3Ü3ñ»fáfı, ăñÜçç3ı 3ÜçYçñ3ıáoYüÇN»ı ı3đı ı3ı páfánNÇÜY3 ÊYıÇñY»ñÁ
făoı f» ç, e. Ø»NĂÇ ı3YóYáoÜ ç ă3ı Ü3. Çı ı3ı3Y N3nó»ñçYı N3Üı 3ñ3ñ»fáfı,
ăñ N3Üı ı3ı3Y İáoÜç ÷3ei 3ñı3ÜçY p3ı3Y ı ıÜçç3ı 3ÜçY Çñ3ıáoYüç, ı
ă3ı ÜáoÄÜ3Y N3nó»ñáoÜ »Öf ı ıYáoÜ ç ÁáoÜe, ü3Y ăñ ă3ı Ü3ı3Y Ü3eáf 3ÜY
Çpñ NÇÜYıfı ç ăă Çı ı3ı3Y »ñ3ı3ı ăoÄÜaoYÝ»ñç, Çei Çñ3ıfı3ı3Y 3eăoUafı
Üçç3ı 3ÜçY Çñ3ıáoYüç ıñáoUÁY»ñç 3ı3ı ı ıYı3p3YáoÄÜ3Y ıñ3: ı3YÁ
N3eYáoÜ ı 3ÜYı »Ö, ăñ ă3ı ÜáoÄÜ3Y ı»Öfıñ3ñáoÄÜaoYÝ»ñç 3eă3ñ»ăoÜ
3Y÷ă÷ăÊ 3e3ç3Ü3ñı ÇıÇ Şă3ı ÇıÁı Üç3ÜY Ááoñu3Üç N»ı ıçx3ñı făo
Çñ3ıáoYü ăoY»oáo 2ıñp»ç3YÇY3Ê3. 3NÇ 3BE3ı ı3ı3ıUÇ Öı3ıfıñÁ ÷ăñáoÜ
ç YÜ3Y Şă3ı Çıı ıñ3. ñ»f Đ3Ü3ei 3YçYf

ăoeı Ç ÷ănoYü N»ñÁfı Y»ñı3Ü3oY»f e. Ø»NĂÇ ı3YáoYçó 3e3ç ü3Bı ıfı
ı »e3ı3ı ıY»ñÁ ı 3Üe ı3Üe 3ÖpđáoñY»ñç NÇÜ3Y ıñ3 đ ăñ»ăYü ađç xBÜ3ñı ăo-
ÄÜaoYÁ:

Đ»Yó eıfıpçó N3nÓ3ıÜ3Y 3YóY»făo ı N3Üı ı3ı3Y İáoÜçY İ»Öfıñ3ñáoÄÜ3Y
Üçç Ü»Ö3ıñ»făo N3Ü3ñ e. Ø»NĂÇ ı3Y ănđ»e Ş÷3ei 3ñı ç pñáoÜ N»ı ıÜÊ
3YñçÜY đYıáoÜÁ, Á Çpñ Çñ3ı3YáoÄÜ3YÁ ăY N3Ü3 đ ă3ı 3eÊ3YáoÜ ă3ı Üáo-
ÄÜ3Y Üçç 3e3ççYÁ ünçei ăY»áoÄÜaoYÁ đıı ı3ı3Y İñáfı ÁYıáoY3ı »ñıÇñ
Y»ñı ı3ı3Y 3eăo N3Ü»ñç N3ı ı3ıYáoÄÜaoYÝ»ñÁ: oı Çñ»Y İÇı 3Öfç ıçx3ıáoÜ ăıY»făo
N3Ü3ñŞN3Ü»ei ăñ»Yññ3Á3ñı fáfı ünçei ăY»áoÄÜ3Y ÁYıáoYÜ3Y3e3çYáoÄÜ3Y
N3náoÜ Ş3ıñp»ç3Y3ı3Y N3ı ı3ıYáoÄÜaoYÝ»ñçó! ăo N3Üı 3ñ3ñ»fáfı, ăñ
3ıñp»ç3Y3ı3Y đ ă3ı Ü3. ăáoÄÜaoYÁ »ñp»ü ăç đYı»f, Á İáfı ı3eÜ3Y 3ıçp3YÝ»ñY
3e3ççYÝ »Y ÁYıáoY»f ünçei ăY»áoÄÜaoYÁ, e. Ø»NĂÇ ı3Y ÷ănoÜ ı YáoÜ ă3ı ıçó
ıñı f»f ı3 ı 3ÜçYf

Üñ3 Êăeu»ñáfı. Çı ăoÄÜ3YÁ ı3Öáoó 3ñı»Y N3Üı Yç ç, ăñ ı»e ı Ü.Á. ıı ı3ñç
ı »ñç»ñçY, 3ÜeçYüY Đ3Ü3ei 3Yçó ıfı f»çç ı3Y Üı ı3ñ 3e3ç, ünçei ăY»áoÄÜaoYÁ
đıı ı3ı3Y İñáfı ç ı3nÓ»f 3ñ3Ü3ı3Y oı»eç3Üç Á3. ıfıănáoÄÜaoYáoÜe
2ÜYáoN»ı ı ıpñıáoÜ »Y üı 3ñ f»ăoY»ñáf ăoeáoÜY3eçñáoÄÜaoYÝ»ñ, ănáfı Çpñ
N3ı ı3ei ăoÜ »Y 3ÜY Ş÷3ei Áı, ăñ oı»eç3Üç 2p. 3ñ ı3ñ Ø3Yáo (2p. 3ñ V ı3Ü
Ø3Yáo VIII) Á3. ıfıănÁ 165 Á. ÁYıáoY»f ç ünçei ăY»áoÄÜaoYÁ ănđ»e đıı ı3ı3Y

ăıfıoáoÜaoü

»Üp»ñ 2010
»Üp»ñ-ı ııı
Náfı ı (32)
Náfı 4 (32)
ıñç. Áçı 4 (32)

huñuhquhquñ huñuhquñ

ÍnaY: 2ÚE EY1Çñ ç, añ N»ÖÇY3 ÍA aç çÉ Úi 3 ÍaóU N3 Ú3 á3 i 3 eE3 Y á3 i Ú3 Í3 Y eÍ½pY3 ÖpUáoñY»ñÁ Ú3 i Y3 YB»Éaó Ú3 eÇY .. p3 í3 ñ3 ñi aóU ç e3 Úaó»É áÇÁÑ3 ÚÇ, Ð»ñp»ñi ÉaóU»ñÇ, 21afy yáY Ð3 ñY3 ÍÇ .. Añy3 p B3 NÇ1Ç 3 BÉ3 i aóÁUaóY»ñÁ YB»Éaí6:

afánaí ÇY aÉaño3 Y3 Éaí N3 ñóÇ Ú3 Yñ3 Ú3 eY»ñÇ Ú»ç, añaí N»i .. EY1ñÇ çáóÁUaóYÁ 1ñ3 YÇó aç +aÉíaóU, á3 i ñ3 eí »YU úY Y3 ñi»Éaó N»ÖÇY3 ÍÇ 3 é3 ç3 ñi3 Í 165 Áí3 Í3 YÁ, Á» .. 1ñ3 N3 Ú3 ñ NÇUú N3 Y1Çe3 ó3 í3 E3 páopY3 ÚÇ Í3 Ú Ö»páopY3 ÚÇ á3 i ÚaóÁUaóYÁ 3 ÚE .. 3 ÚE Úi añaóUY»ñÇ i »ÖÇU ç i 3 ÉÇe: AÉí á3 i ñ NÇBU3 É 2p. 3 ñ Á3. 3 íána: AY13 Ú»YÁ» DéaÚÇY »YÁ3 Í3 .. **Í3 ÚeñaóÁU3 Y Ú»ç Úi Yáó** eí aña3 Í3 §3 ñu3 | : AÉí aóUY ÇYÓ Í3 é3 ñi»Y, Á» Ø»Í Ð3 ÚUÇ Á3. 3 íánaóÁUaóY Y ç í3 é3 É3 Í3 Y Í3 á»ñÇ Ú»ç . i Yí »É DéaU»3 Í3 Y Í3 ÚeñaóÁU3 Y N»i : ØÇ3 Ú3 Yáe Í3 Úe»ñ ÍaÓUÇó 114-117 Áí3 Í3 Y Y»ñÇ Í3 ñ»3 i .. é3 ½U3 - Í3 ÉaóUÁ, ÚÇYá» 387 Áí3 Í3 YÁ »Ó»É ç 3 é3 YÓÇY Á3. 3 íánaóÁUaóY .. aç Úi »É DéaU»3 Í3 Y **Í3 ÚeñaóÁU3 Y Ú»ç**: AÉí 2p. 3 ñ Á3. 3 íána áá Á» 3 é3 YÓÇY »ñiñÇ i Çñ3 Í3 É çñ, 3 ÚE AY13 Ú»YÁ» i3 ÚeñaóÁU3 Y Ú»ç Úi Yáó ÚÇ +aunÇÍ »ñiñ3 Ú3 eÇ É3 Ú3 çÇÍ §3 ñu3 | : Ð»í á, 3 YÍ3 É 3 ÚY p3 YÇó, añ Y3 AY1aóY»É ç unÇeí aY»aóÁUaóYÁ, 3 ÚY»ÇY çÉ +año aç 3 ñ»É 3 ñU3 i 3 ÉÇÉ 3 Y»É ÚUaóe ÍnaY Y»ñÁ: 2 í»Éan1 ç 3 e»É, añ Y3 a¿ñ çÉ N3 Y1. YÇ 1ÇU»É YU3 Y ú3 ÚEÇ, ú3 YÇ añ 13 Í3 ñaó çñ B3 ñÁ»É N»Á3 YáeáóÁU3 Y á3 BÍ á3 Y NéaU»3 Í3 Y Í3 Úe»ñ ½3 ÚnaóUÁÁ: 2 ÚeáÇeáí i N3 - Ú3 ñí Ç± 3 Úe +3 eí Á unÇeí aY»aóÁU3 Y AY1aóYU3 Y +año, Á» áá, 1ñ3 YÇó N3 ñóÇ çáóÁUaóYÁ aç +aÉíaóU: øñÇeí aY»aóÁUaóYÁ 01»eÇ3 ÚÇ Á3. 3 íánaóÁUaóYáóU AY13 - Ú»YÁ 13 eYáóU çñ N3 í3 é3 ñ3 ½añ ÍnaY Y»ñÇ Ú»ç **3 é3 çÇYÁ, p3 Úó áá á»i 3 Í3 YÁ**:

AÉí Ç±Yá i »ÖÇ aóY»ó3 í Ø»Í Ð3 ÚUÇ Á3. 3 íánaóÁUaóYáóU. N3 Úaó 3 ñu3 í ñ13 i ÇI-Y .. ÇIñÇ. añ Éaóe3 íánaÇaY Çñañ unÇeí aY»aóÁUaóYÁ Néa3 Í»óÇY á»- i 3 Í3 Y ÍnaY .. 3 ñ. »É»óÇY áó p3 éÇe Çeí3 Í3 Y ÇU3 eí aí +año»óÇY 3 ñU3 i 3 - ÉÇÉ 3 Y»É N»Á3 YáeáóÁUaóYÁ: ØÇYá1»é, »Á» B3 ñÁí »YU è. Ø»NÁÇ .. Ç Úi 3 í»É3 Í»ñ- áaí, 3 á3 unÇeí aY»aóÁUaóY 3 ñ1»Y ØÇÉ3 YÇ 313 Á. ç 1ÇÍ i aí á»i 3 Í3 Y ÍnaY çñ 13 ñó»É DéaUaóU: 13 Úó ÇñaÓaóÁUaóYÁ ÚÇ3 Y. 3 Ú3 ÚY 3 ÚE ç, ú3 Y½Ç 3 Úi YB3 Y3 í añ ç 1ÇÍ i aí unÇeí aY»aóÁUaóYÁ DéaU»3 Í3 Y Í3 ÚeñaóÁUaóYáóU AY13 Ú»YÁ 13 ñó»É çñ ÚUaóe ÍnaY Y»ñÇY N3 í3 é3 ñ3 ½añ ÍnaY: 0 í pafánaí ÇY çÉ á3 i 3 N3 Í3 Y á¿, añ unÇeí aY»aóÁUaóYÁ DéaU»3 Í3 Y Í3 ÚeñaóÁUaóYáóU á»i 3 Í3 Y ÍnaY Ç í»ñ3 Í í»ó ÚÇ3 ÚY i 3 eYU3 Í i 3 ñÇY»ñ 3 Yó» Á»á1aéÇaé 2 Í3 Úe»ñ Í3 é3 í3 ñU3 Y i 3 ñÇ- Y»ñÇY:

2 ÚYá»è añ, 1aóñ ç . 3 ÉÇe YU3 Y +3 eí Á è. Ø»Ni Ç .. ÇY, Á» áá, Ø»Í Ð3 ÚUÇ Á3. 3 íánaóÁUaóY 3 é3 çÇY »ñiÇñY ç, aóñ unÇeí aY»aóÁUaóYÁ Néa3 Íi»ó añá»è á»i 3 Í3 Y ÍnaY 4-ñ1 13 ñÇ eí½pÇY: AEN3 ñi», Ç í»ñçá Ð3 Ú3 eí 3 YÁ Í3 ñaó çñ .. 3 é3 çÇYÁ afÇY»É unÇeí aY»aóÁUaóYÁ á»i 3 Í3 Y ÍnaY Néa3 Í3 Í »ñiñY»ñÇ Ú»ç, .. 1ñ3 YáóU áá ÚÇ 1Áp3 Éi aóÁUaóY á¿ñ fÇYÇ: Ð3 Ú á3 i Ú3 p3 Y Y»ñY 3 ÚY .. ÇY çÉ á»Y Ó. i aóU 3 ñN»eí 3 Í3 Y aña»Y N Y3 óY»É á3 i Ú3 Í3 Y Çñ3 13 ñóaóÁUaóY Y»ñÁ, ÇYáá»è +año»óÇY Ú»ñ N3 ñ .. Y í ñ3 óÇY»ñÁ, »ñp Ð3 Ú3 eí 3 YáóU unÇeí aY»aóÁU3 Y á»i 3 Í3 Y ÍnaY Néa3 ÍU3 Y 1700-3 ÚU3 ÍÇ i aY3 Í3 i 3 ñaóÁUaóY Y»ñÇ N»i Í3 áí3 í» Çeí aóUY . Çi 3 ÁaÓaí Nñ3 í Çñ»óÇY .. +año»óÇY óaóUó i 3 É, añ unÇeí aY»aóÁUaóYÁ i ñ3 eí 3 Y Úaóí ú ç . áñi»É 2000 i 3 ñÇ 3 é3 ç: Ð3 Úaó

6 í »é <http://www.Trend.az>, 29.10.2010, c. 7-8.

óní 3Ý1 í »ñçÝ Á3. 3 íañç únáú (Ú.Á.3. III 13 ñç í»ñç) .. pÝ3 í3Ý ç, áñ Ñ3Ý1Çè3 ó»É ç Ý3 .. 2ñí 3ß»è 2-ç Ø»Í Ð3Úç Á3. 3 íáñáóÁÚ3Ý Ú3èÁ9:

è. Ø»ÑÁÇ ÇÝ ß3í ç Ñ»í 3 únúñáú 3 ÚÝ Ñ3 nóÁ, Á» áñú3±Ý Á3 Ú3Ý3 Í ç Ð3Ú3èí 3ÝÁ »Ø»É 3ÝÍ3 É á»í áóÁúáÝ: Ú3 ßáú 3è»ÉáóÍÇ ÝÚ3Ý ÍñÝáóÚ ç á3í ÚáóÁÚ3Ý Ááñú3 Í3Ý Í»ÓÍ3 ñ3 ñÝ»ñçó í»ñóí 3 Í 3 ÚÝ Ñ»ñúáóñ3 ÝúÁ, Á» Çpñª Ð3Ú3èí 3ÝÁ ÚÇÝá .. 1918 Á. ß3í Í3 ñ× Á3 Ú3Ý3 Íáí ç 3ÝÍ3 É »Ø»É . í Ýí »Éáí ÷3èí 3 Í3Ý Í3Ú p3 ó3 ñÓ3 Í Í3 Éí 3 ÍáóÁÚ3Ý Ú»ç 3 ÚÉ í »ñáóÁúáóÝ»ñçó: Ð»í .. áóÚ ç Ñ3 çáñ1 »ñ3 Í3 óáóÁúáÝÁ1 Í3 ñ×3 í .. 3ÝÍ3 É áóÁÚ3Ý ßñç3 ÝáóÚ Ñ3 Úáó Á3. 3 í áñÝ»ñÁ ÷ áñÓ»É »Ý Çñ»Ýó ÇßÉ3 ÝáóÁúáÝÁ í 3 ñ3 Í»É Ñ3 ñ3 Ý »ñí ñÝ»ñç í ñ3 .. Çpñª p3 ó3 éáóÁÚ3 Úp í Ç. ñ3Ý Ø»ÍÇ Á3 Ú3Ý3 Í3 ßñç3 ÝÇ, í í Ú3 ÉÝ»ñ áí 3Ý, áñ Ð3Ú3èí 3ÝÁ Í Çñ»É ç Á3 Ú3Ý3 Í3 Íçó 2 íñp»ç3 ÝÇ í 3 ñ3 Í çÝÉ »í ÚÇ3 ÚÝ Í Ç. ñ3Ý Ø»ÍÇ únáú ç, áñ Ð3Ú3èí 3ÝÁ Á3 Ú3Ý3 Í3 í áñ3 á»è ÇßÉ»É ç 2 ñ3 úèçó ÑúáóèÇè ÁÝÍ3 Í Ñáó»ñç í ñ3: ØÇ3 Á3 Ú3Ý3 Í, ÁÝ1 áóÝ»Éáí, áñ èí ñ3 pÁÝÁ ÚñÉÇèí »Ý»-2 ñó3 ÉÁ ÑÇß3 í 3 ÍáóÚ ç Ð3Ú3èí 3ÝáóÚ, è. Ø»ÑÁÇ ÇÝ 3 ÝÚÇÇ3 á»è 3 ñÓ3 Ý3. ñáóÚ ç, Á» Çpñª ÑáóÚÝ 3 ßÉ3 ñÑ3. ñ3. »í Á áç Ñ3 Úí ÝáóÚ, áñ 3 ÚÝí »Ø Ñ3 Ú»ñ »Ý 3 áñáóÚ10:

ÆÝá Éáéú, . áñí áóÝ»Ýú 3 ÚÝáçèç á3 ñ»áóÝ3 í Í»ÓÍ3 ñ3 ñç Ñ»í, áñç èí Ç áí ú»ñÁ, ÇÝáá»è ÁáÓáí áóñÝ ç 3 éáóÚª í 3 ñ× »Ý: èí è»Ýú 3 ÚÝ Ñ3 Ý. 3 Ú3 Ýúçó, áñ ÚñÉÇèí »Ý»-2 ñó3 ÉÁ áç á3 í 3 ÝáóÚ 3 ÚÝ »ñí ñ3 Ú3 è»ñç ÁíÇÝ, áñáÝú Çñ»Ýó Á3. 3 í áñáóÁúáóÝ»ñçÝ çÝ ÚÇ3 óñ»É 2ñí 3ß»éÁ .. ¼3 ñ»ÑÁ: »í »Á» Ýñ3 Ýó Í áóÚçó ÚÇ3 í áñí 3 Í »ñí ñÝ»ñç pÝ3 Í ááóÁúáÝÁ, èí ñ3 pÁÝÇ Éáéú»ñáí ÝáóÚÝá»è Ñ3 Ú3 É»áó çñ, 3 á3 3 í »Éáñ1 ç 3Ý. 3 Ú Éáé»É ÚÇÝá 3 Ú1 ç È Ø»Í Ð3ÚçÝ Ú3 è 3 ½ Úáó ÚñÉÇèí »Ý»-2 ñó3 ÉÇ áá Ñ3 Úí 3 Í3Ý ÉÇÝ»Éáó Ú3 èçÝ: ¼3 ñÚ3Ý3 ÉÇÝ 3 ÚÝ ç, áñ Ñ»ØÇÝ3 ÍÇÝ p3 ó3 ñÓ3 Í3 á»è áç Ñáó½áóÚ 3 ÚÝ ÇñáóáóÁúáÝÁ, áñ »Á» Çñ 3 ßÉ3 í áóÁÚ3Ý í í Ú3 É Ñ3 í í 3 ÍáóÚ èí ñ3 pÁÝÁ áç ÑÇß3 í 3 ÍáóÚ ÚñÉÇèí »Ý»-2 ñó3 ÉÇ Ñ3 Ú»ñçÝ, 3 á3 ÁÝ1 Ñ3 Ýñ3 á»è í »ÓÍ áóÁúáóÝ áí 3 3 ÚÝ Ú3 èçÝ, áñ ÚñÉÇèí »Ý»-2 ñó3 ÉÇ pÝ3 Í çáÝ»ñÁ 3 ÚÉ3 ½. ÇÝ»ñ »Ý: Á»ñ .. è ÝÍ3 í »Éáí 3 Úè Ñ3 Ý. 3 Ú3 ÝúÁ Ñ»ØÇÝ3 ÍÁ Ñ3 Úí 3 ñ3 ñáóÚ ç, Á» Í3Ý p3 ½Ú3 ÁÇí 3 ÚÉ 3 ÓpúáóñÝ»ñ .. í 3 ÚáóÁúáóÝ»ñ, áñáÝú Çpñª Ñ3 í 3 èí áóÚ »Ý 2 ñó3 ÉáóÚ 3 Óí 3 Ý3 Í3Ý pÝ3 Í ááó-ÁÚ3Ý 3 éí 3 ÚáóÁúáÝÁ: »í è»÷ 3 Í3Ý ÑáñçÝí 3 Í úÁ ÑÇÚÝ3 í áñ»Éáó Ñ3 Ú3 ñ p»ñáóÚ ç èí ñ3 pÁÝÇ 3 ÚÝ Ñ3 Óáñ1 áóÚÁ, Á» Í áóñÁ ÑáéáóÚ ç 2 òp3 ÝÇ3 Úáí11: 2 Úè í »Ø»Í áóÁÚ3Ý Çèí áóÁúáÝÁ 1 »é .. è Í úÝÝ3 ñí »Ýú, è3 Í3 ÚÝ Ú»½ ½3 ñÚ3 óÝáóÚ ç 3 ÚÝ ÇñáóáóÁúáÝÁ, áñ è.Ø»ÑÁÇ ÇÝ Á ÚÇ3 Ý. 3 Ú3 ÚÝ . Çí 3 Í ó3 p3 ñ 3 áú3 Ááó ç 3 ÝáóÚ èí ñ3 pÁÝÇ Úúáóè í 3 ÚáóÁúáóÝ»ñÁ:

2 Úè á»è, ÇÝááó± ç Ñ»ØÇÝ3 ÍÁ ŞÚáé3 ÝáóÚ! ÑÇß»É 3 ÚÝ ÷3 èí Á, áñ Ñ3 Ú3 Ó3 ÚÝ èí ñ3 pÁÝÇ, ß3 Í3 ß»ÝÁ (è3 Í3 è»Ý»Ý) .. 2 ñ3 úè»Ý»Ý Ð3Ú3èí 3ÝÇ Ú3 è »Ý Í3 ½ ÚáóÚ12Æ èí 13 Ýß3Ý3 ÍáóÚ ç, áñ Ð3Ú3èí 3ÝÇ Úçç »Ý . í Ýí »É ÚñÉÇèí »Ý»-2 ñó3 ÉÇó ÑúáóèÇè í 3 ñ3 Í í áó ß3 Í3 ß»ÝÁ .. 3 ñ .. èú . í Ýí áó Úí »Ý»-áúí ÇúÁ: ^ñ»Ýú 3 ÚÉ Ñ3 Óáñ1 áóÚÝ»ñ èí ñ3 pÁÝÇ Ş2 ßÉ3 ñÑ3. ñáóÁúáóÝÇó! .

ŞØ3 è3 Úp í ñí 3Ý3 ó ÍáíÇ .. èñ3 áó ááÝí áèÇ ÚÇÇ .. í Ýí áó 3 Úpáóç á3 ñ3 Ýáóç Ñ3 í í 3 ÍáóÚ, . í Ýí áóÚ ç Ð3Ú3èí 3ÝÇ Ú»Í Ú3 èÁ...!13:

9 í »è á3 í ÚáóÁçóÝ Øáí èçèç Éáñ»Ý3 óáó, í ÷ Óçè, 1913, . Çñú É , . É. É :
10 í »è http://www. Trend. az , 29.10.2010, c. 9.
11 í »è Strabo, XI, IV, 2 Ñ»ØÇÝ3 ÍÁ èÉ3 ÉÚ3 Úp . ñ»É ç XI, IV, 1:
12 2Ý1, II, I, 14:
13 2Ý1, II, V, 31:

án Š3 0; p3 eÇ . anÍÇ3 Í3 YÁ »0»É ĺ Š3 0áo; . n3 Y Y3 Eán1»É ĺ Š3 fář | 0`Á, anÁ
÷aÉ3 é»É ĺ řn3 ó»n»YÁ° ÍYáoY1 ĺ 3 fář gaaloveba p3 eÇY, anÁ řn3 ó»n»YáoU
YB3 Y3 ÍáoU ĺ ú3 0ón3 Y3 É, 3 YáoB N3 U eř 3 Y3 E22:

é3 Í3 UY, Š3 fář | 0`ÇY Y3 Eán1»É ĺ ř3 0YÇ3 Í3 Y Š3 Éap; 0`Á: eÍ½pY3 á»è
N3 U»nÁ aná»è Š3 ñ. 3 ř3 Y1 13 Bř Ç »ñÍÇñ! Š2 Éap3 Yu; ĺÇY ÍáoáoU Í áon . »ř Ç
3 Ç3 ÷YU3 ÍÁ, ÇYá»è á3 ñ½ »ñ`áoU ĺ Øářé»è Éán»Y3 óáo N3 Óán1áoUÇó:
Š2 Éap3 Yu; -Á éaéř 3 BÉ3 ñN3 . ñ3 Í3 Y N3 eÍ3 óáoÁUáoY ĺñ, `` ú3 YÇ an Í áonÇ
Ó3 É3 ÷YU3 ÍÁ Í3 ½UáoU ĺñ 3 U1 U»Í `` ÁY13 ñÓ3 Í 13 Bř Ç B3 ñáoY3 ÍáoÁUáoYÁ,
2 Óř3 Yu 3 ñB3 ř3 Í NéaU»3 óÇY»ñÇ 3 UY N3 ñóÇY, Á» ÇYá »ñÍÇñ ĺ . ř Yř áoU Í áonÇ
Ó3 É3 ÷YU3 ÍáoU, N3 U»nÁ á3 ř 3 eÉ3 Y»óÇY Š2 Éap3 Yu; , 3 UeÇYuY° Š3 ñ. 3 ř3 Y1
13 Bř Ç »ñÍÇñ; DéaU»3 óÇY»ñÁ ř »ñ3 Í »óÇY Š2 Éap3 Yu; -Á Š2 Éap3 YÇ3 Í -Ç, `` ú3 -
YÇ an N»é3 ř an Pař É3 Y1Ç3 UáoU `` ¶Í3 ÉÇ3 UáoU Í3 UÇY 2 Ép3 YÇ3 Y»ñ, Çeř Áeř 3 -
ÉÇ3 UáoU° 2 Ép3 Yáoè UáYe (ÇU3° 2 Ép3 Y3 Í3 Y É»eY»ñ- .D.), 1 ñ3 Yó YU3 YáoÁU3 U
2 Éap3 YÇ3 Y ř »ñ3 Í »óÇY Albania-Ç: 2 Uè 0`Á á3 N3 Í áU3 óř »ó Náoy3 NéaU»3 Í3 Y
3 BÉ3 ñNáoU, é3 Í3 UY N3 U»ñ»YáoU »YÁ3 ñÍř »ó N3 U»ñ»YÇY N3 ř aól NYáoY3 Í3 Y
÷a÷aÉáoÁUáoY»ñÇ: Š2 Éap3 Yu; -Y 3 UYáoN»ř `` ř »ñ3 Í ř »ó Š2 fář3 Yu; -Ç, Çeř
Šář Í -Ç Šáo; ř »ñ3 Í U3 Y N»ř `` 3 Yuář° Š2 Óáo3 YuÇ; B3 ř 3 ř ÉÇ áob, »ñp ŠÉ; -Y
èÍè»ó ŠÓ; 3 ñř 3 é3 Y ř »É, Š2 Éáo3 Yu; -Á N3 U»ñ»YáoU 13 ñÓ3 ř Š2 Óáo3 Yu; : 2 UY
ÇYáÇó 13 ř »fář 3 U1 U3 eÇY ÇU3 Ó»É ĺ Y3 `` 3 U3 è»óÇ U»Í 3 BÉ3 ñN3 . ñ3 . »ř Á°
èř ñ3 páYÁ, »ñp . ñáoU ĺ, an Í áonY 3 Yó»É ĺ 2 Ép3 YÇ3 UÇ UÇçář, 3 UÉ Éáeuar°
2 Ép3 Y3 Í3 Y 13 Bř Ç: é3 ĺ »BU3 ñř áoÁUáoYÁ, Á» `` 3 U1 U3 eÇY Í3 ñ»ÉÇ ĺñ `` á . ñ»É,
ánář N»ř `` 3 Ueá»è Íáář 3 Í 3 Ép3 Y - 3 Éř 3 Y Y»ñÇ° 3 1 ñp»Ç3 YóÇY»ñÇ Y3 ÉYÇY»ñ
ÉÇY»fáo U3 eÇY áY1áoUÁ N3 ř 3 é3 ñ3 ½añ ĺ Náoy»ñÇ° Ááoñu»ñÇ Y3 ÉYÇY»ñ
N3 U3 ñ»fáoY:

áoèř Ç° 3 1 ñp»Ç3 YóÇY»ñÇ N3 U3 ñ áá UÇ YB3 Y3 ÍáoÁUáoY ááoYÇ° Ð3 U3 eř 3 YÁ
ř Çñ»É ĺ 2 Óř3 YuÇY, Á»± áá: Áeñ3 Í3 YáoÁUáoY 3 UY ĺ, an 3 U1 »ñÍÇñÁ áá UÇ3 UY
ÍÇ . ñ3 Y Ø»ÍÇ uñáu, 3 UÉ `` N»ř 3 . 3 13 ñ»ñáoU p3 ½UÇóè N3 Uř Yř »É ĺ Ø»Í Ð3 UuÇ
Á3 . 3 ř anáoÁU3 Y YÍ3 ř U3 U» eř an3 Í3 ř Ç×3 ÍáoU: Ó3 eř »ñ, ÇYáu3 Y 3 è»è,
Í3 ñ»ÉÇ ĺ p»ñ»É 1 ñ3 ú . ř ÇY: á3 ñ½3 á»è NÇB3 ř 3 Í»Yu 1 ñ3 YóÇó U»ÍÁ: Ø»Í Ð3 UuÇ
Á3 . 3 ř anáoÁU3 Y Š¶Í3 NY3 U3 Í; Í3 U áoéáoUY3 eçñáoY»ñÇ ÍáoUÇó° Š¼añ3 -
Y3 U3 Í; Íáář 3 ř ÷ eř 3 ÁOÁáoU 3 eř áoU ĺ, an N3 Uáo p3 Y3 ÍÇ Ář 3 ú3 Y3 ÍY 3 UÉ
 . ñ3 ř U3 É 3 BÉ3 ñNY»ñáoU . ř Yř áO ½ÇYř anY»ñÇ N»ř Í3 ½U»É ĺ 120 000 U3 ñ1: B3 ř
Í3 ñ`añ ĺ, an 3 U1 3 BÉ3 ñNY»ñÁ N3 U3 ñř áoU »Y . ñ3 ř U3 É: Ð3 eř 3 Y3 ÉÇ ĺ, an Ð3 Uáo
Á3 . 3 ř anáoÁUáoY ážñ Í3 ñáo ř Çñ»É Çñ »ñÍáo N3 ñ`3 Y U»Í ř »ñáoÁUáoY»ñÇY,
áoèř Ç Éáeuar Néř 3 Í ř »ñ3 p»ñáoU ĺ ř ÇñuÇY áo 2 Óř3 YuÇY23:

è. Ø»NÁÇ `` Ç ÍáoUÇó p3 ñÓñ3 óř 3 Í N3 ñó»ñÇó U»ÍY 3 1 ñp»Ç3 Y3 Í3 Y Ááoář ñ1Ç
Í3 ½U3 ř anU3 Y ÉY1ÇñY ĺ, anář N»ř `` , Aeř N3 U N»ÓÇY3 ÍY»ñÇ° 3 1 ñp»Ç3 YóÇY»ñÁ
aná»è 3 ½ . N3 Y1»è »Y »Í»É U»½3 YÇó U»Í 13 ñÇó ĺ é á3 Í3 è Á3 U3 Y3 Í 3 é3 Ç, ``
ÇYá »0»É ĺ 3 U1 ř 3 ñ3 ÍáoU UÇYá `` XX 13 ñÇ eř Ç½pÁ, 3 1 ñp»Ç3 YóÇY»ñÇ N»ř Í3 á
ááoYÇ:

2 YÍ»ÓÍ anY 3 é3 Í° U»ñ 3 ñ`»ÉU3 Y N3 ñ`3 Y Y»ñÁ Í Íáář »Y ÁUáoñu»ñ Á»±
3 1 ñp»Ç3 YóÇY»ñ . anÍY3 Í3 YáoU áá UÇ YB3 Y3 ÍáoÁUáoY ááoYÇ: áñab3 ÍÇ ÷3 eř ĺ,
an ÁUáoñu»è»ÉçáoÍU3 Y ó»0»ñÁ 3 é3 ÇÇY 3 Y . 3 U N3 Uř Yř »óÇY Y»ñÍ3 UÇè 2 1 ñp»-

22 2Y1, ĺç 116:
23 ř »è Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, с. 252.

ÍÇÝ, ańÁ ańǵǵe è³ i n³ ááoÁUáoÝ N³ YOÝr »É çñ 2i nǵ³ i ÇÝ, ańç ³ YáoYÁ áá ³ ÚE ÇÝá ç, p³ úó »Á» áá SÍñ³ ÍÇ á»i | Í³ Ú SÍñ³ ÍÇ úáoñÚ! : óf »Á» N»i ³. ³ ÚáoÚ ³ é³ ç³ ó³ f 2i nǵ³ i ³ Í³ YÇ Á³. ³ íánaóÁUáoYÁ, ³ á³ ³ ÚY éáeİ Ø³ ñ³ Í³ Y á»i áóÁUáoÝ çñ: Áeİ Ú³ ñ³ nÁ á³ ñ½³ á»e Çñ³ Y³ Í³ Y ó»Ø»ñ çÝ » áá ÚÇ Í»ñá á»Y Í³ náÓ N³ Ú³ ñf »É ³ 1ñp»ç³ YóÇY»ñç Y³ EÝÇY»ñ: 2ÚY Çñ³ Y³ Í³ Y »ñÍÇ çñ è³ è³ YU³ YÝ»ñç únaú, ÇÝáá»e Y³ » ³ ñ³ p³ Í³ Y i Çñ³ á»i áóÁU³ Y Bñç³ YáoÚ: áóeİ Ç, ³ YÍ³ E³ ³ ÚY N³ Y. ³ Ú³ YúÇÓ, Á» ³ ñ³ p³ Í³ Y i Çñ³ á»i áóÁU³ Y Bñç³ YáoÚ 2½³ ñp³ Úç³ YÁª ańǵǵe í³ ñá³ Í³ Y ÚÇ³ í ań, ÇÝá i ³ ñ³ í ÚY»ñ ç ÁY¹. nÍ»É, ³ ÚY ÁY¹³ Ú»YÁ í³ ñá³ Í³ Y ÚÇ³ í ań çñ: °Á» è. Ø»NÁÇ»Ý ³ Ú¹ú³ Y úpÚ»Íi Çf ç, ³ á³ ÇÝáá»i áç YBáoÚ, ań ³ ñ³ p³ Í³ Y 2ñÚÇYÇ³ í ³ ñá³ Í³ Y ÚÇ³ í ańÁ ÁY¹. nÍáoÚ çñ áá ÚÇ³ ÚY Ø³ Ú³ eİ ³ YÁ, ³ ÚE» i ÇñÚÁ » 2Óf ³ YúÁ, ańÁ N»ØÇY³ ÍÁ ÚBf ³ á»e í áááÚ ç Í áf í³ eU³ Y 2f³ YÇ³: ÁáÓ è. Ø»NÁÇ»Ý N³ Úf YÇ ÉÇYÇ, ań í³ ñá³ Í³ Y ÚÇ³ í ańY»nÁ Í³ náÓ »Y » ÁY¹³ nÓ³ Íf »É, » ÷ áuñ³ óf »É: Áeİ ańáoÚ, í f Ú³ f 1³ náóÚ 2½³ p³ Úç³ YÁ 2ñ³ p³ Í³ Y E³ fÇY³ ÚáoÁU³ Y í³ ñá³ Í³ Y ÚÇ³ í ań çñ: óf »Á» N»ØÇY³ ÍÁ N»i ³ úñúñf áóÚ ç 2ñÚÇYÇ³ áeİ Çf ³ YáoÁU³ Y í³ ñá³ Í³ Y i ³ ñ³ í úaf » è³ NÚ³ YÝ»náf, ³ á³ í³ náÓ ç 1ÇÚ»É 2. í »ñ-Ó»áY¹Ú³ YÇ "Армения и Арабский халифат" (Ереван, 1977) (Ø³ Ú³ eİ ³ YÁ » 2ñ³ p³ Í³ Y E³ fÇY³ ÁÁ, °ñ., 1977) ³ BÉ³ i áóÁU³ YÁ:

è. Ø»NÁÇ»Á í Í³ ÚáoÁUáoYÝ»ñ ç p»náóÚ ³ ÚE» ÚE N»ØÇY³ ÍY»ñçÓª óáoÚo i ³ Éáo N³ Ú³ ñ, Á» Çpñª S² 1ñp»ç³ YÁ | í³ ñ³ Íf »É ç óñ³ èÉÇÓ » NÚáoèÇe, » N³ ñ³ í: Ø³ èY³ í ań³ á»eª Y³ N»Yf áóÚ ç Á³ í ñç½áoÚ ³ Y. ÉÇ³ Í³ Y NÚáoè³ i áe ø»UÁ 2p³ áÁÇ 1864 Á. NáóB³. ñç í ñ³, ańi »Ó ³ eİ ³ Í ç. SºñÍÇnÁ, ań N³ Úf YÇ ç á³ ñeÇÍY»ñçÝ ańǵǵe 21ñp»ç³ Y, p³ Á³ Yf ³ Í ç Yñ³ Yó (á³ ñeİ³ eİ ³ YÇ) » èáóè³ eİ ³ YÇ ÚÇÇ: i »ñçÇYè i Çñ³ á»i áóÚ ç (21ñp»ç³ YÇ) 5/8-ÇÝ, í ³ ñ³ Íú, ańÁ Í³ ½UáoÚ ç 80.000 ú³ é. ÚÓáY, Í³ Ú çÉ N³ í³ è³ ñ ç Ø»Í 1ñçf ³ YÇ³ ÚÇ i ³ ñ³ ÍúÇÝ, ³ Úeáçéáf, 50.000 ú³ é. ÚÓáYÁ á³ i Í³ YáoÚ ç èáóè³ eİ ³ YÇÝ » 30.000 ú³ é. ÚÓáYª á³ ñeİ³ eİ ³ YÇY: èáóè³ Í³ Y Ú³ eÁ è³ NÚ³ Y³ ÍáoúÚ ç NÚáoèÇeÇÓ » NÚáoèÇe-³ ñ»Úáoİ úÇÓ Í áf í³ eU³ Y f»eY»ñçÝ, ańáYú Ó. í áóÚ »Y ÚÇY» » ³ úf Ç Bñç³ Í³ Úúª Í³ eáÇÓ Í áf Ç ³ ÷»nÁ: 2ñ»Úáoİ úáoÚ Yñ³ Úç Úf YáoÚ »Y ÁE»ñ»ÁÇ³ ÚÇ, ØÇY. ñ»ÉÇ³ ÚÇ, ¶áóñÇ³ ÚÇ » 2É³ éóÉ³ ÚÇ áñáf ÇYóÇ³ Y»nÁ, ańáYú á³ i Í³ YáoÚ »Y ³ ÚÁÚ èáóè³ eİ ³ YÇY. ³ ñ»»éúáoÚ [è³ NÚ³ YÁ] Í³ eáÇÓ Í áf Y ç, N³ ñ³ í áóÚ [è³ NÚ³ YÁ] áÓáÓf áóÚ ç 2ñ³ úe. »i áf ... ØáóØ³ YÇ i ³ ÷³ eİ ³ YÇ í ñ³ Úáf ÚÇYá» Á³ ÉÇBÇ úf náó. Á » ÷ áuñÇf 2eİ áóñ³ (ÇÚ³ 2eİ ³ ñ³ - 1. Ø.). »i áf, ańÁ NáeáoÚ ç ³ Ú¹ »ñÍñ³ Ú³ eáf 1»áÇ Í³ eáÇÓ Í áf: 2Ú¹ Ú³ ñ½Ç Úç Úf YáoÚ »Y N»i » Ú³ É i ³ ñ³ í ÚY»nÁª i ñ³ eİ ³ YÁ Í³ Ú ¶UáoñçÇeİ ³ YÁ, ańÁ p³ Óf ³ ó³ f | Í³ E»ÁÇ³ ÚÇÓ, éáUÉÇÁÇÓ, Ó³ ½³ ÉÇÓ, Çeİ³ Ú³ Y ¼ñÇf ³ Y, Ú³ EÇÇ:³ Y, Ó³ ñ³ p³ Ó, ¶U³ YÇ³, ÞÇñf ³ Y, Þ³ úç, Þ³ Ú³ ÉÇ, 1³ úáo, Óáóp³, è³ eU³ Y Ú³ ñ½»ñÇÓ » Á³ ÉÇBÇ ÚÇ Ú³ èÇÓ | 25: Ø»ØÇY³ ÍÇ í³ ñf Çuáfª áç í³ ñ»ÉÇ ³ Y. ÉÇ³ Í³ Y NÚáoè³ i áeÇY Ú»Ø³ 1ñ»É Í»Óf ÇuÇ » S² 1ñp»ç³ Y³ Í³ Y ú³ ñá½áoÁU³ YÁ | í³ é³ Ú»Éáo Úç: Ø»i » áóÚ ç »½ñ³ Í³ óáoÁUáoYÁ, Á» Çpñª 19-ñ¹ 1³ ñç 60-³ Í³ Y Áf ³ Í³ YÝ»ñçÝ óñ»³ YÇ, Ú³ ÉÇÇ»³ YÇ » Ó³ ñ³ p³ ÓÇ pY³ ÍáoÁUáoYÝ ³ Y. ³ Ú¹ N³ Ú»ñç ³ Úeİ »Ø. ³ ÓÁ»ÉáoÚ N»i á. »ñ³ ½³ Yó³ á»e ÚYáoÚ çñ Ú³ NÚ»¹³ Í³ Y, ³ ÚE Éáeúáfª ÁUáoñu³ Í³ Y:

2YBáoBf, ³ Y. ÉÇ³ óÇ NÚáoè³ i áeÇY á»e Ú»Ø³ 1ñç S² 1ñp»ç³ Y³ Í³ Y

25 Keith E. Abbott, Extracts from a Memorandum on the Country of Azerbaijan, Proceedings of the Royal Geographical Society of London, , Vol. 8, N 6 (1863-1864), pp. 275-279.

«A» i 3 nç, Åç i 4 (32) Nali i »U»p»n 1 »i i »U»p»n 2010
hustuhulqulqut hustuhulqulqut

i nç È»fau i »euar Nç U»nA N»Yi aoU »Y²⁹ | :

UÜ3 Y aY1 aouY»nçY i 3 YaA3 Y3 fao N»i a eI 1/2 paoU Ü3 n1 3 i 3 U3 Üi 3 i aou ç, an 3 U1 3 eI ç x3 Yç 3 YN»A»AaoUaoY»nçY a3 i 3 eE3 Y»fA A3 U3 Y3 i Ç 3 YÇU3 eI i Taaoei ç: e3 i 3 UY i + aNoY u e. Ø»NÄÇ`Ç 3 Y. nç. Çi aouAaoYA çnç »n»e Nç Y»P 3 U»Y3 EÇei i »n»aai :

Aei Ç±Ya 1/2 nÜ3 Y3 EÇ p3 Y i 3, an 2 no3 E 3 YaoYA Nç U i 3 i 3 Y ç: 2 no3 E i »O3 Y i 3 Y »n i nañ1 Ü3 eA a3 n1/2 a»e YB3 Y3 i aou ç S3 Y i 3 e |, ÇYaA N3 Y1 Ç a3 aou ç e3 Ye i nÇi aou, a3 nei »n»YaoU .. p3 1/2 U3 ÄÇi NY1 »i na a3 i 3 Y E»k3 aoy»naoU³⁰: i »O3 Y i 3 Y 3 e3 çÇY Ü3 eA, an 3 UY N»e3 i an A3 Ü3 Y3 i Y»naoU NYa»fao ç n S3 on-aur | .. AYI 3 E i »fao ç n i 3 YU3 Y 3 nO3 Y3. naouU3 Y U»ç .. NaouY»nç i aOUÇO S O |, YB3 Y3 i fç; S»a i 3 Baoy a u3 UÇ |³¹: o i u3 Yç an e»a3. ÇnaAÇ i 3 n»n3 i aou S u | -Y .. S a o | -Y, i »O3 Y a o Y a i 3 YU3 Y 3 nO3 Y3. naouU3 Y U»ç 3 ni 3 N3 U i i fç ç Urt. ehe . naouU3 U»p: 2 Ue E a e u a i, 2 no3 E YB3 Y3 i fç ç S o3 U a i 3 Y i 3 e |, Ç Y a A E ç a i Ç Y N3 U3 a3 i 3 e E3 Y a o U ç Y n3 3 Y i 3 e3 a3 i p Y a o U3 Y A: o n e3 n1 a o n i -Ç 1/2 a n u »n A N3 e3 Y 2 no3 E, p3 Uo a Y »n E a o A »o Ç Y 3 U Y i »O, N3 i 3 Y3 p3 n Y n3 N3 noç Y, A Ç±Ya »n i Ç n ç i fç e Y3 a3 nç U a o e i a o U a o U, N»i .. »ç ç a3 i 3 e E3 Y A S o3 U a i 3 Y i 3 e |: o i 13 Ç n a u N3 e i 3 Y3 E Ç ç, u3 Yç an Ç »O3 U3 fç ç 3 Y i 3 e3 1/2 a o n i 3 i 3 1/2 Yç p Y3 i Ç a Y »nç N3 U3 n 2 no3 E Ç p Y a n a B i a o U A Y n3 3 Y i 3 e3 a3 i fç Y »E Y ç n:

2 no3 E Ç i Ç . n3 Y3 i »n i Ç . a o u A o u Y a, a n Y 3 n O3 Y3 . n »ç » Y Ø3 U a o a3 i Ü3 N3 U n Ø a f e »e E a n »Y3 o Ç Y³², e »p »a e a3 i U ç a A³³ .. a o n Ç B Y »n, Ç e i Y n3 3 i »n3 i Y »n A Y i 3 n3 . n »ç » Y e . æ3 fç U3 Y A, Ø3 i 3 n 3 n E a o 13 n U3 Y A .. a o n Ç B Y »n, fç a f ç Y N3 e i 3 i i »o i »n ç Ç Y a »o a o U Y »n ç B Y a n N Ç i :

Ø»OÇ Y3 i A i 3 n i 3 U a3 i i »n3 o a o U a o Y Ç S E3 Y u U3 Y i Ç | N3 e i 3 o a o A U3 Y i »n3 p »n U3 E: Ü3 E, E3 Y u U3 Y i Ç Y, a Y3 U3 i a n Y B3 Y3 i a o U ç E3 Y Ç B »Y, p a f a n a i Ç Y ç f a ç N Ç U Y i »E O3 n3 p3 OÇ E3 Y »nç i a o U Ç o, 3 Ue i 3 e a o o i »ç ç 1847-Ç Y3 e a o e Y »nç i a o U Ç o a n a »e k a n3 Y a o: e3 i 3 U Y A3 U3 Y3 i Ç A Y A3 o u a o U k a n3 U3 e A i »O3 - + a E i a o U ç 3 U i i »OÇ o, .. U Y a o U »Y f a i 3 U a o e Y3 o3 i Y »nç A Y i 3 Y Ç U Y »n A, a n a B 1/2 Y i a n3 i 3 Y Y »n .. i 3 1/2 i Y »n: n3 Y Ç o N»i a 3 U e i »O N3 e i 3 i i a o U »Y B a o n ç 60-Ç a3 + A Y i 3 Y Ç U Y »n, a n a Y u N3 n3 Y p a o B a o o, i 3 n i 3 A3 Y, E3 Y3 i 3 E, Ç U a o f f a o ç3 .. o3 N e a o e . U a o O »n Ç o i »O3 + a E i a o U »Y E3 Y u U3 Y i Ç: A e i 3 U A U i 3 n3 n3 i Y Ç U3 e Ç Y, a n Y 3 U i u3 Y 1/2 U n3 o n »ç ç e. Ø»NÄÇ`Ç Y: 3 Y Y 3 U Y ç, a n E3 Y u U3 Y i Ç . U a o O Ç i 3 + 3 n3 i A a3 i i 3 Y »ç ç N3 U i 3 i 3 Y i 3 n3 n3 i Y . U a o O Ç p Y3 i Ç a Y »n Ç Y, a n a Y o u3 n3 i »n i »i »O »o Ç Y .. N3 Y . e i 3 n3 Y A a3 N a3 Y i a o U »Y i 3 + 3 n3 i Ç N U a o e Ç e3 U Ç Y O a n3 i Ç O3 E fç Y ç ç i n3 i 3 n3 n3 i Y 3 O p l a o n Ç U a i : Ü3 E3 a »e i 3 n3 n3 i Y . U a o O Ç p Y3 i Ç a Y »n A + a E3 i n i a o U »Y p a o B Ç, .. 3 U3 U3 - o3 i . U a o O Ç i 3 n3 i U ç i n3 e a o e Y »n A i 3 e a o o a o U »Y i »n A N Ç B3 i 3 i 3 i 1/2 a n3 - Y a o A:

e. Ø»NÄÇ`A Üi 3 o3 i Ç Y ç N3 U i 3 n3 n a o U »n O a n, Ø3 n3 i 3 x3 e, Ø3 B3 A3 O .. p3 1/2 U3 ÄÇi 3 Ue N3 U i 3 i 3 Y i »O3 Y a o Y Y »n: o A » N »O Ç Y3 i Y Ç n »Y U Ç + a u n 3 Y N3 Y . e i a o A o u Y a3 i x3 e »n .. i 3 Y a A3 Y3 n v 13 nç 3 B E3 n N3 . n3 i 3 Y i Üi u ç

29 U a o U Y i »O a o U e

30 i »e D n. 2 x3 e l 3 Y, Ø3 U n »n 3 n U3 i 3 i 3 Y p3 e3 n3 Y a o U, N3 i . . , o n., 1979, №ç 446:

31 i »e 3 Y 1, N3 Y . 2, çç 362:

32 i »e Ø a f e »e E a n »Y3 o Ç, . Ç n u 2, . f. E:

33 i »e e »p »a e ç »a Ç e i a a a e ç a3 i U a o A Ç o Y, o n., 1939, . f. E 1/4:

ÍaÁaó S²BÉ³ nÑ³ óaló|-ÇÝ, ³ á³ ÍÑ³ Úa½í »ñ, an ´nÓañ ³ YáoYÁ, an ÍYB³ Y³ ÍÇ Spáí³ Yóu»ñÇ Óañí, ¹ »é ¹ñ³ YÇó ³ é³ ÇÉ. áúáoÁúáoY ³ áóY»ó»³⁴:

añu³ Y ³ ÉÍ ÍÑ³ × ÉÇYÇ è. Ø»ÑÁÇ´Ç Ñ³ Ú³ ñ, èi ÇÁí ³ Í »Yú ³ ñÓ³ Y³. ñ»É, an Ø³ ñ³ í³ ×³ éÁ. í Yí »É ³ Á³ ñÁ³ é. »í Ç í »ñÇY ÑáeY³ úÇ BñÇ³ YáoU´´ ³ Ú¹ á»è ³ Íáái »É ú³ ñÇ Bái³ áóY»Y³ Éáo Ñ³ Ú³ ñ: 00»É ³. ñááoÁúáoY Í»Yí ñáY, á³ ÑÁ³ Yí »É »Y ÚÇ ú³ YÇ ÑÇB³ í ³ Í³ ñ³ YÝ»ñ¹. ñí ³ Í Ø³ ñ³ í³ ×³ éáoU: 18-ñ¹ ¹³ ñÇ »ñí ñáñ¹ Í»éÇY ³ Úeí »Ó Úáoí ú. aní ³ Í ún¹³ Í³ Y ó»Ó»ñÁ ³ Ó³ í³ Ó»É »Y ³ Ú¹ ³ Yí ³ YáoUÁ í »ñ³ Í »Éái ØU³ É³ Ç³ ñÇ³⁵:

Ø³ B³ Á³ Ó ³ YáoYÁ B³ í ÍÇñ³ é³ Í³ Y ³ Ñ³ Ú³ Ú³ í »Y³. ñáoÁúáoY Ú»Ç: ´³ Úó Ú»Yú Í»ñ»Yú ÚÇ³ ÚY ÚÇ ÑÇB³ í ³ ÍáoÁúáoY, anÁ í »Ó ³. í »É Ñ³ Ú³ á³ í ÚÇá èí »÷³ Yáé Úñ»ÉU³ YÇ ³ BÉ³ í áóÁúáoY Ú»Ç: Éáe»Éái éúáoYÇUÇ. ³ í³ éY»ñÇ Ú³ éÇY³ Y³. ñáoU ³. ŞÐÇY. »ñáñ¹ ²Ó³ Ñ»Ç. ³ ó³ é, an ³ ÚÁU ÍááÇ Ø³ B³ Á³ Ó´´ ÉáÁán³ »ñ¹ |³⁶:

Í³ Ñ¹ áóU »Yú è. Ø»ÑÁÇ´Y ³ É Ú»½ Ñ»í Ñ³ Ú³ Ó³ ÚY ÍÉÇYÇ, an í »ñáñÇB³ É ³ BÉ³ í áóÁúáoY»ñÇ Ñ»ÓÇY³ ÍY»ñÁ Ñ³ ½Çí Á»Çñ»Yó »ñí »ñÁ. ñ³ Í ÉÇY»Y³ ½¹ í »Éái 20-ñ¹ ¹³ ñ³ í »ñÇÇ´´ 21-ñ¹ ¹³ ñ³ èí ½»Ç ú³ Ó³ ú³ Í³ Y ÉY¹ÇñY»ñÇó:

²Úè ³ Ú»YÇó Ñ»í á Ñ»ÓÇY³ ÍÇ »ñ³ Í Áúáoñu³ É»½áo í »Ó³ YáoY»ñÇ ó³ YÍÁ Éái Í³ ñáo ³. í ³ ñ³ Íáoé³ Yú ³ é³ Ç³ óY»É: Áéí Ç±Yá ½³ ñÚ³ Y³ ÉÇ p³ Y ³. an úí ³ ñ í Çñ³ á»í áóÁúáoY á³ í ×³ éái Ø³ Ú³ èí ³ YáoU ÍYáoY¹ »Y ³ é»É Áúáoñu³ Í³ Y í »Ó³ YáoY»ñ, anáYó ÁÇÍÁ p³ ½U³ á³ í Íí »É ³. 17-ñ¹ ¹³ ñÇ èí ½»ÇY í »Ó. í ³ Í Ñ³ Ú»ñÇ p»ÉY³. ³ ÓÁÇ Ñ»í ´´ ³ Yúái, »ñ» ³ Ú¹ í »Ó³ YáoY»ñÁ ÍñáÓY»ñÇY p»ÉYÇ Ñ³ ñí ³ ¹ñ»É »Y Ñ³ Úñ»YÇuÁ ÁáÓY»É, Çèí Ú³ ÑÚ»¹³ Í³ Y úaái an ó»Ó»ñÁ ³ Ç áó Ó³ É Yáñ ³ Yí ³ YáoUÝ»ñ »Y í í »É: Ø³ èí ³ Y³ ÉÇ ³. an 19-ñ¹ ¹³ ñÇ ³ é³ ÇÇY »ñ»éY³ ÚU³. ÍáoU á³ ñeí³ èí ³ Y úBí ³ ÍY»ñÇ´´ á³ ñeí³ Ñ³ Ú»ñÇ ÚÇ Ú³ éÇ³ ²ñ´´ÉU³ Y Ø³ Ú³ èí ³ YÇ éáoé³ Í³ Y í ÇñáúÁY»ñ í »ñ³ ¹³ ñÓÇó Ñ»í á. aní Y³ Í³ YáoU í Ç×³ ÍÁ á÷áÉí »ó, ú³ YÇ an Yñ³ Yú. aní áóY»ó³ Y Yáñ í »Ó³ YáoY»ñÇ Ñ»í : Áeí ³ áóÁúáoY³ ³ Úè ó³ YÍÇY Í³ ñ»É ³. ñ ÁY¹ Ñ³ Yñ³ á»è á³ Y¹ ñ³ ¹³ éY³ É í »ñÁ YBí ³ Í Ñ³ Yñ³ Ñ³ Úí á³ í ×³ éái, é³ Í³ ÚY óáoó³ ÍáoU í »Ó »Y. í »É ³ ÚYáÇéÇ ³ Y. ñ³. Çí áóÁúáoY»ñ, anáYú áU³ í Y³ YB»ÉÁ á³ ñ½³ á»è èÉ³ É ÍÉÇYÇ:

è. Ø»ÑÁÇ´Á ÑÇB³ í ³ ÍáoU ³. ´³ é³ ñ. »á³ ñÁ³⁷, anÁ í »ñ³ Yí ³ Yí »É ³. í ³ ñ¹ »YÇè, p³ Úó páfáñái ÇY áÇ Í³ Ú»YáoU YB»É, an ÚÇYá´´ úaái an ó»Ó»ñÇ ÍáoUÇó ´³ é³ ñ. »á³ ñ Íáái »ÉÁ, ³ ÚY ³ Yí ³ Yí »É ³. èáÁú³⁸: ²Úè ³ YáoYÁ p³ ½UÇóé ÑÇB³ í ³ Í³ í ³. í áá ÚÇ³ ÚY ³ Úè á³ í ÚÇáY»ñÇ áó S²BÉ³ ñÑ³ óaló|-Ç Ú»Ç, ³ ÚÉ´´ í ÇU³. Çñ ³ ñÓ³ Y³. ñáo-ÁúáoY»ñáoU: Áéí ´³ é³ ñ. »á³ ñ ³ Yí ³ YáoUÁ, Á»ñ´´ è. Ø»ÑÁÇ´Ç úaái an³ Í³ Y Y³ ÉYÇY»ñÇY pYáñáB ³ í ³ ½³ Í³ ÚÇY Úí ³ Í»É³ Í»ñáÇ í Í³ ÚáoÁúáoY ³. ÇYáá»è Úí ³ Í»É »Y, ³ ÚYáá»è ³. í »ñ³ Yí ³ Y»ÉÉ ØÇY³ ÍÁ. Çí ³ Íó³ p³ ñ ÉáoU ³. ³ ÚY Ú³ éÇY, an æ³ É³ ÉúÓÉáo Íáái »Éáoó ³ é³ Ç Y»ñí³ ÚÇè èí »÷³ Y³ í³ Y ú³ Ó³ uÁ ³ Yí ³ Yí »É ³. Éáé ³. Í³ Ú ÉáéÇ: ²Úèún Ó³ ñ³ úÇÉÇè³ Y Íáái áóU ³. í ³ Y³ Óañ, Çèí Ó³ ñ³ úÇÉÇè³ ÚÇó ³ é³ Ç ³ ÚY Íáái »É ³. í ³ YÓaí : ØÇ±Á» è. Ø»ÑÁÇ´ÇY Áí áóU ³. Á» ²ñ³. ³ Í É»éÁ, anÇ

34 í »è ŞAshkharhatsoyts (Asharhac'oyc), with an introduction by Robert H. Hensen |, New York, 1994, p. 33: anáy. ¹áí í. ².ñ. ²»ñ³ Ñ³ ÚU³ Y, ²Y³ YÇ³ pÇñ³ Í³ óáo U³ í »Y³. Çí áóÁúáoYÁ, óñ., 1944, çÇ 350:
35 í »è Ø³ Ú³ èí ³ YÇ´´ Ñ³ ñ³ ÍÇó BñÇ³ YÝ»ñÇ í »Ó³ YáoY»ñÇ p³ é³ ñ³ Y, Ñ³ í. . . . óñ., 2001, çÇ 319: A° ¹³ ñÇ Ñ³ Ú»ñ»Y Ó»é³. Çñ ÑÇB³ í ³ Í³ ñ³ YÝ»ñ, Í³ ½U»ó´´ É.é. É³ áÇÍU³ YÁ, Ñ³ í. . . . óñ., 1955, çÇ 24:
36 èí »÷³ Yáé Úñ»ÉU³ Y, á³ í ÚáoÇóY Y³ Ñ³ Y. ÇY éÇè³ Í³ Y, í ÷ÓÇè, 1910, çÇ 12:
37 í »è http://www. Trend. az, 29.10.2010, c. 12.
38 í »è èí »÷³ Yáé Úñ»ÉU³ Y, ³ Y¹, çÇ 12, 173, 272, 514:

Ð»ŌÇÝ³ÍÝ ³ÝÑ»Ã»ÃáoÃŪ³Ý Û»ç Û»Ō³¹ñ»Éáf Ñ³Ū á³í Û³. Çí áóÃŪáoÝÁ³
 ³ÝÑ»Ã»ÃáoÃŪ³Ý Û»ç Ñ³Ūí ÝíáoŪ ħ Ñ»Ýó ÇÝŪÁ: Ð»í ³ŪñŪÇñ ħ³ Ū¹ Ç±Ýá
 ¹³Íáoñ³Í»ñí ÇŪ³éÇÝ ħ³ Ū³ñí ³ÍáoŪ è. Ð»ÑÁC»Á, ñ»p ³Ū¹ áÇèÇ Ñ³ñó³ ¹ñáoŪ
 ³é³ ç áÇ Ū³Bí»É Ñ³Ū³. Çí áóÃŪ³Ý Û»ç, áóèí Ç á³í ³Ñ³Í³Ý áĸ, áñ Ñ»ŌÇÝ³ÍÁ
 áñ ħ³ ħ³. ³ÝáoÝ áÇ ÑÇBáoŪ: °Ō»É ħ³ ÷ áñŌ ¹³. ³í³ÝÁ í »Ō³¹ñ»Éáo ¹³Ūáo Ū³Ō³ ŪÇ
 Bñç³ÝáoŪ, è³Í³ŪÝ ³Ū¹ í »è³Í»í Á í³ŌáoŪ Û»ñÁ í³ ħ³, Ū³ÝÇ áñ ²ÁBÇ-¹³. ³í³Ý
 . ³í³ÉÁ í »Ō³¹ñíáoŪ ħ³ Ñ»í ³. ³ŪÇ ¹³ç³ñí³Ý pÝ³Í³í³Ūñç Bñç³ÝáoŪ⁴¹: Áèí áñ
 »ñíáo á»í áóÃŪáoÝ»ñÇ³ Ō»Í Ð³ŪŪç áó ²Ōí³ÝŪç ŪÇç: è³ŪŪ³ÝÝ ³Ýó»É ħ³ Íáoñ
 . »í áí, Ñ³í³èí áóŪ »Ý p³½Ū³ÁÇ í ³ŌpŪáoñÝ»ñ: èí ñ³páÝÇ Ñ³Ōán¹Ū³Ý Ū³éÇÝ
 ³ñ¹»Ý ÝB»É »ÝŪ: ²ŪÁŪ p»ñ»ÝŪ áÉÇÝÇáè ²í³. Ç ¹³Í³íÇáè áí ŌáŪ»áèÇ
 í »Ō»ÍáoÃŪáoÝ»ñÁ: ²Ūèá»è, áÉÇÝÇáè ²í³. Ç Ñ³Ū³Ū³Ū³Ý ŠŌ»Í Ð³ŪŪÁ ...
 É³ŪÝáoŪ³Ūp í ³ñ³ Í íáoŪ ħ³ Ō³ÉÇó ²ñ³ŪèÇ í ñ³Ūáf ŪÇÝá: Í Ūáoñáè (ÇŪ³Íáoñ-
 . Ð). »í Á í⁴²: Ð»í ³ŪñŪÇñ»Ý Í É³ í ¹Çáè áí ŌáŪ»áèÇ í »Ō»ÍáoÃŪáoÝ»ñÁ: Ð³Ū³Ū³Ū³Ý
 Ýñ³ ³é³ ç áÇ Ū³Ōán¹Ū³Ý ²Ép³ÝÇ³Ý ŪŪáoèÇèÇó è³ŪŪ³Ý³ÍÇó ħ³ è³ñŪ³í Ç³ŪÇ
 ÝBí³ Í Ū³éÇÝ (ÇñŪ V, . É. 9, 7), ³ñ»Ūáoí ŪÇŌ° Áp»ñç³ŪÇÝ» ÑÇB³ í ³Í³ Í . Íáf,
 Ñ³ñ³ íÇŌ° Ō»Í Ð³ŪŪç ³ŪÝ Ū³éÇÝ, áñÝ ÁÝÍ³ Í ħ³ Áp»ñç³ŪÇ Ñ»í Ýñ³ áóÝ»Ō³ Í
 è³ŪŪ³ÝÇŌ ŪÇÝá: ÐŪáoñí³ÝŪ³Ý (ÇŪ³ í ñí³ÝÇŌ-Ð. .) Íáf Í Ūáoñáè . »í Ç
 . »í ³p»ñ³ÝÁ ...⁴³: Áèí Ō»Í Ð³ŪŪç Ýí³ñ³. ñáoŪ³Ý Û»ç ÝáoŪÝ Ñ»ŌÇÝ³ÍÁ . ñáoŪ
 ħ³. ŠŌ»Í Ð³ŪŪÁ ŪŪáoèÇèÇó è³ŪŪ³Ý³ÍÇó ħ³ ÍáoŪèÇÇ ŪÇ Ū³éÇÝ, Áp»ñç³ŪÇÝ,
 ²Ép³ÝÇ³ŪÇÝ Í Ūáoñáè . »í áí ³ÝóÝáoŌ . Íáf ...

²ñ»ÉŪÇŌ° ÐŪáoñí³ÝŪ³Ý ÍáfÇ (ÇŪ³ í ñí³ÝÇŌ- . Ð.) ³ŪÝ Ū³éÇÝ, áñ Í Ūáoñ³
 . »í Ç . »í ³p»ñ³ÝÇŌ Ñ³éÝáoŪ ħ³ ŪÇÝá: 79° 45' 43" 20' á³ ÷ áóŪÝ»ñÝ áóÝ»óáŌ è³ŪŪ³ÝÁ
 (áñÇ ¹³Íáoñáè . »í Ç . »í ³p»ñ³ÝÇ ŪÇç: . í ÝíáoŪ ħ³ Ý³ ²ñ³Ūè . »í Ç
 . »í ³p»ñ³ÝÁ 79° 45' 43" 50" ²Ō³ñ³èí ³ÝÇÝ (Ō»¹Ç³ŪÇÝ - . Ð.) ³Ū¹ í »ŌÇŌ ¹»áÇ
 Í³éÇáè É»éÁ Ō. íáoŌ . Íáf, áñÇ Í³Ūñ»ñÝ áóÝÝ 79° 42' 30" 80° 30' 39' 40' á³ ÷ è»ñÁ⁴⁴:
 Á»ñ»è Ūí ³ Í»Éáf, áñ 21-ñ¹ ¹³ñáoŪ Í. í Ýí»Ý ³ÝŌÇÝŪ, áñáÝŪ Í ÷ áñŌ»Ý Í³èÍ³ÍÇ
 í ³ Í éÝ»É Çñ í »Ō»ÍáoÃŪáoÝ»ñÁ, Ý³ ŪÇ ³Ý. ³Ū ¹è ÝBáoŪ ħ³. ŠŌ³Ū³èí ³ÝÇ
 ° ÷ ñ³ í , Í Ūáoñáè ²ñ³Ūè . »í »ñç ŪÇç: ÁÝÍ³ Í Ñ³ í í³ ÍÇ èí ñ³ í » Ç³Ý»ñÝ »Ý
 ŌáèŪ³Í³Ý É»éÝ»ñç Ūáf ¹³ í ³ñ½»ÝÝ ¹áŪ³ è Íáá»ŌŪ³ÉÝ»ñÇŌ í »ñ, Í Ūáoñáè
 . »í Ç Ūáf ¹ í áè³ñ»ÝÝ (ÇŪ³° ¹Íáo. ³ñŪ - Ð. .) ¹ í »ÝÝ, ²ñ³Ūè . »í Ç Ūáf
 ÍáfÁ»ÝÝ (ÇŪ³° ¹ éáÇ»Ý» - . Ð.), Çèí Ýñ³ÝÇŌÝ»ñŪ éá¹áoí »ÝÝ, á³ñŪáo³¹ñ»è
 É»é³Ý Ūáf éÇñ³Í»ÝÝ (ÇŪ³° èÇè³Í³Ý - . Ð.) ¹ è³Í³è»ÝÝ (ÇŪ³° Þ³Í³Þ»Ý
 Í³Ū ¹³ñ¹Ū³Ý³ŌÇŪ - . Ð.)⁴⁵:

° í Ū³ÝÇ áñ è. Ð»ÑÁC»Á Þ³ í ħ³ í èí ³ÑáoŪ ³ Í³ 1. è. °ñ»ŪŪ³ÝÇÝ, ³á³
 ÉánÑáoñ¹ »ÝŪ í ³Éè Í³ÝÁÁ³Ý³É í »ñçÇÝÇè ŠŌ»Í Ð³ŪŪí Ñá¹ í³ÍÇÝ, áñÁ í »Ō ħ³
 . í »É Ýñ³ ŠŌ³Ū³èí ³ÝÁ Áèí Š²BÉ³ñÑ³óáŌŌ-Ç ³BÉ³ í áóÃŪáoÝáoŪ , áñŪ³Ý
 ħ³ ŠŌ³ í³ÉÇ í ÇÝÇ, Ñ»ñŪáoŪ ħ³ è. Ð»ÑÁC»Ç ³ÝÑ»Ã»ÃáoÃŪáoÝ»ñÁ: Ō»ÝŪ ŪÇ³Ý-
 . ³Ū³ŪÝ Ýá³ í ³ Í³ ¹Çñ Û»ç p»ñ»ŌÇÝŪ èí ħ³Ý³ŌpŪáoñÝ»ñç í »Ō»ÍáoÃŪáoÝ»ñÁ
 ³Ý. ³Ū Éáoè³ ÷ »ŌÇÝŪ ¹ÇŪ»É Ñ³Ūí³ í³Ý ³ŌpŪáoñÝ»ñçÝ, Ū³éÝ³ í áñ³ á»è
 Š²BÉ³ñÑ³óáŌŌ-ÇÝ, áóèí Ç á³ñ½³ á»è ³ÝÑ»Ã»Ã ħ³, ñ»p èí ħ³Ý³ŌpŪáoñÝ»ñÁ

41 í »è è. °ñ»ŪŪ³Ý, Ð³Ū³èí ³ÝÁ Áèí Š²BÉ³ñÑ³óáŌŌ-Ç, ħ³ 42:
 42 Pliny, Natural History, London, 1950, VI, 9, 25:
 43 Claudii Ptolemaei Geographia, E codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione indicibus tabulis in-
 struxit carolus Muellerus voluminis Primi, Parisiis, 1901, . ÇñŪ V, 1:
 44 Claudii Ptolemaei Geographia, . ÇñŪ V, . ÉáoÉ 12, 1, 3:
 45 ²Ý¹, . ÇñŪ V, . É. 12, 8:

1Y»Éar ÚÇ TáóU* è. Ø»ÑÁC`A 1ÇUáoU ç è. °. Í nÇUeÍáo, Ú. Ú3. Ø3 eÇ 3 ni 3 N3 Ú-
i 3 Í 3 Úè Í 3 Ú 3 ÚY Í 3 ní ÇuÇY:

Ð»ØÇY3 ÍÇ .. B3 i áóéáoÚY3 èÇñáÓY»ñÇ TáóUÇó 3 Èp3 Y3 Í 3 Y á»i áóÁU3 Y
èi »ÓÍ áóUÁ 1ní áóU ç Ú. Á. 3. IV-III 11. .. áñá»è ÑÇUY3 í áñáoU p»ní áóU ç Ú. Á. II
13 ñÇÑ»ØÇY3 Í 2 ñÇ Yáè ÚÉ3 í ÇáèÇ S2 È»úè3 Y1 ñÇ 3 ñB3 í 3 YúA í 3 BÉ3 i áóÁUáoYÁE
É3 í ç, áñ è. Ø»ÑÁC`A Í 3 YáÁ ç ÑÇBÚ3 É3 BÉ3 i áóÁU3 YÁ, è3 í 3 ÚY, 3 ÚYáo3 Ú»Y3 ÚYÇ í,
É3 í ÍÉÇY»ñ, áñ Í 3 YáÁ3 Y3 ñ Y3 .. Í áóñi Çáè èáo-áèÇ SHistoriarum Alexandri regis
Macedonum libri quae supersunt! (ØáéÍ í 3 1903) 3 BÉ3 i áóÁU3 YÁ: ° í Ç±Yá:
á3 ñ½ í áóU ç, áñ Í áóñi Çáè èáo-áéÁ, áñY Çñ 3 BÉ3 i áóÁUáoYÁ · ñ»É ç Ú.Á. I 13 náóU,
p3 ó3 ñÓ3 Í 3 á»è. 3 Ø3 ÷ 3 ñááoYÇ Ú.Á. 3. 331Á. ¶Í 3 í. 3 Ú»É3 ÚÇ x3 Í 3 i 3 Ú3 ñi áóU
3 Èp3 Y»ñÇ Ú3 èY3 Í áóÁU3 Y Ú3 èÇY: 2 Úèi »Ø 3 Èp3 Y»ñÇY ÷ áÉ3 ñÇYáoU »Y
Ú3 è3. »i Y»ñÁ, ÇYáÁ B3 i Í 3 ñ»áñ ç: Áèñ3 Í 3 YáoÁUáoY 3 ÚY ç, áñ 2 ñÇ3 YáèÁ
»ÉY»Éar 3 ÚY ÇñáÓáoÁUáoYÇó, áñ 2 Èp3 YÇ3 »Y Y»ñÉáoÁ»É ç Ú3 è3. »i Y»ñÁ Í 3 Ú
Ñ3 ÚÍ 3 Í 3 Y 3 ÓpUáoY»ñÇ Ú3 ½úáoÁY»ñÁ, Ú3 è3. »i Y»ñÇY ÷ áÉ3 ñÇY»É ç
3 Èp3 Y»ñÁí: Ð3 Ú»Y3 ÚY 1»áè, èi ñ3 páYÇ Ñ3 Óán1áoÚY»ñÇó, ÇYáá»è Y3 ..
Øáí è»è É áñ»Y3 óáo í »Ø»Í áóÁUáoY»ñÇó 1Á í 3 ñ á ç ½ñ3 Í 3 óY»É, áñ è. Ø»ÑÁC`Ç
S3 í í áÉÁaY í 3 Èp3 Y»ñÁ ÁY13 Ú»YÁ »í í áñ ó»Ø»ñ ç ÇY, áñáYú Y»ñÉáoÁ»É ç ÇY
2 ÚèÍ áí í 3 è, 3 Y í 3 è í 3 í, ÐUáoèÇè3 ÚÇY Í áí í 3 èÇó .. Çñ»Yó á»i áóÁUáoYÁ ÑÇUY»É
ç ÇY Í 3 Ú Ú.Á. 3. II 13 ñÇ í »ñÇÇY, Í 3 Ú I 13 ñÇ èi ½pÇY46:

Ð3 ñ3 Y»ñÇ Ñ3 ñèi áóÁUáoYÁ Á3 É3 Y»Éáo uaaí áñY»ñÇY Ñ3 i áóí éar áñáoÁU3 Y
YÚ3 YáoÁóÁU3 Úp è. Ø»ÑÁC`A Øáí è»è Í 3 Ø3 YÍ 3 i í 3 óáoY Ñ3 Ú3 náóU ç 3 Ø3 3 Y
á3 i ÚÇá .. Ñ3 Úi 3 ñ3 náóU, áñ Y3 Çpñ3 Ñ3 èi 3 i áóU ç Øáí è»è É áñ»Y3 óáo
Ñ3 Óán13 Í í »Ø»Í áóÁUáoY»ñÁE ØÇYá1»é, Ñá3 YóÇÍ úY YáoÁUáoY 3 Y. 3 Ú óáoU ç
í 3 ÉÇè, áñ Í 3 Ø3 YÍ 3 i í 3 óÇY á3 ñ½ á»è3 Úp áÓÇáoÁU3 Úp Ñ»i .. áóU ç á3 i Ú3 Ñán
SÐ3 Úáo á3 i ÚáoÁU3 YÁ í: Ð»ØÇY3 Í Á ÷ áñÓáoU ç Ñ3 Úáo Á3. 3 í áñ í 3 Ø3 ñB3 Í ÇY
(Yñ3 Úáí 1 á3 ñÁ 3 Í 3 Y Á3. 3 í áñ. °. Ð.) YáoÚY3 óY»É á3 ñÁ 3 Í 3 Y í 3 Ø3 ñB 3 Ç
(51/52-79/80) Ñ»i , áñÁ 2 é3 YÇY YB3 Y3 Í»É ç 2 Ø3 YúÇ Í áóè3 Í 3 É, .. ú3 YÇ áñ
í »ñÇÇYÇè Í áóè3 Í 3 ÉáoÁU3 Y Y ç Ñ3 YÓY í»É Í áóñÇ .. ° ñ3 èÉÇ ÚÇÇ3. »i úÁ, áñÇ ÚÇÇ
Úi »É »Y Ø3 ñ3 p3 ØÇ S á3 i Ú3 Í 3 Y í: ÑáÓ»ñÁ ÚñúÇèi »Y»Y (2 ñó3 ÉÁ), Í 3 í 1 »úÁ,
áóí ÇUÁ .. Ú3 è3 Úp3 2 ñ3 úè»Y»Y, Ñ»i 3 p3 ñ 2 Ø3 YúÇ è3 ÑU3 YÁ Ñ3 ñ3 í áóU
Ñ3 Y1 Çè3 ó»É ç ñ3 èÉ (Ñ»ØÇY3 Í Ç Úáí 1 2 ñ3 ½. °. Ð.) . »i Á47:

Ð3 ñó ç Í 3. áóU, »Á» Ñ»ØÇY3 Í Y 3 Ú1 á»è á3 i Ú3 Ñán ÚÇÇáoáí, ÷ áñÓáoU ç
Í áí í 3 èU3 Y 2 Èp3 YÇ3 ÚÇ Ú3 è Ñéá3 Í»É Í áóñÇ .. ° ñ3 èÉÇ ÚÇÇ3. »i úÁ, 3 á3 ÇYááo±
ç Úáé3 YáoU, áñ á3 i Ú3 Ñ3 ÚñÁ áaÇYá aÇ 3 éáoU Í áóñÇ Ó3 É3 ÷ YU3 Í Ç Ú3 èÇY ..
2 é3 YÇY Ñ3 Ú3 náóU ç Ð3 ÚÍ Ú3 Y èÇè3 Í Ç è»ñY1Çó48: á ç áñ Áèi Øáí è»è É áñ»-
Y3 óáo Ð3 Úáo 2 ñ»ÉÇó Í áóU»ñY 2 Ø3 Yú 3 YáoY»Y »Y èi 3 ó»É ÁY13 Ú»YÁ 13 BÍ Ç
3 ñ. 3 í 3 Y1 áóÁU3 Y á3 i x3 éar, Çèí Í áóñÇ Ó3 É3 ÷ YU3 Í ÇY 2 Ø3 Yú Í 3 Ú
2 Èp3 YÇ3 3 YáoYÁ í í»É »Y Ñ3 Ú»ñÁ »ÉY»Éar 3 ÚY ÇñáÓáoÁUáoYÇó, áñ 3 ñ. 3 í 3 Y1
13 BÍ Ç B3 ñáoY3 Í áóÁUáoYÁ Í 3 ½UáoU ç Ñ3 ñÁ3 í 3 ÚñÇ ÑUáoèÇè3 ÚÇY Ñ3 i í 3 Í Á,
Ñ»i 3 p3 ñ3 Ñ3 ñ3 Y á»i áóÁUáoYÁ ÁY13 Ú»YÁ 2 Èp3 YÇ3 ç Í 3 Ú 2 Ø3 Yú, 3 ÚÈ
Éáèuar 3 ñ. 3 í 3 Y1 13 BÍ Ç »ní Çñ: 2 Úè 3 Ú»YÇY 3 Y i »ØU3 í è. Ø»ÑÁC`A
Ú3 Yñ3 Ú3 èY»ñÁ Í 3 ñó ç Í 3 ñ3 É Ú»ñ Ñá í 3 í Y»ñáoU49:

46 í »è The Geography of Strabon, XI, IV, 5: Øáí è»è É áñ»Y3 óÇ, á3 i ÚáoÁÇóY Ð3 Úáo, · Çñú °, · ÉáoÈ ¼:
47 í »è <http://www. Trend. az> , 29.10.2010, c. 14-15.
48 í »è Øáí è»è É áñ»Y3 óÇ, á3 i ÚáoÁÇóY Ð3 Úáo, · Çñú °, · É. Á:
49 í »è 3 p1 »Y Ð3 ñáoÁUáoYU3 Y, 2 ñó3 ÉÇ, Ð3 Úáo 2 ñ»ÉÇó Í áóU»ñÇ .. Ó3 ñ3 p3 ØÇ Ñ3 ñóÇ BáoñÇ,

áç í ØáoÁUáoU
»Úp»ñ-1»i »Úp»ñ 2010
Náli »Úp»ñ-1»i »Úp»ñ 4 (32)
(A) í 3 ñÇ, ÁÇ í 4 (32)
»Úp»ñ-1»i »Úp»ñ 4 (32)
»Úp»ñ-1»i »Úp»ñ 4 (32)
»Úp»ñ-1»i »Úp»ñ 4 (32)

o ħp Û³ n¹A Í³ YáÁ ä; Ð³ Úáo ä³ i ÚáoÁÛ³ YÁ, ä³ ä³ Û³ Ú³ Y ÇYá Í³ náÖ ÿ NanÇY»É:
 201 Ç±Yá Û³ Öí³ Y³ Í³ Y³ Ó»Ö»ñÇ Û³ eÇY Í³ náÖ ÿ Éáèu · Y³ É, »ħp Í³ Í³ 1» Û³ YáoYÁ,
 ÇYáä»è Øáí»è»è Éáñ»Y³ óÇY ÿ YáóU, Í³ 1» Û³ óÇY»ñÇ Û³ Yí³ YáoUÿ ÿ, áñáYó
 p»ñ»óÇY Ð³ Úáo 2ñ»ÉÇó ÍáÖU»ñ³ Ñ³ YÓY»éáí 1ñ³ Yó ÚÇ Ñ³ í í ÍÇ
 Í³ é³ í³ náöÁÚáoYÁ⁵⁰: äøí ÇuÇ Û³ eÇY Éáèuÿ Û³ Y. Û³ Û³ YÇU³ eí ÿ, ÿ³ YÇ áñ Û³ Uÿ
 Í³ · áóU ÿ Ñ³ Ú»ñ»Y SÑáíÇí Y»ñ; p³ éÇó: Ð³ Úáo ä³ i Û³ Náñ Úáí 1³ ñ»ñÇ
 ÁYÁ³ óúáoU Í³ í³ ñí³ Í³ ñí³ · náöÁÚáoY»ñÇ Ñ»í³ ³ Yúáí í »Ö »Y · í »É
 ³ Ö³ í³ ÓáoUÿ»ñ: 2Üèä»è, SÆ éáñ³ ½³ í³ Í³ ó³ è»Y è»ñ»³ É ½³ ½³ · Y äøí Ç³ óáoó
 ¶³ ñ¹U³ Y³ óáoó » Í³ ö¹Ç³ óí áó » ¶³ áó · ñ³ óáoó ÇBÉ³ YáoÁÇóYèY⁵¹ Ñ³ í í Í³ ÍáoU
 S¶³ ñ¹U³ Y³ óáoóÁ; ÁÚáoñÇU³ óáoÁU³ Y Ñ»í³ ³ Yúáí ÿ Ñ³ Úí Yí »É 2é³ YÇ
 è»ñáoY¹Y»ñÇ B³ ñúáoU, ÇYáÁ ä³ ñ½áñáB óáoU ÿ í³ ÉÇè ÍÉ³ í¹Çáè äí ÓáoU»áèÇ
 S²BÉ³ ñÑ³ · náöÁÚáoY¹-Á, áñí »Ö Ð³ Úáo 2ñ»ÉÇó ÍáÖU»ñáoU ÑÇB³ í³ Í³ ÍáoU »Y
 ÚÇ³ Uÿ è³ Í³ è»Y»-¶³ ñ¹U³ Y³ óÇUÁ, éá¹áoí »Y»-Í³ í³ 1»³ óÇUÁ, Úí »Y»-äøí ÇUÁ⁵²:
 eí ñ³ páYÇ Á³ Ú³ Y³ Í³ Y»ñáoU · ñ¹U³ Y³ óÇY»ñÁ pY³ Í³ »É »Y ÐúáoèÇè³ ÚÇY
 Í áí Í³ éáoU » ÚÇ³ Uÿ U.Á. Í³ náöU »Y Úáoí ÿ · áñí »É »¶³ Û³ 2Üèñí áí Í³ è: ÁèÍ
 »ħp 2Üèñí áí Í³ è Y»ñÉáoÁ»óÇY Ú³ è³ · »í Y»ñÁ Í³ Û³ Ú³ ½úáoÁY»ñÁ, Yñ³ Yú
 eí Çáí³ Í³ »Ö³ Y³ ÿ Bí »É 1»äÇ B³ úÇ-ÚáoÉÇÇ BñÇ³ YÁ, ÇYáä»è ³ ñÓ³ Y³ · náöU ÿ
 í³ ñ¹³ Y³ 2ñ»ÉÇó S²BÉ³ ñÑ³ · náöÁÇóY¹-Á. S¶³ ñ³ · ñ³ óÇU B³ úÇ ÿ⁵³:

ÁY¹Ñ³ Yñ³ ä»è · »Ö»óÇí ä; »ħp ä³ i ÚÇaÇY Í³ ñ³ · náöU »Y Úí ú»ñ, áñáYú Yñ³
 ³ BÉ³ í³ áóÁU³ Y ÚÇ ÿ í »Ö á»Y · í »É: 2YÑ»Á»ÁáoÁÚáoY ÿ Ñ³ Úí ñ³ ñ»É, Á» Çpñ³
 Øáí»è»è Éáñ»Y³ óÇY Ñ³ í³ eí áóU ÿ Ö³ Úí ñ³ ñ³ Y³ ³ BÉ³ ñÑÇ ³ Öí³ Y³ Í³ Y³
 pY³ ÍááoÁU³ Y Ú³ eÇY: ØÇYá¹»é, è. Ø»ÑÁÇ³ Ç ÑÇB³ í³ í³ Í³ Ñ³ í³ Í³ áóU ³ eí áóU ÿ.
 SÍ ñ¹³ í Á... ³ é³ ú; p³ ½áoU Ñ³ Ú³ ñÓ³ ÍááoÁ»³ Úp, Ñ³ Y¹»ñÓ è³ Y³ í³ náóí áÚ³ Úp
 ÚÇóñÚ; ³ ½³ ÿ 2ñB³ ÍáoY»³ ó:

äñáU »ñÁ»³ É ÉÇY¹ñ úñÇY³ Í³ p³ ñÇ, Ñ³ Úñ»Y³ Í³ YúUÿ ³ ÜÉ ÍáéoáoÁ»³ Úp · ñ Ç
 í »ñ³ Ú³ ÿ ½ñ³ ñèY, » ä³ i Á³ Í³ Y³ ö ½áoU. ÁY¹ Á³ · ³ óáñÇY: ÁèÍ Ç Ñ³ è³ Y»É
 Ñ³ Úp³ óáU í³ É»³ YÇY Í³ ñ¹³ í³ Û³, Ç 1³ ö»ÉáU YáñÇY è³ Y³ í³ ñí áU » ³ Üéáo áU³ Yó
 Ñ³ Y³ ä³ ½³ éáoí ³ ñ³ Yó 2Óáo³ YÇó¹ èä³ YÇY ½»ñ³ Y»ÉÇY, ÁYÁ³ · ñ»É ÓÇáí ú,
 p³ ħp³ náèuÿ Ç í³ í³ Y»³ Y³ 1³ Bí ÇY, Ú»ñÓ Ç Í³ èpÇ³ Í³ Y³ Y³ Íááo»³ É Í áí ... ÁèÍ
 è³ Y³ í³ ñí áU Á³ · Í³ ä»³ É ÇYú»³ Y³ áóYÇ ½ú³ Ö³ úY Ö³ Úí ñ³ í³ ñ³ Y. ½úñáoÁ»³ Úp
 úí ñ³ ³ ½³ ó Ó ÉáñÑ; ñ³ í Çñ»É páfáñáoUè Ð³ Úáo⁵⁴:

ä³ i Ú³ Ñ³ ÚñÁ ä³ ñ½ Ñ³ í³ eí áóU ÿ, áñ è³ Y³ í³ náóíÁ Ñ³ Ú³ ñB³ ÍáoYÇ ÿ ñ
 Í³ é³ í³ ñÇá YB³ Y³ Í³ »éáí Ö³ Úí ñ³ ñ³ YáoU» í³ ñ³ í³ Ç Ú³ ÑÇÓ Ñ»í á ÷ áñÓáoU ÿ ñ
 úí ñ³ ³ ½³ »ñÇ ÚÇÇáoáí í Çñ»É Ñ³ Úáo · ÑÇY: Í áóñÇÓ ÑúáoèÇè · í Yí áóU ÿ ñ ³ Üèä»è
 Íááí³ Í³ 2Öí³ YúA, áñÁ Ö³ í eí áè ¹áo½³ Y¹A YáoUÿ³ óYáoU ÿ Ø³ ½úÁ³ ó Á³ ·
 · ³ í áñáoÁU³ YÁ: è³ Y³ í³ náóíÁ ÷ áñÓ»É ÿ í Çñ»É Á³ · ³ í áñ³ Í³ Y ÇBÉ³ YáoÁU³ YÁ³
 Ñ»Yí »éáí Ø³ ½úÁ³ Í³ Y³ Í³ Û³ SÚ³ Y³ í³ ½³ éáoí ³ ñ³ Yó 2Óáo³ YÇó; áóÁ»ñÇ í ñ³ :
 äòñ»Uÿ Ç±Yá Û³ Öí³ YÇó pY³ ÍááoÁU³ Y Ú³ eÇY Í³ náÖ; ÉáèuÉÇY»É³ Üè»ñí ñ³ Ú³ éáoU,
 »ħp eí ñ³ páYÁ Ñ³ Úí YáoU ÿ, áñ YBí³ Í³ í³ ñ³ ÍúáoU pY³ Í³ áóU »Y úÇá ú³ -

ä Ð, 1994, N 1-2, çÇ 256-266, 1995, N 1, » Ø»Í Ð³ ÚúÇ Á³ · ³ í áñáoÁU³ Y ÑúáoèÇè · ñ» »¶³ Û³ Y³ ñ½»ñÇ
 í³ ñá³ ú³ Ö³ ú³ Y³ Í³ óáoÁÚáoYÁ 387-451 ÁÁ., S³ Yp»ñ óñ³ YÇ Ñ³ Ú³ Éè³ ñ³ YÇ¹, 1976, N 25:
 50 í »è³ Y¹:
 51 ²Y¹:
 52 í »è Claudii Ptolemai Geographia, V, XII, 8.
 53 S²BÉ³ ñÑ³ óáU í³ ñ¹³ Y³ Ú³ í³ ñ¹³ ä»í Ç¹, ¹³ ñÇ½, 1960, çÇ 10:
 54 Øáí è»è Éáñ»Y³ óÇ · Çñu ¶¹ · É. ¶¹:

2 0 r 3 y u c p y 3 t a a o A u a o y y 3 e 3 i f 3 a e c n 3 y 3 i 3 y z n : T a r i 3 e l o 3 y o o n c u a o i u a t a o n c o 3 e 3 + y u 3 i i » o c a o y » o 3 i 3 f 3 y y » n c 3 e l o a e c e 3 u c y t a r i 3 e a o u n 3 u r y i » e a o a 3 u 3 y 3 i , » n p u c b 3 n u t a r i 3 e 3 e 3 a o o o o n , u 3 e y 3 i a n 3 a e . 3 n . 3 n y » n A 3 a o i c y y » n A 3 f 3 y y » n c x y b u 3 y i 3 i y » n e a o a o c y 2 l e n i a r i 3 e 3 p y 3 t a a o A u a o y n 3 e i 3 i » o c y t a o n c o 3 e 3 + y u 3 t a o u : A y a a e a c y 3 e i 3 y a c n 3 i 3 y a o u » n p » u a c t i n e e a o e 3 i 3 y s e e o a e ! 3 y i 3 y a o u a , 3 u y a e e z t a o n c o 3 e 3 + y u 3 t a o u e i » o r i 3 i a » i a o A u a o y a » n p » u a c t a a i » e a a 2 e p 3 y c 3 3 a a 2 o r i 3 y u : 2 u 1 a e e y n 3 y o t a a e » y u c 3 u y n 3 u » n A , 3 u y z e 3 a o i 3 b e 3 n n 3 . n 3 i 3 y 3 e a o u a i a a n a e e 3 n . 3 i 3 y i 1 3 b i c » n i c n : A y a a e i » e 3 y u , 3 o r i 3 y y » n A p a f a n a i c y z e 3 i r i a e A a y a » y , 3 u e » i r a n i 3 n n , c y a a e e y b a o u i e 3 u a o a 3 i 3 u 3 n 3 u n A : 3 a f a n a i c y z e a 3 i 3 n 3 i 3 y a z , a n 3 u e a e e t a a i 3 i 2 e p 3 y 3 i 3 y i 3 u 2 o r i 3 y c o a » i a o A u 3 y 3 y i a o u c o n » i a 3 u 1 a e e z e u c 3 e y 3 i 3 y z a y a e c a i » n 3 i 3 i 3 t a o n c o 3 e 3 + y u 3 i c o » o n c o 3 a a u t a a a 3 n a 3 y o o s 3 e p 3 y i 3 u 3 o a o 3 y i 3 y a o y a : u n 3 y o o o 3 u c y i u 3 y u a b 3 n a o y 3 i r o p 3 i 3 i 3 y » n i 3 n a 3 u 3 y 3 i , » n p 3 n 3 p y » n c t a o u c o a 3 n i 3 n i 3 i u 3 n u 3 i 3 y a o A u 3 y 3 1 2 » o a o A u 3 u p u 3 i u 3 e a o a o i » o » i r a n y » n c y :

e 3 z c n 3 i 3 y x b u 3 n i a o A u a o y a , e 3 i 3 u y u c a 3 n e 3 a o i n c a a a i 3 c i i » n a a i , a y 1 a o y » y u , a n x c b i z 3 1 n p » c 3 y 3 i 3 y a 3 i u 3 . c i a o A u a o y a , » n p 3 e p 3 y 3 i 3 y z n e a 3 i a o u e 3 u a o 2 n » e f c o t a o u » n c p y 3 t a a o A u 3 y a : A e i a t i 3 e 3 o , a n 3 u 1 o o n c y c n » y o u c e a o i » e a o n 3 n o a o u n 3 u » n A a n 3 z c n 3 i a o y u a a o y c y , 1 3 u c 3 u y 3 n 3 p y » n c , c e i n n i 3 . 3 u a o u a i r a n A u a o n u 3 i 3 y o o n c 3 y i 3 a i » e f c c n 3 i a o y u y z n : o i 3 u 1 c y a a e e z , a n s 3 e p 3 y y » n c e » n a o y i y » n n 3 y i c e 3 o a o i 2 n o 3 e - o 3 n 3 p 3 o c 3 1 2 . 3 p y 3 t a a o A u a o y y c p n 3 . n 3 u i » y 3 o - u 3 n a o a 3 u 3 n z n u o a o u a 3 n e c o (5 - n 1 1 3 n) , 3 n 3 p 3 i 3 y (7 - 9 1 3 n n) 3 a 3 a : A u a o n u 3 i 3 y o o n c i c n 3 a i a o A u 3 y 1 » u :

e . o » n a c 3 a . i y a o u z , a n 2 1 n p » c 3 y c u n c e i a y » 3 i 3 y n a o b 3 n o 3 y y » n A u c b i » o e » y n 3 u a o a » i 3 i 3 y a o A u 3 y t a o u c o t » o i 3 n 3 n a o A u 3 y 3 e 3 n i 3 5 8 : 2 u e n c u 3 n a o A u 3 y a a 3 i 3 e e 3 y e a o i 3 n c u 3 y . 3 u a i 3 , u 3 y 1 2 c s 2 o r i 3 y c o » i » o o c ! 3 y i 3 y a o u y 3 e 3 c 3 o e z e 3 i u 3 i 3 y 3 y o u » n c a 3 i x 3 e a i , » n p n 3 u a o » i » o o a o a u » n A e 3 y c i 3 u 2 e 3 y c u 3 n 1 2 3 y a o A u 3 y e i » o i a o u c o n » i a 5 - n 1 1 3 n a o u , n a . 3 a n - i 3 n a 3 i 3 y 3 e a o u a i e i c a i 3 i z c y u r y e y a n i 3 e a o u o c u c : a y 3 u 3 i 2 o r i 3 y c o 3 y i 3 y u 3 y a 3 u y a 3 n 1 2 a e e 3 u a o » i » o o a o u c u 3 e y z n , 3 a » i r u 3 e i 3 a a o c i a e a o A u a o y a n 3 i a o i 3 y c 3 i a o 3 i 3 y o . i a o u y » n z n n 3 y 1 » e p » n a o u , 3 a 3 1 n 3 y u 3 y u c c 3 a e e 3 e i r a o u z c y n 3 u a o » i » o o a o t a o u c o : 2 i » e c y a . i y i » e a i u i 3 n i c n 3 a i a o y » n c e i c i 3 i a n 3 u a o » i » o o c y i 3 y n a 3 u 3 - y 3 i 3 b n c 3 y y » n z 3 a n e , c e i u c a 3 n n 3 u i 3 a a o c i a e a o A u a o y y » n c a c i a n 3 e e z e 6 - c : 3 n 3 n 1 u a o y u y » y t c e c i c 3 u c , 2 o a 3 u 3 n c i 3 a a o c i a e a o A u a o y y » n c n 3 y 1 » e . 3 e a , p 3 u o e 3 3 u y » c y z e a c y b 3 y 3 i a o u , a » 1 n 3 y u u i 3 n i 3 n n » n c » i » o o c y » n z c y :

2 o r i 3 y 3 i 3 y 3 n o 3 y 3 . n a o A u a o y y » n A n 3 u » n c t a o u c o a a y a 3 o y » e a o n » u c 3 a a a 3 i u » u o n » n e 3 y » n c y , a 3 n a y o » n a c 3 : o » i a o n c b i c a c n » u c 3 a z e z n a n c y i » e n 3 u » n c t a o u c o c p n 3 3 1 n p » c 3 y 3 i 3 y n a o b 3 n o 3 y y » n A a a y a 3 o y » e a o u 3 e c y 5 9 :

58 i » e <http://www.Trend.az> , 29.10.2010, c. 17-18.
59 i » e Y a o u y i » o a o u e

3 1൬»Ç³YoÇÝ»ñÁ Úi 3 Í»Ý Çñ»Ýó »ÍrañáóÁU³Ý Ú³eÇÝ .. á-áñÓ»Ý »Írañ :
 Ñ³Úi 3 ñ³ ñ»é³ Ùè³ 3 ñ³ Í³ ÒñÇ³ÝÇ³ ÿ»Ó³ pÝÇ³ Í³i áEÁaÝ Ñ³Ù»ñÇÝ: 2 í»ÉÇ ù³Ý
 ÍÇ³Ó»ÉÇ ç, »ñp Ú.Á.Ç. 2-ñ¹ Ñ³½³ñ³ÙÓ³ÍÇÝ í»ñ³p»ñáÓ æè³ áó. í³ Í³ ÿ»Ó»-
 ÍáóÁUáóÝ»ñÁ Ñ³Ù»³i áóÁU³Ý Ú»Ç» Ý¹ ñíí áóÙ 20-ñ¹ 1³ ñáóÙ ÚÇ³ÙÝ Çpñ³ ³½-
 Ó³ ííáñ³ 3 í³ 2EÁ³ÚÇ úááí áñ³ Í³ÝÝ»ñÇ Í³. áóÙÝ³ p³ÝáóÁU³Ý Ñ³i É

è. Ø»ÑÁÇ³ÇÝ Ò³i ç ½³Ùñ³óñ»É ÐÐ Ý³É³. 3 Ñ è»ñÁ è³ñ. èÙ³ÝÇ 3 ÚÝ
 Ñ³Úi 3 ñ³ ñáóÁUáóÝÁ, Á» Ó³ñ³ p³ÓÇ pÝ³ÍááóÁUáóÝÁ 1³ ñ»ñ Ò³ ñáóÝ³Í³ »Ó»É ç
 ÚÇ³i 3 ññ Ñ³Ùí³Í³Ý, .. ÁUáóñó-ÚáóèáóÉÙ³Ý³Í³Ý ó»Ó»ñÁ Ý»ñÁ³ ÷³Ýó»É .. á
 pÝ³ÍáóÁUáóÝ »Ý Ñ³è³³ i »É ÚÇ³ÙÝ XVIII 1³ ñÇ »ñííáñ¹ Í»eÇÝ, .. Ýñ³Ýó ÁÇíÁ
 3ÝóÙ³É 1³ ñÇ èí½pÝ»ñÇÝ Í³½Ù»É ç ÁÝ¹Ñ³Ýáóñ pÝ³ÍááóÁU³Ý ÁÝ¹³ Ú»ÝÁ ÑÇÝ.
 í áíáéÁ: Ð»ÓÇÝ³ ÍÇ³ Í³ ñíÇúáí, ³ÓpUáóñÝ»ñÝ 3 ÚE p³Ý»Ý 3 éáóÙ, áñ Çpñ Ñ³Ù»ñÝ »Ý
 . 3 ÓÁ»É Ó³ñ³ p³Ó: Ò³ ñáóÝ³Í³»é³ í Çñ³ ÿ»é³³ í»í Á¹ Ý³ Ñ³Úi 3 ñ³ ñáóÙ ç, áñ
 úèÙ³ÝÙ³Ý ÷³è³ 3 ÁÓÁ»ñÁ Ñ³ í³ è³ áóÙ »Ý ÚÇ³ÙÝ Ñ³Ù»ñÇ XVII-XIX 11. Ó³ñ³-
 p³Ó . 3 ÓÁ»Éáó Ò³Ý, áñÇ Óáó³ Ýá³ í³ Çpñ ÷³éÉ í»É ç pÝ³ÍááóÁU³Ý çÁÝÇ³ Í³½ÙÁ:

Æñ³ ÿ»é³³ í»í Ý³ á³ óáóó»éáó Ýá³ í³ Íáí Ý³ ÍÇUáóÙ ç Á»É. áóéÝáóÁU³ÝÇ,
 èí³Ýí » óáñÝ»ÉÇ, 2. è. ¶ñÇpáÙ»¹áíÇ, Ú. Æ. Ò³ ííáíÇ 3 ÒE³ í áóÁUáóÝ»ñÇÝ,
 Şакты собранные кавказской археографической комиссией! ((АКАК), VII,
 Тифлис, 1878, ÷³è³ 3 ÁáóÁ 829) Ááóáí 3 ÍáóÇÝ .. éáóé Ýí³ñÇá í . Æ. Ø³Íí áíÇ³
 1828 Á. Ñ³Ù»ñÇ . 3 ÓÁÁ á³ i³ í»ñáÓ Ýí³ñÇÝ⁶³: Æñ³ Úè ŞuÝÝáóÁUáóÝÁ! Í³i 3 ñ»éáóó
 Ñ³i á Ý³ Ñ³Úi 3 ñ³ ñáóÙ ç, áñ ÐÐ Ý³É³. 3 Ñ è»ñÁ è³ñ. èÙ³ÝÁ Şuááí áñ
 ÚáóèáóÉÙ³ÝÝ»ñ³ 3 Ý³ÝáóÙÁ á»i ú ç Ñ³i Í³ óÝ»ñ Ñ³Ù»ñÇÝ .. áá Á» úááí áñ p³èÝ
 ú. í³ . áñ³ ñ³Ù³ Ñ³Ù»¹³ Í³ÝÝ»ñÇ Ñ³Ù³ñ:

2ÚE³ è áEáñ³Ý³éáí ÝÙ³Ý p³ñp³Ç³ÝúÝ»ñÇ Ú»Ç³ 3ÝóÝ»Ýú ÈÝ¹ñÇ á³ñ½³-
 p³ÝÚ³ÝÁ: Ú³É, ÁáÓ è. Ø»ÑÁÇ³Ç Úi úáí á³ÝóÝÇ, áñ Ú»Ýú á»i ú ç ÷³áñÓ»Ýú
 Ñ³ñú»É á³ñè³è³è³ 3ÝÇó Ñ³Ù»ñÇ Ý»ñ. 3 ÓÁÇ ÷³è³ Á: ÆÑ³ñí», á»á: è³Í³ÚÝ
 Ñ³i 3 úñúÇñ ç, Á» Ñ³ÓÇÝ³ÍÁ Çñ»Ý Ñ³ñó³ í»É ç, Á» ÇÝááó± 2ñ³»ÉÙ³Ý Ð³Ú³è³ 3ÝÁ,
 áñ á³ñ½³ á»è Ñ³Ó»Ó³í³ ç Ñ³Ùí³Í³Ý Ñ³½³ñ³ íáñ Ñáóß³ñÓ³ÝÝ»ñáí ..
 Ñ³ñUáóñ³ íáñ »Í»Ó»óÇÝ»ñáí, 19-ñ¹ 1³ ñÇ èí½pÇÝ áóÝ»ñ ÚáóèáóÉÙ³ÝÝ»ñÇÝ
 ù³Ý³Í³ á»è ½ÇçáÓ Ñ³Ùí³Í³Ý pÝ³ÍááóÁUáóÝ: 2Ýi 3 ñ³ÍáóÙè, á»á: ø³ÝÇ áñ 3 Úi
 Ñ³ñóÇÝ á³i 3 èÉ³Ý»ÉÇè Ý³ Í³Ýñ Í³ óáóÁU³Ý Ú»Ç³ ÍÑ³Úi Ýí»ñ: ÈÝ¹ÇñÝ 3 ÚÝ ç,
 áñ ÓÁ½ÁÉp³ Ò³Í³Ý, 3 Úèá»è Íááí 3 í³ Ş³ 1൬»Ç³Ý³Í³Ý ó»Ó»ñÇ ÍáÓÙÇó Ñ³Ù»ñÇ
 Ý³i 3 Ú³Úp 1604-1605 ÁÁ. Çñ³. áñí í»É ç ÚÇÉ³Úi 3 è³ í ó»Ó³ èá³ÝáóÁUáóÝ: Ò³ Ñ³
 2pp³èÇ Ññ³Ú³Ýáí Ð³Ú³è³ 3ÝÇ Í»Ýi ñáÝ³Í³Ý ÒñÇ³ÝÝ»ñÇ .. 2ñ³»ÉÙ³Ý
 Ð³Ú³è³ 3ÝÇ pÝ³ÍááóÁU³Ý . »ñ³ÍÒÇé Ú³èÁ pèÝÇ í »Ó³ Ñ³Ýí»ó, 3 ÚE Èáéúáí
 pèÝ³. 3 ÓÁ»ó³ »ó á³ñè³è³è³ 3ÝÇ Èáñú»ñÁ⁶⁴:

2Ýáóáóí , Ò³ Ñ³ 2pp³èÁ á³ñè³è³è³ 3ÝÇ Á³. 3 íáñÝ çñ, áñú³Ý çÉ³ 1൬»Ç³Ý-
 óÇ á³i 3 Ú³p³ÝÝ»ñÁ ÁÚp³Í³ Ñ³ñ»Ý è»ÝÙ³ÝÝ»ñÇ ÓÁ½ÁÉp³ Ò³Í³Ý á»i áóÁU³Ý
 3 1൬»Ç³Ý³Í³Ý ÉÇÝ»ÉÁ: è³Í³ÚÝ Ñ³Ù»ñÇ Ý³i 3 Ú³Úp ó»Ó³ èá³ÝáóÁUáóÝÝ
 Çñ³Í³Ý³ óñÇÝ ÁUáóñó³Í³Ý ÓÁ½ÁÉp³ Ò³Í³Ý ó»Ó»ñÁ: 2Ú»Ý³ Ñ³Ù»è³ Ñ³ Ò-
 í³ ñíÝ»ñáí³ pèÝ³. 3 ÓÁ»ó³ »ó 330 Ñ³½³ñÇó 3 í»ÉÇ Ñ³ÚáóÁUáóÝ, áÝ³Ú³ Í Ò³i
 áóèáóÙÝ³ èÇñáóÝ»ñ, Çè³ á»i ú ç è»É, áñÝñ³Ýú á»ÝèÉ³É í áóÙ, pèÝ³. 3 ÓÁí 3 ÍÝ»ñÇ

63 í »è ÝáóÙÝ í »ÓáóÙ, çÇ 22-23:
 64 í »è 2é³ú»É , ³ íñÇÁ»óÇ, á³ i ÚáóÁÇóÝ, ½ÇÚÇ³ÍÇÝ, 1896: Г. Эзов, Сношение Петра Великого с ар-
 мянским народом, СПб, 1898. И. П. Петрушевский, Азербайджан в XVI-XVII вв., Сборник статей по
 истории Азербайджана, Баку, 1949, с 277. Ð³Ù Ááóáí ñ³Ç á³i ÚáóÁUáóÝ, Ñ³i . IV, °ñ., 1972, çÇ 95-102:

áçíáóóÁUáóó
 »Úp»ñ¹»í
 »Úp»ñ¹»í
 4 (32) Ñáíí
 4 (32) ÑÇ, ÁÇÍ
 (A) i³ñÇ, ÁÇÍ
 4 (32) Ñáíí
 4 (32) Ñáíí

á 3 ý 1 ñ 3 13 é ý 3 ý ù ñ 3 ù ñ ç XVII 13 ñ ç è í ½ ð ç í á ñ á ò è í ý ñ ç ý, 3 á 3 è í 3 ó í á ò ù ç, á ñ Á á Ò á í ñ 13. ñ 3 í 3 ý á 3 í í ñ Á ð á í á í ç ý 3 ù è í í ç ý ñ, » Á » XVIII 13 ñ ç í ñ ç ç ý · XIX 13 ñ ç è í ½ ð ç ý ñ ç Ò 3 é ð é ý 3. 3 Ò Á » ñ Á í » Ò Ç á á ò ý » ý 3 ù ç ý: Ð ñ ñ 3 í í ç í á ò ù ç 1 » á ç í ñ 3 è í 3 ý ð é ý 3. 3 Ò Á í 3 í ý ñ ç Á ç í Á 1828 Á. í 3 ½ ù » é á ò ç ñ 3 í » é ç ù 3 ý 22 000, ç è í ò ç ó ç 3 ý á í ç ù ç á ó á í ð é ý 3. 3 Ò Á í 3 í ý ñ ç ý Á á Ò ñ ç 3000, 3 ù è É á è ù á í 3 ù 1 » ñ í á ò É 3 ý á ò Á ù á ò ý ý ñ á ò ù ñ 3 ù ñ Á í í 3 ½ ù » ç ý á á Á » 57 305, 3 ù è 82 305 ù 3 ñ 1 í 3 ù Á ý 1 ñ 3 ý á ò ñ ð ý 3 í á á ò Á ù 3 ý á á Ò ñ ç 43 í á í á è Á, ç è í ù 3 ñ ù » 13 í 3 ý ý » ñ ç ý Á ç í Á í í ç ý ñ ý á ò ý á » è á Ò ñ ç 43 í á í á è: 2 ù è ç ý ù ý 3 ù è ð á í á ñ 3 ñ ñ 3 í ç ñ ù ý » ñ ç ó ñ » í á 3 ý. 3 ù ñ 3 ù ð ý 3 í á á ò Á ù á ò ý Á. á ñ í ý 3 í 3 ý á ò ù ñ 3 í 3 è 3 ñ ç ñ ù 3 ñ ù » 13 í 3 ý ð ý 3 í á á ò Á ù 3 ý Á:

2 1 ñ ð » ç 3 ý 3 í 3 ý á 3 í ù 3. Ç í á á ò ù 3 ý í á ò ù ç ó ð 3 í ç É á è í á ò ù á 3 ñ è í 3 ñ 3 ù ñ ç 1828 Á í 3 í 3 ý ç ý ñ. 3 Ò Á ç ù 3 è ç ý 1 » á ç 2 ñ » è ù 3 ý ð 3 ù 3 è í 3 ý ç é á è 3 í 3 ý í ç ñ á ò Á ý ñ: » Á » XVII 13 ñ á ò ù ð 3 ñ 2 ð ð 3 é Á ð é ý 3. 3 Ò Á » ò ñ » é ç 330 ñ 3 ½ 3 ñ ç ù ç ý á » 500 ñ 3 ½ 3 ñ ñ 3 ù ñ ç, 3 á 3 » á ñ 3 ð í » é á í 3 ý. 3 ù ý ñ 3 ý ó ñ ý 3 ñ 3 í á ñ 3 × Á ù ç ý á » 1828 Á í 3 í 3 ý Á, 1828 Á í ç ý ñ. 3 Ò Á » é » ý á á ò ñ ç 40-45 ñ 3 ½ 3 ñ ñ 3 ù ñ, á ñ á ý ó · » ñ 3 í ð ç é ù 3 é Á 2 ñ » è ù 3 ý ð 3 ù 3 è í 3 ý ç: á 3 ñ è í 3 è í 3 ý ç ý ù ý 3 ó 3 í ð 3 Á Ý ç ó ç ý 68: » Á » 3 ý. 3 ù ñ 3 ð í ç á 3 é ý » ý ù 3 ù ý ç ñ á ò á ò á ò ý Á, á ñ ð á ý á 3 ñ è í 3 í 3 ý » ñ í ñ 3 ù 3 è » ñ ç ó 3 ù 1 Á í ç 3 ý. 3 ù í » è Á á ç ñ. 3 Ò Á » é, 3 á 3 · 3 Ò Á á ò ý » ñ ç ù » 13 ù 3 é ý á á ò á ò ý Á 2 ñ » è ù 3 ý ð 3 ù 3 è í 3 ý ç á 3 ñ è í 3 í 3 ý ù 3 è ç ó í » Ò 3 ð á È í » é ç 2 ñ » è ù 3 ý ð 3 ù 3 è í 3 ý ç é á è 3 í 3 ý í ç ñ á ò Á ý ñ:

5. Á è í Ò 3 ñ 3 ð 3 Ò ç ù 3 è ç ý ñ 3 ñ í ç ù á é 3 ý 3 é

é 3 í 3 ù ý è. Ø » ñ Á ç · ç ñ ç ù ý 3 í 3 ý Á ç ñ 3 É Á ð 3 ñ á ò ý 3 í á ò ù ç ù ý 3 é ñ 3 ù í 3 í 3 ý Ò 3 ñ 3 ð 3 ó Á: Ð » Ò ç ý 3 í ç ý É ç è í ½ 3 ù ñ 3 ò ñ » é ç, á ñ Ð ð ý 3 É 3. 3 ñ è » ñ Á è 3 ñ. è ù 3 ý Á ù 3 ñ ù » 13 í 3 ý ð ý 3 í á á ò Á ù 3 ý Á ñ 3 ù 3 ñ » é ç ù á á í á ñ, ç è í ñ 3 ù ñ ç ý 3 ñ ù 3 í 3 í 3 ý, ð á ò ý ð ý 3 í á á ò Á ù á ò ý: Ð » Ò ç ý 3 í ç í 3 ñ í ç ù á í, ç ð ñ 3 ù 3 ñ ù » 13 í 3 ý ð ý 3 í á á ò Á ù á ò ý Á, Á è í ð 3 í ñ » Ò ç ý 3 í ý ñ ç, · » ñ 3 í ð é » é ç ù ñ 3 ù í 3 í 3 ý ç ý ù ç ý á » á 3 ñ è í 3 ñ 3 ù ñ ç ý ñ. 3 Ò Á Á: Á » ç ý á ù 3 ý á í » ý ù 3 ñ ù » 13 í 3 ý ý » ñ Á · » ñ 3 í ð é » é ç ù ñ 3 ù ñ ç ý, ù » ý ù 1 ñ 3 ý í 3 ý 1 ñ 3 13 é ý 3 ý ù, é 3 í 3 ù ý ç ½ á ò ñ ç è. Ø » ñ Á ç · Á í 3 ù 3 ý á á ò ù, » ñ ð ñ 3 ù í ý ç ç, á ñ ù 3 ñ ù » 13 í 3 ý 3 ù 3 é 3 ý á á ò ý » ñ Á, á ñ á ý ù Á 3 ù 3 ý 3 í 3 í á ñ í 3 ù 3 ý ý » ñ ç ý ç ý, í » ñ 3 í í » ó ç ý ù ð í 3 í 3 ý ð ý 3 í 3 í 3 ù ñ » ñ ç ù ç 3 ù ý ó 3 ñ 3 í 3 ý ç ð É 3 ý á á ò á ò ý ý » ñ ç ý á 3 í 3 í 3 ç ñ ù 3 Ò 3 ù 3 í 3 ý á á ò ù 3 ý ñ » í · 3 ý ù á í: í 3 ù ç ½ ý á ç, è. Ø » ñ Á ç · Á · ç í ç ½, á ñ È » é ý 3 ù ç ý Ò 3 ñ 3 ð 3 Ò ç ñ 3 ñ ó ç 3 é ý á á ò ù 3 ù ð 3 ý á ý 1 ñ 3 í, ù 3 ý 3 í 3 ý 1 1905-1906 Á Á. Á ý 1 ñ 3 ñ á ò ù ý » ñ ç ð ñ ç 3 ý á á ò 3 ñ í 3 ñ í í » é ç ù 3 ñ ù » 13 í 3 ý ý » ñ ç ù á á ç É ý 1 ç ñ Á, á ñ ç ñ Á á Ò á í ñ 1 ç ý ñ á · » ñ 3 ñ 3 ½ 3 í ç ù á á í á ñ! ð 3 é ý 3 ù 1 ù 3 ý ½ 3 ù ñ 3 ó ý á á ù ç ñ » Ò ç ý 3 í ç ý:

á ó 3 ý í 3 ý 3 é á í ù í ý » é á 3 í ù á á ò ù 3 ý É á ñ ù » ñ Á ý ð » ý ù, á ñ ñ 3 ù » ñ Á XVIII 1. è í ½ ð ç ý í 3 ½ ù á ò ù ç ý É » é ý 3 ù ç ý Ò 3 ñ 3 ð 3 Ò ç ð ý 3 í á á ò ù 3 ý 3 é 3 í » é ç ù 3 ý · » ñ 3 í ð ç é ù 3 é Á: È » é ý 3 ù ç ý Ò 3 ñ 3 ð 3 Ò ç ñ á · » á ñ 3 é 3 ç ý á ñ 1 ý » ñ ç á á ù » é ç ù ý » ñ ç » í 3 í » ñ ç ý 3 2-ç ý 1725 Á. ñ Ò 3 í ý 3 ù 3 í á á ò ù ý ð í á á ò ç, á ñ Ò 3 ñ 3 ð 3 Ò ç í ó ù 3 ñ 3 é ý » ñ ç ó ù á ò ñ 3 ù 3 ý á á ò á á ò ñ 3 ð í í á á ò ç 36-50 · ù á á ò · 3 ù » ý ù ç · ù á á ò á á ò 600, 500, 400, 200, 100 · 50 í ý í » é á á ò á á ò ý 69: · 3 ð í 3 ù ç ý Ò 3 ñ 3 ð 3 Ò á á ò ù, 3 ý á á ò ð í, ù á á í á ñ í 3 ñ ñ ý

68 í » è 3 ý 1, ç 77:

69 í » è Армяно-русские отношения в первой половине XVIII в., {Сборник документов}, т. II, ч. II, Ереван, 1967, с. 249.

«Արմենիայի հանրապետության պատմության համալիր» հանրամատչելի էլեկտրոնային հրատարակչություն, 2010 թ.

3 ɛi ɕx³y³p³ñ 3 i »f³yáoú ħñ · 3 ú¹ ó»ò»ñç ú»ç 3 ɛ³ yóy³ yáoú ħñ 24 (Æ. ɕñúç-
 1úáñá) ún¹³ í³y ó»ò»ñç úçáoáúáoýá, áñç · éáoÉ í³y · y³ í ħñ æ³³ ybçñ ó»óá:
 2 í »fáñ¹ ħ³ ɛ»é, áñ ññ³ yú ún¹³ í³y · áá á» áúáoñú³ í³y ó»ò»ñ ħçy: ɔñ¹³ í³y ·
 áá á» áúáoñú³ í³y ó»ò»ñç úç 3 y³y³y ú³ éá Ñ³ ú ú»éçúy»ñç ááoúéi íáoáú³ úp
 Ñ³ ɛi 3 i íáoú ħ é»éy³ úçy ó³ ñ³ p³ óç Ñ³ ú¹³ í³y ú»éçúáoáúáoýy»ñáoú³ úb i 3 á»é
 í³ ½ú»fáí 3 y³y³y ÷ áúñ³ ú³ éyáoáúáoý: 2 ú¹ íçx³ íy çyá-áñ á³ ÷ áí ÷ áÉ í »ó, »ñp
 ó³ y³ Ñ é³ yçy Ñ³ çáoí »ó çñ í çñ³ á»i ááoáúáoýá Ñ³ ɛi 3 i »f Ñ³ ú¹³ í³y
 ú»éçúáoáúáoýy»ñç í ñ³: ú³ çñ çbÉ³ yáoáúáoýy 3 úñ³ áy¹ »fáo Ñ³ ú³ ñ í ñ³ ó
 á³. 3 í áñáoáúáoýçó · Ñ³ ñ³ y é³ yáoáúáoýy»ñçó úç b³ ñú ó»ò»ñ í »ó³ ÷ áÉ »ó
 ó³ ñ³ p³ ó, áñáyóçó ħçy í³ ñ³ ááñfáo, ÷ áóéç³ y, ççyÉç, ¹ »úáoñáç-Ñ³ ɛ³ yÉç,
 í »y. »ñfáo, uláá³ yÉç · 3 úé ó»ò»ñ: ɔç³ úy ó³ ½³ éçó 2 Ñú»¹ 3 ó³ y ó³ ñ³ p³ ó ħ
 í »ó³ ÷ áÉáoú çñ 1500 áy i 3 yçú ó»ó³ íçóy»ñçy⁷⁰:

ó³ y³ Ñç Ñ³ çáñ¹ æpñ³ Ñçú é³ yç únáu yáñ á³ ÷ ɛi 3 ó i áúáoñú³ é»½áo
 ħáyçí éúp»ñç y»ñá³ ÷ 3 yóáoúá é»éy³ úçy bñç³ y³y»ñ, çéí 3 b i 3 úçy ó³ ñ³ p³ ó y
 3 ɛi ɕx³y³p³ñ Ñ³ ú³ á³ ÷ íáoú ħñ, Ñ³ ú p³ y³ íáoáú³ y úç ú³ éá p éyç
 ú³ Ñú»¹ 3 í³ y³ ó íáoú: 2 ú¹ çñáoáúáoýá é í ħ p yáoá³ · ññé · »ñú³ y³ óç
 Ñ»i 3 ½áí áó 2. ɔ³ úéi Ñ³ áó½»yá: Úñ³ Éáéu»ñáí, xviii 1. éí é³ í 3 ú¹ · »ó»óçí
 »ñí çñá, 3 úeçyúy³ ó³ ñ³ p³ óá í ñáoú ħ éáñ 3 yí ú³ y Ñ»i ú»ñ: ¶ »ñç í 3 ñ í 3 í
 Ñ³ ú»ñç ÷ áÉ³ ñy³ 3 úéi »ó »y p»ñí »é íáoúé á³ á³ ñy»ñ áó áúáoñú»ñ, áñáyú
 3 ɛi ɕx³y³p³ñ éçáíçy 3 ɛ³ í »fáoáúáoý »y ɛi 3 yáoú í »ó³ p³ yçí Ñ³ ú»ñç
 yí 3 i ú³ úp⁷¹: 2 ú¹ çñáoáúáoýy ħñ, áñ ɛi çááoú ħñ Ñ³ ú»ñçy éy¹ ñ³ · ñáí ¹çú»fáo
 èáoé³ í³ y í³ úéñáoáú³ yá: ó³ ñ³ p³ óç Ñ³ úáoáúáoýá yb³ y³ í³ éçó í áñáoéi y»ñ
 áóy»ó³ í 2 ó³-ɔ³ Ñú»¹ é³ yç 1795 á. 3 ñb³ í³ yúç á³ ú³ y³ í: ³ ½ú³ áç í
 í³ y³ úú · 3 óççí y»ñ p éy³ p³ ñ í »óçy, ú» í áí áí í ó³ ú³ ñ í çí í áí áñ í »óçy, çéí
 3 y³ éáoýy»ñy áó · áóúá úb»óçy, í 3 ñ³ y: ɔñ í í³ í y»ñy 3 á³ ɛi 3 y»óçy
 »ñ í ñ³ ú³ éç é»éy»ñáoú áó 3 y i 3 éy»ñáoú⁷²: 2 ó³-ɔ³ Ñú»¹ é³ yç 1797 á.
 3 ñb³ í³ yúçó Ñ»i á ó³ ñ³ p³ óáoú éáí p éyí í »ó, ááoáí áóñ¹ y³ y³ é»éç ½ñí 3 yúy»ñ
 í ñó · úç ú³ éáí · 3 óá»ó í ñ³ ɛi 3 y, úúáoé ú³ éáí³ p³ ú³ éáo íáoú»ñá,
 èáoé³ ɛi 3 y, úéú³ yú³ y í³ úéñáoáúáoý · 3 y. 3 ú¹ á 3 ñéi³ ɛi 3 yç éáñú»ñá:
 éáíçy Ñ³ çáñ¹ »ó á³ y i 3 é i á, áñçy ½áñ · y³ óçy ú» í áí áí Ñ³ ú»ñ, é³ í³ úy
 p³ y³ íáoáú³ y ú» í ú³ éá Ñ³ ú³ éáñ»y í³ éá»é ħñ çñ Ñ³ úñ»yç ñáoçy⁷³: ɔ»éçú
 ɔ»çfáoúç · 2 páí ç³ ó í³ í »ñçy³ ¹-çy áóó³ ñ í 3 í y³ ú³ íçó çú³ yáoú »yú, áñ Ñ³ ú
 ú»éçúy»ñç Ñá³ í³ í y»ñy ħçy 12 Ñ³ ½³ ñ Ñ³ ú áy i 3 yçú í³ ú báóñç 70 000 ú³ ñ¹⁷⁴:
 æéí »ñp 1797 á. ñáí í »úp»ñç 7-çy á³ í »f í³ úéñá ó³ ñ³ p³ óç ú»éçúy»ñçy çñ»yó
 Ñ³ ñ³ ½³ í y»ñç Ñ»i éáoé³ í³ y Ñá³ í³ í áóáúáoý í í »ó, ó³ ñ³ p³ óç b³ i Ñ³ ú»ñ
 í »ó³ ÷ áÉ í »óçy ¹ »áç ó³ ½³ é · í ñ³ ó á³. 3 í áñáoáú³ y 3 úé bñç³ y³y»ñ, p³ úç ·
 pçñ í 3 y⁷⁵: ɔçbú³ é 3 ñ i 3. 3 óá»ñç · áúáoñú³ í³ y p éy³ x ybáoúy»ñç Ñ»i · 3 yúáí
 é»éy³ úçy ó³ ñ³ p³ óçó 3 ñ i 3. 3 óá»óçy báóñç 11 Ñ³ ½³ ñ áy i 3 yçú: 2 úé páfáñáí

70 í »é ɔçñ½³ -úáoéáú ú»ñé»éáí, óbú³ ñ i 3 óç á³ í úáoáúáoý, ɔñ., 2000, ħç 46-96: Армяно-русские отношения в XVIII веке, 1760-1800 гг., ССборник документов |, т. IV, Ереван, 1990, с. 354. Н. Жуковская, Судьба кочевой культуры, Москва, 1990, с. 54.
 71 í »é А. Гакстгаузен, Закавказский край, СПб, 1857, ч. I, с. 208, 213.
 72 í »é Обзор Елисаветпольской губернии за 1908 г., Елисаветполь, 1909, с. 3.
 73 í »é Армяно-русские отношения в XVIII веке, 1760-1800 гг., ССборник документов |, т. IV, с. 373-375, 378, 459-461.
 74 í »é ³ y¹, ħç 315:
 75 í »é ³ y¹, ħç 465, 505-507, 527, 533-535.

Ó³ñ³p³ŌÇ È³YáoÁláoYÁ páfánaí ÇY ¿í 3 1ñp»Ç³Y³Í³Y⁷⁹ a¿ñ, 3ŪÈ á³nè-
 Í³Í³Y, Çeİ Í áon³Í-á³ŪÇ 1805 Á. á³ŪŪ³Y³. ÇnÁ Á»Í Ýúí 3 Í ¿ñ Ápñ³ŬÇŪ
 È³YÇ Í éáoè³Í³Y ÇBÈ³YáoÁláoY»ñÇ ÍáŪŪÇó, ŪÇÇ³½-3ŪÇY Çñ³íáoYúÇ
 í »è³Í»í Çó . náBÇ 3 ná»ú ááoY»ñ: Ó³ñ³p³ŌÇ È³YÁ, 13 í³×³Y»fáí
 á³nè³í³èí 3 YÇY, á³ŪŪ³Y³. Çñ ¿ñ ÍYú»É èáoè³Í³Y Í³ŪènáóÁŪ³Y Ŭ»í : Áñ»Yú³
 éáoèY»ñY ¿í Ū»Í YB³Y³ÍáoÁláoY á¿ÇY í 3Éè 3ŪÍ á³ŪŪ³Y³. ñÇY, ánáí Ŭ»í
 Ó³ñ³p³ŌÇ 3 YáoáŪÁ Í³ŪènáóÁŪ³YÁ Çñ³í³Í³Y 3 éáoŪáí í³í»ñ³óí»ó ŪÇ³ŪY
 1813 Á. ¶ŪáoÉÇeí 3 YÇ á³ŪŪ³Y³. náí: Í áon³Í-á³ŪÇ á³ŪŪ³Y³. náí éáoè³Í³Y
 ó³ñÇ½ŪÁ á³ñ½³á»è í 3 Í í ÇÍ³Í³Y ú³ŪÈ ¿ñ Í³í 3 ñ»É³B³í É³í Ŭ³èí³Y³fáí,
 áñ 3ŪY áÇ ×³Y³áí »fáo Í áá ŪÇ á»í áóÁŪ³Y, 3 é³ÇY Ŭ»ñÁÇY³ á³nèí³èí 3 YÇ
 ÍáŪŪÇó:

2 YóY»fáí 20-ñ¹ 13 ñÇ Çñ³13 nÓáoÁláoY»ñÇY, è. Ø»ŬÁÇ³Á Ŭ³í³á»è
 áon³È³YáoŪ ¿ 3ŪY á³í³×³éáí, áñ 1921-ÇY Í³í pŪáoñáŪÇ YÇeí áŪŪ Ŭ³Ū»ñÁ
 (úñÇY³Í¹ 2. Ø. Ū³½³ñ»ÁŪ³YÁ) úí »³ñí»É »Y, áñ Ó³ñ³p³ŌÁ ŪY³ 2 1ñp»Ç³YÇ
 Í³½ŪáoŪ: 0 í áñ Ó³ñ³p³ŌÇ Ŭ³ŪáoÁŪ³Y 3 é³ÇYáñ¹Y»ñÁ (úñÇY³Í¹ è»ná
 Ø³YáoŪ³YÁ) áŪÇáoY»É »Y 3ŪÍ áñáBáoŪÁ, áñY Çpñ¹Ŭ³Ū. ŪáoŪ³óÇáoÁŪ³Y ÍáŪŪÇó
 ÁY¹áoYí»É ¿ Í³í 3 ñŪ³É Ŭ³Ū»ñ³BÈáoÁŪ³Ūp⁸⁰: 2 YBáoBí , É³í ¿, áñ è. Ø»ŬÁÇ³Á
 ŬÇBáoŪ ¿ Í³í pŪáoñáŪÇ 1921 Á. NáofÇeÇ 5-Ç áñáBáoŪÁ: 3 Ūó Y³ É³í³Y»ñ¹í »ñŬÇB»ñ
 Y³ Í³í pŪáoñáŪÇ 1921 Á. NáofÇeÇ 4-Ç YÇeí Á, áñÁ áñáBáoŪ Í³Ū³ón»ó È»éY³ŪÇY
 Ó³ñ³p³ŌÁ ÁáoY»É Ø³Ū³èí 3 YÇ Í³½ŪáoŪ: ŌÇBí ¿ 3ŪÍ áñáBŪ³YÁ 2.
 Ū³½³ñ»ÁŪ³YÁ 1»Ū ¿ úí »³ñí»É, è³Í³ŪY 2É. ØŪ³éYÇÍŪ³YÁ (ØŪ³éYÇÍáí) úí »³ñ-
 Í»É ¿ ÍáŪŪ: 2ŪYá»è áñ páfán Ŭ³Ū»ñÁ á»Y, áñ úí »³ñí»É »Y È»éY³ŪÇY Ó³ñ³p³ŌY
 2 1ñp»Ç³YÇ Í³½ŪáoŪ ÁáoY»Éáo Ū. í ÇY: Ø»í á áŪÁe³Y³Yú, áñ NáofÇeÇ 4-ÇY
 úñÇáYáíÇÓ»Y ¿í úí »³ñí»ó È»éY³ŪÇY Ó³ñ³p³ŌÁ Ø³Ū³èí 3 YÇ ÈèØ Ū³è
 ×³Y³á»fáo Ū. í ÇY, Çeİ Ŭ³Çán¹ úñÁ Y³ 3 YŪÇÇ³á»è 3 Yó³í Ŭ³Í³é³Í¹ »è³-
 Í»í Y áoY»óáoY»ñÇ p³Y³ÍÁ, Ŭ»Yó áñ Øáoéí í 3 ŪÇó Á»É³ 1ñí »ó Ŭ³Í³é³Í¹ Éáoí áŪŪÁ:

Éáoéí áí 3 YáoŪ »Ū, áñ Ŭ³Ū páfB³ÇÍY»ñÇ Ū»Í Ū³éÁ, 3ŪÍ Áí áŪŪ Í¹ 2.Ø.
 Ū³½³ñ»ÁŪ³YÁ, 3 ½. 3ŪÇY. Çí 3 ÍáoáoÁláoYÁ Íáñón³ Í Ū³ñ³ÇÍ ¿ÇY, áñáYó Ŭ³Ū³ñ
 Øáoéí í 3 ŪÇ ÉáoéY úñ»Yú ¿ñ: è³Í³ŪY Í³ñí áŪŪ »Ū, áñ 3ŪÍ Ŭ³ñóáoŪ 3 1ñp»Ç³Y-
 óÇY»ñY ¿í 3 é³YÓY³ á»è B³í á³ñí »Y³Éáo í »Ū ááoY»Y: 2Ūèúñ 3 1ñp»Ç³Y³Í³Y
 á³í Ū³p³Y»ñÁ 3 Ç áó Ó³È Ŭ³ŪnááoŪ »Y 3 úíÇ Í áŪáoY»Y Í¹ Yñ³ 3 é³ÇYáñ¹,
 3 ½. áŪÁŪ³Ūp Ŭ³Ū èí »÷ 3 Y p³ŪáoŪŪ³YÇY, p³Ūó Çñ»Yó Ŭ³ñó á»Y í 3 ÉÇè, áñ Yñ³
 ÍáŪÇé³ñY»ñÇó Ø³B³íÇ 2 ½Ç½p»ÍáíÁ 3 1ñp»Ç³YóÇ ¿ñ: Í³Ū³ 3 ñ¹Ūá»ú Ū³ñÇ-
 Ū³YáíÁ á»Ū³í 2 1ñp»Ç³YÇ »Ūáíñ³í 3 Í³Y Ø³ñ³á»í áŪÁŪ³Y. »ñ»½Ū³Y³-
 ÷áñÁ: ŪB»Yú, áñ páfB³ÇÍY»ñÇ Ū»Í Ū³éÁ, Ŭ³Ū³BÈ³ñŬ³ŪÇY Ŭ»Ū³÷ áÉáoÁŪ³Y
 . 3 Ū³÷ 3 ñÇY Í³éá³Í, á» 3 ½. áŪÁláoY áoY»ñ Í á» ¿É Ŭ³Ūñ»YÇú: ó³í áí, èí Çáí 3 Í
 »Ū Éáoéí áí 3 Y»É, áñ 3ŪÍ Ŭ³ñóáoŪ Ŭ³Ū páfB³ÇÍY»ñY 3 é³Ç³Ū³ñí ÇÍY»ñ ¿ÇY:
 áŪÁe³Y³Yú Y³ Í¹, áñ Ø³Ū³èí 3 YÇ Í áŪÍáoÉ Í»Yí ÍáŪÁ 2É. ØŪ³éYÇÍŪ³YÇ
 . ÉÉ³í áñáŪ³Ūp Ū»ñÁ»É ¿ñ Í³í pŪáoñáŪÇ NáofÇeÇ 5-Ç áñáBáoŪÁ:

ØÇ Ŭ³ñóáoŪ Ŭ³Ū³Ó³ŪY »Yú è. Ø»ŬÁÇ³Ç Ŭ»í , áñ ÈŌÆØ-Á 3 ñŬ»èí 3 Í³Y
 Í³½Ū³í áñáŪŪ ¿ñ⁸¹, ú³YÇ áñ 3ŪY páfán úñ»Yú»ñáí á»í Ū ¿ Ū³è Í³½Ū»ñ
 Ø³Ūí 3 Í³Y ÈèØ-ÇY: Ø³Ū³Ó³ŪY »Yú Y³ Í¹, áñ Ū³ñ½³è³Ŭ³Ū³Y»ñÁ 2 1ñp»Ç³YÇ

79 í »è <http://www.Trend.az> , 29.10.2010, c. 23.
 80 í »è YáoŪY í »ŪáoŪ, ¿Ç 23-24:
 81 í »è YáoŪY í »ŪáoŪÈ

In the present article, on the factual material it is being shown that in the person of R. Mehtiyev the Azerbaijani historiography, while examining the Armenian issues, makes falsification and leads a policy of artificially falsifying the simplest issues.

In the article such questions are being examined as the problems of the Azerbaijani being new-comers and formation time questions, the impossibility and drivel of the Caucasian Albans being the ancestors of the Azerbaijani, Strabon's and other authors' deliberate information falsification by R. Mehtiyev, the emergence of the geographical and governmental region name "Azerbaijan" from the Iranian Atur-Patakan, the problem of the Turkish falsifications of the Armenian place-names of the Eastern Armenia caused because of the Muslim bends, Vararakn village's preceding the Khanqand barracks and residence, the genocide committed by the ancestors of the Azerbaijani, the Ghzlbash tribes, in the Eastern Armenian at the beginning of the XVII century, the emigration of the Armenians forced by the Christian states in the second half of the XVIII century and in the first 30 years of the XIX century, the fact of Nagorno Karabakh being a part of the historical Armenia, the place-name Ejmiatsin having no connection with the "Uch-Muazin" invention, the circumstance of giving Ejmiatsin the name "Uch-qilisa", the real picture of the Persian Armenians after the 1826-1828 Russian-Persian War, the real picture of the Nagorno Karabakh population in the XVIII century and at the beginning of the XIX century, the NKAO demographical problems, the so-called "Genocide of Khojalu", the legitimacy of the Armenians' self-determination of Nagorno Karabakh.

Հայաստանի պատմության հարցեր

Հայաստանի պատմության հարցեր. 2010 թ. հունիսի 4 (32) համարի 1-րդ հոդված

Հայաստանի պատմության հարցեր

ИСТОРИЯ

Бабкен Арутюнович Арутюнян

доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РА

Фальсификация на государственном уровне

«Горис – 2010: сезон театра абсурда» – научно-политическая манипуляция главы администрации президента Азербайджана Рамиза Мехтиева*

После речи президента Республики Армения Сержа Саргсяна, с которой он выступил перед представителями армянских СМИ Диаспоры 16 октября 2010 года в Горисе, в азербайджанских электронных изданиях (Trend.az, Day.az и др.) 29 октября от имени главы администрации президента Азербайджана, академика Рамиза Мехтиева была размещена одна весьма обширная «справка» с заголовком «Горис – 2010: сезон театра абсурда»¹, которая фактически является «официальным ответом» на выдвинутые главой армянского государства историографические доводы. «Справка» начинается политическими обвинениями и заканчивается довольно объемным историографическим изложением, которое, без сомнения, представляет собой сжатый вариант предыдущих азербайджанских фальсификаций относительно истории Армении и армянского народа.

1. Симптомы потери памяти

Примечательно, что хотя до сих пор последовательно сменяющие друг друга руководители Республики Армения избегали искушения отвечать на поставленные официальным Баку научно-исторические вопросы, в то время как отец и сын Алиевы в публичных выступлениях не раз озвучивали приказ историкам своей страны о создании трудов, которые «докажут», что территорией Азербайджана являлся не только Нагорный Карабах, но и земли, принадлежащие ныне Республике Армения, публикация «Горис – 2010: сезон театра абсурда» Рамиза Мехтиева² – участника всего этого процесса, по специальности философа – с первых же предложений перевернула действительность с ног на голову.

Автор утверждает, что якобы «Серж Саргсян, пригласив журналистов Диаспоры, вместо того, чтобы воспользоваться случаем и призвать к объективному анализу, дал своеобразный „президентский” наказ: „до неузнаваемости исказить исторические факты, отредактировать историю согласно представленному им варианту, проигнорировать научные первоисточники, вместо них опираться на предложенные им легенды и вымыслы. В здоровой академической среде глава государства обычно не вмешивается в научно-исследовательский процесс, а создает ученым условия для изучения имеющих первоочередное значение основополагающих вопросов, для специализированного, всестороннего, объективного и, что вовсе не второстепенно,

* Статья принята к публикации 12.12.2010.

¹ См.: Рамиз Мехтиев. Горис – 2010: сезон театра абсурда. <http://www.Trend.az>. 29.10.2010.

² Хотя данная публикация подписана Рамизом Мехтиевым, однако, по всей вероятности, она создана некой группой и просто размещена в Интернете за его подписью. Не будучи по специальности историком и не зная армянского языка, глава администрации президента Азербайджана едва ли бы сумел в течение 13 дней изучить все те армянские источники и литературу, которые указываются в работе «Горис – 2010: сезон театра абсурда». Но поскольку статья опубликована от имени академика Рамиза Мехтиева, то наш ответ соответственно направлен ему.

критического анализа всего спектра наличествующих первоисточников, для последующей публикации выводов и их широкого обсуждения, не обособляя их от общего массива и пренебрегая оставшейся частью»³.

Возникает вопрос: кому в действительности направлена данная «академическая проповедь», если, как уже было отмечено, глава Республики Армения в своем горисском выступлении **впервые** публично обратился к историографическим вопросам? Следовательно, когда лицо, имеющее звание академика, утверждает, будто президент Республики Армения приказал «отредактировать историю», то он сам не должен забывать: первое условие беспристрастности ученого – это опубликование текста данного «приказа». Сделать это вместо него вынуждены мы. «Приказ 16 октября», направленный представителям СМИ Диаспоры звучит следующим образом: **«Не приукрашивать, не очернять – попросту активно представлять истину: вот задача, которую мы вместе должны решить»⁴.**

Более того, когда у лица, долгие годы возглавляющего администрацию президента Азербайджана, проявляются очевидные симптомы потери памяти, мы вынуждены повторить, что в отличие от главы армянского государства, оба его последовательно сменивших друг друга руководителя – отец и сын Алиевы – уже почти целое десятилетие публично выступают не с призывом к объективному изучению истории региона, а с публичным призывом, направленным историкам своей страны, написать работы, «доказывающие», что территории современной Республики Армения являются «азербайджанскими землями» (Гейдар Алиев, 1999г.), создать труды, которые провозгласят Нагорный Карабах «древнейшей азербайджанской территорией» (Ильхам Алиев, Барда, 13 сентября 2004г.)

В таком случае, последовательно сменяющие друг друга главы какого из двух этих государств на протяжении многих лет «вмешивались в научно-исследовательский процесс» и давали прямые указания историкам своей страны? Если это делали главы Республики Армения, то Р. Мехтиев должен указать на хотя бы еще один факт, который предшествовал аналогичному случаю 16 октября 2010г., а если же это были главы Азербайджана, то, прочтя наш ответ, он обязан либо **дать опровержение**, либо **вспомнить** указанные выше и многие другие «историографические приказы» двух своих непосредственных руководителей и сопровождающую эти приказы курьезную аналитику.

С нашей стороны выражаем надежду, что в случае **опровержения** слов своих руководителей Р. Мехтиева не уволят с работы, а если же он **припомнит**, что куда более вероятно – с учетом публичного характера выступлений последовательно сменивших друг друга президентов Азербайджана, – то будет восстановлена также память главы администрации президента Азербайджана.

В случае, если Р. Мехтиев преодолет потерю памяти, он, возможно, откажется также и от искушения ставить под сомнение легитимность президента Республики Армения, поскольку, в отличие от Республики Армения, в Азербайджане президентская власть передается от отца сыну, а следовательно, Р. Мехтиев как глава администрации наследного **монарха**, думаем, не имеет морального права произносить слово «легитимность».

С целью восстановить собственную память и не выдвигать абсурдных обвинений в адрес армянской стороны относительно событий в Ходжалу, предлагаем Р. Мехтиеву хотя бы раз прочесть изданную в 2003 году на русском языке книгу Айка Демояна⁵.

Факт потери Р. Мехтиевым памяти становится очевидным также при знакомстве с обвинением в адрес президента Республики Армения, в котором главе армянского государства приписывается «самовольное толкование» основополагающего принципа

³ См.: <http://www.Trend.az>. 29.10.2010, с.2.

⁴ См.: <http://www.Lragir.am>. 18.10.2010.

⁵ См.: Айк Демоян. Ходжалинское дело: Особая папка. Ереван, 2003.

международного права относительно самоопределения наций. И если страны-посредники утверждают, что карабахский конфликт должен быть решен при сочетании права наций на самоопределение, принципов территориальной целостности и неприменения силы, причем на последнем саммите ОБСЕ в Астане устами госсекретаря США они предупредили, что ни один из этих принципов нельзя обособлять, а Мадридские принципы предусматривают юридически обязывающее право населения Карабаха на свободное волеизъявление, то возникает вопрос: где же здесь «самовольное толкование» права наций на самоопределение? Как ученый я считаю, что «самовольным толкованием» является игнорирование со стороны Азербайджана признаваемое международным сообществом право населения НКР на свободное волеизъявление.

Известно, что в каждую эпоху крупные державы под завесой международного права пытаются увековечить создавшуюся политическую ситуацию, однако право на самоопределение – хотя бы в последние столетия – стало неотъемлемой частью общественной жизни. Если бы не это, то создание Бангладеш и ее отделение от Пакистана должны были бы рассматриваться как противоречащее международному праву явление. Однако это вовсе не так. Более того, как противоправный акт должны были бы рассматриваться распад СССР или Югославии, обретение независимости Косово. И все же нет: международное сообщество спокойно восприняло эти изменения и скрепило их. Вместо всего этого, почему автор статьи, надеющийся на защиту со стороны Хельсинкского заключительного акта, не принимает независимость Азербайджана как противоправное явление? Ведь в 1975 году Азербайджан не был субъектом международного права, и Хельсинкский акт признавал границы СССР.

Президент Республики Армения призвал армянских журналистов Диаспоры представлять правдивую и объективную историю относительно Арцаха и довести ее до мировой общественности. Да, не нужно ничего приукрашивать, и это, конечно, однозначно верный совет. Он относится не только к армянским авторам, но и к иностранным академикам, поскольку ученые исследуют явления в их причинно-следственной связи. Следовательно, когда Р. Мехтиев начинает говорить о разоренном и сожженном Шуши, который в такое состояние свергли «армянские убийцы», он забывает, что в досоветский период Шуши представлял собой четвертый по величине город Закавказья – с преимущественно армянским населением. А кто истребил большую часть армянского населения, сжег армянские кварталы Шуши в марте 1920г.? Армяне или азербайджанцы? Между тем, в мае 1992г., когда армяне освободили Шуши, там мирного азербайджанского населения не было. Следовательно, кто убийцы? Выводы сделать не сложно.

Более того, известно также, что, согласно решению Кавбюро от 5 июля 1921г., Нагорному Карабаху должна была быть дана широкая автономия с центром в Шуши. Встает вопрос: а почему это не было реализовано? Ответ прост: азербайджанские власти понимали, что в случае, если Шуши вновь станет центром Карабаха, он быстро восстановит свою армянственность, и, с дальновидной целью не допустить этого, они провозгласили областным центром Степанакерт. Или когда начались арцахские события, как поступили азербайджанские «гуманисты» с армянским населением Шуши, которое составляло меньшинство? Армяне просто были изгнаны из Шуши, где утвердившиеся азербайджанские войска свой арсенал хранили в армянской церкви – прекрасно понимая, что это самая безопасная для оружейного склада зона, так как армяне не станут бомбить святое для них место.

О потере памяти свидетельствует и тот факт, что Р. Мехтиев даже забывает представить читателю утвержденные решением Кавбюро от 5 июля 1921г. границы получившего автономию Нагорного Карабаха, поскольку они включили в себя не только территории НКАО, но также Гюлистан и земли, простиравшиеся до Зангезурского уезда. Для этого можно ознакомиться с картами, изданными до 5 июля 1921г., на которых Нагорный Карабах имел непосредственную границу с Армянской ССР. Не говоря уже о

тех землях, которые были армянскими и простирались от Гюлистана до сегодняшней Тавушской области РА. Тогда свыше 94 процентов населения НКАО составляли армяне, в то время как в годы советской власти было сделано все для изменения этнической картины в области. С легкой руки азербайджанских властей азербайджанское население достигло 25 процентов. Это была откровенная **колонизация**, параллельно которой действовал запрет азербайджанских властей на возвращение нахичеванских армян в Нахичеван. Именно таким образом власти Азербайджана уважали взятые на себя обязательства. Если Р. Мехтиеву кажется, что армяне забыли азербайджанскую политику изгнания армянского населения из Нахичеванской Автономной Республики и колонизации Нагорно-Карабахской автономной области, то он сильно ошибается.

В данном контексте находится и утверждение лелеющего мечту сегодняшнего Азербайджана – видеть колонизированной азербайджанцами также современную Республику Армению – Р. Мехтиева о том, что Армения (Республика Армения. – Б.А.) изолирована и не имеет выхода к морю, а численность ее населения постоянно убывает, поскольку армяне... – пришлые. И кто об этом пишет?! Человек, чьи предки пришли с Алтая. Р. Мехтиеву предлагаем ознакомиться с трудом Аджы Мурада «Древняя история тюрков и Великой Степи» (Москва, 2007), непринадлежность автора которого к армянской нации – вне всякого сомнения. И эпиграфом к этой книге выбраны следующие слова: «Наша родина – степь, а колыбель – Алтай». Между тем, реальность заключается в том, что прародина индоевропейских народов находилась на Армянском нагорье и близлежащих территориях, и армяне – единственный доживший до XXI века народ, который не покинул свою прародину.

Так что, если «пришлость» является причиной миграции, то Р. Мехтиеву следует обратить внимание на составляющую около 3 миллионов человек азербайджанскую общину в Российской Федерации, которая сформировалась в последние десятилетия и у которой «...родина – степь, а колыбель – Алтай». Р. Мехтиев провозглашает армян пришлыми, а восточной частью их родины называет Западный Азербайджан, в то время как половина территорий сегодняшнего Азербайджана – исторически армянские земли. Что касается левого берега Куры, то по крайней мере с I века н.э. эти земли превратились в места проживания кавказско-лезгинских народов, которые так и не стали единым этносом, но до сих пор живут на севере сегодняшнего Азербайджана и во входящем в состав Российской Федерации Дагестане и которые имеют все права претендовать на свои исторические земли, оккупированные тюрко-азербайджанскими пришельцами.

Значит, на самом деле Р. Мехтиева досаждают мысли о том, что армяне являются коренным или автохтонным народом, а тюрко-азербайджанцы – пришлый элемент. Однако даже при таком исходном положении армянская сторона выступает с позиций самоопределения наций, то есть опирается не на **исторические нормы**, а на **нормы международного права**. Если бы армянская сторона руководствовалась «этнопоклонническими» категориями мехтиевых, то должна была бы выдвинуть проблему возвращения на Алтай пришлых азербайджанцев. А если бы весь мир руководствовался подобным менталитетом, то не должны были распасться Британская империя или СССР, и Азербайджан также бы не имел права стать независимым государством.

Однако границы Азербайджана как государства нелегитимны даже в контексте распада СССР, потому что он провозгласил себя правопреемником созданной турецкой армией «Азербайджанской Демократической Республики», в состав которой Карабах и Нахичеван не входили.

Все это свидетельствует о том, что проявляющий явные симптомы потери памяти глава администрации президента Азербайджана или те, кто написал и передал ему фальшивку «Горис – 2010: сезон театра абсурда», страдают болезнью приписывать собственные пороки другим, что является откровенным признанием историко-политической неполноценности.

2. Начало историографических набегов

Р. Мехтиев, сочтя все связанные с международным правом основополагающие проблемы решенными, переходит к историографическим вопросам, заявляя, что фактическая база армянской стороны как в сфере международного права, так и в вопросах истории была и остается слабой, поскольку в своей исторической части она якобы основывается на ненаучных выводах, а в правовом плане – на вольном толковании принципов международного права. Дело доходит до того, что глава администрации президента Азербайджана – страны, которая в сфере фальсификации истории «честь» бессменного лидера может оспаривать только с Турцией, – пытается приписать подобную «честь» Армении.

Поэтому попытаемся по порядку представить выдвинутые от имени Р. Мехтиева воззрения и на основе разнообразных источников уяснить всю истину.

Для того, чтобы с самого начала напасть и обвинить армянскую сторону в фальсификации, Р. Мехтиев в качестве «довода» приводит следующее необоснованное утверждение: якобы не соответствуют действительности претензии армян на представление своей страны как впервые в истории принявшей христианство в качестве государственной религии. И Р. Мехтиев, чтобы не ставить себя в смехотворное положение, «скромно отказывается» от «азербайджанских претензий» на лидерство в вопросе принятия христианства, заявляет, что азербайджанская историография никогда не утверждала, будто кавказские албанцы первыми приняли христианство, и пытается лишить этой же чести также и Армению.

По его словам, науке уже давно известно, что еще в конце II века н.э., то есть более чем за столетие до Армении, христианство стало государственной религией в арамейском царстве Эдессы. Затем приводятся иноязычные исследования, которые якобы удостоверяют тот «факт», что царь Эдессы Абгар Бар Ману (Абгар V или Ману VIII) в 165 году принял христианство как государственную религию. Другое дело, что автор и не задумывается об указании на соответствующие исторические первоисточники и удовлетворяется перечислением работ Сэмюэля Читхама, Герберта Локйера, Адольфа фон Харнака и Ирфана Шахида⁶.

Вовсе не вдаваясь в подробности вопроса, ибо суть проблемы от этого не меняется, мы готовы даже принять предложенную автором дату – 165 год, хотя послужившая основой для данного утверждения история Лабубны дает повод для разнообразных размышлений. А кем был упомянутый царь Абгар? Всего лишь подвластный Риму и **входящий в состав империи** зависимый «царь». Мне немедленно возражат, что и Царство Великой Армении находилось в вассальных отношениях с Римской империей. Абсолютно верно, однако Великая Армения, если не считать кратковременного завоевания императором Трояном в 114–117 годах, до 387 года являлась отдельным царством и **не входила в состав Римской империи**. А царь Абгар был не правителем отдельной страны, а всего лишь марионеточным «царьком» одной небольшой части империи. Далее, хотя он и принял христианство, но при этом вовсе не пытался искоренить другие религии. Излишне говорить, что он и не осмелился бы пойти на такой шаг, поскольку это могло вызвать гнев защитника языческой веры – римского императора. Итак, будет ли данный факт считаться попыткой принятия христианства или нет, суть вопроса не меняется. Христианство в царстве Эдессы становилось всего лишь первой среди равноправных религий, но не государственной.

А что произошло в Царстве Великой Армении? Армянский царь Трдат III и Григорий Просветитель действительно провозгласили христианство государственной религией, запретили и, в буквальном смысле слова, попытались искоренить язычество.

⁶ См.: <http://www.Trend.az>, 29.10.2010, с.7-8.

Между тем, если следовать логике Р. Мехтиева, то христианство уже Миланским эдиктом 313 года стало государственной религией в Риме. Однако в действительности все было однозначно не так, поскольку, согласно этому известному эдикту, христианство в Римской империи стало всего лишь равноправной с другими религиями. И вовсе не случайно, что христианство в Римской империи превратилось в государственную религию лишь десятилетия спустя – в годы правления Феодосия I.

Так что, нравится ли данный факт Р. Мехтиеvu или нет, тем не менее, Царство Великой Армении – первая страна, в которой христианство было провозглашено государственной религией – в начале IV века. Безусловно, Армения могла, в конце концов, и не быть первой в числе стран, провозгласивших христианство государственной религией, и в этом не было бы никакого несчастья. Армянские историки вовсе не стремятся искусственно придать историческим событиям древность, как это попытались сделать наши соседи грузины, когда в связи с торжествами, посвященными 1700-летию принятия христианства в Армении как государственной религии, немедленно организовали научную конференцию и попробовали показать, что христианство появилось в Грузии 2000 лет назад. Армянская история настолько древняя и богатая, что армянским историкам, в отличие от Р. Мехтиева, незачем заниматься фальсификацией. Господин Мехтиев, сколько бы вы ни бранились в адрес своего западного соседа, все равно – исторический факт остается фактом.

Затем Р. Мехтиев обвиняет президента РА в искажении сведений Страбона: якобы греческий историк и географ не указал на то, что армяне являются коренными для Южного Кавказа, территории которого Армения «захватила» у других стран и народов⁷. Непонятно, Р. Мехтиев сам наивен или считает наивными других? Будем опираться прямо на тот самый отрывок из труда Страбона, который цитирует Р. Мехтиев: «Далее рассказывают, что Армению, в прежние времена бывшую маленькой страной, увеличили войны Артаксия и Зариадрия (Арташеса и Зареха. – Б.А.). Они были первоначально полководцами Антиоха Великого, а впоследствии, после его поражения, стали царями (первый – царем Софены, Акисены, Одомантиды и некоторых других областей, а последний – царем страны вокруг Артаксаты); они расширили совместно свои владения, отрезав часть областей окружающих народностей, а именно: у мидян они отняли Каспиану, Фавнитиду и Басоропеду; у иберов – предгорье Париадра, Хорзену и Гогарену (Гугарк. – Б.А.), которая находится на другой стороне реки Кира; у халибов и мосинеков (моссинойков. – Б.А.) – Каренитиду и Ксерксену, которая граничит с Малой Арменией или является ее частью; у катаонов – Акилисену (Екехик. – Б.А.) и область вокруг Антитавра; наконец, у сирийцев – Таронитиду (Тморик. – Б.А.). Поэтому все эти народности теперь говорят на одном языке»⁸.

Да, Арташес и Зарех завоевывали земли соседних государств и народов. Но неужели Р. Мехтиеvu кажется, что сразу после захвата «завоеванные» немедленно стали говорить на армянском благодаря неизвестному науке быстрому способу обучения? В действительности же, в последний период правления Ервандидов, воспользовавшись ослаблением Армянского царства, соседние страны захватили его окраинные части, и Арташес I с Зарехом просто возвращали от соседних захватчиков армянские земли. Другими словами, к двум армянским царствам присоединялись утерянные, но в этническом плане армянские области. Только в таком случае возможно одноязычие населения присоединенных стран.

Однако проблема имеет еще один аспект. Так, автору приходит на ум, что Арташес завоевал земли у так называемой Кавказской Албании или Агванка. Советуем, сильно не воодушевляться, поскольку когда армянские царства расширялись путем отсоединения

⁷ См.: <http://www.Trend.az>. 29.10.2010

⁸ «The Geography of Strabo», with an english translation by Horace Leonard Jones, in eight volumes, London, 1969, XI, 14.5.

армянских и армянонаселенных областей от мидян, иберов (грузин), халибов, моссинойков и сирийцев, то в первоисточниках нет даже малейшего намека на то, что Восточные края Армении, которые азербайджанские историки считают частью Албании или Агванка, присоединились к Царству Великой Армении. Просто на руку этой фальсификации сыграли когда-то некоторые армянские историки. Между тем, Утик как зимняя резиденция армянских царей упоминается в период правления Ерванда Последнего (конец III века до н.э.) и, естественно, что предстает как часть Царства Арташеса I Великая Армения⁹.

Р. Мехтиева очень интересует вопрос о том, как долго Армения была независимым государством. Он как скороговорку твердит взятый у турецких фальсификаторов вымысел, согласно которому Армения якобы до 1918г. на очень короткий период была независимой, находилась в фактической или абсолютной зависимости от других государств. Далее приводится следующее заключение: в краткий период независимости армянские цари пытались распространить свою власть на соседние страны, и якобы – за исключением эпохи Тиграна Великого – нет данных о том, что Армения владела территориями современного Азербайджана. И только в правление Тиграна Великого Армения временно владычествовала над землями, которые располагаются выше Аракса. В то же самое время Р. Мехтиев, принимая, что Страбон упоминает Орхистену-Арцах в составе Армении, тут же отмечает, будто географ не сообщает о том, что там живут армяне¹⁰.

Что и говорить, имеем дело с таким примитивным фальсификатором, у которого ложь, как гласит народная мудрость, на тараканьих ножках. Начнем с того обстоятельства, что Орхистена-Арцах не входит в число областей, которые присоединили к своим царствам Арташес и Зарех. И если население объединенных ими стран, по словам Страбона, также было армяноязычным, то излишне даже говорить о том, что до этого входящая в состав Великой Армении Орхистена-Арцах не была армянской. Удивительно, но автора абсолютно не волнует тот факт, что если в данном отрывке своего труда Страбон не упоминает армян Орхистены-Арцаха, то и вовсе нет сведений относительно того, что жители Орхистены-Арцаха были представителями другого народа. Впрочем, замечая данное обстоятельство, автор заявляет, что есть множество других источников и свидетельств, которые якобы удостоверяют наличие в Арцахе албанского населения. С целью обосновать собственный вымысел он приводит сообщение Страбона о том, что Кура протекает по территории Албании¹¹. Истинность данного сообщения мы еще обсудим, однако нас удивляет тот факт, что Р. Мехтиев однозначно сознательно игнорирует другие свидетельства Страбона.

Итак, почему автор забывает упомянуть тот факт, что согласно Страбону, Шакашен (Сакасена) и Араксена составляли часть Армении¹²? А это означает, что в состав Армении входили расположенный на севере Орхистены-Арцаха Шакашен и находящийся на востоке Отена-Утик. Приведем и другие сообщения из труда Страбона «География»:

«К югу от части Гирканского моря и от всего перешейка между этим морем и Понтом простираются большая часть Армении, ...»¹³.

«Страна мосхов, в которой находится святилище, делится на 3 части: одна часть под властью колхов, другая – иберийцев (грузин. – Б.А.), а третьей владеют армяне»¹⁴.

«В центре Иберии находится равнина, по которой протекают реки. Самая большая из них Кир. Он берет начало в Армении и, тотчас вступая в

⁹ См.: Мовсес Хоренаци. История Армении. Пер. с древнеарм. языка. Ер., 1990, кн. II, гл. 44, 45.

¹⁰ См.: <http://www.Trend.az>. 29.10.2010, с.9.

¹¹ См.: Strabo, XI, IV, 2. Автор по ошибке написал XI, IV, 1.

¹² Указ. соч., II, I, 14.

¹³ Указ. соч., II, V, 31.

¹⁴ Указ. соч., XI, II, 18.

вышеупомянутую равнину, принимает Араг (текущий с Кавказа) и другие притоки, а затем через узкую долину течет в Албанию; между этой долиной и Арменией река мощно проносится по равнинам, весьма богатым пастбищами, принимает еще больше рек, в том числе Алазаний, Сандобан, Ретак и Хан (все сухоходные), и, наконец, впадает в Каспийское море. Прежде она называлась Кором»¹⁵.

«...а последнюю сторону (Албании. – Б.А.) образует Армения, граничащая с ней; Армения частично представляет собой равнину, частью же – гористая страна, подобно Камбисене, где армяне граничат одновременно с иберийцами и албанцами»¹⁶.

«...равнина Аракса, по которой река Аракс течет до границ Албании, впадая в Каспийское море. За этой равниной идет Сакасена (Шакашен. – Б.А.), тоже граничащая с Албанией и с рекой Киром; еще далее идет Гогарена (Гугарк. – Б.А.)»¹⁷.

«Величину страны (Армении. – Б.А.) Феофан определяет так: ширина 100 схенов, длина же вдвое больше, принимая схен равным 40 стадиям. Однако он слишком преувеличивает. Ближе к истине будет считать длиной цифру, данную им для ширины, а за ширину принять половину этой цифры или немногим больше. Таковы природные свойства Армении и ее могущество»¹⁸.

Приведенные факты, обогатить которые другими первоисточниками не представляет никакой сложности, бесспорно указывают на то, что г-н Р. Мехтиев просто фальсифицирует. Его основной аргумент – это то, что река Кура течет по территории Албании, как сообщает Страбон. Но этот вопрос также имеет свое объяснение, которое мы сейчас представим.

Дело в том, что как название Албания, так и наименование Агванк имеют сугубо армянское происхождение и образованы от армянского слова «³ Օ» («аг», Տալ, что означает «соль», однако это «Օ» (γ, gh) в точности не передается русской фонетикой и традиционно обозначается либо как «г», либо как «л»). Согласно сообщению Мовсеса Хоренаци, потомок (h)Айка (читается как «Наик») Сисак унаследовал Алванскую равнину, включая ее обращенную к горам сторону, от реки Ерасх до крепости Хнаракерт, «страна же получила название Алвации (Алуанк. – Б.А.) из-за его кроткого нрава, ибо его называли „алу“. И вот, один из его потомков, упомянутый именитый и доблестный Аран, и был назначен парфянином Валаршаком наместником-десятитысячником. Говорят, что племя утийцев и княжества гардманцев, цавдейцев и гаргарцев происходят от его отпрысков»¹⁹.

Мовсес Каланкатуаци, который целиком пользовался трудами Отца Армянской истории, происхождение наименования «Алуанк» связывает с Араном, а не с кротким нравом Сисака²⁰. Известно, что «алу» произошло от «ал», представляя собой просклоненную форму слова в творительном падеже. «Алу» означает приправленный солью, то есть приятный, сладкий, вкусный и, как вскоре увидим, также плодородный²¹. Однако не всегда творительный падеж слова «ал» звучал как «алу». Этой форме предшествовала форма «алов», которую заимствовали грузины, положив начало рождению слова «gaaloveba», означающего в грузинском «становиться сладким, приобретать приятный вкус»²². Однако форме «алов» предшествовала древняя форма «алоб». Первоначально армяне в качестве «страны плодородной равнины» называли

¹⁵ Указ. соч., XI, III, 2.

¹⁶ Указ. соч., XI, IV, 1.

¹⁷ Указ. соч., XI, XIV, 4.

¹⁸ Указ. соч., XI, XIV, 11.

¹⁹ Мовсес Хоренаци. Кн. 2, гл. 8.

²⁰ См.: Мовсес Каланкатуаци. История страны Алуанк. Ер., 1983 (на арм. яз.), с.8 (гл. 4).

²¹ См.: Гр. Ачарян. Этимологический коренной словарь армянского языка. Ер., 1971 (на арм. яз.). Т. 1, с.114-117.

²² Указ. соч., с.116.

«Алобанк» правобережье реки Кура, как это явно видно из сообщения Мовсеса Хоренаци. «Алобанк» был сугубо географическим понятием, и, поскольку левобережье Куры представляло продолжение этой обширной равнины, то на вопрос совершивших поход на Албанию римлян о том, какая страна находится на левом берегу Куры, армяне ответили «Алобанк», то есть «страна плодородной равнины». Римляне превратили «Алобанк» в «Алобанию», и так как в далекой Шотландии и Галлии существовали Албании, а в Италии – Albanus mons (Албанские горы. – Б.А.), то из-за схожести звучания они превратили «Алобанию» в «Албанию» («Albania»). Эта форма была законсервирована в греко-римском мире, однако в армянском языке подверглась характерным для него уникальным фонетическим изменениям. «Алобанк» впоследствии превратился в «Алованк», а в результате превращения «ов» в «у» – в «Алуанк». Гораздо позднее, когда «л» начало произноситься как «у» (Ū, gh), «Алуанк» в армянском стал звучать как «Агванк». Судя по всему, об этом знал и великий географ из Амасии Страбон, когда писал, что Кура течет через Албанию, иными словами, через Албанскую или плодородную равнину. Такова истина, хотя об этом можно было и не писать, ибо **утверждение, будто так называемые албанцы-алванцы являлись предками азербайджанцев, сродни заявлению, что греки были предками турков.**

Тем самым, для азербайджанцев не имеет равным счетом никакого значения тот факт, владела ли Армения Агванком или нет. Реальность заключается в том, что эта страна не только в период правления Тиграна Великого, но и в последующие столетия не единожды находилась в подчинении Царства Великой Армении. Фактов, свидетельствующих в пользу этого, можно приводить сколько угодно. Просто напомним один из них. В официальной грамоте Царства Великой Армении «Гахнамак» или, как называют ее исследователи, «Зоранамак», говорится, что численность армянского войска вместе с солдатами, находящимися в завоеванных землях, составляла 120 000 человек. Очень важно, что эти края считаются завоеванными. Понятно, что Армянское царство не могло владычествовать над соседними крупными державами, а следовательно, речь точно идет о Вирке (Иберии) и Агванке (Албании)²³.

Один из вопросов, которые поднимает Р. Мехтиев, касается проблемы образования азербайджанского народа, поскольку, согласно армянским исследователям, азербайджанцы стали выступать в качестве народа менее чем столетие назад, а все, что было на этих территориях до начала XX века, к азербайджанцам не относится.

Честно говоря, практически не имеет значения, как будут называться наши восточные соседи: тюрками или азербайджанцами. Известный факт, что племена тюрков-сельджуков впервые появились в восточных и частично западных частях территории современного Азербайджана лишь в середине XI века. А то, как проистекали процессы образования этноса, можно отчетливо зафиксировать лишь через события начала XVI столетия. Может возникнуть вопрос: почему надо начинать только с событий начала XVI века? Ответ на вопрос звучит следующим образом: ни во времена господства караююнлу, ни в период владычества аг-коюнлу определенный народ так и не сформировался. В начале XVI века племенами кызылбаши было создано Сефевидское государство, которое азербайджанские историки склонны считать «азербайджанским». Мы вовсе не вступаем в спор с нашими «находчивыми» оппонентами, поскольку суть государства кызылбаши, несмотря на то, что у власти оказались тюркские племена, была бесспорно персидской, что находится вне всякого сомнения. Дело в том, что в основе этого государства лежал не национальный принцип, а **шиитская вера**. Если даже гипотетически примем, что государство было, так сказать, «азербайджанским», все равно в среде племен кызылбаши не существовало менталитета и духовного начала, присущего единому этносу. И это было обусловлено преимущественно неимением собственного государства. Так значит, может ли какому-либо азербайджанскому историку прийти на

²³ См.: Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана. СПб, 1908, с.252.

ум, будто бы, например, Шах-Аббас не был персидским шахом, хотя его тюркское происхождение не вызывает никакого сомнения?

Известно, что в условиях наличия собственного государства формирование французского народа продлилось несколько столетий. То же самое можно сказать про русский и немецкий народы. Следовательно, если в начале XVI века мы имеем дело не с единым народом, а с племенами, то потребовалось бы по крайней мере несколько столетий для его преобразования в народ, который назывался тюркским, а ныне – азербайджанским. В условиях персидского государства, когда в основе всего лежало шиитское направление ислама, процессы образования народа протекали не особенно быстрыми темпами. И не случайно, что в среде тюркоязычного населения Ирана лишь совсем недавно стали более или менее проявляться национальные чувства. Если даже примем, что еще в период персидского владычества созрели предпосылки для формирования азербайджанского народа, то мы должны заключить, что эти процессы ускорились лишь в эпоху русского владычества. По крайней мере, **раньше второй половины XIX века невозможно обозначить окончательного формирования азербайджанского народа.**

3. Приемы по подмене топонимов

Мысленные упражнения Р. Мехтыва вокруг названия «Азербайджан» могут вызвать разве что улыбку²⁴. Начнем с вопроса, как появились понятия Атрпатакан, а из него – географические понятия Адрбеджан и Азербайджан. Наименование «Атрпатакан» (Атропатена) было присвоено западной части Мидии, которая в качестве сатрапии была отдана Атрпату, имя коего означает не что иное как «владыка огня» или «жрец огня». И если впоследствии образовалось царство Атропатена, то оно было сугубо Мидийским государством. А мидяне были просто иранскими племенами и никоим образом не могут считаться предками азербайджанцев. Это была иранская страна в период Сасанидов, а также в эпоху арабского владычества. Следовательно, вне зависимости от того обстоятельства, какие области Азербайджан как административная единица включал в себя в период арабского владычества, он все равно оставался всего лишь административной единицей. Если Р. Мехтiev настолько объективен, то почему он не отмечает, что арабская административная единица Арминия включала не только Армению, но также Иберию и Агванк, который он все время называет Кавказской Албанией. Да будет Р. Мехтievу известно, что административные единицы могут и расширяться, и сужаться. Причем, в данное столетие Азербайджан был административной единицей Арабского халифата. И если автор интересуется территорией и границами наместничества Арминия, то может обратиться к работе А. Тер-Гевондяна «Армения и Арабский халифат» (Ереван, 1977).

Р. Мехтiev приводит свидетельства различных авторов, призванных показать, будто «Азербайджан» располагался как севернее Ерасха, так и южнее. В частности он опирается на меморандум 1864г. английского консула в Тебризе Кейта Аббота, где сказано: «Страна, известная персам как Азербайджан, разделена между ними [Персией] и Россией. Последняя владеет 5/8 [Азербайджана], территория которого составляет примерно 80.000 кв.миль или равна площади Великобритании; таким образом, 50.000 кв.миль принадлежат России и 30.000 кв.миль – Персии. Российская часть [Азербайджана] граничит с севера и северо-востока с горами Кавказа, простирающимися до окрестностей Баку на Каспии. На западе в него входят провинции Имеретия, Мингрелия, Гурия и Ахыска (Ахалцихэ. – Б.А.), принадлежащие теперь России; на востоке – Каспийское море, а на юге граница обозначена рекой Арасс (Аракс)... через Муганскую степь к округу Талыш и маленькой рекой Астура (Астара), которая течет

²⁴ См.: <http://www.Trend.az>. 29.10.2010, с.10-11.

через этот край в Каспийское море. В данную область входят следующие территории: Грузия или Гюрджистан, состоящая из Кахетии, Сомехети, Казаха; магометанские области Эривань (Эриван. – Б.А.), Нахчыван (Нахичеван. – Б.А.), Карабах, Гянджа, Ширван, Шеки, Шамахи (Шемаха. – Б.А.), Баку, Куба, Сальян и часть Талыша»²⁵. По мнению Р. Мехтиева, нельзя обвинять английского консула в фальши и служении «азербайджанской пропаганде». За этим следует вывод: якобы в 60-ые годы XIX века население Еревана, Нахичевана и Карабаха – даже после переселения сюда армян – продолжало оставаться преимущественно мусульманским, иными словами – тюркским.

Безусловно, английского консула не обвинишь в «**служении азербайджанской пропаганде**», однако его безоговорочно можно обвинить в **неведении**, а Р. Мехтиева – в **невежестве**. По словам консула, на западе в Азербайджан входили Имеретия, Мингрелия, Гурия и Ахалцихэ. Понятно, что цитирующего его автора интересует не это: он очень волнуется при виде Еревана, Нахичевана и Карабаха в составе Азербайджана. Однако остается непонятным, каким образом английский консул в Тебризе втиснул в «Азербайджан» вышеупомянутые провинции Западной Грузии, которые никогда не принадлежали Персии и даже при большом желании не могли входить в так называемую административную единицу Азербайджан. Просто диву даешься, когда консул пытается включить **Гюрджистан** в состав Азербайджана. Дело в том, что с 1762 года Восточно-Грузинское царство являлось полностью независимым от Персии государством – вплоть до присоединения к Российской империи, а до этого представляло собой хотя и вассалные Персии, но два царства – Картлию и Кахетию. Как видим, запись английского консула в случае названных территорий – просто абсурд. А если наличествует одна нелепость, то насколько оправдано бурное желание Р. Мехтиева опираться на данную запись?

А теперь перейдем к тому, что Ереван, Нахичеван, Карабах, Гандзак (Гянджа) будто бы являлись «магометанскими областями». Консул в Тавризе буквально ни сном ни духом не ведал ничего. Если в течение первых трех десятилетий XIX века армянское население по численности несколько уступало мусульманскому, на чем ниже остановимся подробнее, то говорить о таком положении дел в 60-ые годы XIX столетия, по крайней мере, смешно, ибо все выглядело иначе. Следовательно, вместо того, чтобы с телачьим восторгом трубить невежественные заявления английского консула, можно было просто обратиться к данным официальной российской статистики, которые рисуют совершенно иную картину. Если же г-н Р. Мехтиев будет руководствоваться подобными случайными сообщениями, то **можно с полной уверенностью заявить о ненаучности современного азербайджановедения**.

Конечно, в Армении в результате утверждения кочевого тюркского элемента тюркские топонимы составили довольно большое количество²⁶. Это было обусловлено фактом временного господства пришлого элемента. Да будет Р. Мехтиеву известно, что тюркский элемент по большей части переводил армянские топонимы, он приспособил их к своему языку, и только в 10 процентах случаев сам давал названия – согласно примитивному мышлению кочевника. Если вода в глазах кочевника выглядела черной, то река или речка неминуемо получала название Кара-су (Черная вода), если камень был похож на нос, то создавалось наименование Кара-бурун (Носоподобный камень), если скала напоминала волчье ухо, то рождалось имя Курд-Кулаг (Волчье ухо) и т.д. В Армении упоминается населенное мусульманами село Донгузлу (Хозишен; «хоз» на армянском означает «свинья». – Б.А.). Возникает вопрос: как могли мусульмане назвать свое село Донгузлу? На самом деле, мусульманские переселенцы, завладев армянским селом, просто армянское название села Донкуйс (На речной стороне. – Б.А.) приспособили к своему языку и по-своему осмыслили.

²⁵ Keith E. Abbott. Extracts from a Memorandum on the Country of Azerbaijan, Proceedings of the Royal Geographical Society of London, Vol. 8, N 6 (1863-1864), pp. 275-279.

²⁶ См.: <http://www.Trend.az>. 29.10.2010, с.12.

Выдающийся армянский историограф Степанос Орбемян упоминает в области Сюник Армении гору Куракахац (жеребенок играет), которую в дальнейшем утвердившиеся в Сюнике тюркские племена просто перевели и назвали Кулун-ойнах, то есть жеребенок играет²⁷. То же самое можно сказать относительно названий горы Харснаваз и горы Харснасар в Вайоц Дзоре, которые тюркские племена превратили в Гялинкау (та же самая «невестина гора». – Б.А.). Причем, этот список можно продолжать до бесконечности.

Насколько нам известно, Р. Мехтиев – всего лишь доктор философских наук, следовательно, более чем удивительно, что он пытается продемонстрировать свои познания в сфере языкознания. Множество диалектов в армянском языке привели его к такой нелепой мысли, что армянский не является языком одного народа. И он пробует обосновать это различиями в строении обнаруженных в гробницах черепов по сравнению с черепами современных армян. Излишне говорить, что это настоящая **глупость**, поскольку и народ, и нация не есть явление генетическое, а социальное. Автор не знает или считает лишним отмечать, что форма или вид черепа может меняться даже в зависимости от пищевых изменений.

Особенно поразительна та мысль, будто смело можно ставить под сомнение связь армян с арменами²⁸. Да будет Р. Мехтиеву известно, что армяне имеют одно этническое наименование «хай» («hau»), а соседние народы называли их «арменами» или «арманами» от имени армянского царя Арамани, который завоевал большую славу у соседних народов благодаря своей великой политической деятельности. И вообще, автору, не имеющему подобных элементарных познаний, лучше бы заняться изучением черепов современных азербайджанцев, дабы убедиться, что с точки зрения антропологии, он будет иметь дело с более чем многообразием. А тип армян настолько характерен, что немецкий антрополог фон Лушан просто назвал его «арменоид».

По мнению Р. Мехтиева, армяне арменизировали также топоним **Арцах** и придумали селение **Вараракн**, о котором идет речь в выступлении президента РА 16 октября в Горисе. Согласно Р. Мехтиеву, ни в одном первоисточнике якобы нет сведений о селении Вараракн и это название придумано и искусственно закреплено за той местностью, где карабахские ханы основали Ханкенди. Более того, Вараракн, который он сознательно пишет с малой буквы, будто бы является бесполезным вымыслом армянской пропаганды. Р. Мехтиев, не имея под рукой серьезных исторических фактов, также утверждает, что «древнеармянскими» провозглашаются и такие вымышленные топонимы, как Бердзор, Каравачар (Карвачар), Кашатаг и даже Тигранакерт. Чересчур увлекшись своей явной фальсификацией, он пишет, что городу было дано название Тигранакерт, поскольку эта земля пригляделась армянам, и в помощь их захватническим планам «лаборатории исторической фальсификации состряпали фальшивые свидетельства и летописи, на которые они теперь сами же с умным видом ссылаются»²⁹.

При знакомстве с подобными утверждениями невольно думаешь, что отвечать на нелепицы такой степени – пустая трата времени. Однако попытаемся – самым жестким образом – вывести на чистую воду безграмотность Р. Мехтиева.

Что удивительного в том, что наименование Арцах – армянское? Вторая часть топонима Арцах («цах») попросту означает «лес», что встречается в санскрите, персидском и во многих других индоевропейских языках³⁰. Первая часть топонима, которая в те далекие времена должна была звучать как «³ օի» («aig») и должна была быть воспринята в ванских клинописных надписях и со стороны греков как «O», означает «свежий ветер»³¹. И поскольку клинопись не различает «O» и «У», географическое

²⁷ Степанос Орбемян. История области Сисакана. Тифлис, 1910 (на арм. яз.), с.361.

²⁸ См.: <http://www.Trend.az>. 29.10.2010, с.11.

²⁹ Там же.

³⁰ См.: Гр. Ачарян. Этимологический коренной словарь армянского языка. Ер., 1979 (на арм. яз.). Т. 4, с.446.

³¹ См.: Указ. соч. Т. 1, с.362.

название в ванских надписях отразилось в виде Urtehe. Другими словами, Арцах означал «Ветренный лес», что полностью соответствует его лесной природе. Когда войска Сардури II достигли Арцаха, но не вторглись сюда, возможно, на вопрос о том, какая страна находится по ту сторону горной цепи, прозвучал следующий ответ: «Ветренный лес». И это действительно понятно, поскольку для жителей безлесного бассейна Гегамского озера характерная черта Арцаха – это его лесистость.

Существование Тигранакерта в Арцахе, которое зафиксировали Отец Армянской истории Мовсес Хоренаци³², историк Себеос³³ и другие, а его развалины описали С. Джалалян, Макар Бархударян и другие, было полностью подтверждено последними раскопками.

У автора весьма смутное представление относительно понятия «Ханкенди». Впервые, несмотря на то, что Ханкенди означает «ханское село», он вовсе не был основан карабахскими ханами, а был построен в 1847 году русскими в качестве казармы. Однако с течением времени гарнизон переносится отсюда, и здесь остаются лишь семьи женатых военнослужащих, некоторые военные и казаки. После этого здесь обосновались около 60 армянских семей, которые переселяются в Ханкенди из соседнего Шуши, из сел Кркжан (Каркажан), Ханацах, Гюллуджа и Пахлул.

А теперь о Вараракне, который вызвал столь сильный гнев Р. Мехтиева. Дело в том, что равнина, на которой расположено село Ханкенди, принадлежала жителям армянского селения Вараракн, каменная церковь и кладбище которых сохранились на левом склоне северного лога равнины – у родника Вараракн. Жители села Вараракн ранее переселились в Шуши, и на территории опустевшего села русские построили вышеупомянутые казармы.

Р. Мехтиев объявляет вымышленными Бердзор, Каравачар, Кашатаг и многие другие армянские топонимы. Если бы автор причинил себе небольшое неудобство и ознакомился бы с памятником географической мысли V века «Ашхарацоц»-ем, то убедился бы, что наименование Бердзор, означающее «Ущелье шурфов», существовало и ранее³⁴. И как бы это ни было неприятно для Р. Мехтиева, мы вынуждены отметить, что Каравачар («каменный рынок») находился в верховьях реки Тартар и получил свое название от находившегося здесь каменного рынка. Он был центром рукописного искусства: сохранилось несколько рукописных памятников, созданных в Каравачаре. Курдские племена, вторгшиеся сюда во второй половине XVIII века, исказили данное название и превратили его в Кельбаджар³⁵.

Название Кашатаг широко употребляется в армянских летописях. Но мы приведем только одно упоминание, которое имеется в труде армянского историка Степаноса Орбеляна. Говоря об уездах области Сюник, он пишет: «Пятый – уезд Агахеч, который ныне называется Кашатаг и Хожораберд»³⁶.

Полагаем, и Р. Мехтиев согласится с нами, что авторы вышеупомянутых трудов вряд ли создавали свои творения под влиянием политических событий конца XX и начала XXI веков.

После всего этого приведенный Р. Мехтиевым перечень тюркоязычных топонимов может вызвать только недоумение. И разве в диво, что вследствие иноземного владычества в Армении появились тюркские наименования местностей, число которых умножилось в результате насильственного переселения армян в начале XVII века, когда носителей этих топонимов силой заставили покинуть родину, а кочевые племена мусульман то здесь, то там давали новые названия? Ясно, что после возвращения в первые три десятилетия XIX века изгнанных в Персию армян и части армян из Персармении, в

³² См.: Мовсес Хоренци. Кн. 1, гл. 30.

³³ См.: История епископа Себеоса. Ер., 1939 (на арм. яз.), гл. 36.

³⁴ См.: «Ashkharhatsoyts (Asharhac'oyc'), with an untrouction by Robert H. Hensen», New York, 1994, p.33.

³⁵ Доктор, проф. А.Г. Абрамян. Научные труды Анании Ширакаци. Ер., 1994 (на арм. яз.), с.350.

³⁶ Степанос Орбелян. История области Сисакана. Тифлис, 1910 (на арм. яз.), с.12.

российские владения Восточной Армении ситуация практически не изменилась, поскольку они имели дело с новыми топонимами. По сути, данного перечня можно было вообще не касаться по вышеупомянутой общеизвестной причине, однако в списке имеет место такое невежество, не указать на которое было бы просто ошибкой.

Р. Мехтиев упоминает **Басаркечар**³⁷, который был переименован в Варденис, однако вовсе не желает отмечать, что до того, как кочевые племена назвали село Басаргечаром, оно именовалось Сотком³⁸, а центр уезда – Васакашен или Воскешен. Данное наименование многократно упоминается не только другими историками и в «Ашхараойц»-е, но и в лапидарных надписях. А наименование Басаргечар, пожалуй, является свидетельством разбойничьего образа мышления кочующих предков Р. Мехтиева: как думали, так и переименовывали. Автор сознательно хранит молчание относительно того, что сегодняшний город Степанаван до того, как был назван **Джелалоглу**, именовался Лорэ или Лори. Ныне **Каракилиса** называется Ванадзором, а до того, как именоваться Каракилисой, наименование этой местности звучало как Тандзут. Неужели Р. Мехтиеву кажется, что гора **Арагац**, письменные упоминания о которой в армянских летописях начинаются с V века, называлась Алагезом? Как говорят в народе, «ври, ври, да не завирайся!» К сведению Р. Мехтиева, **озеро Севан** издревле известно не только как Севан, но и как **Гегамское море**, **Гегаркунисское море**, **Лихнитис**, а название Гёкча (Гёйча), то есть голубая вода, озеру дали вторгшиеся сюда тюркоязычные кочевые племена.

Господин Мехтиев, сообщая, что название Арпачай абсолютно новое, а наименование **Ахурян** упоминается еще в эпоху клинописей. Однако ж нет, все это курьез, если сравнить с той мыслью автора, будто название Эчмиадзин первоначально было **Уч-Муадзин**. Название Эчмиадзин упоминается с начала IV века и в переводе с армянского означает **«сошел Единородный»** («иджав миацин»)³⁹. Неужели основанная в начале IV века первопрестольная церковь Армении могла быть названа Уч-Муадзин, в то время, когда носители **«Уча»** еще бродили по просторам Алтая, а арабы пока что не появились на политической арене, чтобы армяне позаимствовали у них слово **«Муадзин»**? Не ставьте сами себя в глупое положение, господин Мехтиев, обнаруживая собственную неграмотность и **невежество** своего клана.

4. Продолжение албанских мысленных потуг

Теперь обратимся к манипуляциям, которые проделывают азербайджанцы с Агванком⁴⁰. Господин Мехтиев, вовсе не нужно опираться на Б. Ишханяна, И. Орбели и на абсолютно несведущего в этом вопросе Р. Сюни. **Исследователи, которые являются по национальности армянами, также могут ошибаться.** Со всюю ответственностью заявляю, что указанные вопросы неверно прокомментировал также академик С. Еремян. И самое важное, как мы уже выше отмечали, Агванк или Албания – это обычное географическое понятие, равнозначное Гугарку, Васпуракану, Цопку и т.д. И не случайно, что часто у того или иного историографа или в лапидарных надписях параллельно отмечается не только тот факт, что **человек, о котором идет речь, родом из Агванка, но и то, что он по национальности армянин.**

Видно, что Р. Мехтиев очень интересуется так называемыми кавказскими албанцами, посему заявляет, что до армяно-азербайджанского столкновения, связанного с Нагорным Карабахом, армянские историки особенно не оспаривали вхождение Арцаха в состав Кавказской Албании и факт наличия в этих краях албанского населения. И будто бы армянская историография пыталась отрицать существование Кавказской Албании в

³⁷ См.: <http://www.Trend.az>. 29.10.2010, с.12.

³⁸ См.: Степанос Орбелиян. Указ.изд., с.12, 173, 272, 514.

³⁹ См.: Словарь топонимов Армении и прилегающих областей. Ер., 1988 (на арм. яз.). Т.2, с.349-353.

⁴⁰ См.: <http://www.Trend.az>. 29.10.2010.

античности и в эпоху раннего средневековья, однако, невольно принимая этот факт, проводили границу между Арменией и Албанией вдоль реки Кура. И надо полагать, что если бы претензии армян распространялись до Апшерона, то Кавказская Албания вынуждена была бы переместиться на другой берег Каспийского моря. Именно с помощью подобных доводов утверждается, что самые безумные армянские историки даже сегодня не перестают говорить об «армянском Бакуракерт».

Автор, обвиняя в абсурдности армянскую историографию, сам оказывается в нелепом положении. Интересно, о каком это Бакуракерт разглагольствует Р. Мехтиев, когда подобной постановки вопроса в арменоведении и не выдвигалось? Потому вовсе не случайно, что автор не упоминает ни одной фамилии. Была предпринята попытка поместить Багаван на месте города Баку, однако данная точка зрения давно получила опровержение, поскольку уезд Атши-Багаван помещается в окрестностях населенного пункта Баджарван⁴¹. А о том, что граница между двумя государствами – Великой Арменией и Албанией – проходила вдоль реки Кура, свидетельствует множество источников. О сообщении Страбона мы уже отмечали. Теперь приведем данные Плиния Старшего и Клавдия Птолемея. Итак, согласно Плинию Старшему, «Великая Армения... в ширину простирается слева по Араксу до Кюра (Куры. – Б.А.)»⁴². Примечательны данные Клавдия Птолемея. Согласно первому его сообщению, Албания на севере граничит с указанной частью Сарматии (книга V, гл. 9, 7), на западе – с Иберией (по указанной линии), на юге – с той частью Великого Айка, которая расположена от общей границы ее с Иберией до Гирканского моря, устья реки Кюр...⁴³. А в описании Великой Армении тот же самый автор пишет: «Великий Айк с севера граничит с частью Колхиды, Иберией, с Албанией – по линии, проходящей вдоль реки Кюр, ... на востоке – с той частью Гирканского моря, которая простирается от устья реки Кюр до границы с координатами 79° 45' 43° 20', и с Мидией, по линии, протянувшейся отсюда до горы Каспий, отроги которой имеют координаты 79° 42' 30' и 80° 30' 40°»⁴⁴. Может, полагая, что в XXI веке найдутся люди, которые попытаются поставить под сомнение его данные, он еще раз отмечает: «Стратегии части территории Армении, которая расположена между реками Евфрат, Кюр и Аракс, – это Тосарена (Гугарк. – Б.А.), находящаяся близ Мосхийских гор, Катарзена, выше так называемых Бокас, у реки Кюр, и Отена; у реки Аракс – Колтена (Каспиана. – Б.А.), а ниже ее – Содукена; близ горы Паридр – Сиракена (Сисакан. – Б.А.) и Сакасена (Шакашен или Гардманацк. – Б.А.)»⁴⁵.

И поскольку Р. Мехтиев очень доверяет академику С. Еремян, то советуем ознакомиться с его статьей «Великая Армения», которая есть в его труде «Армения по „Ашхарацоц“-у» и которая, как бы это ни было «прискорбно», опровергает нелепости Р. Мехтиева. Мы абсолютно целенаправленно цитировали данные из первоисточников и даже избегали обращения к армянским источникам, в частности к «Ашхарацоц»-у, следовательно, это просто абсурд, когда Р. Мехтиев, отставляя в сторону первоисточники, обращается к той или иной точке зрения, выраженной А.Е. Крымским, Н.Я. Марром.

Создание албанского государства Р. Мехтиевым и многими другими исследователями относится к IV-III вв. до н.э. и в качестве обоснования приводится произведение автора II в. н.э. Арриана Флавия «Поход Александра». Хорошо, что Р. Мехтиев знаком с указанным сочинением, но тем не менее, было бы замечательно, если бы он ознакомился также с трудом Курция Руфа «*Historiarum Alexandri Regis Macedonum libri quae supersunt*» (Москва, 1903). И что же? Оказывается, что Курций Руф, который писал свою работу в I веке н.э., абсолютно не имел представления об участии албанцев в

⁴¹ См.: С. Еремян. Армения по «Ашхарацоц»-у. Ер., 1963 (на арм. яз.). С.42.

⁴² Pliny. Natural History. London, 1950, VI, 9, 25.

⁴³ Claudii Ptolemaei Geographia, E codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione indicibus tabulis instruxit Carolus Muellerus voluminis Primi. Parisiis, 1901. Книга V, 1.

⁴⁴ Указ. соч. Книга V, гл. 12, 1, 3.

⁴⁵ Указ. соч. Книга V, гл. 12, 8.

битве при Гавгамелах в 331г. до н.э. Здесь албанцев заменяют массагеты, что очень существенно. На самом деле, Арриан, исходя из того, что в Албанию вторглись массагеты или мазкуты, как они называются в армянских источниках, заменил массагетов албанцами. По крайней мере, согласно сообщению Страбона, а также данным Мовсеса Хоренаци, не сложно заключить, что «автохтонные» албанцы Р. Мехтиева были всего лишь пришлыми племенами, которые вторглись в Закавказье, бесспорно, с Северного Кавказа и основали свое государство либо в конце II века до н.э. либо в начале I века н.э.⁴⁶

С характерным для кочевников обычаем захватывать богатства соседей Р. Мехтиев считает Мовсеса Каланкатуаци албанским историком и заявляет, что последний якобы подтверждает сведения Мовсеса Хоренаци. Между тем, даже поверхностное исследование показывает, что Каланкатуаци просто целиком следует за Отцом Армянской истории и его трудом. Мехтиев пытается отождествить армянского царя Вагаршака (у него – парфянский царь. – Б.А.) с парфянским царем Вагаршем II (51/52 – 79/80), который назначил Арана наместником Агванка, и поскольку последнему для наместничества была передана область между реками Кура и Ерасх, куда входили «исторические» земли Карабаха – Орхистена (Арцах), Цавдея, Утик и частично Араксена, то, следовательно, границей Агванка на юге являлась река Ерасх (у Мехтиева – Араз. – Б.А.)⁴⁷.

Встает вопрос: если подобным образом – через Отца Армянской истории – Р. Мехтиев пытается провозгласить Кавказской Албанией часть междуречья Куры и Ерасха, то почему он забывает, что М. Хоренаци ничего не говорит о левобережье Куры, а Арана относит к числу потомков Сисака – представителя рода Айка⁴⁸? Ведь, согласно Мовсесу Хоренци, Восточные края Армении были названы Агванком всего лишь из-за плодородия данной равнины, а левому берегу Куры наименование Агванк или Албания дали армяне, исходя из того, что северная часть равнины представляет собой продолжение плодородной долины, и, следовательно, соседнее государство – это всего лишь Албания или Агванк, другими словами – государство плодородной равнины. Не ведающий обо всем этом Р. Мехтиев подробности может почерпнуть из наших статей⁴⁹.

Если человек незнаком с историей Армении, то он может сочинить все что угодно. О каких это албанских племенах может идти речь, если название Цавдек, как отмечает Мовсес Хоренаци, – наименование кадмийцев, которых переселили в Восточные края Армении, передав им в управление одного из краев⁵⁰? Говорить об Утике даже бессмысленно, поскольку название его происходит от армянского слова «овитнер» («долины»). В результате переписываний на протяжении столетий у Отца Армянской истории имеются искажения. Так, в отрывке «Говорят, что племя утийцев и княжества гардманцев, цавдейцев и гаргарцев происходят от его отпрысков»⁵¹ «гардманцы» вследствие недоразумения оказались в ряду потомков Арана, о чем явственно свидетельствует «География» Клавдия Птолема, который в Восточных краях Армении упоминает только Сакасену-Гардманк, Содукену-Цавдек, Отену-Утик⁵².

Во времена Страбона гаргарейцы проживали на Северном Кавказе и только в I веке н.э. вступили в Восточное Закавказье. А когда в Закавказье вторглись массагеты или мазкуты, они были вынуждены отступить в область Шаки-Нуху, как отмечается в «Географии» Вардана Аревелци: «Гаргарейцы – это Шаки»⁵³.

⁴⁶ См.: The Geography of Strabo, XI, IV, 5. История Мовсеса Хоренаци. Кн. II, гл. 6.

⁴⁷ См.: <http://www.Trend.az> . 29.10.2010, с. 14-15.

⁴⁸ См.: Мовсес Хоренци. Кн. II, гл. 8.

⁴⁹ См.: Бабкен Арутюнян. Об Арцахе, Восточных краях Армении и вопросе Карабаха. ИФЖ, 1994, №1-2, с. 256-266; 1995, №1, а также: Административно-политическое положение северо-восточных областей царства Великой Армении. «Вестник Ереванского университета», 1976, №25.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Там же.

⁵² См.: Claudii Ptolemaei Geographia. V, XII, 8.

⁵³ «Ашхарацоц» (География) архимандрита Вардана. Париж, 1960 (на арм. яз.). С. 10.

Вообще неприлично приписывать историку мысли, которые не нашли отражения в его трудах. Просто абсурдно заявлять, будто Мовсес Хоренаци свидетельствует о наличии албанского населения в области Пайтакаран. Между тем, в упомянутом отрывке Р. Мехтиева говорится: «Трдат ... с большой уверенностью, в сопровождении некоего Санатрука из его собственного рода Аршакуни. Прибыв туда, Григорис показал добрый пример; он следовал по пути добродетелей своих отцов, превосходя их целомудрием, а в строгости равнялся с царем. Но когда пришла весть о кончине Трдата, варвары, по проискам самого Санатрука и некоторых других погрязших в постоянной лживости алванских мужей, убили блаженного, растоптав его копытами лошадей на поле Ватнеан близ моря, называемого Каспийским... Санатрук же, возложив на себя корону, завладел городом Пайтакараном и замышлял захватить власть над всей Арменией при помощи чужих народов»⁵⁴.

Мовсес Хоренаци ясно свидетельствует, что Санатрук был родом из армянской династии Аршакидов и, будучи назначенным управляющим в Пайтакаране, после смерти Трдата пытался с помощью чужих народов завладеть армянским тронном. Севернее Куры находилась так называемая Албания, которую Павлостос Бюзанд отождествляет с Мазкутским царством. Санатрук пытался завладеть царской властью, опираясь на силы мазкутов или на «погрязших в постоянной лживости алванских мужей». Следовательно, о каком албанском населении в этом крае может идти речь, если Страбон сообщает, что в указанных территориях проживают малочисленные албанцы и армяне⁵⁵?

А что касается заявления Чарльза Доусета, будто Товма Арцруни упоминает трех албанских князей⁵⁶, то это были князья именуемой Агванской области Армении, по национальности – армяне, посему излишне даже обращаться к этой теме. Арабские источники четко фиксируют то, что они были армянскими патрициями (бадриками).

Из всего этого следует сногшибательное заявление, будто после падения Албанского государства Карабах, будучи частью географического и политического понятия Азербайджан (?), входил в состав азербайджанского государства Саджидов; в X в. являлся частью государства Саларидов; в XI-XII вв. входил в состав государства Шеддадидов; в XII-XIII вв. Карабах составлял часть азербайджанского государства Ильдегизидов. Как уже отмечалось, Р. Мехтиев считает тюркским также Сефевидское государство, в состав которого входил Карабах. И наконец, во второй половине XVIII в. Карабах оказывается в составе Карабахского ханства, а в 1805 году присоединяется к Российской империи⁵⁷.

О чем тут говорить? Это просто созданное малярной кистью соцветие фальсификаций. Начнем с того, что **Саджиды и Салариды были государственными образованиями иранского элемента. Шеддадиды были курдами**, и просто смешно говорить об азербайджанском государстве. Если даже Восточные края Армении или Карабах являлись частью государства Ильдегизидов, то это означает, что последнее насильно захватило и временно владело армянской областью. Как бы громогласно ни провозглашали свои взгляды азербайджанские историки, **Сефевидская Персия была персидским государством**. Р. Мехтиев пишет о входящем в его состав Карабахском ханстве, однако отчего он не упоминает, как армянское население Арцаха-Карабаха в 20-х гг. XVIII в. подняло восстание и попыталось восстановить армянскую государственность? Почему ничего не говорится о том, что Надир-шах создал Союз армянских меликств Хамсы, который был полунезависимым образованием в составе Персидского государства?

Безусловно, некоторые могут перебить меня, отметив, что вся эта дискуссия, по сути, не особенно важна, ибо насколько **кошки** могут являться предками **собак**,

⁵⁴ Мовсес Хоренаци. Кн. III, гл. 3.

⁵⁵ См.: Strabo, XI, VII, 1. А также: «История Армении Павлостоса Бюзанда». Венеция, 1832 (на арм. яз.). Кн. 3, гл. 5. («... [страны] Албанской, ... то есть до пределов Мазкутского царства»).

⁵⁶ См.: <http://www.Trend.az>. 29.10.2010.

⁵⁷ См. там же.

настолько и **албанцы-агванцы** могут быть предками **азербайджанцев**. И если албанцы проживали на левом берегу Куры, то сие никоим образом не превращает эти края в родину азербайджанцев – с исторической точки зрения.

Тем не менее, несколько слов о так называемых албанцах. Исследователи включают в перечень упомянутых Страбоном 26 албанских племен гаргарейцев или гаргаров, удинов, каспов и др. Племена каспов были безоговорочно иранскими племенами, а гаргарейцы и удины во времена Страбона даже не входили в число упомянутых племен, поскольку проживали на Северном Кавказе. Не исключено, что в эти далекие времена население Албании было преимущественно иранским. Кавказские племена оказались на левобережье Куры в период, когда аланы появились на Северном Кавказе и когда некоторые кавказоязычные племена, в частности гаргарейцы и удины, под натиском аланов вторглись в Закавказье и поселились на левом берегу Куры. Подобно тому, как Китай (China) никогда не назывался русским словом «Китай», точно так же созданное на левом берегу Куры государство никогда не носило ни названия Албания, ни наименования Агванк. **Так его называли армяне, и то только в географическом смысле – в качестве страны плодородной равнины.** Как мы увидели, албанцы вовсе не автохтонные: они – пришлый элемент, как отмечает Отец Армянской истории. Возве не случайно, что после падения так называемого Албанского государства ни одно из племен левобережья Куры, которые так и не превратились в единый этнос, не сохранило названия «албан». Племенной образ их жизни продолжался довольно долго, до тех пор, пока вследствие навязанного арабами мусульманства большая их часть не смешалась с пришельцами.

В этом заключается реальная правда, однако на минуту допустим – чисто гипотетически, – что правда на стороне азербайджанской историографии, которая провозглашает албанским население Восточных краев Армении. А кто сказал, что в вопросе ассимиляции этих племен в себе у Армении не было никаких прав, и это являлось неотъемлемым исключительным правом арабов, а впоследствии – пришлых тюркских племен? И как это получается, что представляемое «потомками албанцев» население Арцаха-Карабаха **как неотъемлемая часть армянского народа** вело борьбу не на жизнь, а на смерть против персидского (V век), арабского (VII – IX века) владычества и затем против владычества тюркских племен?

Р. Мехтиев считает, что христианские памятники Азербайджана всегда были объектом фальсификаций со стороны армянской государственности⁵⁸. Нет даже надобности отвечать на эту глупость, поскольку наименование «Албанская церковь» возникло в результате исторических событий, когда некоторые епархии Армянской церкви после создания в V веке марзпанства Ран или Аран вынуждены были в духовно-административном плане войти в ее состав. Несмотря на название «Албанская», это была всего лишь часть Армянской церкви, и если данный католикосат проявлял сепаратистские устремления, то они немедленно пресекались со стороны Армянской церкви. Более того, будучи под игом иноземных завоевателей, Армянская церковь переживала тяжелые периоды, а в какой-то момент число армянских католикосатов достигло даже шести. Следствием этого стало появление Киликийского и Ахтамарского католикосатов, однако это вовсе не означает, что они были церквями чуждых элементов.

Небылицу об уничтожении армянской стороной албанских надписей рассказывайте своим детям, господин Мехтиев. Был сочинен еще один миф – о мнимом уничтожении армянами албано-азербайджанских памятников⁵⁹.

Если Р. Мехтиев желает, то можно указать адрес тех, кто варварски уничтожает памятники армянской культуры. Государственные мужи Азербайджана, можете ли вы сказать, куда сейчас подевались находящиеся на территории Нахичеванской Автономной

⁵⁸ См.: <http://www.Trend.az>. 29.10.2010, с. 17-18.

⁵⁹ См. там же.

Республики тысячи армянских хачкаров Джуги? Или почему исчезли армянские церкви и другие культурные ценности Нахичевана?

Господин Мехтиев, раз и навсегда запомните: ни Мовсес Каланкатуаци, ни Киракос Гандзакечи не были албанскими историографами, а князья Восточных краев Армении, будучи по национальности армянами, могли считаться представителями области Агванк Армении. Церковь в Гандзасаре и другие христианские церкви и часовни в междуречье Куры и Ерасха были созданы армянами и являются частью сокровищницы армянской культуры.

Кстати, один из 72 апостолов – апостол Егише⁶⁰ – не является ни армянином, ни албанцем, он проповедовал в землях Восточных краев Армении, то есть Албанская равнина своим предгорьем была всего лишь частью Армении. Добавим также, что армяне под лозунгом реставрации не уничтожили ни одного монастыря и церкви на этих территориях, поскольку они испокон веков были армянскими. И просто чрезвычайно удивительно, что данный вопрос настолько интересует азербайджанцев-мусульман, которые всегда с удовольствием уничтожали христианские памятники, а в Арцахе даже засыпали землей одну армянскую церковь.

А теперь мы добрались до самой поразительной из фальсификаций Р. Мехтиева. Исходя из его точки зрения, получается, будто бы до середины XV века на Южном Кавказе армян почти что не было и только с 1441 года, когда Джаханшах перенес католикосат из киликийского города Сис в якобы на то время полностью тюрконаселенный Иреван (Ереван. – Б.А.) – в монастырь **Уч-Килиса** или **Уч-Муадзин**, который якобы в древности был албанским монастырем, армянские проповедники приходят в эти края и распространяют христианство. И будто бы до первой половины XIX века число армян в Западном Закавказья было незначительным⁶¹.

Как назвать все это? На наш взгляд, это **хулиганство на государственном уровне**. Самое отвратительное, Р. Мехтиев прекрасно знает, что бесстыдным образом фальсифицирует историю, но это его нисколько не волнует.

Всего в нескольких строчках автора нашли место многочисленные неточности и фальсификации. Прежде всего, Джаханшах не являлся царем тюрко-азербайджанского государства, а был правителем кара-коюнлу, безусловно, имеющих туркменское происхождение. И не он переносил католикосат из киликийского города Сис в Эчмиадзин, иначе киликийский католикосат просто перестал бы существовать. Нельзя забывать, что Киликия на тот период находилась в составе Мамлюкского государства Египта, и Джаханшах не имел никакой власти над этими краями. Дело было абсолютно в другом. После падения Киликийского Армянского государства в Всеармянском киликийском католикосате были сильны прозападные тенденции, и армянское духовенство желало перенести армянский католикосат на территорию Великой Армении, плотно заселенную армянами. Джаханшах пошел навстречу желаниям армян, и в 1441 году армянское духовенство, имея в руках десницу Григория Просветителя, посвятило в сан Католикоса всех армян Киракоса Вирапеци, и армянский католикосат заново утвердился в Эчмиадзине – там, где он и появился в начале IV века.

Р. Мехтиев мог бы и не отмечать изданный А. Папазяном сборник документов «Персидские указы Матенадарана», поскольку никто не собирается ставить под сомнение тот факт, что село Вагаршапат и Эчмиадзинский монастырь мусульмане-иноземцы называли Уч-Килисой. В этом нет ничего удивительного, ибо иноземные захватчики сами решают, как называть тот или иной населенный пункт или монастырь. За примерами не нужно далеко ходить: центр Высокой Армении армяне называли Карин, а турки – Эрзрум, армяне говорили Себастья, а турки – Сываз и т.д. Другой вопрос, по какой причине мусульмане-иноземцы называли Эчмиадзин Уч-Килисой. Необходимо отметить, что

⁶⁰ См. там же, с. 19-20.

⁶¹ См. там же.

изначально Уч-Килисой называлось село Вагаршапат, так как там находились монастыри св. Рипсима, св. Гаяне и св. Шогакат, и поскольку Вагаршапат не был большим населенным пунктом и часто именовался Эчмиадзином по названию первопрестольного монастыря, то иноземцы перенесли наименование Уч-Килиса также и на монастырь. Абсурдно предполагать, что армяне превратили Уч-Муадзин в Эчмиадзин. Для этого необходимо, чтобы Р. Мехтиев указал на упоминание Уч-Килисы или хотя бы Уч-Муадзина в Передней Азии до появления здесь тюркских племен – до XI века, чего он никогда не сумеет сделать.

Р. Мехтиев не довольствуется подобной уродливой фальсификацией и заявляет, что до переселения в начале XIX века в российские владения Восточной Армении (у автора Южный Кавказ. – Б.А.) численность армян здесь была очень малой. Дабы доказать свой тезис, он отмечает, что армяне пришли в эти края с Балкан и проживали в окрестностях озера Ван, а до их переселения на Южный Кавказ здесь доминировало местное тюркское население. Чтобы подтвердить «пришлость» армян он опирается на сообщения Геродота, неверное толкование которых уже давно выявлено в историографии. Как всегда, он и в данном случае ссылается на «Историю армянского народа» под редакцией М.Г. Нерсисяна (Ереван, 1980), на «Histoire de l'Arménie» А. Пастрмачяна (Paris, 1899), на «К предьстории армянского языка» И.М. Дьяконова (ИФЖ, №4, 1983), которые, с его точки зрения, приемлемы для большинства исследователей⁶².

Да будет Р. Мехтиеву известно, что сведения Геродота относятся к фригийцам, которые потерпели поражение от армянского царя Арамани и, превратившись в его подданных, вынужденно стали называться его именем. Это завоеванные армяны и были колонистами фригийцев. Несколько позднее соседние народы назвали армян арманями или арменами – от имени армянского царя Арамани, что сохранилось в сочинении Мовсеса Хоренаци в чуть искаженном виде – Арам. Так что, было бы хорошо, если б азербайджанцы думали о своей пришлости, а не пытались провозгласить пришлыми коренных автохтонных жителей региона – армян. **Более чем смешно, когда относящиеся ко II тысячелетию до н.э. непроверенные сведения сравниваются с генеалогией кочевников Алтая, которые сформировались в нацию лишь в XX веке.**

Р. Мехтиева сильно раздосадовало заявление президента РА Сержа Саргсяна, что население Карабаха на протяжении веков всегда оставалось однородным армянским, и что тюрко-мусульманские кочевые племена вторглись туда и поселились лишь во второй половине XVIII столетия, а численность их в начале прошлого века составляла едва лишь пять процентов от общего числа населения. По мнению Мехтиева, источники говорят о другом: будто бы армяне переселились в Карабах. Развивая свою точку зрения, он заявляет, что османские архивы свидетельствуют о переселении армян в Карабах лишь в XVII-XIX вв., в результате чего якобы изменился этнический состав его населения. Чтобы доказать свои взгляды, автор обращается к работам Дж. Бурнютяна, Сванте Корнелла, А.С. Грибоедова, Н.И. Шаврова, к сборнику «Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией» (АКАК, VII, Тифлис, 1878, документ № 829) и картину русского художника В.И. Машкова, изображающего переселение армян в 1828 году⁶³. Завершив данное свое «расследование», Мехтиев заявляет, что президент РА Серж Саргсян должен был назвать «кочевыми» армян, а не применять слово «кочевой» в отношении магометан.

Не вдаваясь более в подробности этой галиматии, перейдем к разъяснению вопроса. Прежде всего, пусть Р. Мехтиев даже и не думает, что мы собираемся отрицать факт переселения армян из Персии. Безусловно, нет. Однако интересно, задавал ли себе автор вопрос о том, почему в Восточной Армении, которая буквально наводнена тысячами армянских памятников, в начале XIX века армянское население уступало мусульманскому по численности? Разумеется, нет. Ибо, отвечая на этот вопрос, он бы оказался в затруднительном положении. Дело в том, что племена кызылбаши, так называемые

⁶² См. там же, с. 19-20.

⁶³ См. там же, с. 22-23.

«азербайджанские племена», в 1604-1605 гг. осуществили в отношении армян геноцид. По приказу Шаха Аббаса большая часть населения центральных областей Армении и населения Восточной Армении было насильственно переселено, то есть депортировано в глубь Персии⁶⁴.

Конечно, Шах Аббас был царем Персии, как бы азербайджанские историки ни трубили о том, что Кызылбашское государство Сефевидов было азербайджанским. Однако геноцид в отношении армян осуществили тюркские племена кызылбаша. По самым скромным подсчетам, было депортировано свыше 330 тысяч армян, хотя многие исследователи, и надо отметить, что они не далеки от истины, считают реальным числом депортированных цифру приблизительно в полмиллиона. Если даже возьмем наименьшее количество и примем, что прирост депортированных за столетие составляет всего 100 процентов, а это намного ниже показателей реального прироста, то увидим, что армянскому народу был нанесен страшный удар, поскольку 330 тысяч к концу XVII века превратились бы в 660 тысяч, к концу XVIII в. – в 1320 тысяч, к концу XIX столетия – 2640 тысяч, к концу XX в. – 5280 тысяч, иначе говоря, – свыше половины рассеянных сейчас по всему миру армян. А если мы примем за число депортированных цифру в полмиллиона, которая вполне соответствует действительности, то в условиях малого прироста она к концу XVII века достигла бы 1 миллиона, к концу XVIII в. – 2 миллионов, к концу XIX в. – 4 миллионов, к концу XX в. – 8 миллионов, то есть число депортированных даже при условии самого низкого прироста в конце XX столетия равнялось бы численности населения сегодняшнего Азербайджана.

Однако неужели у армянского элемента была возможность естественного прироста? Безусловно, нет. Голод, холод и эпидемии, в прямом смысле слова, подкосили депортированных, и только их жалкие остатки сумели сохранить свое существование.

К переселению армян 1828-1830гг. мы еще обратимся, однако нельзя забывать, что армянский народ пережил тяжелейшие бедствия и после XVII века. Армянский элемент понес большие потери в правление Надир-шаха, и размеры этих потерь трудно даже уточнить. Однако, как бы странно это ни было, армянское население Восточной Армении сильно претерпело даже от христианских государств. Восточногрузинский царь Ираклий II во время своего похода 1779 года депортировал в Грузию жителей восьми армянских деревень (Харанис, Блур, Алетлу, Эвджилар, Кялакарх, Шахриар, Курдукулу и Аштарак), которых заселил в Гори, Авлабаре и Сыгнахе⁶⁵. Хотя небольшую часть депортированных Ираклий II вернул, но с учетом плотнотаселенности армянских деревень Араратской долины, было депортировано более 2000 семей, следовательно, число насильно переселенных превышало 10 тысяч человек.

Население Восточной Армении перенесло тяжелый удар в ходе русско-персидской войны 1804-1813гг. В 1804г. российский генерал грузинского происхождения Цицианов после неудачного штурма Еревана увел вместе с собой в Тифлис 2000 армян, которых поселил в Авлабаре⁶⁶. Не трудно заметить, что армянское население существенно страдало не только от рук мусульманских правителей, но и от христианских государств.

А какова была этническая картина в Ереванском и Нахичеванском ханствах до присоединения к Российской империи? Оказывается, общая численность населения здесь составляла 169 155 человек, из коих армяне – 57 305 человек или 33,8 процента, мусульмане – 84 089 человек или 49,7 процента, курды – 26 911 человек или 16 процентов,

⁶⁴ См.: Аракел Даврижеци. История. Эчмиадзин, 1896, (на арм. яз.); Г. Эзов. Сношение Петра Великого с армянским народом. СПб, 1898; И.П. Петрушевский. Азербайджан в XVI-XVII вв.; «Сборник статей по истории Азербайджана» Баку, 1949, с. 277; История армянского народа. Ер., 1972, (на арм. яз.). Т. 4, с. 95-102.

⁶⁵ См.: Памятная запись для современной национальной истории. «Вестник страны армянской» («Крунк (h) Айоц ашхари»), 1802 (на арм. яз.), №4, с. 280. Г. Нокодзе. Ираклий Великий. Тбилиси, 1988, с. 104.

⁶⁶ См.: И. Шопен. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб, 1852.

и другие народности – 850 человек или 0,5 процента⁶⁷. Если даже вовсе не обращаться к потерям армян начала XVII века, то получается, что этнографическая картина была бы абсолютно другой, если бы не было упомянутых насильственных переселений в конце XVIII и начале XIX столетий. Численность депортированных Ираклием в 1828г. составила бы свыше 22 000 человек, а численность переселенных с помощью Цицианова достигла бы приблизительно 3000 человек, иными словами, численность армян в этих двух ханствах составила бы не 57 305 человек, а 82 305 человек или 43 процента от общего числа населения, а количество мусульман также бы равнялось приблизительно 43 процентам. То есть, даже после трагических событий начала XVII века армянское население практически было бы равно мусульманскому населению.

В азербайджанской историографии много говорится о переселении в 1828 году в российские владения Восточной Армении армян из Персии. Если в XVII веке Шах Аббас депортировал от 330 до 500 тысяч армян, то, даже без учета возможного прироста их численности до 1828г., в 1828 году сюда переселились около 40-45 тысяч армян, большинство которых были из оставшейся Персии части Восточной Армении⁶⁸. Если даже не станем учитывать тот факт, что из сугубо персидских областей не переселилось и половины этой цифры, то большинство переселенцев из персидской части Восточной Армении перебралось в российские владения Восточной Армении.

5. А о Карабахе необходимо забыть

Однако основной мишенью Р. Мехтиева продолжает оставаться армянский Карабах. Автора вывело из себя то, что президент РА Серж Саргсян мусульманское население Карабаха счел кочевым, а армянское – исконно коренным. Мехтиев полагает, что, согласно многим исследователям, мусульманское население до переселения сюда армян из Персии якобы имело численное преимущество по сравнению с армянским населением. К вопросу о том, насколько мусульмане превосходили по числу армян, мы еще обратимся, однако зря Р. Мехтиев порет горячку: ведь известно, летние кочевья мусульман, которые были временными стоянками, превратились в места их постоянного проживания лишь вследствие целенаправленной политики царской власти. И разве Р. Мехтиеву неизвестно, что в связи с вопросом Нагорного Карабаха постоянно, особенно в период столкновений 1905-1906гг., поднималась проблема кочевания мусульман? Тогда почему **столь родное для его народа слово «кочевой» так возмутило автора?**

Не имея желания вдаваться в глубины истории, лишь отметим, что армяне в начале XVIII века составляли более чем преобладающую часть населения Нагорного Карабаха. В письме ведущих представителей и меликов Нагорного Карабаха, направленном в 1725г. Екатерине I, отмечается, что в каждом из шести магалов (уездов) Карабаха насчитывается 36-50 деревень и в каждом селе 600, 500, 400, 200, 100 и 50 хозяйств⁶⁹. В Равнинном Карабахе, конечно, кочевой элемент постепенно рос, и среди этих племен выделялся союз 24 курдских племен (игирмидерт), во главе которых стояло племя Джеваншир. Излишне говорить, что это были, главным образом, курдские, а не тюркские племена. Незначительная часть курдских, а не тюркских племен с разрешения армянских меликов поселяется в армянских меликствах Нагорного Карабаха, навсегда составив столь же незначительное меньшинство. Данное положение несколько изменилось, когда Панах хану удалось завладеть армянскими меликствами. С целью закрепления своей власти он из Грузинского царства и соседних ханств переселил в Карабах целый ряд племен, в числе которых были Карачорлу, Пусиан, Джинли, Демурчи-гасанли, Кенгерлу, Кетанли и др.

⁶⁷ См.: В. Парсамян. История армянского народа. Ер., 1967 (на арм. яз.). Т. 3, с. 116.

⁶⁸ См. указ. изд., с. 77.

⁶⁹ См.: Армяно-русские отношения в первой половине XVIII в. «Сборник документов». Ер., 1967. Т. II, ч. II, с. 249.

Только из одного казаха Ахмед-ага переселяет в Карабах 1500 семей своих соплеменников⁷⁰.

В правление преемника хана Панаха – Ибрагима – вторжение тюркоязычных этнических групп в горные области возобновилось с новой силой, Равнинный Карабах постепенно освобождался от армян, а часть армянского населения насильственно исламизировали. Эти события замечательно охарактеризовал немецкий исследователь А. Гакстгаузен. По его словам, начиная с XVIII века эта красивая страна, то есть Карабах, несла на себе следы глубокого упадка. Вместо взятых в плен армян сюда были переселены ленивые татары и турки, которые со временем начинают полностью превалировать над коренными армянами⁷¹. Именно этот факт заставил армян обратиться с письменной просьбой к Российской империи. Армянское население Карабаха понесло значительные потери во время нашествия Ага Мохаммеда-хана в 1795 году. Множество девушек и женщин были изнасилованы, большое число мужчин убито, а скотина и имущество захвачены. Те, кому удалось спастись, нашли убежище в горах и лесах края⁷². После нашествия Ага Мохаммеда-хана в 1797 году в Карабахе наступил голод, народ претерпел неопишемые лишения, и часть переселилась в Грузию, а часть – в сторону Шемахи, в Россию, Османскую империю и даже в глубь Персии. За голодом последовала чума, жертвами которой стали множество армян, однако большая часть населения с упорством держалась за свои родные земли⁷³. Из письма мелика Меджлума и мелика Абова Екатерине II становится известно, что подданными армянских меликов являлись 12 тысяч армянских семей или приблизительно 70 000 человек⁷⁴. А после того, как 7 октября 1797г. император Павел даровал меликам Карабаха и их родственникам российское подданство, многие карабахские армяне переселились в район казаха и другие области Грузинского царства, в Шаки и Ширван⁷⁵. В результате названных переселений и тюркского притеснения из Нагорного Карабаха эмигрировали около 11 тысяч семей. И тем не менее, в 1805 году в Карабахе жили приблизительно 10 тысяч, а после военных действий 1808г. – 7,5 тысяч армянских семей. Армянское население Карабаха перенесло тяжелый удар в 1812 году, когда было пленено 2200 человек, а 2000 человек вынужденно сбежали. Поэтому численность армянского населения после войны составила всего 5 тысяч семей⁷⁶. Примечательно, что когда Карабах был присоединен к Российской империи, то большое число карабахских армян попытались вернуться в родной Карабах, однако царская власть всячески запрещала это.

Пересчет населения Карабахской провинции, который провели в 1823г. Могилевский и полковник Ермолов II, был осуществлен посредством опросов, да и сами организаторы далеко не были уверены в точности проведенного учета, иными словами, данные вовсе не были надежными. Однако исходя даже из этих данных, как верно отмечает Гамлет Саргсян, население на территории Нагорного Карабаха составляло 36 500 человек, их коих армяне – 84,6 процента, тюркоязычные мусульмане – 14,7 процента и курды – 0,7 процента. 97,5 процента сельского населения были армянами. Для сравнения отметим, что в Карабахской провинции в 1823г. было 17 520 семей, 30 процентов которых являлись армянскими, 22 процента – тюркскими и 2 процента –

⁷⁰ См.: Мирза Юсуф Нерсесов. Правдивая история. Ер., 2000 (на арм. яз.), с. 46-96. Армяно-русские отношения в XVIII веке, 1760-1800. «Сборник документов», т. IV. Ереван, 1990, с. 354. Н. Жуковская. Судьба кочевой культуры. Москва, 1990, с. 54.

⁷¹ См.: А. Гакстгаузен. Закавказский край. СПб, 1857, ч. I, с. 208, 213.

⁷² См.: Обзор Елисаветпольской губернии за 1908 г. Елисаветполь, 1909, с. 3.

⁷³ См.: Армяно-русские отношения в XVIII веке, 1760-1800 гг. «Сборник документов», т. IV, с. 373-375, 378, 459-461.

⁷⁴ См. указ. изд., с. 315.

⁷⁵ См. указ. изд., с. 465, 505-507, 527, 533-535.

⁷⁶ См.: Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Тифлис, 1873, т. V, ч. II, с. 579.

курдскими. Оставшиеся 46 процентов мусульманского населения – в основном жители Равнинного Карабаха – вели кочевой образ жизни⁷⁷.

Если вычесть кочевников, то на территории Нагорного Карабаха получим 54 процента семей. Следовательно, в горной части армянское население составляло более чем 55 процентов, тюркоязычные татары – 36,6 процента, а курды – чуть более 3,7 процента.

В 1897 году, согласно данным первой всероссийской переписи населения, в Нагорном Карабахе проживало 128,6 тысяч человек, из коих 82,7 процента или 106,4 тысячи были армянами, 15,9 процента или 20,4 тысячи – татарами, 1,5 тысячи – русскими и 300 человек – представителями других национальностей. 55,8 процента жителей Шуши являлись армянами⁷⁸.

Мы вовсе не намерены отрицать, что мигрировавшие из Персии армяне поселились также в Нагорном Карабахе.

Ну, существует памятник, посвященный 150-летию переселения армян в Марагу, – армян, в отношении которых азербайджанцы в 1992 году осуществили геноцид. И что из того? Если очень желаете, господин Мехтиев, можем указать на населенные пункты, тюркоязычное население которых было переселено в Карабах азербайджанскими властями. У них просто не хватило времени и ума, чтобы поставить памятники, удостоверяющие их переселение. Такова реальная картина, господин Мехтиев, и не стоит игнорировать эти факты.

Карабахское ханство вовсе не было азербайджанским⁷⁹, оно было персидским, а Кюракчайскому договору 1805г., хотя он и был заключен между ханом Ибрагимом и российскими властями, с точки зрения международного права, – грош цена. Карабахский хан заключил договор с Российской империей, предав Персию. И сами русские не придавали большого значения этому договору, поскольку переход Карабаха к империи в правовом плане был закреплен лишь в 1813 году Гюлистанским договором. А Кюракчайским договором царская Россия всего-навсего сделала тактический шаг, прекрасно понимая, что договор не будет признан ни одним государством, и в первую очередь Персией.

Переходя к событиям XX века, Р. Мехтиев особенно ликует по поводу того, что на пленуме Кавбюро в 1921г. армяне (например, А.М. Назаретян) проголосовали за то, чтобы Карабах остался в составе Азербайджана; и что лидеры карабахских армян (к примеру, Серо Мануцян) приветствовали это решение, которое якобы было встречено армянскими крестьянами с полным единодушием⁸⁰. Конечно, просто здорово, что Р. Мехтиев помнит решение Кавбюро от 5 июля 1921 года. Но было бы замечательно, если бы он вспомнил также заседание Кавбюро 4 июля 1921 года, на котором было принято решение оставить Нагорный Карабах в составе Армении. Верно, что А. Назаретян проголосовал против данного решения, однако А. Мясникян (Мясников) проголосовал «за». Так что, далеко не все армяне проголосовали в пользу того, чтобы оставить Нагорный Карабах в составе Азербайджана. При этом нельзя забывать, что 4 июля Орджоникидзе также проголосовал за признание Нагорного Карабаха частью Армянской ССР, а на второй день он немедленно перешел в стан тех, кто имел противоположную точку зрения, – как только из Москвы было продиктовано соответствующее решение.

Признаю, что большинство армянских большевиков, в том числе и А.М. Назаретян, были людьми, потерявшими национальное самосознание, для которых мнение Москвы

⁷⁷ См.: Камеральное описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым П. Тифлис, 1866.

⁷⁸ См.: Исторический архив России, фонд 1990, опись 11, дело 636.638 695, Елисаветпольская губерния. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г., Елисаветпольская губерния, книга 63, СПб, 1904.

⁷⁹ См.: <http://www.Trend.az>, 29.10.2010, с. 23.

⁸⁰ См. там же, с. 23-24.

приравнивалось закону. Однако полагаю, что в этом вопросе и азербайджанцы не имеют особенно много поводов для бахвальства. Сегодня азербайджанские историки направо и налево бранятся в адрес Бакинской коммуны и его главы – по национальности армянина Степана Шаумяна, однако не останавливаются на том, что один из его известных комиссаров – Мешади Азизбеков – был азербайджанцем. Или: разве Нариманов не стал могильщиком для Демократической республики Азербайджан? Отметим, что большевики были преимущественно людьми, цепко ухватившимися за идею мировой революции, не признававшими ни национальности, ни родины. С болью вынужден признать, что в этом вопросе армянские большевики были передовиками. Нельзя также забывать, что Центральный комитет Компартии Армении во главе с Александром Мясникяном отверг решение Кавбюро от 5 июля.

В одном вопросе согласимся с Р. Мехтиевым, что НКАО был искусственным образованием⁸¹, поскольку оно по всем законам должно было стать частью Армянской ССР. Согласны также с тем, что границы области были проведены правительством Азербайджана произвольным образом. Непонятно, по какой причине Гюлистанский район, который позже стал известен как Шаумянский и который всегда составлял часть области на западе, где азербайджанские власти сделали все для того, чтобы область не имела непосредственной границы с Армянской ССР. Азербайджанские власти не желали, чтобы хоть одно населенное мусульманами село оказалось на территории автономной области, в то время как десятки армянских сел от Гюлистана до Шамшадинского района Армянской ССР оставались за пределами области. Первичная территория области составляла 4160,5 кв.км, затем площадь ее стала равна 4431,7 кв.км. И это считается великим проявлением «доброй воли», однако ничего не говорится о том, что азербайджанскими властями постепенно увеличивалась доля азербайджанского населения, а впоследствии из состава области исключались территории как на севере, так и на юге и включались в состав соседних азербайджанских районов.

Р. Мехтиев говорит о неких присоединенных к НКАО землях, забывая о том, что с помощью Зафедерации Азербайджан завладел территориями Армянской ССР в районе озер Аллах-Гёл (Ал. – Б.А.), территориями на границе с Сисианом и в других местах. Автор сильно воодушевляется и заявляет, будто Азербайджаном Армянской ССР были «дарованы» 150 тысяч десятин земли: в 1923г. на территориях Зангезурского, Джеванширского и Казахского уездов, в 1929г. – округ Ньюади в Зангезурском уезде и несколько других сел⁸².

И каким это образом Зангезур провозглашается Мехтиевым «исторической территорией» Азербайджана, если Советская Россия, которая в территориальных вопросах всегда была проазербайджански настроенной, во все времена признавала его неотъемлемой частью Армянской ССР? Правительство Республики Армения на Парижской мирной конференции в 1919г. представила территорию и границы Восточной Армении – с преобладающим армянским населением, а Азербайджанская ССР при посредничестве московских властей завладела одной третью этих территорий, – такова правда.

Р. Мехтиев, было бы лучше, если бы Вы отказались от того мифа, будто бы во время Сумгаитских погромов армяне участвовали в убийствах⁸³. В Азербайджане было (не знаю, сейчас есть или нет. – Б.А.) множество удинов, которые носили армянские фамилии. Возможно, одного из них завербовали азербайджанские спецслужбы. Предположим даже, что он был армянином. Человека, трижды судимого, спецслужбы Азербайджана могли заставить сделать все, что угодно.

⁸¹ См. там же.

⁸² См. там же, с. 26.

⁸³ См. там же, с. 27.

Глубоко сочувствую по поводу крушения после землетрясения 1988г. самолета с азербайджанскими спасателями, виновницей которого стала природа, однако не могу не вспомнить, как в эти дни не разрешали прибытия в Армянскую ССР эшелонов с гуманитарной помощью или как портилась в Азербайджане гуманитарная помощь, направляемая в зону бедствия из разных концов Земли.

Продолжая свою деятельность по переворачиванию действительности с ног на голову, Р. Мехтиев попытки армян «вывести бывшую НКАО из состава Азербайджана»⁸⁴ расценивает как односторонние и противоречащие Конституции СССР. И где только сегодня этот СССР, по Конституции которого союзные республики имели столько же прав в вопросе выхода из его состава, сколь и входящие в их состав автономии – в вопросе выхода из состава союзной республики, что собственно и произошло? После же того, как власти Азербайджана начали войну против Карабаха, они потеряли даже право ссылаться на конституцию СССР или какой бы то ни было иной страны.

Несмотря на то, что в предыдущие два десятилетия руководство Азербайджана делало все для того, чтобы развернуть в своей стране антиармянскую пропаганду, армянская агитация не ставила и не ставит перед собой цели антиазербайджанской пропаганды.

Более того, Нагорно-Карабахская Республика государство, крепнет изо дня в день. И пусть Р. Мехтиев особенно не беспокоится по поводу возможной потери нашей независимости: ни армянский народ, ни президент РА в ваших советах, господин Мехтиев, не нуждаются. Мы миролюбивый народ, однако на любое посягательство можем ответить должным образом. Наше терпение тоже не безгранично.

Скажем больше: когда какое-либо государство, например Азербайджан, забывает уроки истории и пытается попирать права оказавшихся в его ведении народов, то этим самым именно оно и закрепляет правовые основы их самоопределения. И поскольку армяне Нагорного Карабаха уже давно самоопределились, господин Мехтиев, то берегитесь деятельности по фальсификации истории и игнорированию ее уроков, так как в прививаемой подобным образом Вашей стране атмосфере ксенофобии дело может дойти до самоопределения лезгин и тальшей...

Нагорный Карабах был, есть и будет армянским. Он существует de facto, однако не за горами и тот день, когда две части армянского народа объединятся в пределах одного государства.

P.S. Мы вообще не думали отвечать на эту очевидную нелепицу и бред. Однако в азербайджанских СМИ одна за другой появляются публикации следующего содержания: «Книга „Горис – 2010: сезон театра абсурда”, помимо того, что отправила всю армянскую пропаганду в нокаут...», «Нет сомнений, что после такого „нокаута” армянская пропаганда еще долго будет приходить в себя...» и т.д.

Конечно, жаль отказываться от принципов серьезной науки и опускаться до обсуждения явной и бездарной фальсификации, но мы должны были. И не потому, что нас усердно «подзадоривают». Мы должны были сделать это по двум основным причинам. Первая: нельзя же оставлять «ученого соседа» в столь дремучем состоянии, надо потрудиться и просветить его из соображений гуманности. Вторая: мы делаем это из уважения к читающей публике во всем мире, которую вскармливают откровенным грязным вымыслом.

Надеемся, что г-н Р. Мехтиев трезво отнесется к критике и сам не окажется в шоке.

⁸⁴ См. там же.

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՌՄ ԸՆԳԳՐԿՎԱԾ ՀՈԳՎԱԾՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. Административное деление закавказских владений Сасанидского Ирана согласно труду Елише, “Кавказ и Византия”, I, Ереван, 1979
2. Արցախի, Հայոց Արևելից կողմերի և Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջը, «ՊԲՀ», 1994, թիվ 1-2
3. Արցախի, Հայոց Արևելից կողմերի և Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջը, «ՊԲՀ», 1995, թիվ 1
4. Հայոց Արևելից կողմերի վարչական բաժանումն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «Շուշին Հայոց քաղաքակրթության օրրան», Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2007, էջ 20-43
5. Փայտակարան քաղաքը և նրա տեղադրությունը, «ԼՀԳ», 1981, թիվ 12
6. Административно-политическое состояние северо-восточных областей Царства Великой Армении в 387-451 гг., “К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и Восточных провинций Армении”, т. I, Ереван, 1991
7. Այսպես կոչված Աղվանքի էթնիկ և քաղաքական պատմության մի քանի հարցեր (մաս I), «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Գ (Թ) տարի, 2011, թիվ 2 (34), ապրիլ-հունիս
8. Այսպես կոչված Աղվանքի էթնիկ և քաղաքական պատմության մի քանի հարցեր (մաս II), «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Գ (Թ) տարի, 2011, թիվ 3 (35), հուլիս-սեպտեմբեր
9. Այսպես կոչված Աղվանքի սահմանների, տարածքի և գավառաբաժանման շուրջ, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Գ (Ժ) տարի, 2012, թիվ 2 (38), ապրիլ-հունիս
10. К вопросу о локализации страны Лпинк, “К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и Восточных провинций Армении”, т. I, Ереван, 1991
11. Когда отсутствует научная добросовестность, “К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и Восточных провинций Армении”, т. I, Ереван, 1991
12. Рауф Меликов, Этническая картина Азербайджана в период Ахеменидского владычества /VI-IV вв. до н.э./, изд. *Мурлан*, Баку, 2003, 197 с./գրախոսություն/, «Գիտության գործու», հ. 5, 2005
13. Պետական մակարդակի բարձրացված կեղծարարություն, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, Բ (Ը) տարի, 2010, թիվ 4 (32), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր
14. Фальсификация на государственном уровне: «Горис – 2010: сезон театра абсурда» – научно-политическая манипуляция главы администрации президента Азербайджана Рамиза Мехтиева, эл. изд.

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԲԱԲԿԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

**ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՅ ԿՈՂՄԵՐԻ ԵՎ ԱՂՎԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ**
Հոդվածների ժողովածու

Бабкен Арутюнян

**Вопросы истории и исторической географии
восточных регионов Армении и Агванка**
Сборник статей

Babken Harutyunyan

**Issues of History and Historical Geography
of Eastern Armenian Regions and Albania**
Collection of articles

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալարյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի

Տպագրված է «Արման Ասմանգուլյան» ԱԶ-ում:
ք. Երևան, Հր. Ներսիսյան 1/125

Չափսը՝ 70x100^{1/16}: Տպ. մամուլը՝ 21,75:
Տպարանակը՝ 200:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1

ՆԱԽՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ՆՐԵՎԱՆ 2015